

2 GRONINGENS EERSTE PAREL

Zes eeuwen Groningen en het Gorecht (1040-1640)

BERNHARD ALTING ACHTERNA

Tijdens de bewerking van stukken over de Emder voorbijvaart¹ stuitte ik terloops op een kwestie die halverwege de zestiende eeuw speelde en betrekking had op Groningens zeggenschap over het Gorecht. Het ging daarbij om de vraag of het stadsbestuur eigenlijk wel bevoegd was om te beschikken over enige rechten die de bisschop van Utrecht daar vroeger had gehad. Volgens de Groningers waren die op de stad Groningen overgegaan. Onder de bewuste stukken waren notities die stadssyndicus dr. Herman Abbring over deze aanlegenschap had gemaakt.² Daarin kwam ook een toespeling voor op het verraad waaraan de bisschop van Utrecht zich tegenover Groningen zou hebben schuldig gemaakt. Het was mij toen niet direct duidelijk waarop deze woorden sloegen. Later trof ik dit thema herhaaldelijk in de stadsarchieven aan: het was een vast gegeven in het Groningse collectieve geheugen en diende ter rechtvaardiging van Groningens heerschappij over het Gorecht.

Een verwijzing naar het ‘verraad van de bisschop’ vinden we ook in het tractaat *De Pilaren ende Peerlen van Groningen*, dat dr. Bernhard Alting in 1648 te Groningen publiceerde. Alting, die syndicus was geweest in de jaren 1632-1644, bedoelde met ‘pilaren’ de economische pijlers waarop het bestaan en de welvaart van de stad Groningen rustten: de ‘unie’ met de Ommelan-

den, de provinciale rechtbank (‘Hoofdmannenkamer’), het stapelrecht en de brouwerij. Met de ‘peerlen’ had hij de blijken van Groningens grootheid op het oog: de overheidsrechten over het Gorecht, de Oldambten en Westerwolde en het recht van ‘preséance’.³ Het Gorecht of, zoals Alting schreef, ‘het Go- en Woldtrecht’, was voor hem de oudste en meest eerbiedwaardige van de parels in het ‘cieraet van Groningen’.

Bernhard Alting was een echte kenner van de Groningse geschiedenis. Hij had de *Rerum Frisicarum Historia* bestudeerd, het grote geschiedwerk dat Ubbo Emmius mede op basis van uitgebreide archiefstudie had geschreven, en waarvan in 1616 bij Elzevier in Leiden een complete uitgave was verschenen.⁴ De meeste kennis had hij echter opgedaan tijdens zijn ambtsbezigheden in het Groninger raadhuis.

In de jaren twintig van de zeventiende eeuw had de ergernis van de Ommelanders heren over het in hun ogen heerszuchtige optreden van het stadsbestuur zo’n hoge graad bereikt, dat zij hun klachten op schrift stelden en aan de Staten-Generaal voorlegden. De eerste grief die zij naar voren brachten betrof Groningens zeggenschap over het Gorecht en de manier waarop ‘de heren van de stad’ daaraan inhoud gaven. Daarnaast hadden ze nog negentien andere klachten over het stadsbestuur. Van hun kant legden ook burgemeesters en raad een tiental grieven tegen de Ommelanders op tafel. Op zoek naar documenten ter onderbouwing van

het stedelijke standpunt in al deze omstrede aangelegenheden zocht Bernhard Alting het hele stadsarchief door. Dit onderzoek resulteerde behalve in pleitnota's ook in een tweetal verzamelingen van vele honderden archiefstukken – in origineel en in afschrift – die in 1633 bij de Staten-Generaal werden ingeleverd. In de Groninger archieven zijn deze stukken bekend als de 'stadsdocumenten in conventie en reconventie'.⁵

Als inventarisator van het Groningse stadsarchief heb ik in zekere zin hetzelfde gedaan als Bernhard Alting. Ik heb dezelfde stukken gezien als hij en ik herken in de teksten van zijn hand de weg die hij zich door de stadsarchieven heeft gebaand. Met die gemeenschappelijke basis in de archiefbronnen houdt de gelijkheid tussen zijn publicatie en mijn studie echter ook meteen op.

Het hiernavolgende verhaal mist de balans van Altings *Pilaren en Peerlen* en valt uiteen in twee sterk van elkaar verschillende delen. Dit onderscheid hangt samen met de aard van de thema's die deze delen behandelen en de verschillen in de bronnensituatie waarop de onderzoeker van deze thema's stuit. Omdat ik me ook had voorgenomen helderheid te scheppen ten aanzien van de vraag over welk gebied we het eigenlijk hebben wanneer we over het Gorecht spreken, zag ik mij genoodzaakt veel aandacht te schenken aan de historische geografie van deze streek. De vragen die daarbij aan de orde komen zijn alleen te beantwoorden door gegevens uit bronnen van zeer verschillende aard met elkaar in verband te brengen en soms zeer diep op ogenschijnlijk nietige details in te gaan.

Het tweede deel behandelt de manier waarop de stad Groningen de overheidsrechten over het Gorecht verwierf en de inhoud die zij daaraan gaf, met inbegrip van de bevestiging van haar positie door de Staten-Generaal (1640). Voor dit deel heb ik mij kunnen beperken tot het gebruik van geschreven bronnen en literatuur. Ik volg hierbij zoveel mogelijk de grote lijn,

maar veroorloof mezelf van tijd tot tijd de vrijheid om uitvoerige excursies te maken en diep in de details af te dalen.

Zoals bekend trok de stad Groningen later veel profijt van haar hoedanigheid van wettige overheid over het Gorecht, vooral nadat zij het voortouw had genomen bij de ontsluiting en exploitatie van de venen ten oosten van het Zuidlaardermeer. Als Bernhard Alting geweten had wat de Veenkoloniën in latere tijd zijn stad in economische zin zouden opleveren, zou hij het bezit van de overheidsrechten over het Gorecht wellicht niet onder de 'peerlen', maar onder de 'pilaren' hebben gerangschikt. Die geschiedenis en alles wat daarmee samenhangt laat ik hier buiten beschouwing.⁶

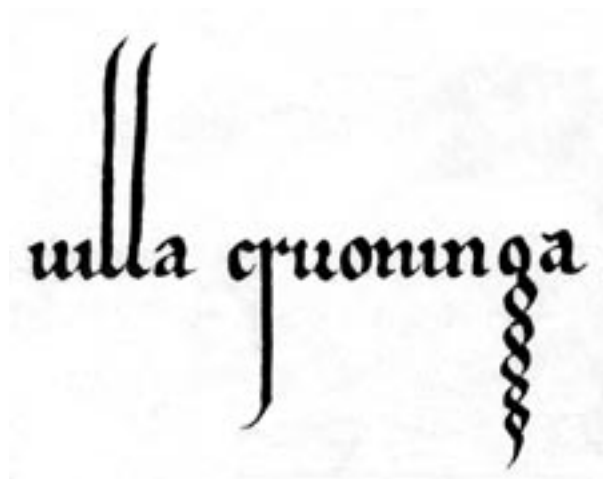
2.1 HET GORECHT

2.1.1 De kerk van Utrecht en de villa Cruoninga

Net als Bernhard Alting begin ik mijn verhaal met de bekende schenking die koning Hendrik III op 21 mei 1040 deed.⁷ Deze koning van het Duitse rijk gaf toen een landgoed in de nederzetting Groningen (*predium ... in villa Cruoninga*) aan de kerk te Utrecht.⁸ Cruoninga was het noordelijkste dorp van het graafschap Drenthe. Het landgoed dat hierdoor in handen van Utrecht kwam was geen gewoon stuk grond. Het moet niet alleen van zeer aanzienlijke omvang geweest zijn, maar droeg ook een bijzonder karakter. Aan het bezit ervan waren speciale rechten en plichten verbonden. De eigenaar ervan gold ter plaatse als vertegenwoordiger van de koning zelf en oefende diens functie uit.⁹

De akte van 1040 geeft een opsomming van alles wat in deze schenking was inbegrepen: 'grond, gebouwen, horigen, landerijen – in cultuur gebracht en nog te ontginnen – , hooilanden, kampen, graslanden, wateren of waterlopen, viswateren, wegen – begaanbaar en onbegaanbaar – , opbrengsten en inkomsten, het

Op 21 mei 1040 schonk koning Hendrik III een landgoed in de *villa cruoniga* aan de kerk te Utrecht.

Detail van de facsimile van de schenkingsakte, die als bijlage bij het vierde deel van R.K. Driessens *Monumenta Groningana* is gevoegd.

De facsimile is in zijn geheel afgebeeld op p. 17

recht om aan te klagen en gerechtelijk onderzoek in te stellen (inclusief de gehele bijbehorende grafelijke rechtspraak), munt- en tolrecht, het onderzoek en de afhandeling van kwesties met alles wat daarbij hoort, tegenwoordig in ons [= van de koning] bezit of later met Gods hulp nog daarbij te verwerven'.

Er is een uitgebreide literatuur over deze giftbrief en zijn gevolgen.¹⁰ Ik zal die hieronder niet helemaal nalopen. Voor ons is het van belang antwoord te krijgen op twee vragen die tot dusver minder aandacht hebben gekregen. De eerste vraag is die naar de inhoud van de rechten en plichten, kortweg 'de grafelijkheid' in Groningen en omgeving, die in 1040 in het bezit zijn gekomen van de Utrechtse kerk. De tweede betreft het territorium waarvoor deze grafelijke rechten golden, het gebied dat later het Gorecht of Gericht van Selwerd wordt genoemd.

2.1.2 De grafelijkheid

Eerst de inhoud van de grafelijkheid. In de middeleeuwen bestond de 'staatsinrichting' uit een netwerk van persoonlijke relaties tussen mensen van verschillende rang. Wie hoger was in rang schonk goederen of gunsten aan degene die hij aan zich wilde binden en de ontvanger beantwoordde deze weldaden met een eed van trouw. Op die manier probeerde de koning zich te verzekeren van de diensten van zijn graven en hertogen, maar ook op alle niveaus daaronder was dit de methode waarop 'meerderen' zeggenschap over 'minderen' vestigden en onderhielden. In de tijd van de Frankische koningen was een graaf een ambtenaar die de koning vertegenwoordigde in de streek waar hij was aangesteld. Voor het vervullen van deze ambtelijke functie werd vaak een beroep gedaan op het hoofd van het meest vooraanstaande geslacht in een gebied. Vertegenwoordiger van de koning zijn betekende dat de graaf binnen zijn gebied de spreekbuis van de koning was: hij moest zorgen voor de afkondiging van 's konings besluiten en bevelen en de belastingen innen die hem toekwamen.¹¹ Maar eerst en vooral betekende het 't waarnemen van de allerbelangrijkste taak van de koning: het handhaven van vrede en veiligheid. Dit hield in dat de graaf ervoor moest zorgen dat onderlinge problemen niet met geweld, maar op een ordelijke manier, volgens de regels van het gewoonterecht werden opgelost. Daartoe moest de graaf optreden als rechter. Dit wil niet zeggen dat hij, zoals een moderne rechter doet, zelf het oordeel velde. De graaf moest er alleen voor zorgen dat het ter plaatse geldende gewoonterecht werd toegepast. Hij organiseerde daartoe zittingen waarin de bevolking zelf, of een aantal rechtsgenoten uit haar naam, beslisten hoe de voorgelegde geschillen volgens de overgeleverde gebruiken moesten worden opgelost. Vervolgens was het de taak van de graaf om ervoor te zorgen dat het vonnis dat was uitgesproken ook werkelijk ten uitvoer werd gebracht.

De vrede van de samenleving werd uiteraard niet alleen bedreigd door onderlinge tegenstellingen, maar ook door vijanden van buitenaf. Daarom was de graaf ook belast met het opperbevel over de weerbare mannen. In geval van nood moest hij ervoor zorgen dat de mannen werden opgeroepen en had hij vervolgens de leiding over de militaire operaties.

Het spreekt voor zich dat de graaf verder verantwoordelijk was voor de dagelijkse rust en orde in zijn gebied en dat hij de Kerk, haar bezittingen en ambtsdragers moest beschermen. De handhaving van de publieke godsdienst gold tot de Bataafse revolutie zelfs als eerste taak van de overheid. Daarnaast had de graaf het toezicht op de openbare werken. Hieronder vallen werkzaamheden die ten algemenen nutte werden uitgevoerd, zoals bijvoorbeeld de aanleg en het onderhoud van dijken, wegen, watergangen en verdedigingswerken. Ook deze taken dienen te worden gezien als uitvloeisels van de hoofdtaak van de koning: de bescherming van de samenleving.

Alles bij elkaar gaat het hier om functies die de overheid nog steeds behoort uit te voeren. Als beloning voor dit werk betaalde de koning zijn graven geen salaris, maar verleende hun het vruchtgebruik van domeingoederen; daarnaast kregen de graven een deel van de geldstraffen die werden opgelegd en hadden ze, wanneer ze op dienstreis waren, er recht op door de bevolking voorzien te worden van onderdak en onderhoud.¹² In voorkomend geval genoot de graaf ook de inkomsten uit andere rechten, zoals het munt-, tol- en forestrecht (het recht op het gebruik van de woeste grond).

2.1.3 Het gebied

De vraag naar de inhoud van de grafelijkheid was simpel te beantwoorden. Dat is niet het geval met die naar het gebied waarover de bezitter van het in 1040 door

de koning geschonken landgoed de grafelijke rechten uitoefende.

De tekst van de schenkingsoorkonde zwijgt over de omvang van het landgoed zelf en hij bevat ook geen informatie over de grenzen van het bijbehorende rechtsgebied. Uit de situatie in latere tijden kunnen we echter opmaken dat het bij het laatste moet zijn gegaan om het gebied van de huidige gemeenten Groningen en Haren, en wel in het bijzonder om de hoger gelegen delen daarvan. In de tijd dat de schenkingsoorkonde werd uitgevaardigd was dit gebied aan de west-, noord- en oostzijde omgeven door een zone van waterlopen en moerassen. Deze sloten het in 1040 geschonken territorium op een natuurlijke wijze af van de verderop gelegen bewoonde streken.¹³ De nabijheid van de zee deed zich volop voelen en bij hoge vloed kon het zeewater zelfs ver landinwaarts opdringen.¹⁴ Van eenduidige grenzen kon in dit landschap geen sprake zijn. Alleen aan de zuidzijde – over de Hondsrug – was er een in alle seizoenen begaanbare weg die dit gebied met het hoger gelegen achterland verbond. Op grond van de langgerekte vorm ervan noemde de zestiende-eeuwse Ommelander edelman Johan Rengers van Ten Post het territorium waarop Groningen lag een ‘stert van Drentlant’.¹⁵ Het hooggelegen noordelijke uiteinde van de Hondsrug was ongetwijfeld de kern van het gebied dat de koning in 1040 met al zijn toebehoren aan de kerk van Utrecht schonk. Maar als we op latere landkaarten kijken, zien we dat het Gorecht een veel groter gebied omvat dan alleen de hoge gronden in de gemeenten Groningen en Haren. Tenminste een deel van de tegenwoordig aan de west-, noord- en oostzijde gelegen lage landen behoort ook tot het Gorecht. Deze lage landen vormden de ‘bufferzone’ die de ‘staart van Drenthe’ van de Friese landschappen scheidde. De gedachte dringt zich op dat er samenhang moet bestaan tussen het uitgesproken kunstmatige karakter van de latere grenzen en de omstandigheid dat deze gelegen

Groningens situering op een 'stert van Drentland'.

De Hondsrug dringt als een kaap door tot in het kleigebied. Alleen op de noordelijkste punt ervan grenst de klei direct aan het zand. Overal elders worden de hoge gronden door venen en moerassen van de zeeklei gescheiden.

Kaart door Henk Kampen.

zijn buiten de natuurlijke barrières die de 'hoge kern' van de schenking van 1040 omsluiten.

Van de oude nederzetting – en later de stad – Groningen heet het steevast dat ze gelegen is tussen Drentse A en Hunze. Deze beide riviertjes zijn inderdaad de meest voor de hand liggende natuurlijke grenzen van wat ik hierboven 'de kern' noemde. De Drentse A dient echter alleen in het zuidwesten van het Gorecht als grens: vanaf de Westerlanden (ten oosten van Yde) tot aan een punt ten oosten van Eelde. Vanaf dat punt,

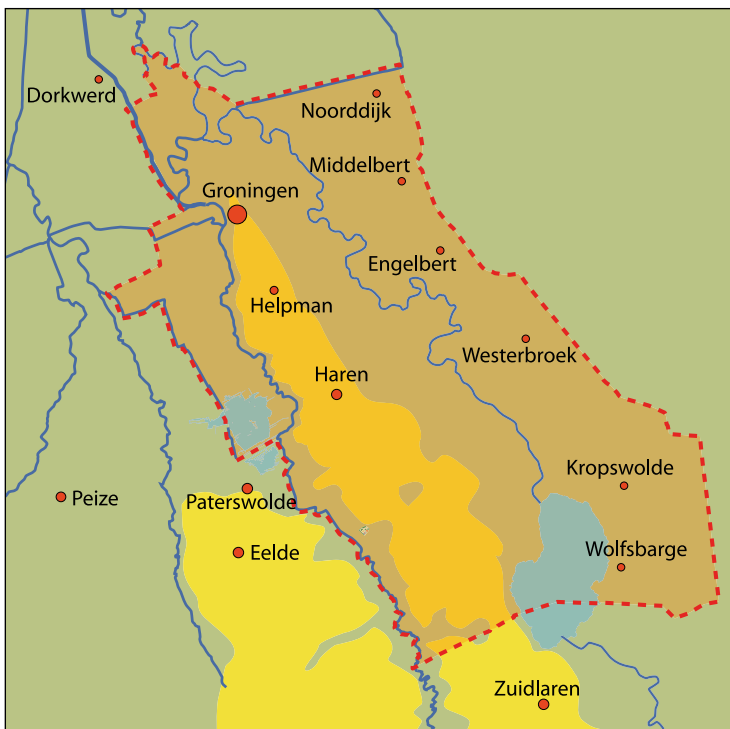
even ten zuiden van het huis te Glimmen, verlaat de grens de huidige loop van de rivier en buigt in noordwestelijke richting af. Na eerst een eindje in deze richting gelopen te hebben volgt ze de Oude Aa naar het westen, maakt dan een bocht naar het noorden en stuit vervolgens ten oosten van Vennebroek te Paterswolde op de Eelderdijk (nu Meerweg). Ze loopt dan verder in westelijke richting tot de huidige driesprong Hoofdweg-Meerweg te Paterswolde. Vanaf Glimmen tot aan de Meerweg lijkt de grens een in hoofdzaak natuurlijk verloop te hebben. De Eelderdijk of Meerweg staat haaks op de Drentse A; het is een zogenaamde zijdwende of zuidwending, een ontginningsdijk.¹⁶ Vanaf de huidige driesprong te Paterswolde loopt de grens naar het noorden. Vroeger volgde ze hier de Woldsloot, maar deze is verdwenen toen het Paterswoldsemeer ontstond.¹⁷ De verdere details doen er op dit moment niet toe: belangrijk is dat de grens tussen het Gorecht en Drenthe vanaf de Eelderdijk/Meerweg niet de loop van de Drentse A volgt, maar ten westen ervan ligt.

Aan de oostzijde van de Hondsrug stroomt de Hunze naar het noorden, de tweede voor de hand liggende natuurlijke grens van het Gorecht. Deze rivier dient echter nergens als grens. Gaat het aan de westzijde om een smalle strook die 'buiten' de natuurlijke grens gelegen is, aan de oostzijde van de Hondsrug is het tot het Gorecht behorende gebied aan gene zijde van de natuurlijke grens aanzienlijk breder. We vinden hier van noord naar zuid de dorpen Noorddijk, Middelbert, Engelbert, Westerbroek, Kropswolde en Wolfsbarge.

In feite vertoont het Gorecht alleen in het uiterste zuiden en noorden enkele stukjes grens die natuurlijk aandoen. Het zuidelijke stukje hebben we zojuist gezien.¹⁸ De andere gevallen vinden we in het noorden, waar Selwerd – onderdeel van het Gorecht – grenst aan de voormalige rechtstoelen van Adorp¹⁹ en, ten westen daarvan, Aduard. Het stukgrens tussen de huidige spoor-

Het hooggelegen noordelijke uiteinde van de Hondsrug tussen de Drentse A en de Hunze – op het kaartje lichtgeel/oranje gekleurd – is de kern van het gebied dat de koning in 1040 aan de kerk van Utrecht schonk. In latere tijd omvat het Gorecht een veel groter territorium dan alleen de hoge gronden in de huidige gemeenten Groningen en Haren. Tenminste een gedeelte van de tegenwoordig aan de west-, noord- en oostzijde van de hoogte gelegen lage landen behoort ook tot het Gorecht. Deze lage landen vormden de 'bufferzone' die de 'staart van Drenthe' van de Friese landschappen scheidde. Het is binnen deze zone dat later de grenzen zijn komen te liggen tussen het 'Utrechtse gebied' (het Gorecht) en de naburige kwartieren. Dit kaartje geeft de jurisdictiegrenzen van c. 1750 weer, zij het zonder de uitbreiding die het Gorecht vanaf het tweede kwartaal van de zeventiende eeuw onderging. Als gevolg van de ontsluiting en exploitatie van de venen verschoof de zuidoostelijke grens van de jurisdictie verder in oostelijke richting. Zie daarvoor het kaartje op p. 229.

Kaart door Henk Kampen.

baan Groningen-Sauwerd en het 'Drierechtstoelenpunt' (de even ten zuiden van de wierde Harssensbosch gelegen plaats waar de jurisdicties van het Gorecht, Aduard en Adorp aan elkaar grenzen) volgt de loop van het Selwerderdiepje, het gedeelte tussen dit laatste punt en de Paddepoelsterweg volgt een andere oude waterloop.²⁰

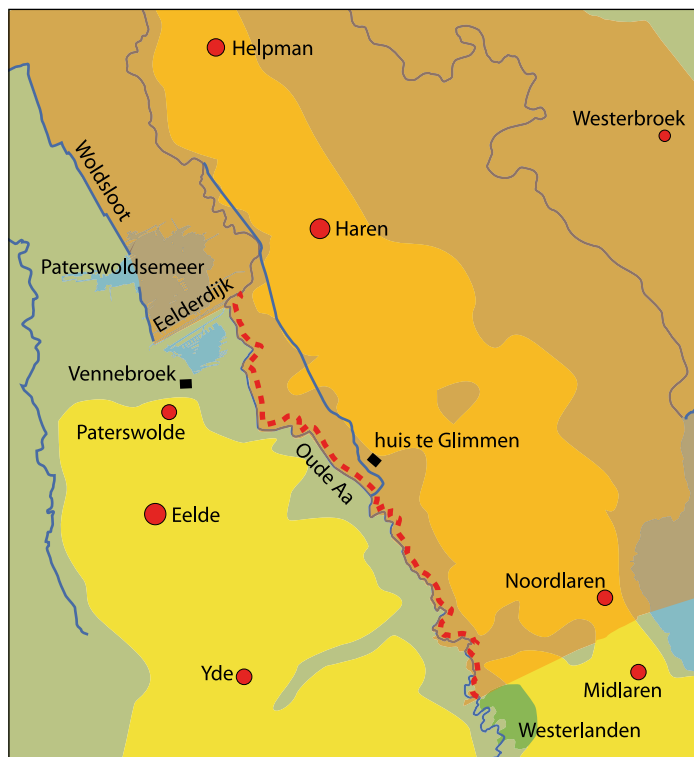
Alle andere grenzen van het Gorecht wekken een uitgesproken kunstmatige indruk en liggen op grotere of kleinere afstand van de 'hoge kern'. Deze kunstmatige grenzen passen bij de verkavelingspatronen die, naar oudheidkundig bodemonderzoek heeft uitgewezen, grotendeels in de dertiende eeuw zijn ontstaan.

Het antwoord op de vraag hoe het komt dat de

begrenzing van het Gorecht zo'n kunstmatige indruk wekt en vrijwel overal buiten het door A en Hunze omsloten gebied verloopt, moet gezocht worden in de ontginning en exploitatie van de aanvankelijk niet voor landbouw of menselijke bewoning geschikte gronden zijn vanuit verschillende richtingen ter hand genomen, waarbij de kolonisten uitgingen van bestaande nederzettingen. Daar waar tegengestelde kolonisatiebewegingen elkaar ontmoetten werd een grens getrokken. Het verloop van de grenzen en de verkavelingspatronen kunnen ons dus het een en ander vertellen over de wijze waarop in deze omgeving de woeste grond in gebruik is genomen.

Uit bodem- en archeologisch onderzoek blijkt dat het begin van de ontginningsactiviteiten in het Gorecht en de aangrenzende zgn. ‘woldgebieden’ zeker in de tiende eeuw moet worden gedateerd. Overal in Europa is in deze tijd begonnen met het in gebruik nemen van de wildernis. Gunstige klimatologische omstandigheden zullen hierbij een rol hebben gespeeld; ook wordt gewezen op de toenemende behoefte aan cultuurland als gevolg van een sterke bevolkingsgroei.²¹ Tenslotte kan de behoefte aan brandstof een belangrijk motief geweest zijn om het veenland in exploitatie te nemen. Hout had men vooral nodig als bouw materiaal

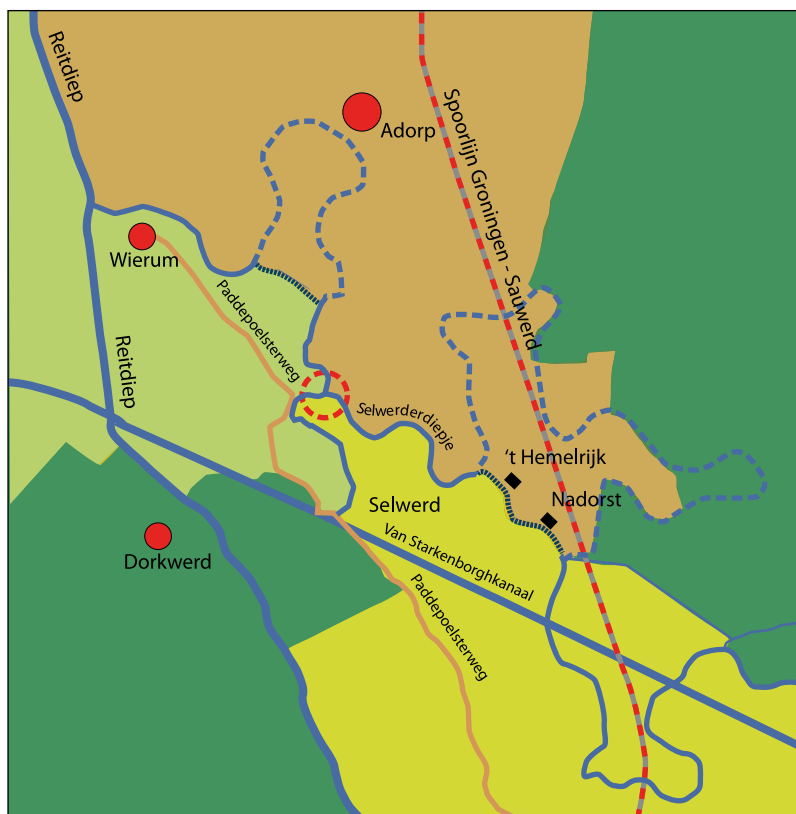
en was eigenlijk te kostbaar om te verstoken. In plaats daarvan kon men beter turf als brandstof gebruiken. De schaarse schriftelijke bronnen die we uit de elfde-ertiende eeuw hebben zwijgen over de verschillende ontginnings- en kolonisatiebewegingen die toen gaande waren. We moeten er echter rekening mee houden dat deze teksten geschreven zijn tegen de achtergrond van deze ruimtelijke ontwikkelingen. We zullen ons daarom steeds moeten afvragen of deze omstandigheid iets te betekenen kan hebben voor de interpretatie van die teksten.

- Gorecht
- Drentse A als grens

De zuidwestelijke grens van het Gorecht. Vanaf de Westerlanden (ten oosten van Yde) tot het huis te Glimmen (ten oosten van Eelde) vormt de Drentse A de natuurlijke grens van het Gorecht. Bij het huis te Glimmen verlaat de grens de huidige loop van de rivier en volgt de oude bedding. Ten noordoosten van het huis Vennebroek stuit ze op de Eelderdiik (nu Meerweg) en volgt die tot aan de Hoofdweg te Paterswolde. Verder naar het noorden vormde de Woldslot de westgrens van het Gorecht. Deze watering is verdwenen toen het Paterswoldsemeer zich westwaarts uitbreidde. Kaart door Henk Kampen.

Het noordelijke deel van het Gorecht. Enkele stukken van de grens tussen de voormalige rechtstoelen Gorecht (Selwerd) enerzijds en Adorp en Aduard anderzijds hebben een natuurlijk karakter. Het stukje grens tussen het 'Drierechtstoelenpunt' (in de rode cirkel) en de huidige boerderij 'het Hemelrijk' volgt de kronkelende loop van de rivier de Hunze. Deze werd hier later Selwerderdiepje genoemd. Het ten oosten daarop aansluitende stuk, tot bij de boerderij 'Nadorst', zou een gegraven watergang kunnen zijn. Het gaat hier om de afsnijding van een tweetal wijd uitwaaiierende lussen in de Koningslaagte, die met een onderbroken lijn zijn aangegeven. Het is niet bekend wanneer deze afsnijding – door menselijke hand of langs natuurlijke weg – tot stand is gekomen. Dat geldt ook voor het ten oosten daaraan aansluitende deel van de grens, die een grote kronkel van de Hunze afsnijdt. Het gedeelte van de grens tussen het 'Drierechtstoelenpunt' en de plaats waar de Paddepoelsterweg het huidige Van Starckenborghkanaal kruist, volgt een andere oude waterloop. Kaartje door Henk Kampen.

- rechtstoel Adorp
- jurisdictie van Selwerd (Gorecht)
- rechtstoel Aduard
- andere rechtstoelen
- het 'Drierechtstoelenpunt'

2.1.4 Ontginningen, rechten en schenkingen

Op verschillende plaatsen in het gebied rondom Groningen kunnen we in de oudste historische periode tenminste twee op elkaar volgende gebruiks- en bewoningsfasen onderscheiden. Dat geldt voor gebieden binnen en buiten het latere Gorecht. De eerste fase be-

gon al in de negende en tiende eeuw en kwam tot een einde als gevolg van wateroverlast en overslibbing.²² Daarna is sprake van een tweede fase.²³ In het vervolg zal herhaaldelijk sprake zijn van deze twee fasen. Daarbij moeten we wel voor ogen houden dat deze fasen niet overal helder van elkaar te onderscheiden zijn, dat ze niet overal synchroon lopen en dat er ook plekken

Links: het 'Drierechtstoelenpunt' vanuit het noordwesten. Links het rechtsgebied van Adorp, recht vooruit dat van Selwerd (het Gorecht) en rechts dat van Aduard. Van de rivieren die ten zuiden van Harssensbosch bij elkaar kwamen is niet meer overgebleven dan een paar kromme sloten met opvallend hoge walkanten. Van linksboven kwam de Hunze, van rechtsboven een andere oude waterloop. Na de aanleg van het Groninger- of Reitdiep mondde de Drentse A via de laatstgenoemde bedding in de Hunze uit. De kromme sloot op de voorgrond van beide foto's is het overblijfsel van wat eens de voornaamste verbindingsweg was tussen Groningen en de zee.

De rechter foto is in noordelijke richting (stroomafwaarts) genomen.

Eigen foto's (oktober 2005 en april 2006).

zijn waar helemaal geen aanwijzingen zijn gevonden voor elkaar opvolgende ontginnings- en bewoningsperiodes.

Voor de laatste tien jaar zijn, dank zij de onderzoeken die vanwege de gemeente Groningen op (o.a.) nieuwbouwlocaties zijn verricht, vele nieuwe feiten aan het licht gekomen.²⁴ In veel gevallen wordt de eerste ontginningsfase gekarakteriseerd door de exploitatie van veengrond; de tweede fase treedt in nadat het veen geheel of grotendeels is verdwenen. Dit verschijnsel doet zich in het bijzonder ten westen van Groningen voor. Het maaiveld heeft hier in de tiende en elfde eeuw veel hoger gelegen dan nu het geval is. Het gebied was toen grotendeels bedekt met een laag veen, waarvan de dikte varieerde van twee tot drie me-

ter. Naar het noorden toe nam de dikte van het veenpakket af. Kolonisten die hier aan het werk zijn gegaan hebben het veen ontwaterd door greppels te graven, waarna ze er turf hebben gestoken en landbouw bedreven. Door deze ingrepen verdween de veenlaag in snel tempo. De turf diende als brandstof en ook het veen waarop men graan (rogge?) verbouwde, verbrandde, zij het wat langzamer dan in het vuur. Door de bewerking van de veenbodem verbond het organische materiaal zich immers met de zuurstof in de lucht (oxidatie). Terwijl het veengebied vóór de exploitatie ook bij hoge waterstanden niet of nauwelijks vatbaar was voor overstroming, kwam het maaiveld nu zo laag te liggen dat er wel degelijk overstromingen begonnen op te treden. Waarschijnlijk is zelfs veengrond door het water weg-

gespoeld. Deze gang van zaken verklaart de dunne laag zeeklei die de sporen van deze eerste bewoningsfase bedekt.

Het is niet bekend hoe omvangrijk de veenontginningen van deze eerste periode waren. Ze waren vermoedelijk al in volle gang toen de koning zijn schenking aan de Utrechtse kerk deed. Het is echter niet goed voor te stellen dat een dergelijke rechtshandeling helemaal los gezien kan worden van de gebeurtenissen die zich tegelijkertijd in de onmiddellijke omgeving van de *villa Cruoninga* afspeelden. Ontginningen werden opgezet vanuit bewoonde plaatsen in de buurt en het ligt voor de hand dat ook vanuit Groningen activiteiten in de omliggende venen zijn ontwikkeld. Evenzeer mogen we aannemen dat de Utrechtse kerk, als nieuwe eigenaar van het landgoed te Groningen en de bijbehorende grafelijke rechten, niet afzijdig zal zijn gebleven van de ontwikkelingen in de buurt.

Volgens kenners van de middeleeuwen valt weinig specifieke informatie te ontleen aan de formuleringen van de schenkingsoorkonde van 1040. Ze is opgebouwd uit standaard-frasen die in soortgelijke akten steeds gebruikt werden.²⁵ Dit betekent dat we in principe weinig waarde hoeven te hechten aan de zinsneden waarin wordt benadrukt dat bij de schenking zijn inbegrepen ‘de landerijen die in de toekomst nog zullen worden ontgonnen’ en ‘de inkomsten die er op het moment van schenking nog niet zijn, maar in de toekomst verworven zullen kunnen worden’. Ook dit zijn vaste frasen die altijd in dit soort oorkonden werden opgenomen om toekomstige aanspraken mogelijk te maken. Deze overweging mag op zich juist zijn, zij sluit niet uit dat bij het tot stand komen van de schenking van een landgoed in de *villa Cruoninga* wel degelijke rekening is gehouden met de in concreto aanwezige mogelijkheid van uitbreiding van het betreffende gebied door ontginningswerkzaamheden, al was het maar omdat zulke activiteiten op dat moment

overal aan de gang waren. Ook de ontginning van het zogenaamde ‘Woldgebied’ tussen de oeverwallen van de Hunze en de Fivel, Onderdendam en Groningen wordt in deze periode gedateerd; die van het Fivelgoër Duurswold zou wat later kunnen zijn, maar lijkt ook rond 1200 te zijn voltooid.²⁶ Indien de landeigenaren in de Hondsrugdorpen – waarvan Groningen het noordelijkste was – zich niet op tijd met de ontginning van de aangrenzende veengebieden bemoeiden, zouden ze het nakijken hebben wanneer vroeger of later kolonisten uit de omringende Friese streken deze gebieden gingen exploiteren. De bedoelde standaard-frasen in de schenkingsakte kunnen daarom wel degelijk betekenis hebben gehad voor de rol die de bezitter van het landgoed in Groningen bij deze ontginningen zou kunnen (of moeten) spelen. Dit temeer, omdat ‘Utrecht’ uitdrukkelijk recht had op de woeste gronden die bij het geschonken landgoed hoorden. In 944 – dus nagenoeg honderd jaar vóórdat de grafelijkheid van Groningen en het Gorecht van de rest van Drenthe werd afgesplitst – had koning Otto I reeds de wildban en het foreestrecht in Drenthe aan de kerk van Utrecht geschonken.²⁷

Het foreestrecht was gebaseerd op de gedachte dat alle niet in cultuur gebrachte gebieden in principe *bona vacantia* (onbeheerde goederen) waren en daarom aan de koning toebehoorden. Hier deed zich een probleem voor. Het mag zo zijn dat een deel van die woeste grond niet in handen was van individuele eigenaren, maar onbeheerd was het niet. Het gaat hierbij om de bij de buurschappen horende, gemeenschappelijk beheerde gronden die later meestal als markeland werden aangeduid. Omdat het vaak onduidelijk was waar de bij een buurschap behorende gemeenschappelijke gronden ophielden en de werkelijk onbeheerde woeste grond begon waarop het koninklijke foreestrecht zonder enige twijfel van toepassing was, ligt het voor de hand dat we hier te maken hebben met een mogelijke bron van

conflicten tussen de plaatselijke bevolking en de koning of zijn rechtsopvolgers.²⁸ Aangenomen wordt dat de koning in 944 de oude kern van Drenthe tot foreest heeft verklaard en het aan de bisschop overliet om deze nieuwe rechtstoestand in overeenstemming te brengen met de oude gebruiksrechten van de Drenten.²⁹

Overigens is het de vraag of de schenking van het foreestrecht van 944 ook betrekking had op Groningen en omgeving. De literatuur hierover is niet eenduidig.³⁰ Toen de koning het recht op de woeste grond in Drenthe aan de Utrechtse kerk schonk, was de grafelijkheid van Drenthe nog in handen van de hertog van Lotharingen. Dit wijst erop dat wildban en foreestrecht enerzijds en grafelijkheid anderzijds toen geacht werden los van elkaar te staan. Dat dit ook later nog zo was, wordt bevestigd door twee oorkonden die koning Koenraad II op 26 juli 1025 ten behoeve van de Utrechtse kerk uitvaardigde. In de ene bevestigde hij de in 944 gedane schenking van wildban en foreestrecht, in de andere de schenking – op termijn – van het graafschap Drenthe.³¹ Misschien zijn het de halverwege de tiende eeuw overall begonnen ontginningen geweest, die de vraag deden opkomen, van wie de woeste grond eigenlijk was. Van ‘bovenaf’ was het duidelijk dat hij de koning toebehoorde en niet de graaf. Juist op het moment dat de woeste grond grote betekenis kon krijgen voor lokale en regionale groten, was het voor de koning van het allergrootste belang om de beschikking daarover in eigen hand te houden, zeker wanneer hij het als zijn opgave zag het rijksgezag te handhaven of te herstellen. Tegelijkertijd was de koning voor het uitoefenen van zijn eigen rechten afhankelijk van invloedrijke en betrouwbare functionarissen ter plaatse. De beheerders van de koninklijke hoven (*villici*) konden in theorie wel als zodanig optreden, maar hun actieradius was beperkt en grondbezit alleen was een te smalle basis wanneer het erom ging een sturende en controlerende rol te spelen bij ingrijpende ontwikkelingen als de inbezitname

van uitgestrekte woeste gronden. Omdat in dit verband conflicten konden optreden met plaatselijke buurschappen en de bevolking van aangrenzende gebieden, was het noodzakelijk dat degene, die de koninklijke rechten moest uitoefenen en verdedigen, de beschikking had over voldoende juridische en militaire bevoegdheden. Met andere woorden: het foreestrecht kon slechts in de praktijk worden uitgeoefend wanneer de beheerder ervan ook belast was met de grafelijke functies.

De machtsbasis van de *villici* was niet sterk genoeg om aan de koninklijke behoeften te kunnen voldoen. Daarom hebben de Ottoonse en Salische koningen geprobeerd hoge geestelijken in te zetten bij het bestuur en de verdediging van het rijk. Ze deden dit door goederen en rechten te schenken aan kerkelijke instellingen. Op deze manier creëerden ze tegelijkertijd een tegenwicht tegen de groeiende machtsaanspraken van erfelijke heren, zoals de Lotharingse hertogen (het zgn. ‘rijkskerkensysteem’).³² De schenking van het foreestrecht in Drenthe aan de kerk van Utrecht was in onze omgeving een eerste stap. Ze zette echter weinig zoden aan de dijk zolang de bisschop van Utrecht als nieuwe beheerder niet beschikte over de middelen om dit recht ter plaatse daadwerkelijk uit te oefenen. Omdat het op zijn minst moeilijk is om vanuit Utrecht beheershandelingen in Drenthe te stellen, zou hij in de eerste plaats verschillende *pieds à terre* in Drenthe moeten hebben. Als zodanig diende reeds vóór 1040 een aantal bezittingen in het betrokken gebied. In 1040 werd dit bezit in het noorden aangevuld met onder meer het *praedium* in de *villa Cruoninga*.³³ In dit geval kreeg de kerk er ook meteen de grafelijke rechten bij, misschien omdat de koninklijke *villicus* ter plaatse ook al de grafelijkheid in de omgeving had uitgeoefend. In alle schenkingen waarvan tot dusver sprake was, werd de kerk te Utrecht, niet de bisschop, als begunstigde genoemd. Wanneer er al over de bisschop gerept werd, was dat als degene die om de koninklijke gunst vroeg.

Eerst bij de definitieve schenking van het graafschap Drenthe in 1046 heet het dat de overheidsrechten in dat gebied worden overgedragen aan de kerk *en* de bisschop.³⁴ Men gaat er daarom van uit dat de overheidsrechten in en rond Groningen in 1040 in handen van het domkapittel zijn gekomen, maar dat het de bisschop was die in 1046 graaf van Drenthe werd. Domkapittel en bisschop zouden vervolgens een regeling hebben getroffen over het beheer van hun goederen in deze contreien. Deze hield in dat het domkapittel de gewone goederen en inkomsten zou blijven beheren en dat de bisschop de overheidsrechten zou uitoefenen, zowel in Drenthe als in Groningen en de streek eromheen. In ruil daarvoor zou hij uit de inkomsten van laatstgenoemde rechten vaste jaarlijkse bedragen betalen aan het domkapittel.³⁵

2.1.5 De eerste fase

Na deze noodzakelijke uitweiding over rechten en schenkingen kunnen we terug naar het Gorecht en zijn grenzen. Omdat we voor deze vroege periode niet weten waar de grenzen van het Utrechtse gebied liepen, maar wel behoefte hebben aan enig houvast, gebruik ik de latere grenzen van het Gorecht als referentiekader. Met deze latere grenzen bedoel ik de jurisdictiegrenzen van omstreeks 1750. Na de herinrichting van het lokale bestuur van 1811 kwam dit gebied te ressorteren onder de gemeenten Groningen, Noorddijk, Haren en Hoogezand (gedeeltelijk).⁴⁰

Helaas moeten we vaststellen dat documentatie over de gebeurtenissen en ontwikkelingen in de elfde en twaalfde eeuw zo goed als volledig ontbreekt, zeker

DOMEINEN EN HUN HERKOMST

Nog voordat de bisschop van Utrecht in 1040 het *praedium* in Groningen ten geschenke kreeg, bezat hij waarschijnlijk al goederen in deze omgeving. Misschien hoorde het landje Selwerd bij de schenking van 1040, maar het is ook mogelijk dat het onderdeel uitmaakte van het oudere bezit van de kerk.³⁶ Ook dan ligt de veronderstelling voor de hand dat het voordien een koninklijk domein is geweest. Hetzelfde geldt overigens ook voor de rechten en bezittingen van de abdij van Werden aan de Ruhr, een stichting van Liudger, die Friesland beoosten de Lauwers heeft gekerstend. Aangenomen wordt dat ook die goederen, althans ten dele, ooit in het bezit zijn geweest van de koning.³⁷

Vervolgens rijst de vraag naar de manier waarop de koning in het bezit is kunnen komen van een dergelijk stuk land. Hierover bestaan verschillende overleveringen die geen van alle geverifieerd kunnen worden.³⁸ De algemene achtergrond is echter wel duidelijk en vertoont een patroon dat eigenlijk van alle tijden is. Mensen hebben altijd behoefte gehad aan bescherming en zijn altijd bereid geweest om zich in ruil daarvoor aan een hogere instantie te onderwerpen. In geestelijke zin kon dit door schenkingen te doen aan kloosters. Die werden geacht de concrete opvolger van de heilige stichter te zijn en hadden als zodanig deel aan het goddelijke. Wie aan zo'n instelling gunsten bewees, mocht hopen dat hij hiermee zijn eigen zieleheil bevorderde.³⁹ In wereldlijke zin werkte dit schema evenzeer: men droeg zijn bezittingen aan de koning over om ze vervolgens uit naam van de vorst te beheren. Dit verhoogde niet alleen de status van de oorspronkelijke bezitter, maar gaf hem ook uitzicht op bescherming door het hoogste gezag.

Er zijn – ook in Groningerland – enkele saillante voorbeelden van dit patroon aan te wijzen uit later eeuwen. Zo droegen aan het einde van de veertiende eeuw enkele Vetrkoperse hoofdelingen uit de Ommelanden en het Oldambt hun goederen op aan hertog Albrecht van Beieren, die toen graaf van Holland was. Een eeuw later probeerde Johan Rengers van Ten Post iets dergelijks toen hij zijn goederen aan hertog Albrecht van Saksen opdroeg om diens leenman te kunnen worden.

De romano-gotische Sint Stefanuskerk te Noorddijk is in de dertiende eeuw gebouwd. In de loop der eeuwen is de kerk herhaaldelijk verbouwd. De laatste restauratie vond plaats halverwege de jaren negentig van de vorige eeuw. Eigen foto (oktober 2006).

als we daarbij in het bijzonder zoeken naar gegevens die licht kunnen werpen op de geschiedenis van het grondgebruik. We lezen het een en ander over conflicten te Groningen tussen edelen of dienstmannen onderling en over pogingen van leidende groepen in die nederzetting om privileges van de bisschop te krijgen.⁴¹ Voor het Gorecht moeten we het echter doen met wat gegevens die uit bodemonderzoek zijn gewonnen en enkele vage aanwijzingen in oude goederenlijsten. Ik zal daarbij, zoals in de stad Groningen altijd gebruik

is geweest, in het noorden beginnen en met de wijzers van de klok mee de ronde maken.⁴²

Buiten het gebied van de nederzetting Groningen en haar markegronden zijn verschillende bewoningsporen uit de elfde en twaalfde eeuw aangetroffen. Zo vond men bij verkenningen en opgravingen aan de Noorddijkerweg waterputten en aardewerk die erop wijzen dat dit gebied toen werd bewoond. Van veenontginningen is hier echter geen sprake. Noch bij de opgraving die uitgevoerd werd ter gelegenheid van de restauratie van de kerk van Noorddijk, noch bij de opgraving bij een voormalig boerderijtje, op een afstand van ongeveer 200 meter ten noordwesten van de kerk, zijn sporen van een ouder veendek aangetroffen.⁴³

Op verschillende andere plaatsen reikte het veenpakket tot 1,5 à 2 m boven NAP. Door roofofbouw en oxidatie is deze dikke veenlaag echter vrij snel verdwenen. Om toch door te kunnen gaan met de teelt van graan dolven de landgebruikers kalkrijke klei uit de ondergrond en verspreidden deze over het venige maai-veld. Dit gebeurde onder meer in de buurt van Euvelgunne.⁴⁴ Met dit procédé samenhangende 'delsleuven' zijn onder andere aangetroffen in het voormalige dorpsgebied van Noorddijk, ter plaatse van de tegenwoordige stadswijk Lewenborg in Groningen.⁴⁵ Ook wat verder naar het zuiden, tussen de Euvelgunnerweg en de zandrug van Engelbert, lag een veenmoeras dat in de late middeleeuwen is ontgonnen en afgegraven.⁴⁶ Tenslotte zijn in deze tijd waarschijnlijk ook in het uiterste zuiden van het Gorecht ontginningswerken ten oosten van de Hunze uitgevoerd.⁴⁷

Ten westen van de Hondsrug zijn zowel binnen als buiten de grenzen van het Gorecht aanwijzingen aangetroffen voor landgebruik in de elfde en twaalfde eeuw. In de moerassige zone tussen het Drents plateau en de noordelijke kleiafzettingen – met daarin de waterlopen Drentse A, Eelder- en Peizerdiep – zijn zo'n 200

zogenaamde ‘veenterpen’ aangetroffen.⁴⁸ Een vermelding in een van de goederenlijsten van het klooster Werden wijst er eveneens op dat in deze contreien al vroeg sprake was van landgebruik. Een lijst die gedateerd wordt op 1030-1050 vermeldt het toponiem *Hewunorowalda*.⁴⁹ Ik vermoed dat hiermee het woldland van Hemmen, ‘Hemmerwolde’, bedoeld wordt.

Huize Hemmen ligt even ten noordwesten van de dorpskern van Haren; ten westen van het huis – tot aan de Drentse A – strekten zich de bijbehorende weide- en hooilanden uit en verder naar het westen, aan de overkant van de Drentse A, lag het moerassige woldgebied.

Op grond van deze vermelding vermoed ik met Noomen dat het gebruik van dit gebied niet, zoals Casparie meende, pas van de dertiende eeuw dateert. Zeker een deel ervan was in de elfde eeuw al in gebruik als hooi- of weiland en kon daardoor inkomsten opbrengen voor het klooster te Werden: een zekere Alderd moest uit de opbrengsten van Hemmerwolde negen ons betalen.⁵² Ook het feit dat tienden te Hemmerwolde (‘in Helpman in de parochie Haren’) voorkomen in een veertiende-eeuwse lijst van inkomsten van het domkapittel te Utrecht wijst erop dat dit gebied al vroeg in gebruik is geweest.⁵³ Om hier turf te kunnen steken of wei- of hooiland in gebruik te nemen was het nodig greppels te graven en

De omgeving van Groningen zoals zij er in de elfde eeuw kan hebben uitgezien.

Dit kaartje toont de ligging van een aantal topografische elementen die in de tekst worden besproken. Ook de plaats van de latere boerderij ‘Het Hool’ is aangegeven (linksboven). Er bestaat grote onzekerheid over de loop van de vele rivieren in dit gebied. Met onderbroken blauwe lijnen is aangegeven waar beddingen worden vermoed. Onduidelijk is de herkomst van de oude bedding bij Verswerd, die ten zuiden van Harssensbosch in de Hunze uitkomt. Misschien hebben we hier te maken met een tak van het Eelderdiep. Deze bedding is in de dertiende eeuw bij de aanleg van het Groninger- of Reitdiep benut om het water van de Drentse A naar de Hunze te leiden.

Kaart door Henk Kampen

HEMMERWOLDE

Naast *Hevunorowalda* komen we ook andere spellingen van deze naam tegen: *Heuunorouualda*, *Heonrawalda*, *Heverenwolt* en *Hevenewolde*.⁵⁰ Wie vertrouwd is met oude manuscripten weet dat er bij het lezen en interpreteren nergens zoveel mis kan gaan als bij eigennamen. Bij een gewone lopende tekst heeft een lezer steun van de logica; bij namen is dat niet het geval, tenzij men weet over wie of wat het gaat. De lijsten waarin namen als de hierboven genoemde voorkomen, zijn geschreven en overgeschreven door mensen die onbekend waren met de plaatselijke situatie. Het kon dus gemakkelijk gebeuren dat ze notities verkeerd lazen, en vervolgens konden ook de gebruikers en kopiïsten van de eenmaal opgestelde lijsten zich weer vergissen bij het lezen ervan.

Als we aannemen dat er op de plaats waar nu *Hevunorowalda* gelezen wordt oorspronkelijk iets gestaan heeft als *Heuunorouualda* zijn we al een stuk dichterbij een aanvaardbare lezing. Waar drie 'tweepoten' staan kunnen vele verschillende lettercombinaties bedoeld zijn: uuu, nuu (nw), nun, unu, vnu, nuv etc. In wezen gaat het echter om zes verticale streepjes die net zo goed gelezen kunnen worden als twee letters: mm. Wanneer we aannemen dat degene die deze naam in eerste instantie heeft opgeschreven niet drie 'tweepoten' maar twee 'driepoten' bedoelde, krijgen we een naam die heel goed in de plaatselijke context past: *Hemmorowalda* of Hemmerwolde, het woldgebied van Hemmen.⁵¹

het overtollige water af te leiden. Mogelijk is zo de waterloop ontstaan die later als Wegsloot bekend stond.

Het gebruik van dit gebied was verre van probleemloos. Deze streek is, zoals Casparie schrijft, altijd 'kletsnat' geweest en de dapperen die zich hier waagden hebben hun woonsteden moeten verhogen om het water de baas te blijven. Er is vermoedelijk een moment gekomen waarop dit op een aantal plaatsen niet meer lukte. Toenemende neerslaghoeveelheden deden het waterpeil stijgen, de veenschollen raakten los en gingen drijven; permanente bewoning werd onmogelijk.⁵⁴

Ook verder naar het noorden zijn zowel binnen als buiten de uit later tijd bekende grenzen van het Gorecht sporen aangetroffen die erop wijzen dat hier reeds in de elfde-twaalfde eeuw sprake was van landgebruik. Het gaat hier om vondsten ter plaatse van de nieuwe stadswijken Buitenhof, Ruskenveen en de Helden.⁵⁵ In de Buitenhof bestaat het bodemoppervlak uit een bouwvoor van zandige klei vermengd met veen, gelegen op een veenlaag. In deze laag bevonden zich sporen van menselijke activiteit die gedateerd kunnen worden tussen 1000 en 1200. Niet duidelijk is wat de

mensen hier hebben gedaan. Het is mogelijk dat er vee is gehouden, maar evengoed kan hier veen gestoken zijn of rogge verbouwd. De sporen in Ruskenveen laten ongeveer dezelfde vermoedens toe.⁵⁶

Overigens komen we hier in een gebied waarvan nog weinig bekend is. Bodemonderzoek heeft uitgewezen dat de bedding van de Drentse A ten zuiden van Groningen oorspronkelijk verder naar het oosten heeft gelegen en dat de rivier zelfs door het zuidwestelijke deel van de huidige binnenstad gestroomd heeft.⁵⁷ Pas in de loop van de twaalfde eeuw kon het gebied ten zuiden van het Hoge der A en de Brugstraat voor bewoning bruikbaar worden gemaakt en kreeg de A haar huidige loop.⁵⁸ Het is duidelijk dat de Drentse A ook verder stroomafwaarts (dat wil zeggen: ten noorden van de stad) een belangrijk structurelement in het landschap moet zijn geweest. Deze benedenloop vinden we in latere bronnen aangeduid als 'Westerdiep', 'der stad diep', 'Groningerdiep' en 'Reitdiep'. De situatie is echter onduidelijk. Op dit moment weten we niet meer dan dat het Reitdiep tussen de stad en Dorkwerd een

gegraven kanaal is en dat het waarschijnlijk in de eerste helft van de dertiende eeuw is aangelegd. In het vervolg van deze studie kom ik nader terug op deze kwestie.⁵⁹

Naar analogie van de situatie ten oosten van de Hunze zou men zich kunnen voorstellen dat ook ten westen van de Drentse A een strook grond tot het ontginningsgebied van Groningen heeft behoord. In ieder geval zijn ook ten westen van het latere Reitdiep sporen aangetroffen die wijzen op elkaar opvolgende fasen van exploitatie en bewoning. In de voormalige gemeente Hoogkerk zijn op verschillende plaatsen ontginningswerkzaamheden en bewoning in de elfde en twaalfde eeuw aangetoond.⁶⁰ Het gaat daar om een streek die in een elfde-eeuwse goederenlijst van de abdij Werden voorkomt als *Liuvurthrowalda* (Lieuwerderwolde), een gebied dat zich vermoedelijk in westelijke richting uitstreckte tot aan het Peizerdiep.⁶¹

Het ‘land Selwerd’ werd aan de noord- en oostzijde begrensd door natuurlijke waterlopen;⁷⁵ aan de westzijde lag een uitgestrekt rietmoeras met aan gene zijde de wierden van Dorkwerd en Kleiwerd. Aan de zuidzijde is het waarschijnlijk de oude loop van de Drentse A ge-

weest die Selwerd van Groningen scheidde. Alleen hier, aan de zuidzijde, zal er – via de Paddepoelsterweg – een goede en wellicht gedurende het hele jaar begaanbare verbinding zijn geweest met de noordelijkste punt van de Hondsrug. Overigens was de zuidzijde later de enige kant waar Selwerd geen natuurlijke grens had. Mogelijk heeft Selwerd reeds vóór de schenking van 1040 tot de domeingoederen van de bisschop behoord en is het daaraan voorafgaand wellicht een koninklijk domein geweest.⁷⁶

Het landje ligt op een opmerkelijke plaats aan de oude Paddepoelsterweg en kan dienst hebben gedaan als voorpost van Groningen. Misschien is er een aanwijzing dat mensen reeds in de ‘eerste fase’ hebben ingegrepen in de natuurlijke toestand die ze aantroffen in de Koningslaagte, het gebied dat aan de westzijde wordt begrensd door de wierde van Harssens en aan de oostzijde door de rond 1200 of misschien nog wel vroeger aangelegde Wolddijk. De grote lussen die de oude Hunze hier heeft gemaakt kunnen als gevolg van een natuurlijk proces zijn afgesneden, maar het is ook niet uitgesloten dat mensen hierin de hand hebben gehad en dat men een kanaaltje heeft gegraven dat aan

INKOMSTEN EN OOIEVAARS

Aan het einde van een inkomstenlijst van de abdij Werden van omstreeks het jaar 1000⁶² leest men, na de vermelding van ‘Liuvurthrowalda’, een aantekening, die qua vorm afwijkt van de voorgaande notities. Deze bestaan meestal uit een plaatsnaam, gevolgd door de namen van de personen die bijdragen aan het klooster verschuldigd zijn. Ik doel op de woorden *ad curtem et in Haribergi 1 libram* (‘tot de hof en [of: ook] in Haribergi één pond’).

In dezelfde lijst komt deze figuur nog tweemaal voor: *ad ecclesiam in Hredi* (‘tot de kerk in Reide’) en *ad Barghus* (‘tot Berghuis’, een nu onbehuisde wierde in de polder Menkeweer ten zuiden van Stitswerd). De figuur ‘ad met zelfstandig naamwoord’ kan op tenminste twee manieren verklaard worden. (1) Ze kan voortvloeien uit de algehele opzet van de lijst, die blijkens het opschrift ‘aanwinsten in Friesland’ betreft (*in Frisia quod adcrevit*), of (2) ze kan bij deze notities betrekking hebben op inkomsten die ‘bij een ander bezit horen’ (*bona spectantia ad* ...). Verificatie van de eerste veronderstelling vereist een diepgaande studie van de lijsten, waartoe ik geen mogelijkheid zie. Indien deze verklaring juist is sluit zij echter de tweede niet uit.

Ik vermoed dat het bij de inkomsten 'tot de hof en/ook in Haribergi' gaat om inkomsten die behoren bij de grond die direct vanuit de Werdense hof te Groningen werd beheerd en te Groningen zelf of in de (latere) stadsvrijheid gelegen was. Noomen veronderstelt dat we de *curtis* van Werden in de buurt van de latere Ebbingestraat moeten zoeken.⁶³ Ik denk dat ook 'Haribergi' binnen de marke van Groningen gevonden kan worden. In latere tijd komen we verschillende toponiemen tegen die we als spellingsvarianten van 'Haribergi' kunnen opvatten. In de dertiende eeuw wordt een 'Herebure Sidwendene' genoemd in het zuiden van het Oosterstadshamrik⁶⁴ en in de zestiende eeuw blijken er buiten de Poelepoot een 'Harbergeweg' en 'Harbergemaar' te liggen.⁶⁵ In de negentiende eeuw heet de 'Harbergeweg' zelfs 'Herbergiersweg'.⁶⁶ Op grond hiervan meen ik dat we het Haribergi van de inkomstenlijst van Werden onmiddellijk ten zuidoosten van de nederzetting Groningen moeten zoeken. Van deze laaggelegen landerijen is bekend dat ze later door de stedelingen gebruikt werden als gemeenschappelijk weidegebied. Op de huidige stadsplattegrond is het gebied te situeren tussen het Damsterdiep, de Beneluxweg en de Meeuwerderweg.⁶⁷

Ik vermoed dat de naam 'Harbergeland' (met een 'stomme' h) uit de tijd stamt dat in en rondom Groningen volop Fries werd gesproken en dat hij verwijst naar de omstandigheid dat in deze natte streek vele ooievaars (Fries: *earrebarre*) voorkwamen.⁶⁸ Indien deze veronderstelling juist is en we 'haribergi' in het laagland ten zuidoosten van Groningen moeten zoeken, kunnen we hieraan ook een verklaring ontleen voor de merkwaardige woorden *ad curtem et in haribergi*, in het bijzonder het ontbreken van een persoonsnaam hierbij. Zoals hierboven al is aangegeven gaat het in de betreffende lijst om *nieuwe* inkomsten van het klooster in Werden. Uitgaande van de gedachte dat alle grondeigenaren in Groningen recht hadden op een aandeel in de gemeenschappelijke grond die bij de nederzetting hoorde, zou het hier kunnen gaan om de portie in een recent in gebruik genomen stuk land waarop de hof van het klooster Werden aanspraak kon maken. De vertaling luidt dan: 'voor de hof ook [als aandeel] in Ooievaarsland één pond'.

We vinden dezelfde naam terug in Arbere, tegenwoordig een boerderij bij de voormalige uitmonding van het Peizerdiep en de waterlossing van Vredewold, anderhalve kilometer ten noorden van Aduard.⁶⁹ Arbere geniet tegenwoordig bekendheid vanwege het mini-kerkje van boer Albert Harkema. Tenslotte lijkt deze naamsverklaring ook van toepassing op het Duitse Herbrum (bij Aschendorf aan de Eems). Uit de elfde eeuw stamt de variant 'Herebremen'.⁷⁰ De militaire kaart van Hottinga heeft ter plaatse van Herbrum de buurtschap 'Harrebarre'. In het Groninger Oldermansboek herkennen we de naam van deze plaats in die van een der middeleeuwse Groninger koopmansgenootschappen: de 'Herbere hense'.⁷¹ In zijn toelichting wijst uitgever H.O. Feith erop dat deze benaming in sommige handschriften ook als 'herberghe hense' voorkomt. Blijkbaar heeft het verloren gaan van het begrip van de betekenis van de oude Friese naam hier geleid tot dezelfde onjuiste associatie als bij 'Harbargeland' bij Groningen.

Al met al is de verwarring omtrent het 'Ooievaarsland' een fraaie illustratie van de 'ontfriesing' van Groningen en haar directe omgeving.⁷² Oudheidkundig bodemonderzoek in Paddepoel en Selwerd heeft aangetoond dat ook deze streken ten noorden van Groningen reeds vroeg bewoond zijn geweest. Ook de beide wierden van Verswerd waren vanaf de vroege middeleeuwen in gebruik.⁷³ Het betrof hier, geheel of gedeeltelijk, grond die eigendom was van 'Sint Maarten' (dat wil zeggen: de kerk te Utrecht) en we kennen zelfs de naam van de man die een gedeelte ervan tot het jaar 1196 van de kerk in leen hield: Luthgerus. Deze bisschoppelijke leenman verkocht in dat jaar 'het land Selwerd' aan de benedictijnerabdij te Ruinen opdat een nieuw klooster gesticht kon worden.⁷⁴ Het land Selwerd ('*terra Selewrt*') wordt in de bedoelde akte niet omschreven: zwetten of maten worden niet opgegeven. Dat is niet verwonderlijk, want het gaat hier om een stuk grond waarover bij de tijdgenoten geen misverstand kon bestaan. Ook uit later tijden kennen we wel eigendomsoverdrachten waarin van landerijen gezegd wordt dat ze 'liggen zoals ze gelegen zijn'. Een dergelijke formulering, waarin eenvoudig naar de concrete situatie van het moment wordt verwezen, past bij bezittingen die gesitueerd zijn in een omgeving waar eenduidig te benoemen referentiepunten ontbreken. We kunnen ons voorstellen dat dergelijk land omringd werd door 'onland', broekbossen of naamloze geulen en dat ook de oppervlakte ervan niet precies vaststond. Had men geluk en was men succesvol bij de ontginning, dan werd het groter, had men pech of deed men niets, dan kon het bezit ook kleiner worden of verloren gaan.

de oostzijde begon op de plek waar we nu ‘de Nadorst’ vinden en aan de westzijde uitkwam bij ‘het Hemelrijk’, beide aan het stukje Oude Adorperweg ten noorden van het huidige Van Starckenborghkanaal. Het is onbekend wanneer deze afsnijding tot stand is gekomen. Vast staat alleen dat de lengte van de natuurlijke grenzen van het gebiedje Selwerd en ook zijn oppervlakte hierdoor drastisch afnamen.⁷⁷

Het is niet mogelijk op basis van de spaarzame gegevens een duidelijk beeld te schetsen van de precieze omvang van de immuniteit die bij de schenking van 1040 in handen van de Utrechtse kerk kwam. Waarschijnlijk beantwoordt de vaagheid van dit beeld aan de werkelijkheid van toen: de grenzen waren allerminst duidelijk en lagen niet overal vast. Er komt pas meer duidelijkheid wanneer een tweede kolonisatiefase leidt tot het fixeren van de grenzen.

2.1.6 De tweede fase

Met de akte waarbij de leenman Luthgerus zijn bezit in Selwerd aan de abdij te Ruinen verkocht (1196) zijn we waarschijnlijk al in die tweede kolonisatiefase van de streken rond Groningen beland. Zoals in het begin van de vorige paragraaf is opgemerkt, tonen bodemvondsten aan dat oudere sporen van bewoning en landgebruik in de streken rond Groningen hier en daar overdekt zijn met een laagje klei.⁷⁸ Verondersteld wordt dat een combinatie van factoren het niveau van het maaiveld deed dalen, terwijl de zee tegelijk actiever werd en wellicht ook de neerslaghoeveelheden toenamen.⁷⁹ Dit alles samen kan ertoe geleid hebben dat de bewoners zich geheel of gedeeltelijk uit deze streken hebben moeten terugtrekken. Er zijn geen schriftelijke bronnen bewaard gebleven die ons inlichten over de gebeurtenissen in het fysisch-geografische milieu rondom de ‘stert van Drentlant’ in de loop van de twaalfde

en dertiende eeuw. Vast staat echter dat overal in het gebied nieuwe, uit de late twaalfde en dertiende eeuw daterende kolonisatiesporen worden aangetroffen. Het gaat daarbij niet alleen om opvallende monumenten zoals kerken, maar ook om kleine bodemvondsten. Daarnaast zijn er de sloten die in deze periode zijn gegraven en die samen het verkavelingspatroon vormen dat gedurende zo’n zeven eeuwen in grote lijnen in stand is gebleven. Tot enkele tientallen jaren geleden konden we deze verkaveling nog overal in het landelijke gebied rond de stad Groningen waarnemen. Als gevolg van de stadsuitbreiding verdwijnt zij nu in snel tempo, maar het patroon ervan is gelukkig op allerlei landkaarten en luchtfoto’s vastgelegd.

Op verschillende plaatsen is in de loop van de elfde tot dertiende eeuw een verkaveling aangebracht ter vervanging van een oudere, zonder dat er verband tussen beide systemen kan worden vastgesteld. Daar waar dit het geval is zou men de conclusie kunnen trekken dat het gebruik van het betrokken gebied een tijdlang onderbroken is geweest. Een voorbeeld hiervan vinden we ter plaatse van het dertiende-eeuwse steenhuis, dat in de Paddepoel is ontdekt en opgegraven.⁸⁰ Ook in Neerwolde, het drassige gebied ten zuidwesten van de stad, is in de veertiende eeuw een verkaveling ontstaan die los staat van die welke ten tijde van het gebruik van de veenterpjes aanwezig was.⁸¹ Elders, en dan vooral ten oosten van de Hunze, wekken de jongere kavelsloten de indruk gegraven te zijn volgens een patroon dat min of meer evenwijdig loopt aan de oudere verkaveling. Jongere en oudere verkavelingsstructuren hangen hier dus wel met elkaar samen. Dit zou erop kunnen wijzen dat de landgebruikers van dit gebied zich ondanks de toenemende wateroverlast hebben weten te handhaven. Hiertoe zijn zij niet in staat geweest zonder de bouw van kunstwerken als dijken, kunstmatige watergangen en zijlen.

Uit deze observaties mag men – voorzichtig – de

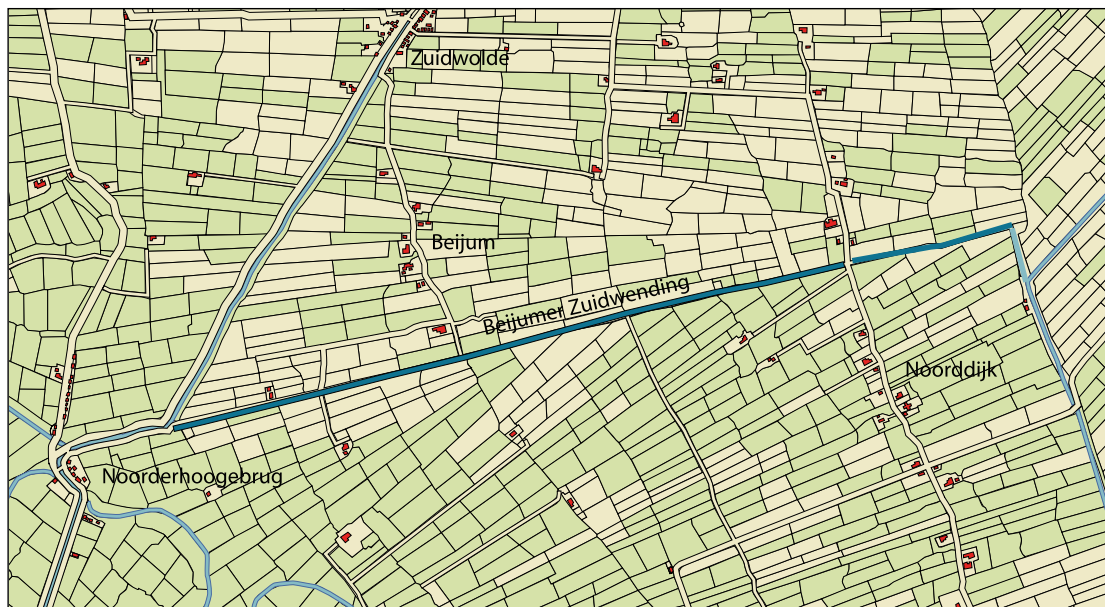
conclusie trekken dat we ons de grens tussen de verschillende ontginnings- en gebruiksfases niet al te scherp moeten voorstellen en dat we ook niet moeten denken aan verwoestende overstromingen die in één klap alle bewoning onmogelijk maakten. Eerder hebben de verschillende fasen, afhankelijk van de plaatselijke omstandigheden, gelijktijdig naast elkaar bestaan en zijn ze, ook weer afhankelijk van de situatie, geleidelijk in elkaar overgegaan. Ook de sporen buiten het latere Gorecht wijzen daarop. In Lieuwerderwolde, ter plaatse van de nieuwe woonwijken Ruskenveen en Gravenburg,⁸² is sprake van discontinuïteit. Hier heeft

een groot gebied vermoedelijk langere tijd onder water gestaan en is geen sprake van samenhang tussen de oudere en jongere verkaveling. In het woldgebied ten noorden van Groningen zien we juist een sprekend voorbeeld van continuïteit. De verkaveling strekt vanaf de madelanden ten oosten van de wierdedorpen van Ubbega (Adorp, Sauwerd en Wetsinge) oostwaarts op en loopt door tot voorbij de weg Noordwolde-Zuidwolde. De Wolddijk doorsnijdt dit patroon, hetgeen erop wijst dat deze dijk uit een latere periode dateert en is aangelegd met het doel om verder gebruik van een reeds verkaveld gebied mogelijk te maken.⁸³

Kaart van een gedeelte van Ubbega en Innersdijk. De donker getinte linkerhelft van het kaartje toont een gedeelte van Ubbega met de wierdedorpen Adorp, Sauwerd en Wetsinge. Nog net zijn enkele kronkels van het Reitdiep te zien. In het midden ligt de Wolddijk en ten oosten daarvan het voormalige

‘woldgebied’ van Innersdijk (op het kaartje aangegeven met een lichtere tint). De verkaveling van Ubbega vertoont in de nabijheid van de dorpen een blokstructuur. Daarop sluit aan de oostzijde een gebied aan met een opstreckende verkaveling. De Wolddijk doorsnijdt dit patroon. De kavelsloten lopen ten oosten van deze dijk door, tot ver in het voormalige woldland. Ze lopen zelfs door tot voorbij de weg (Zuidwolde-)Noordwolde-Bedum. Dit wijst erop dat de Wolddijk jonger is dan deze verkaveling. De dijk is aangelegd om verder gebruik van dit woldland mogelijk te maken, ook nadat de bodem was gedaald als gevolg van oxidatie en inklinking. Kaart door Henk Kampen.

Kavelstructuren aan weerszijden van de Beijumer Zuidwending.

De strook ten noorden van de Beijumer Zuidwending lijkt een overgangsgebied te zijn tussen de verkavelingsstructuur van Innersdijk (Zuidwolde) en de oriëntatie van de Zuidwending zelf. De percelering van Innersdijk sluit min of meer aan bij die van de wierdedorpen van Ubbega. Op dit kaartje is te zien hoe de kavelsloten onder Noorddijk een scherpe hoek maken met de Beijumer Zuidwending. Als gevolg daarvan zijn gérende percelen ontstaan, die op moderne stadsplattegronden en ook in het landschap nog te herkennen zijn.

Links op het kaartje ziet men de Wolddijk. Tussen Noorderhoogebrug en Zuidwolde loopt het Boterdiep, dat de verkavelingsstructuur doorsnijdt.

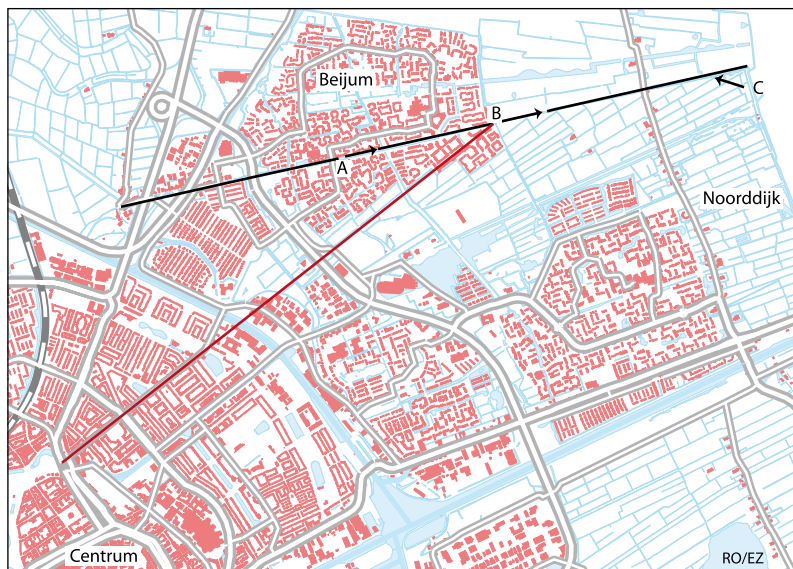
Zie voor een nadere toelichting op deze verkaveling Bijlage 1, 'Lijnen onder Noorddijk', en de afbeeldingen daarbij (pp. 394 evv.). Kaart door Henk Kampen.

Wanneer we de slotenpatronen bestuderen die tot voor kort in het veld zichtbaar waren, zien we dat de grenzen van het Gorecht vrijwel overal samenvallen met een breuk in het verkavelingssysteem. Wanneer we verder aannemen dat deze verkaveling inderdaad in de latere middeleeuwen (elfde tot dertiende eeuw) is ontstaan in samenhang met een tweede ontginningsfase, dan betekent dit dat de grenzen tussen het 'Utrechtse' gebied en de omliggende Friese streken in diezelfde tijd zijn gefixeerd en dat deze ontwikkeling de achtergrond

vormt voor de gebeurtenissen die we uit kronieken en enkele oorkonden van die tijd kennen. We zullen opnieuw met de wijzers van de klok mee een rondgang maken langs de grenzen van het Gorecht.

2.1.7 De oostzijde

We beginnen weer in het noorden met het dorpsgebied van Noorddijk. De verkaveling van de hier gelegen landerijen vertoont geen samenhang met die van het

De Beijumer Zuidwending op de hedendaagse stadsplattegrond (blauwe lijn).

Met A, B en C zijn de plaatsen gemarkeerd waar de hierna volgende foto's zijn genomen, de pijlen geven de blikrichting van de fotograaf aan.

Punt B, even ten oosten van de huidige Nijensteinheerd in de stadswijk Beijum, is het snijpunt van de Dwarsdijk en een lijn die in het verlengde van de Korreweg kan worden getrokken (rode lijn).

De plattegrond is ter beschikking gesteld door de afdeling Geo-informatie van de Dienst RO/EZ en bewerkt door Henk Kampen.

De Beijumer Zuidwending binnen en buiten de Groninger stadswijk Beijum.

De linker foto is genomen op de met A gemarkeerde plaats. De brug is die in de Godekenheerd. De rechter foto is gemaakt op het met B gemarkeerde punt.

Eigen foto's (oktober 2005 en 2006).

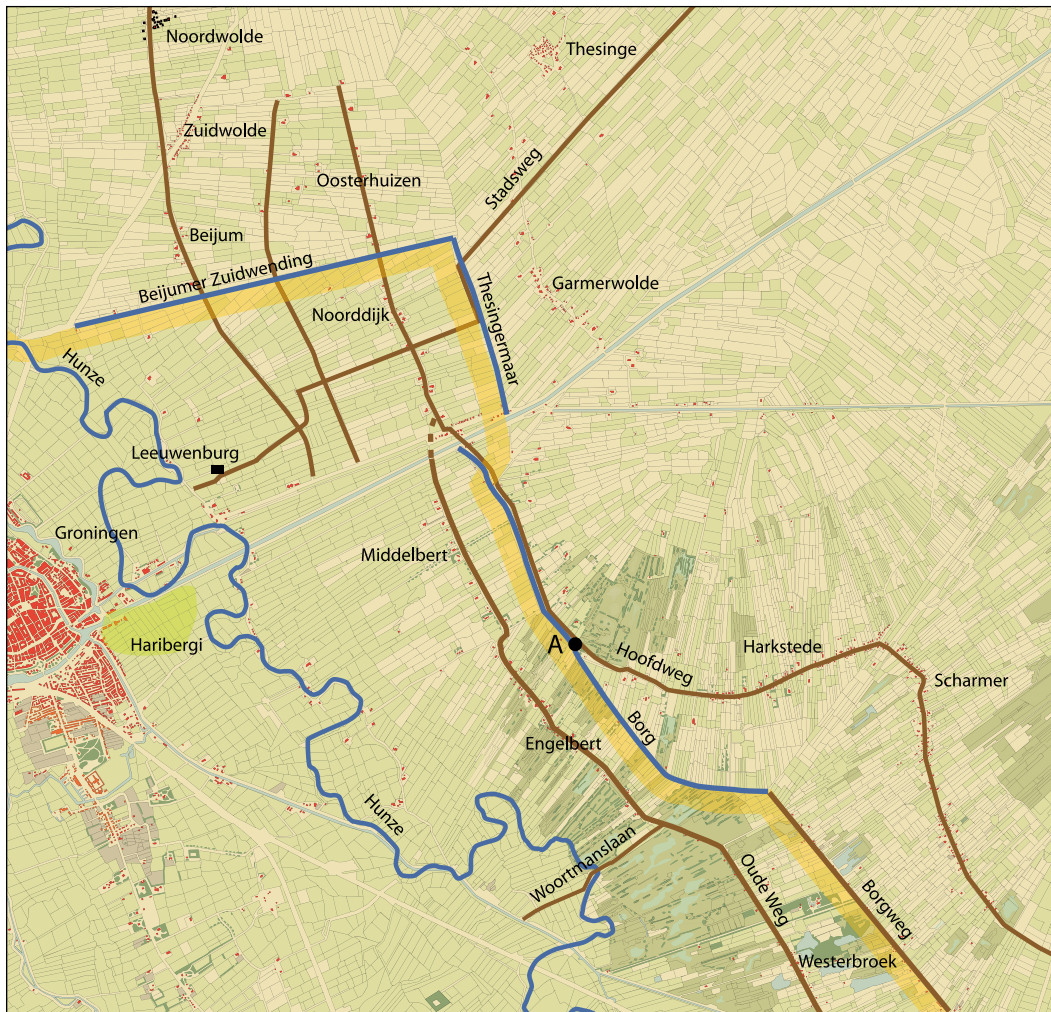
Een spitstoelopend perceel in de uiterste noordoosthoek van het Gorecht. De foto is in westelijke richting genomen. De bovenste lijn loopt langs de Beijumer Zuidwending. Ten noorden ervan lag het tot Hunsingo behorende Innersdijk. De plaats waar de foto is genomen is op het bovenstaande kaartje met C aangegeven.

Zie voor een nadere toelichting de bijlage 'Lijnen onder Noorddijk' (pp. 394 evv.).

Eigen foto (oktober 2005).

Oude sporen in Noorddijk en Innersdijk en verkavelingspatronen ten westen en ten oosten van de Borg. De letter A markeert het punt waar de Hoofdweg aftakt van de Borgsloot. Op dit kaartje is de verschillende oriëntatie van de verkavelingsstructuren van Innersdijk en Noorddijk duidelijk herkenbaar. Enkele doorgaande lijnen aan weerszijden van de Beijumer Zuidwending wijzen erop dat het gebied ten noordoosten van Groningen ook in de periode die voorafging aan de aanleg van de afgebeelde verkaveling, door mensen is

gebruikt en bewoond. De ontginningssas van Noorddijk, Middelbert en Engelbert loopt ten noorden van de Zuidwending door. Ook de ten westen van deze as gelegen Dwarsdijk heeft een voortzetting tussen de Zuidwolder buurtschappen Beijum en Oosterhuizen. Tenslotte zien we ten westen van de Dwarsdijk nog een derde doorgaande lijn. Deze takt tussen de boerderij Leeuwenburg en de Dwarsdijk van de Stadsweg af en loopt via Beijum, Zuidwolde en Noordwolde noordwaarts.

Ter hoogte van Middelbert toont de kaart ten oosten van de Borg gérende percelen. De Borg was hier de ontginningbasis. Onder Harkstede vertonen de landerijen ter weerszijden van de Hoofdweg een samenhangende verkaveling. De ontginning is ook hier uitgegaan van de Borg, niet van de weg. Deze is gelegen op een zandrug die pas tevoorschijn kwam, nadat het veen was verdwenen. Het gevolg hiervan is dat de verkavelingspatronen van Engelbert en Harkstede verschillend zijn georiënteerd.

Iets dergelijks geldt ook voor de percelering van Westebroek en Scharmer.

Kaart door Henk Kampen.

De Borg ten oosten van Middelbert, gezien in zuidwestelijke richting.

De maaiveldhoogte varieert in dit gebied tussen 1,5 en 2,5 m onder NAP, dat wil zeggen: 1 tot 1,5 m lager dan het waterpeil in de Borgsloot. De oorzaak van dit niveauverschil is gelegen in de ontwatering van de gebieden ten zuiden van Middelbert en in de bodemdaling van het dorpsgebied van Middelbert zelf ten gevolge van de oxidatie van het veen.

Eigen foto (april 2006).

Groninger Oosterhamrik, het markeland tussen de stad en de Hunze. De grens tussen het Woldgebied van Bedum, Noord- en Zuidwolde (Innersdijk) enerzijds en het Gorecht (Noorddijk) anderzijds wordt hier gevormd door de kaarsrechte Beijumer Zuidwending. Deze watergang (met dijk), die in het Groninger stadsdeel Beijum nog altijd zichtbaar is, maakt deel uit van het verkavelingssysteem van Innersdijk. De perceelsstructuur van Noorddijk staat hier los van: de sloten van dat systeem maken een scherpe hoek met de Beijumer Zuidwending. Dit wijst erop dat de aanleg van het Noorddijker ontwateringssysteem zijn beslag heeft gekregen nadat de zuidgrens van het kolonisatiegebied van Innersdijk al was gefixeerd. De Zuid-

De plaats waar de Borg aftakt van de Hoofdweg tussen Ruischerbrug en Scharmer, gezien in zuidelijke richting.

Het fietspad op de voorgrond hoort bij de weg die van Ruischerbrug via Harkstede naar Scharmer en verder naar Slochteren leidt. Het ligt wat lager dan de weg zelf. Deze volgt de zandrug die na het verdwijnen van het veen de beste ondergrond bood voor een weg en het bouwen van huizen. Op deze plek (punt A op de kaart hiernaast), ten noorden van het dorp Engelbert, wijkt de weg af van de ontginningsbasis, die ook hier gevormd werd door de Borg.

Eigen foto (april 2006).

wending was gegraven met het doel het ten noorden ervan gelegen gebied (Innersdijk) tegen overstroming te beschermen. Door het aanleggen ervan dwongen de kolonisten van die streek het water uit het latere dorpsgebied van Noorddijk naar de Hunze af te stromen.

Wijst de verkaveling van Noorddijk enerzijds en die van Innersdijk ten noorden van de Beijumer Zuidwending anderzijds op het onderscheid tussen beide gebieden, er zijn ook een paar verbindende elementen. Zo loopt de ontginningsas die de ruggesgraat van het dorp Noorddijk (en, verder naar het zuiden, van Middelbert en Engelbert) vormt, ook ten noorden van de Zuidwending door. De ten westen daarvan gelegen Dwarsdijk

heeft een voortzetting tussen de Zuidwolder buurtschappen Beijum en Oosterhuizen. Tenslotte is er een doorgaande lijn die vanaf de Stadsweg tussen de boerderij Leeuwenburg en de Dwarsdijk aftakt en via Beijum over Zuidwolde en Noordwolde noordwaarts loopt. Deze lijnen doen vermoeden dat het gebied ten noorden en zuiden van de Beijumer Zuidwending een gemeenschappelijk verleden heeft, dat voorafging aan de tot op heden nog zichtbare verkavelingsstructuur en het trekken van de grens tussen Gorecht en Innersdijk.

De oostgrens van Noorddijk wordt gevormd door het Thesingermaar en vormt hier de scheiding met een ontginningsstructuur waarvan de Fivelgoër nederzettingen Thesinge, Ten Boer en Garmerwolde deel uitmaken.

Ten zuiden van het Damsterdiep verandert de bodem van karakter: Middelbert en Engelbert zijn op een veenbodem ontstaan.⁸⁴ Het dorpsgebied van Middelbert doet zich, voor wat de verkaveling betreft, aan ons voor als een samenhangend geheel. Het slotenpatroon staat los van dat van Harbargeland ten westen van de Hunze.⁸⁵ Aan de oostzijde wordt Middelbert van Duurswold (onderdeel van het Friese landschap Fivelgo) gescheiden door de Borg, een combinatie van een dijk en een watergang. Opmerkelijk is hier dat de oriëntatie van de kavelsloten ten oosten van de Borg afwijkt van die in het dorpsgebied van Middelbert. Uit dit patroon kunnen we opmaken dat de kolonisten van Middelbert niet, zoals die in Noorddijk, op een kolonisatiebeweging vanuit het naburige Fivelgo zijn gestuit. Eerder het omgekeerde is het geval geweest: de Borg heeft als ontginningsbasis gediend voor het ten oosten daarvan gelegen gebied. De voorzichtige conclusie luidt dan ook: de kolonisatie van het ('Utrechtse') dorpsgebied van Middelbert is voorafgegaan aan die van het aangrenzende (Friese) Duurswold.

Hetzelfde is vermoedelijk het geval met het dorps-

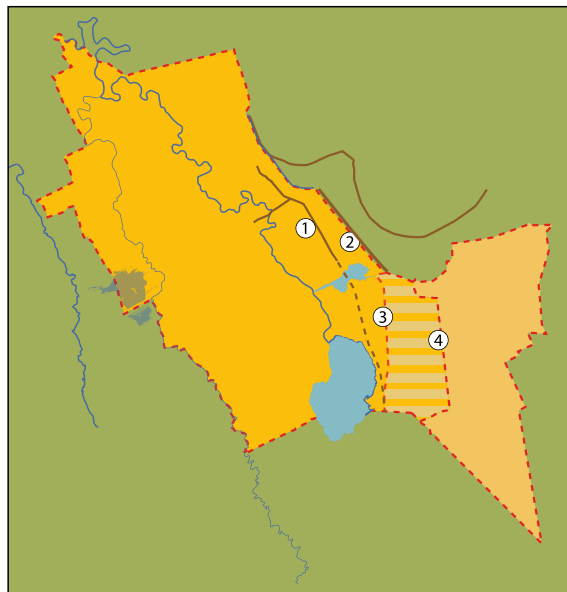
gebied van Engelbert, zij het dat het verkavelingspatroon van dit dorp niet samenhangt met dat aan de Fivelgoër kant van de Borg. Op het eerste gezicht lijkt het patroon aan die zijde bepaald te worden door ontginningen die hun basis hadden op de zandrug van Harkstede. Deze rug is echter oorspronkelijk met veen overgroeid geweest en heeft zijn betekenis voor het verkeer en de bewoning pas gekregen nadat het veen was verdwenen. Op grond hiervan lijkt het aannemelijker dat ook hier de Borg als basis heeft gediend voor de ontginning van dit deel van Duurswold. Het is dan ook geen wonder dat het gebied ten noorden en zuiden van deze rug een samenhangend verkavelingspatroon vertoont dat afwijkt van dat van Engelbert. Het feit dat de weg ter hoogte van Engelbert in oostelijke richting van de Borg aftakt wijst eveneens op het secundaire karakter ervan.

Iets dergelijks geldt verder voor het gebied ten zuiden van de Woortmanslaan: het dorpsgebied van Westerbroek. Hier vormt de Borgweg de grens tussen het Gorecht en Fivelgo (Duurswold). Het verkavelingspatroon ten westen en ten oosten van de Oude Weg in Westerbroek vormt een samenhangend blok dat afwijkt van het ten noordoosten van de Borgweg gelegen dorpsgebied van Scharmer, het volgende dorp op de Duurswolder zandrug.

Jan Molema heeft er onlangs op gewezen dat de Oude Weg ten zuiden van het huidige Winschoterdiep een voortzetting vond in een sloot en vervolgens aansluit op een lange dekzandrug, die ten westen van Kropswolde ligt.⁸⁶ Deze rug valt ter hoogte van Wolfsbarge samen met de huidige bebouwing. Mogelijk hebben we hier te maken met de oude ontginningsas die als basis heeft gediend voor de ontginning van de venen ter plaatse. Deze werkzaamheden hebben aan de westzijde van de ontginningsbasis geleid tot het ontstaan van het Zuidlaardermeer, dat in de dertiende eeuw veel kleiner was en Noordlaardermeer heette.⁸⁷ Volgens Molema

zijn de boerderijen van Kropswolde later in oostelijke richting opgeschoven, naar de huidige weg. Weg en huidige bebouwing zouden zich dan op de voormalige veendijk bevinden, die de oorspronkelijke ontginning moest vrijwaren van het water dat uit de hoge venen ten oosten van Kropswolde kwam. De verplaatsing van het dorp Kropswolde was overigens slechts mogelijk nadat ten oosten van de oude veendijk een nieuwe was aangelegd, die hier de nieuwe grens tussen het Gorecht en het Oldambt moet hebben gevormd. Van die jongere veendijk is tegenwoordig geen spoor meer te kennen en ook in de zeventiende eeuw wist men alleen van horen zeggen dat er zo'n dijk was geweest. Toen zich halverwege de zeventiende eeuw een grensconflict voordeed tussen de inwoners van het Oldambt en de stad Groningen, wezen de Oldambtsters erop dat er ooit een grens in het veen was geweest die de zogenaamde Lodijk volgde. Deze dijk begon in Slochteren, liep dan westwaarts via Kolham naar Martenshoek en dan verder zuidwaarts naar Wolfsbarge. Vervolgens liep hij helemaal door naar het klooster Ter Apel. In die tijd was de dijk tussen Martenshoek en Wolfsbarge al zodanig vergraven, dat hij niet meer in het landschap te herkennen was. Er waren echter enkele oude lieden die bereid waren onder ede te verklaren dat ze zich deze dijk – en grens – nog konden herinneren.⁸⁸

Indien de hierboven geformuleerde veronderstelling over de verplaatsing van het dorp Kropswolde juist is en de huidige dorpsweg beschouwd kan worden als de veendijk die in eerste instantie dit dorp moest beschermen, dan kunnen we vaststellen dat de oostgrens van het Gorecht reeds in de dertiende eeuw geheel gevormd werd door een dijk-met-sloot die de Gorechter nederzettingen moest beschermen tegen wateroverlast uit de achter- en hogerliggende venen. De noordgrens werd gevormd door de Beijumer Zuidwending die op zijn beurt tot doel had te verhinderen dat water uit het Gorecht Innersdijk binnendrong.

Het Gorecht en de ontwikkelingen in het zuidoostelijke deel ervan.

Het huidige Kropswolde (3 op de kaart) ligt vermoedelijk ter plaatse van de oude oostgrens van de prefectuur. De oorspronkelijke nederzetting lag even ten westen van het huidige dorp, ter plaatse van de streepjeslijn in het verlengde van de Oude weg te Westerbroek (1). Ten zuiden van de Borgsloot loopt de grens van het Gorecht langs de Borgweg (2). Het veengebied ten oosten van Kropswolde is pas sinds het begin van de zeventiende eeuw bij het Gorecht getrokken. De westgrens van de in 1633 in het leven geroepen stadsjurisdictie Sappemeer *cum annexis* is aangegeven met nummer 4.

Kaart door Henk Kampen.

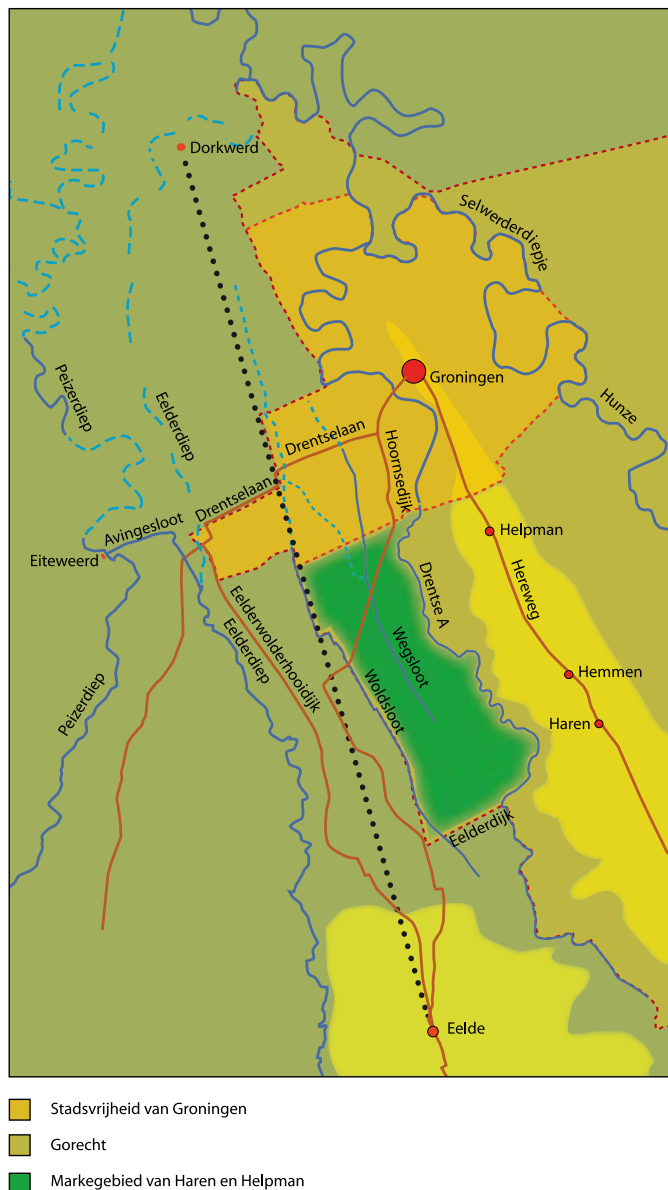
In afwijking van de overige grenzen loopt de huidige zuidgrens van het Gorecht grotendeels over hoge gronden. Het oostelijke stuk ervan ligt echter nog laag: de grens tussen het Gorecht en Drenthe valt hier samen met de kerspelgrens tussen Kropswolde en Zuidlaren en past in de verkavelingsstructuur ter plaatse. Halverwege het Zuidlaardermeer maakt de grens een knik en steekt dan in een rechte lijn de Hondsrug over,

Aan de westzijde valt de grens van het Gorecht grotendeels samen met die van de stadsvrijheid van Groningen. Twee stukjes grens, ten noorden en ten zuiden van een rechthoekige uitstulping, liggen in het verlengde van elkaar. Wanneer men deze stukjes grens met elkaar verbindt komt een rechte lijn tevoorschijn die de kerken van Dorkwerd en Eelde met elkaar verbindt.

De Hoornsedijk, nu Paterswoldseweg, werd ook wel Potterwoldmerdijk genoemd. Het noordelijke deel van de Eelderwolderhooijdijk heet tegenwoordig Madijk; het verlengde ervan in Eelde heet Hooiweg. De Eelderdijk wordt nu, naar het Paterswoldsemeer ten noorden ervan, Meerweg genoemd.

De Drentselaan heet nu, althans binnen de gemeente Groningen, Peizerweg.

Kaart door Henk Kampen.

een halve kilometer ten zuiden van de dorpskerk van Noordlaren. Aan de westzijde van de Hondsrug lag eertijds een moeras waardoor de Drentse A zich een weg naar het noorden zocht. Het spreekt voor zich dat

de kaarsrechte lijn dwars over de Hondsrug geen natuurlijke grens is. Zij is misschien ontstaan als gevolg van twee kolonisatiebewegingen: een vanuit het noorden en een vanuit het zuiden.⁸⁹

2.1.8 De westzijde tot aan de Drentselaan/ Peizerweg

Aan de noordwestzijde valt de grens van het Gorecht grotendeels samen met die van de stadsvrijheid van Groningen. Bernhard Alting merkt hierover op dat het Gorecht ten westen van de Hondsrug slechts 'een gering spatie' beslaat.⁹⁰ Hiermee bedoelt hij in het bijzonder die delen van de marken van Haren en Helpman, die ten westen van de Drentse A gelegen zijn. Hierboven is daar al het een en ander over gezegd.⁹¹ Hier, dat wil zeggen buiten de natuurlijke grens van het Gorecht, lag vooral moerassig land dat door menselijke ingrepen reeds vanaf de elfde eeuw geschikt was gemaakt om als hooi- of weiland te dienen voor de bewoners van nederzettingen op de Hondsrug. Ook vanuit het westen (Eelde) zal er belangstelling zijn geweest voor dit 'onland'.⁹²

Ons begrip van het grensverloop en van eventuele kolonisaties hier wordt bemoeilijkt door het ontbreken van eenduidige bronnen. Het aantal schriftelijke getuigenissen dat bewaard is gebleven is gering en het is lang niet altijd duidelijk waar we precies de landerijen moeten zoeken die we in de stukken genoemd vinden. Desondanks is het, door combinatie van gegevens uit verschillende bronnen, mogelijk een ruwe hypothese op te stellen over de ontwikkeling van dit gebied. Het ontbreken van duidelijke schriftelijke aanwijzingen hangt samen met de fysisch-geografische omstandigheden ter plekke. Van Winter beschreef deze streek als 'een schraal en drassig madelandschap, waar het Peizerdiep en Eelderdiep naar het noorden stromen en waar in vroeger eeuwen, toen de diocesen van Utrecht en Münster werden gevormd, waarschijnlijk een soort niemandsland heeft gelegen'. Pas later is het door bedrijvigheid, bijvoorbeeld van de heren van Peize en Eelde, ten dele voor Drenthe gewonnen. Het hoe en waarom ontgaat ons.⁹³

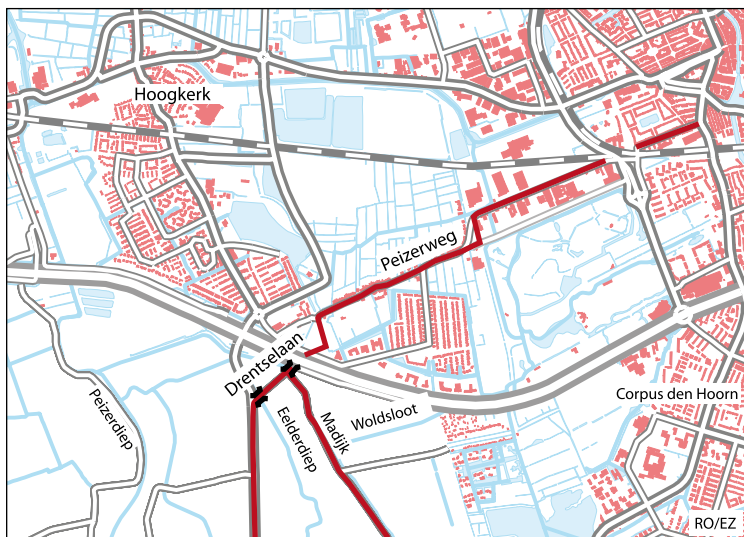
Dit gebied is inderdaad tot betrekkelijk recente tijd

extreem nat geweest.⁹⁴ Uit een overvloed van aanwijzingen hiervoor kies ik slechts enkele voorbeelden. Wie van Groningen naar Eelde wilde, kon zuidwaarts via de Hereweg over de Hondsrug naar de Punt en vandaar noordwaarts naar zijn bestemming. In de zomertijd was er ook een mogelijkheid om daar te komen via de dijken die ter bescherming van de lage landerijen ten westen van Groningen waren aangelegd. De Peizerweg, vroeger Lange- of Drentselaan genaamd, volgde een dijk die met een zowat rechte hoek vanaf de Hoornsedijk (nu Paterswoldseweg) in zuidwestelijke richting aftakte. Na ruim anderhalve kilometer maakte (en maakt) hij een dubbele kniebocht om vervolgens na een kilometer uit te komen bij een driesprong.⁹⁵ Hier stond in de negentiende eeuw een tolhuis. Rechtdoor voerde de weg via een bocht in noordelijke richting naar Hoogkerk, linksaf kwam men via een nieuwe haakse bocht bij een brug over de Woldsloot.⁹⁶ Direct ten westen van deze brug kwamen twee wegen bij elkaar: uit het zuidwesten – via een brug over het Eelderdiep – de Peizerweg, uit het zuidoosten de Eelderwolderhooiweg, die tegenwoordig Madijk en in Eelde zelf Hooiweg heet.⁹⁷ In de instructies die in 1422 werden vastgesteld voor de dijkrechters die in dit gebied toezicht moesten houden op de waterstaatkundige werken, lezen we dat ze 'de Lane' niet mochten schouwen tussen Allerheiligen en Sint Pieter (1 november – 29 juni).⁹⁸ Dit wijst erop dat werkzaamheden aan die dijk gedurende het winterhalfjaar onmogelijk waren door de hoge waterstand in dit gebied. Indien met 'de Lane' hier de latere Peizerweg bedoeld wordt, betekent dit dat de verbinding tussen Groningen en Drenthe langs deze kant het grootste deel van het jaar zo goed als verbroken was. Toch is deze 'zomerweg' vele eeuwen lang de gewone route naar Noord-Drenthe geweest.⁹⁹

Wij zijn eraan gewend dat men vanuit Groningen via de Paterswoldseweg en Veenweg in Drenthe kan ko-

Het stukje Peizerweg (oudtijds Drentselaan) dat via een viaduct de autosnelweg A7 kruist, heet tegenwoordig Ruskenveen. Nog altijd splitst de weg zich ten zuidwesten van de brug over de Woldsloot in een westelijke en een zuidelijke tak. De westelijke tak heet, zoals eeuwenlang het geval is geweest, Drentselaan, bij de zuidelijke, de Eelderwolderhoofdijk, staat het naambordje 'Madijk'.

De plattegrond is ter beschikking gesteld door de afdeling Geo-informatie van de Dienst RO/EZ.

De Woldsloot ten zuiden van de autosnelweg A7, gezien in zuidelijke richting. Links, aan de oostzijde, het Kraanland, de weg op de rechteroever is de Madijk of Eelderwolderhoofdijk.

Eigen foto (september 2006).

men en kunnen ons maar moeilijk voorstellen dat de Paterswoldseweg tot ver in de negentiende eeuw in de lage landerijen doodliep. Hij voerde over een dijk die aanvankelijk 'Potterwoltmerdijk' heette en daarna de naam Hoornsedijk kreeg. Deze dijk beschermde het ten westen ervan gelegen lage land tegen de Drentse A, die in een wijde bedding ten oosten van de dijk kron-

kelde.¹⁰⁰ Pas in de jaren zestig van de negentiende eeuw is de particuliere weg over de Hoornsedijk op kosten van de gemeente Groningen verhard. Dit gebeurde nadat met de eigenaren van de aangrenzende huizen en landerijen overeenstemming was bereikt over het doortrekken van de weg tot aan de provinciegrens en de overdracht ervan aan de gemeente.¹⁰¹ In zo'n extreem

nat gebied is weinig concurrentie van andere kolonisten te verwachten; het grensverloop is hier nog veel meer dan aan de oostzijde van de Hondsrug een gevolg van de beperkingen die de waterstaatkundige toestand aan de kolonisten oplegde. Het is zelfs niet uit te sluiten dat de streek ten zuidwesten van het stadsgebied van Groningen voor langere tijd geheel of gedeeltelijk verlaten is geweest als gevolg van permanente wateroverlast.

Zoals op het kaartje op p. 230 goed is te zien, valt ten noorden van de marke van Helpman de westelijke buitengrens van het Gorecht samen met de grens van de stadsvrijheid van Groningen. Dat wil zeggen dat zich hier niet, zoals aan de oostzijde het geval is, een tot het Gorecht behorende strook bevindt tussen het stadsgebied van Groningen en de 'Friese' Ommelanden. Het grensverloop vertoont hier nog een tweede opmerkelijk verschil met dat aan de oostzijde. Ginds vormt de langgerekte veendijk (de Borg) een grens die weliswaar kunstmatig is, maar een alleszins verklaarbaar beloop heeft. Het grensverloop aan de westzijde is ook niet natuurlijk, maar vertoont enkele eigenaardigheden waarvan de verklaring niet direct in het oog springt. Ook ik ben niet in staat alle raadsels op te lossen, maar wil toch niet nalaten de merkwaardigheden langs te gaan en daarbij enkele aantekeningen te maken die enig licht zouden kunnen werpen op het verloop van de ontwikkelingen in dit gebied.

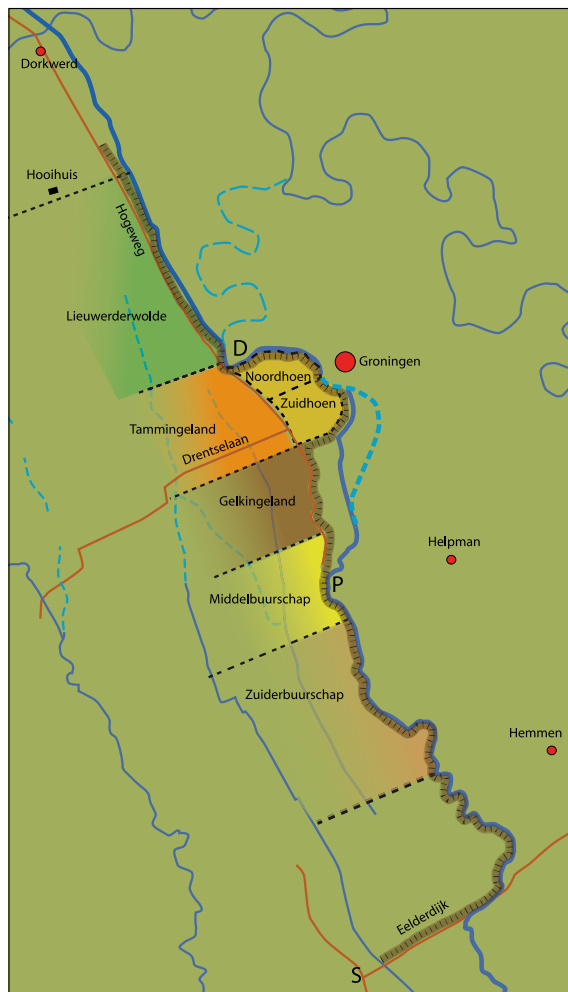
De oudste topografische kaart – verkend in het jaar 1853 – laat ten westen van Groningen enkele blokken land zien waarbinnen de verkavelingsstructuren samenhangen, maar onderling sterk verschillen. De gedachte dringt zich op dat dit sporen zijn van verschillende stadia in de ontginning van dit gebied. Ik ga hieronder wat nader op dit thema in.

Een tweede verschijnsel dat aandacht verdient is de opvallende rechtlijnigheid van het grensverloop aan de westzijde van enkele van deze blokken. Twee stukken

grens liggen in elkaars verlengde en vallen samen met de westgrens van de stadsvrijheid (later gemeente) Groningen. Tussen beide stukken grens wordt de rechte lijn verstoord door een zowat rechthoekige uitstulping. Wie zich hierdoor niet van de wijs laat brengen en een liniaal langs de rechte lijn legt, bemerkt tot zijn verbazing dat het verlengde ervan de dorpswierde van Dorkwerd doorsnijdt. Maar dat is niet alles. Als we deze rechte lijn naar het zuiden doortrekken blijkt ze op de kerk te Eelde te raaien! Een simpel maar bizar toeval of een aanwijzing voor grootschalige *planning* door onze middeleeuwse voorouders? Wellicht is het na onze inspectie van de westgrens van het Gorecht mogelijk deze vraag te beantwoorden.

Zoals gezegd wordt een interpretatie van de eigenaardigheden in de verkavelingsstructuur bemoeilijkt doordat we niet altijd weten waar we de toponiemen moeten plaatsen die we in de bronnen tegenkomen. In een oorkonde uit het jaar 1339 lezen we dat een van de vastgelegde bepalingen zal gelden in een gebied dat onder meer wordt aangeduid met de woorden *in Westerdike, ab Eletherdike usque Pishorne* ('in Westerdijk, van de Eelderdijk tot aan de Pishorn').¹⁰² Deze op het eerste gezicht eenvoudige mededeling kan op maar liefst drie manieren worden geïnterpreteerd: (1) de woorden aan weerszijden van de komma zijn een tautologie (Westerdijk=het gebied tussen Eelderdijk en Pishorn), (2) de komma moet, zoals in een opsomming gebruikelijk is, gelezen worden als 'en' (Westerdijk *en* het gebied tussen Eelderdijk en Pishorn vallen niet samen, maar liggen naast elkaar), en (3) de woorden na de komma zijn een beperkende bijstelling (in de akte wordt het gedeelte van Westerdijk bedoeld dat tussen de Eelderdijk en Pishorn ligt). Ik vermoed dat de eerste interpretatie minder voor de hand ligt en dat de tweede zeker kan worden uitgesloten. De derde interpretatie lijkt mij de meest plausibele: het hele gebied ten westen

Overigens aarzel ik enigszins bij het aanwijzen van de 'Langelaan'. Hierboven heb ik aangenomen dat hiermee de Drentselaan (nu Peizerweg) wordt bedoeld. Ik moet er echter op wijzen dat er misschien nog een tweede kandidaat is voor deze laan. Tussen de huidige

Kaart door Henk Kampen.

Verzetsstrijderslaan en Illegaliteitslaan takte vanaf de Hoornsedijk (nu Paterswoldseweg) een weg naar het westen af die in het land doodliep. De stadswijk Laan-

PISHORN

De benaming 'Pishorn' treffen we voor het eerst aan in de hier genoemde akte uit 1339. De interpretatie ervan heeft verschillende geschiedvorsers bezig gehouden. Driessen veronderstelde dat het om een gebied ging dat op de uiterste grens 'tegen Drenthe' moest liggen.¹⁰³ Gosses dacht dat met deze 'horn' (=hoek) het klooster Maria ten Hoorn bedoeld werd, dat aan de westzijde van de Drentse A lag, net buiten het rechtsgebied van Groningen.¹⁰⁴ Acker Stratingh zocht de Pishorn wat noordelijker en veronderstelde dat dit de zuidelijkste punt van het stadsgebied aan de A was.¹⁰⁵

In het Groningse stadsarchief uit de periode na de Reductie vond ik nog een vierde interpretatie. Ik trof deze aan in een bundel stukken die is beschreven als 'Stukken betreffende de Drentsche Veenen'.¹⁰⁶ Deze bundel bestaat voor het grootste deel uit aantekeningen die H.J. Arntzenius heeft gemaakt ten behoeve van zijn werkzaamheden als vertegenwoordiger van de stad Groningen bij de onderhandelingen die in het begin van de negentiende eeuw met de veen- en oostmoer van het Drentse Oostermoer en Zuidenveld zijn gevoerd over een convenant inzake het transport van turf via de stedelijke kanalen.¹⁰⁷

Tussen deze stukken trof ik aantekeningen aan over de plaats van de grenspalen die oudtijds waren aangebracht ter markering van de buiten- en binnengrenzen van het gewest Stad en Lande. Arntzenius blijkt van mening te zijn geweest dat 'Pishorn' de naam was van het rechthoekige stuk land dat ik als Kraanland identificeer.¹⁰⁸ Op welke gronden hij deze mening was toegedaan blijkt niet. Het is niet onmogelijk dat hij uit zijn praktijk als advocaat op de hoogte was van veldnamen die wel bij de bevolking in gebruik waren, maar niet in officiële stukken voorkwamen. Ter verklaring van het vreemde toponiem zou men kunnen denken aan een verbastering van 'Peizerhorn'. Als Arntzenius gelijk heeft zou deze naam inderdaad zinvol zijn: het rechthoekige gebied ligt langs de weg die onder meer naar Peize voert. Ik vermoed echter dat Arntzenius zo'n fatsoenlijk mens was dat hij zich niet kon voorstellen dat onze voorouders een plek konden vernoemen naar zoiets ordinairs als 'pis'. Mogelijk heeft de gedachte dat 'Pis' wel eens voor 'Peize' zou kunnen staan, hem zelfs op het idee gebracht om de 'Pishorn' in of bij Kraanland te zoeken.

Op grond van (o.a.) een akte uit 1422,¹⁰⁹ waarin sprake is van een dijk die vanuit het noorden via Donghorn naar Pishorn loopt, vermoed ik echter dat niet Arntzenius, maar Driessen gelijk had en dat we de Pishorn moeten zoeken in de onmiddellijke nabijheid van de Drentse A, en wel aan de westzijde, dichtbij de grens van de stadsvrijheid. Het element 'horn' in de naam Pishorn zou dan slaan op een bocht in de Drentse A. De aanduiding van dit landschapselement is later, ontdaan van het weinig flatteuze 'pis', de naamgever geworden van het klooster van Onze Lieve Vrouw ten Hoorn, dat in 1456 voor het eerst wordt genoemd.

Mijn vermoeden is voorts dat het element 'pis' in dit toponiem wel degelijk te maken heeft met het uitgesproken en in tweeërlei opzicht natte karakter van deze buurt. Zoals ik al eerder opmerkte gaat het hier om een laaggelegen veengebied dat altijd 'kletsnat' is geweest. Van nog meer betekenis is echter dat het betreffende gebied, vanuit Groningen gezien, gelegen was in de richting vanwaaruit doorgaans de regen kwam en komt. De aannemelijkheid van in het bijzonder deze laatste verklaring vindt steun in het feit dat ook het Oostfriese dialect het woord 'Pisshör'n' in deze betekenis kent¹¹⁰ en dat men ook ten zuiden van Leeuwarden, bij Barrahûs, een 'Piskhoarnedyk' kan vinden.¹¹¹ Ook in de Noordhollandse gemeente Anna Paulowna, even ten oosten van het dorp Wieringerwaard, bevindt zich een 'Pishoek'. Het gaat hier om een knik in de voormalige Zuiderzeedijk. Gezien vanaf het eiland Wieringen lag ook dit markante punt in het zuidwesten.¹¹²

Voor wat betreft de 'Pishorn' ten zuiden van Groningen is het verleidelijk een verband aan te nemen tussen deze naam en die van een ander opvallend grenspunt, het zoëven al vermelde 'Donghorn'. Ook dit ten noordwesten van de stad gelegen punt – de plaats waar de Drentse A (hier Reitdiep geheten) een vrijwel haakse bocht naar het noorden neemt – wordt in de akte van 1339 vermeld, zij het dat de naam hier voorkomt in de vorm 'Dodingehorn'. Dit toponiem is zonder enige twijfel afgeleid van de mansnaam Dodo of Doede, maar in de streektaal betekent 'dong' mest.¹¹³ Nadat de oorsprong van 'Dong-' in de vergetelheid was weggezet kan zich in het bewustzijn van de Groningers de associatie van 'poep' en 'pies' hebben vastgezet.

huizen dankt zijn naam aan het gelijknamige huis, dat even ten zuiden van deze zijtak aan de westzijde van de Hoornsedijk stond. Uit de hierboven besproken akte van 1422¹¹⁹ blijkt dat de 'Lane' niet alleen een weg was, maar ook (en wellicht vooral) een waterkerende functie had. Indien die 'Lane' de weg is over de dijk die vanaf de boerderij Laanhuizen westwaarts liep, zou deze aangelegd kunnen zijn als zuidelijke buitengrens van het oude Gelkingeland en ook een tijdlang als zodanig dienst hebben gedaan. De Noorderbuurschap van Neerwolde zou dan het ten zuiden daaraan grenzende laagland zijn geweest dat later bij het Gelkingeland is getrokken. Omdat 'de Lane' ook vaker wordt gebruikt om de Drentselaan aan te duiden, vermoed ik echter dat de Noorderbuurschap van Neerwolde het hele gebied besloeg tussen de huidige Peizerweg en een lijn, even ten noorden van de huidige Laan Corpus den Hoorn.¹²⁰

De opvatting dat de Drentselaan wel degelijk de 'Langelaan' is die de noordgrens van Gelkingeland vormde, wordt ondersteund door de bedragen die de verschillende buurschappen van Neerwolde moesten opbrengen. Deze waren gebaseerd op de omvang van deze gebieden. Bij de notitie inzake de Zuiderbuurschap staat te lezen dat betaald moest worden bij 'weren en grastallen'.¹²¹ Men ging er bij de schatting van de precarieplichtige grond van uit dat elke 'weer' vijf grazen besloeg. Per gras werd één 'krumstert' (vier 'plakken') betaald. Op basis van deze gegevens kan men berekenen dat de oppervlakte van de Noorderbuurschap van Neerwolde (Gelkingeland) ongeveer 140 ha heeft bedragen en de beide andere buurschappen rond 220 ha. Wanneer we aannemen dat de grens tussen Gelkingeland en Middelbuurschap ter hoogte van de latere grens tussen de stadsvrijheid en de marke van Helpman lag, betekent dit dat de oppervlakte van 140 ha voor Gelkingeland alleen past wanneer het noordwaarts tot aan de Drentselaan strekte.

De lijst van precariën geeft dus enige duidelijkheid ten aanzien van de situering van Neerwolde en Gelkingeland. Ze roept echter ook een intrigerende vraag op: hoe is het mogelijk dat *precariën* geheven werden van landerijen die binnen de Groninger stadsvrijheid lagen? De precariën waren een soort grondbelasting die eens in de vier jaar aan de landsheer verschuldigd was bij wijze van erkenning van zijn hoogheid (een soort 'recognitiegeld' dus). Aanvankelijk was het de bisschop van Utrecht die deze belasting liet innen, later – dat zal verderop in deze studie aan de orde komen – deed de stad Groningen dat op basis van de gedachte dat zij de taken en rechten van de landsheer had overgenomen. Alle dorpen en gehuchten in het Gorecht moesten deze belasting opbrengen en bleven dat ook doen, zelfs toen de heffing door de geldontwaarding een niet meer dan symbolisch karakter had gekregen. Omdat de stad Groningen na 1536 zelf de overheidsrechten bezat, was het niet meer dan logisch dat haar ingezetenen en ook de landeigenaren in de stadstafel van deze belasting waren vrijgesteld. Het is zelfs denkbaar dat de Groningers nooit precariën hebben betaald.¹²² Een verklaring voor het genoemde probleem zou kunnen zijn dat de Noorderbuurschap van Neerwolde niet altijd deel heeft uitgemaakt van de stadsvrijheid of dat dit deel van de stadsvrijheid niet altijd even 'vrij' is geweest. Naar de achtergrond daarvan moeten we voorlopig gissen.

Afgezien van de precarieplichtigheid van Gelkingeland kunnen we vaststellen dat dit gebied halverwege de vijftiende eeuw als een gewoon onderdeel van de Groninger stadstafel werd gezien. In 1441 beoorloonden burgemeesters en raad van Groningen een overeenkomst tussen de burens van Lieuwerderwolde, Gelkingeland, en de Middel- en Zuiderbuurschap van Neerwolde.¹²³ Het stuk regelt de verantwoordelijkheid voor het dijkonderhoud in het betreffende gebied en weerspiegelt de complexe situatie die hier, ten westen van de Drentse A en het Reitdiep, bestond. Deze had

vooral te maken met het feit dat de genoemde gebieden onder verschillende rechtskringen ressorteerden. De betrokken partijen spraken met elkaar af dat ze jaarlijks op 22 februari bijeen zouden komen op het Akerkhof te Groningen voor de bespreking van hun gemeenschappelijke zaken en voor het kiezen van dijkrechters. Bepaald werd dat de burens van Lieuwerderwolde uit hun eigen midden één dijkrechter moesten kiezen en een tweede uit de ingelanden van Gelkingeland; twee andere dijkrechters moesten uit het overige deel van Neerwolde komen, één uit de Middelbuurschap en één uit de Zuiderbuurschap, te kiezen door de ingelanden van Lieuwerderwolde en Gelkingeland gezamenlijk.

Deze regeling laat niet alleen zien hoe, in overeenstemming met de in het geding zijnde belangen, de zeggenschap van benedenstroomse ingelanden groter is dan die van hun bovenstroomse collega's, maar ook dat Gelkingeland (onderdeel van de stadstafel) in 1441 tot

een andere rechtskring behoort dan de beide andere delen van Neerwolde.

De reden voor het opmaken van deze oorkonde wordt niet met zoveel woorden vermeld, maar de opgave van de belanghebbenden kan hier een aanwijzing geven, zeker wanneer we ons realiseren wat het belangrijkste voorwerp van zorg was voor de dijkrechters. Het ging om het onderhoud van de dijk tussen 'Potterwolde voert neder tot Hayhuserlant', dat wil zeggen: vanaf Paterswolde langs de Eelderdijk (Meerweg), dan aan de westzijde langs de Drentse A, langs Hemmerwolde, Neerwolde (met Pishorn), Gelkingeland, de Noord- en Zuidhoen en het oostelijke deel van Lieuwerderwolde (tegenwoordig de stadswijk Vinkhuizen), tot aan de landerijen van het Hooihuis.¹²⁶ Een kleine twintig jaar tevoren was ook al een regeling getroffen voor het onderhoud en de schouw van deze dijk.¹²⁷ Toen, in 1422,

AKERK EN UTINGEKLUFT

Volgens de afspraak die ze op 22 februari 1441 maakten moesten de burens van Lieuwerderwolde, Gelkingeland, de Middelbuurschap van Neerwolde en die van de Zuiderbuurschap jaarlijks op de feestdag van Sint Petrus' Stoel (22 februari) bij elkaar komen. Ze moesten zich op die dag 's middags op het Akerkhof bij het luiden van de grote klok verzamelen. Wie niet kwam opdagen verbeurde een kan wijn.

Een bepaling als deze wijst op het bijzondere karakter dat het westelijk deel van de Groninger binnenstad oudtijds heeft gehad. Van andere bijeenkomsten in de openlucht heet het dat ze 'voor den Hove' (bij de prefectenhof en de Sint Maartenskerk) plaatsvonden en er werd natuurlijk ook op het raadhuis aan 'de brede Mercr' vergaderd. Deze plaatsen bevinden zich op de hoogte van de Hondsrug en zijn te beschouwen als respectievelijk het domaniale en het burgerlijke centrum van Groningen.

In 1441 ging het over een aangelegenheid die alleen de streek ten westen van de stad betrof. Deze paste blijkbaar niet in een traditie die de deelnemers noopte een paar honderd meter door te lopen voor een bijeenkomst 'op de hoogte'. Voor zaken als deze waren de Akerk en het Akerkhof de meest geëigende plaatsen van samenkomst.

Dit verschijnsel hangt mogelijk samen met de voorgeschiedenis van het westelijke deel van de Groninger binnenstad, dat nog lange tijd een agrarisch karakter heeft gehad en meer dan de hoge kern van de nederzetting op het ten westen van de Drentse A gelegen laagland was gericht. Nadat de Drentse A ten zuidwesten van het oude Groningen een eindje in westelijke richting was omgelegd is daar een 'benedenstad' ontstaan. De mensen die er woonden vormden samen de Utingekluft of 'Nederkluft'¹²⁴ en er werd een kapel gesticht: de in de dertiende eeuw tot parochiekerk verheven Akerk.¹²⁵

verleenden burgemeesters en raad van Groningen machtiging aan de dijkrechters van Lieuwerderwolde om een aantal punten te onderhouden met betrekking tot dezelfde dijk, van het Hooihuis tot aan 'de horne an den steen die toe Potterwolde licht'.¹²⁸ Naar eigen zeggen deed het stadsbestuur dit op advies van 'de mene achte en wijsheid van de stad, de burenen van Lieuwerderwolde en de landeigenaren aldaar'. Opmerkelijk is dat de burenen van Gelkingeland toen niet werden vermeld en dat ook die van Neerwolde in het stuk niet voorkwamen, ondanks het feit dat het hier gaat om een dijk die dat gebied beschermde. Van Gelkingeland weten we zeker dat het in de vijftiende eeuw volop in gebruik was,¹²⁹ zodat het ontbreken van een vermelding niet zijn grond kan hebben in het feit dat de landerijen daar niet benut werden. Het ontbreken van Gelkingeland in het stuk is echter eenvoudig te verklaren: door gebruik te maken van de inspraak van alle stedelingen (de 'mene achte') meende het stadsbestuur volledig bevoegd te zijn tot het vertegenwoordigen van de burenen en landeigenaren van Gelkingeland. Omdat dit gebied tot het stadsgebied behoorde, hoefden deze belanghebbenden niet apart genoemd te worden. Dat recht hadden burgemeesters en raad zeker niet ten aanzien van het *buiten de stadstafel* gelegen deel van Neerwolde. Dit zou erop kunnen wijzen dat er in het eerste kwart van de vijftiende eeuw nog geen burenen waren in dat gebied, hetgeen op zijn beurt impliceert dat er ook geen continuïteit is geweest tussen de *grangia* of uithof van het cisterciënserklooster van Assen op de Hoorn en het latere franciscanessenklooster aldaar. De uithof die het convent van Assen op de Hoorn had bezeten, lag volkomen geïsoleerd en de lekebroeders die daar sinds het begin van de veertiende eeuw aan het werk waren, zijn echte pioniers geweest. De stichting van het klooster ten Hoorn, dat in 1456 voor het eerst wordt vermeld, past dan in de (her)ontwikkeling van het betreffende gebied.

Dat de opstellers van de overeenkomst van 1422 rekening hielden met de mogelijkheid van toekomstige ontginningsarbeid, blijkt uit het feit dat een van de afspraken ging over het maken van nieuwe dijken: wie een nieuwe dijk zou willen leggen, moest dat doen 'an den olden dijk', dus: uitgaande van en aansluitend aan de bestaande dijk.¹³⁰ Vergelijking van de akten van 1422 en 1441 doet dus vermoeden dat in de tussentijd de ontwikkeling van Neerwolde zover was voortgeschreden, dat de burenen in dat gebied betrokken konden worden bij het dijkonderhoud.

Hierboven is gewezen op de lijn tussen de kerken van Dorkwerd en Eelde als westelijke begrenzing van enkele verkavelingsblokken en op het feit dat er ook een opvallende verstoring van die lijn is.¹³¹ Het gaat daarbij om de rechthoekige uitstulping die het stadsgebied van Groningen (en hier dus ook van het Gorecht) maakt tussen de Drentselaan (nu Peizerweg) aan de noordzijde en de Onlandsedijk aan de zuidzijde.¹³² De rechthoek wordt aan de westzijde begrensd door de Onlandsedijk en de parallel daaraan lopende Woldsloot of Wildesloot, aan de oostzijde door een watergang ter hoogte van de huidige Campinglaan. Aan de zuid- en westzijde grenst het gebied aan Drenthe, aan de noordzijde ligt het tot Hunsingo behorende Lieuwerderwolde.¹³³

Behalve de vorm en situering van het gebied roept ook het verkavelingspatroon ervan vragen op. In de westelijke helft van de rechthoek¹³⁴ lopen de sloten zuidwest-noordoost, evenwijdig aan de noord- en zuidgrens van het gebied, terwijl het verkavelingspatroon in de oostelijke helft noord-zuid georiënteerd is. Het wijkt hiermee sterk af van het aan de oostzijde aansluitende deel van de stadstafel, dat we als Gelkingeland geïdentificeerd hebben. Het gehele stadsgebied ten westen van de Drentse A vertoont een samenhangende verkavelingsstructuur die zuidwest-noordoost is georiënteerd, met de Hoornsedijk als basis. Gelet op

De Woldsloot en Onlandsedijk als westgrens van het Kraanland.

Op deze foto, die genomen is in noordwestelijke richting, ligt het Kraanland rechts.

Eigen foto (april 2006).

de grote afstand tussen dit gebied en de stad lijkt het gerechtvaardigd deze rechthoek als een relatief jonge aanwinst van de Groninger stadstafel te beschouwen, waarvan de westgrens is bepaald door de Woldsloot.

De eerste schriftelijke sporen van menselijke activiteit in dit rechthoekig stuk land – we zullen het hierna identificeren als het ‘Kraanland’ – treffen we aan in een tweetal ongedateerde akten, waarvan de teksten enigszins van elkaar afwijken, maar wel dezelfde zaak betreffen: de afwatering van een gebied ‘buiten de Langelaan’ (dat wil zeggen: ten zuiden van de Drentselaan). De stukken dateren vermoedelijk uit het tweede kwart van de vijftiende eeuw¹³⁵ en betreffen een overeenkomst tussen het Aduarderzijlvest en het stadsbestuur van Groningen enerzijds en de burens van het betreffende

gebied anderzijds. Daarvan wordt gezegd dat het in het westen begrensd wordt door de Eelderwolderhooiweg en in het zuiden door de ‘Eelderwoldttmannen wateringe’, de waterlossing dus van de landgebruikers van Eelderwolde. Met deze laatste moet de (omgelegde) Woldsloot bedoeld zijn, die ten zuiden van de stadsvrijheid de grens tussen het Gorecht en Drenthe vormt en aan de zuidkant van onze ‘uitstulping’ een haakse knik in zuidwestelijke richting maakt. Aan de oostzijde van het af te wateren gebied, zo melden deze stukken, ligt de ‘Oldetil’. Ik vermoed dat hiermee een brug in de Drentselaan bedoeld is. Deze overbrugde de tochtsloot die aan de westkant van Gelkingeland noordwaarts liep. In het verlengde hiervan was door Albert Jarges, samen met de burens van Gelkingeland, een watergang

gegraven 'door Ludeke Wigboldesz land' naar 'onze' zijlen.¹³⁶ Ik neem aan dat het in deze overeenkomst ging om een nieuwe afwatering van Gelkingeland op de Hoensloot en het Aduarderzijlvest en dat de gebruikers van het 'Kraanland' (deze naam wordt overigens niet vermeld) toestemming kregen om ook van deze nieuwe watergang gebruik te maken.¹³⁷

Mogelijk ging het ook om dit gebied toen burgemeesters en raad van Groningen in 1506 een verklaring aflegden over de afspraken die de burenen van 'Gelkingeland en Kraanland' met elkaar hadden gemaakt over hun waterstaatsaangelegenheden.¹³⁸ De afspraken betroffen onder andere de schouw van de Paterswoldsedijk (Hoornsedijk) en lijken inhoudelijk sterk op de hierboven behandelde akte van 1422. Op de details ga ik hier niet in, omdat dit ons te ver van het hoofdthema af zou brengen.¹³⁹ Wezenlijk is echter dat de landgebruikers van het Kraanland hier voor het eerst en als collectief worden vermeld en dat zij samen met de

burenen van Gelkingeland dijkrechters moesten aanstellen. Dezen zijn verantwoordelijk voor de schouw van het hele tot het Gorecht behorende gebied ten zuiden van het klooster ten Hoorn. Dat de ingelanden de wateringen langs hun eigen landerijen moesten onderhouden, is niet meer dan vanzelfsprekend. Ze blijken echter ook belast te zijn met het onderhoud van de watergangen buiten hun eigen gebied. Ze spraken af dat ze deze taak gezamenlijk zouden uitvoeren.¹⁴⁰ Dit wijst erop dat *buiten* het bewuste gebied geen landgebruikers waren die verantwoordelijk gehouden konden worden voor het vrije afstromen van het water. Er was dus, buiten het nu bij de stadsvrijheid getrokken deel van het moerasland, geen concurrerende ontginningsactiviteit, bijvoorbeeld vanuit het aangrenzende Hoogkerk.¹⁴¹

Deze situatie heeft overigens nog lange tijd voortgeduurd. Nog in het begin van de negentiende eeuw was in het zuidelijke deel van de gemeente Hoogkerk sprake van min of meer woeste gronden.¹⁴² School-

Het huis Elmersma
onder Hoogkerk.
Gewassen pentekening
door J. Stellingwerf.
Groninger Archieven,
THAG 3541.

KRAANLAND

In de tekst heb ik het vermoeden geuit dat de ‘rechthoekige uitstulping’ van de stadsvrijheid in het zuidwesten ‘Kraanland’ genoemd werd. Deze veronderstelling wordt bevestigd door een aantal vermeldingen van het ‘Kraanland’ in de rechterlijke protocollen van de stad Groningen. In enkele gevallen heet het dat de landerijen in het Kraanland gelegen zijn tussen de Drentselaan en ‘Wildesloot’ (Woldsloot), voorbij de ‘tweede draai’ (de tweede kniebocht in de Peizerweg vanaf de stad gezien).

Ik teken hierbij aan dat deze polder deel moet hebben uitgemaakt van een groter gebied, dat in zijn geheel Kraanland genoemd werd. Wobbe de Vries deelt mee een kaart uit 1818 te hebben gezien waarop de naam ‘Kraneland’ voorkomt als benaming voor het deel van de gemeente Hoogkerk dat zich vanaf de Wolvedijk (de oostgrens van die gemeente) naar het zuidwesten uitstrekt. Het werd van het Hoendiep gescheiden door de landerijen van Elmersma.¹⁴⁴

J.A. Feith is heel zeker over de situering van Kraanland: volgens hem lag het ten westen van Gelkingeland en het huis Kranenburg stond er volgens hem middenin. Hij voegt daaraan toe: ‘in hoeverre er verband bestaat tusschen de namen Kranenpoort, het Kranenland en Kranenburg, ten w. van het Gelkingeland, dus ten z.w. van Groningen aan den Peizerstraatweg gelegen, waag ik niet te beslissen.’¹⁴⁵

Zoals bekend is de naam van de Kranepoort en de huidige Kraneweg afgeleid van de hijskraan die vroeger ter plaatse van de huidige Reitdiepskade aan de A stond. Wanneer Feith een beetje meer belangstelling voor de etymologie van het woord ‘kraan’ had gehad, zou hij hier stelliger hebben kunnen zijn. Er is inderdaad verband tussen de Kranepoort en het Kraanland, zij het dat dit verband anders van karakter is dan Feith zich had voorgesteld. De giek van hijswerktuigen als de kraan in Groningen deed denken aan de lange hals van een grote vogel die in moerasgebieden voorkwam: de ‘kraan’ (*Grus grus*). Het gevolg was dat de hele installatie ‘kraan’ ging heten.¹⁴⁶ Het beest dat als oorspronkelijke naamgever had dienst gedaan moest toen voor de duidelijkheid ‘kraanvogel’ genoemd worden. Het Kraanland was een uitgestrekt moerassig gebied dat de kraanvogels mogelijk niet alleen tot pleisterplaats diende maar deze imposante ‘cultuurvlieders’ ook broedgelegenheid bood.¹⁴⁷ In ieder geval wijst het toponiem erop dat deze streek gedurende lange tijd niet als cultuurland in gebruik is geweest.

Het Kraanland op een zeventiende-eeuwse kaart. Detail van een ongedateerde zeventiende-eeuwse kaart waarop een deel van het Westerkwartier is afgebeeld. Op deze uitsnede zijn het ‘Gelkingeland’ en ‘het Craen Landt’ te zien. Linksboven zien we ook nog net Hoogkerk. De in 1688 afgebroken topgevels van de Sint Maartenskerk zijn op de tekening duidelijk zichtbaar. De loop van watergangen, dijken en wegen is op deze kaart niet meer dan schetsmatig aangegeven. Met de rode streepjeslijn is de Drentselaan (‘Drentsche Lane’) gemarkeerd, met de donkergroene de Onlandsedijk. Groninger Archiven, kaartenverzameling stamnummer 1052.

Rivieren en kanalen ten westen van Groningen en de situering van het Kraanland. Mogelijke of vermoedelijke rivierbeddingen zijn aangegeven met blauwe streepjeslijnen, gegraven waterlopen met zwarte onderbroken lijnen. Het gebied van de stadsvrijheid van Groningen is oranje gemarkeerd, het Kraanland donkergroen. Ingetekend is ook de locatie van het klooster (van Maria) Ten Hoorn, dat vermoedelijk halverwege de vijftiende eeuw is gesticht.

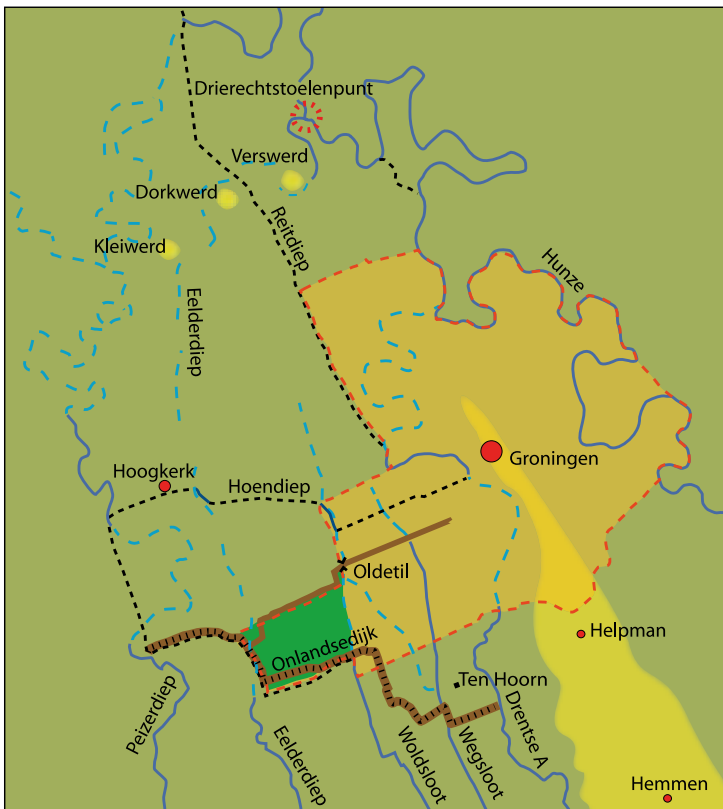
De oorspronkelijke situatie en de volgorde van de ontwikkelingen en ingrepen zijn verre van duidelijk. Mogelijk heeft het Eelderdiep zich in verschillende takken gesplitst. De knik in het Hoendiep ten oosten van Hoogkerk zou aan een oude loop van deze rivier kunnen herinneren. Misschien stroomde deze tak tussen Kleiwerd en Dorkwerd noordwaarts en is er verband tussen het Eelderdiep en de sporen van een oude rivierbedding, die direct ten noorden van de wierde van Dorkwerd zijn aangetroffen. Op oude kaarten

lijkt deze bedding zich verder oostwaarts voort te zetten, waar ze de wierden van Verswerd aan de zuidzijde passeerde en vervolgens in de Hunze of het Selwerderdiepje uitmondde ter plaatse van het latere 'Drierechtstoelenpunt'.

Ook de Woldsloot lijkt in de periode die voorafging aan de ontwikkeling van het Kraanland verder naar het noorden te hebben doorgelopen. De eerste grote knik in het Hoendiep (gezien vanuit de stad) zou daarop kunnen wijzen. Wellicht was de in oude stukken genoemde 'Oldetil' een brug in de Drentselaan over deze Woldsloot. Alvorens het Kraanland in gebruik werd genomen heeft men de Woldsloot in westelijke richting omgeleid.

In het kaartbeeld zijn ten noorden van de Onlandsedijk (de bruine lijn op de kaart) ook van de Wegsloot nog sporen terug te vinden. Het gaat om de met een blauwe streepjeslijn gemarkeerde tochtsloot die vanaf de Hoorn in noordwestelijke richting loopt en ten zuiden van de Oldetil samenkomt met de oude loop van de Woldsloot, en de vanaf hetzelfde punt noordwaarts tot aan de Drentselaan lopende sloot. Mogelijk heeft deze vroeger noordwaarts doorgelopen. Over de chronologie van deze elementen durf ik geen veronderstellingen te wagen. De noordwaarts gerichte tochtsloot zien we ook op de kaart van de Corpuslanden van het klooster Ten Hoorn in de atlas der provincielanden (zie de kaart op de bladzijde hiernaast).

Kaart door Henk Kampen.

De situatie in de buurt van het klooster Ten Hoorn (het westen is boven).

Op deze kaart is het verloop van de Onlandsedijk geel gemarkeerd). De Woldsloot – deze heet hier ‘Wilde sloot’ – zien we bovenaan, onder het woord ‘DRENTSE EIGENAERS’. In blauw is de ‘tugt of maar’ aangegeven, die het restant was van de oude Wegsloot. Het klooster Maria ten Hoorn stond in de zuidoostelijke ‘oksel’ van het huidige kruispunt Laan Corpus den Hoorn/ Paterswoldseweg.

Blad 12 van de verzameling van kaarten der ‘Landerijen in eigendom toebehoorende aan de Provincie van Stad en Lande van Groningen, opgemaakt en geteekend door H.W. Folckers, Henricus Teysinga en andere Landmeeters’ uit de jaren 1722-1736 (de ‘Provinciale Atlas’).

Groninger Archieven, stamnummer stamnummer 1047.

Zie voor een beschrijving en reproductie van deze kaart: Meindert Schroor, *De atlas der provincielanden* (Groningen 1996) 29 en kaart 12.

meester J. Mulder Jzn. omschreef in 1828 de grond in het zuiden van zijn gemeente als ‘darg of veenachtig’ en wees erop dat de bodem hier zo laag lag, dat delen ervan zelfs bij het laagste zomerpeil niet droog zouden worden wanneer er geen grote molens waren die het land bemaalden.¹⁴³

De topografische atlas van 1851-1855 toont in het gebied ten zuidwesten van de stad Groningen en ten westen van de Drentse A vier waterlopen die naar het noorden stromen. We zullen deze wat nader bekijken, omdat bestudering ervan inzicht geeft in de manier waarop de inrichting van dit gebied is voortgeschreden. Van oost naar west onderscheiden we de Wegsloot, de Woldsloot (ook wel ‘Wildsloot’ genoemd), het Eelder-

diep en het Peizerdiep. De beide eerstgenoemde wateringen zijn waarschijnlijk gegraven waterlopen of vergraven natuurlijke stroompjes, de laatstgenoemde zijn riviertjes. De Wegsloot loopt tegen de zuidgrens van de stadsvrijheid aan, de Woldsloot doet dat ook, maar vormt tegelijkertijd de westgrens van het ‘Kraanland’, het Eelder- en Peizerdiep tenslotte zijn van belang voor de afwatering van het in de loop der tijden bij Groningen getrokken gebied.

De Wegsloot wekt de indruk een watergang te zijn waarlangs het oude Hemmerwolde naar het noorden kon afwateren.¹⁴⁸ Misschien is deze watering een overblijfsel van de veenontginningen uit de periode die ik hierboven als ‘eerste fase’ heb aangeduid. Op de kaart loopt ze – op de grens van de Zuider- en Middelbuur-

schap van Neerwolde – tegen de Onlandsedijk aan en maakt daar een haakse knik in zuidwestelijke richting. De Onlandsedijk dateert echter uit een veel jongere periode dan die ons hier interesseert. Lang voordat deze dijk werd aangelegd zal deze watering dan ook verder naar het noorden gestroomd hebben, dwars door het gebied dat later ontgonnen werd: de Middel- en *Noorderbuurschap (Gelkingeland) van Neerwolde en Tammingeland. Ze kwam uit in het laagland ten westen van Groningen, waar ze op enig moment werd aangesloten op de sloot die voor de ontwatering van dat gebied werd gegraven: de Hoensloot (later Hoendiep). Toen men, na het Gelkingeland, ook het ten zuiden daaraan grenzende gebied in gebruik wilde nemen, legde men een sloot-met-dijk – een zijdwende – aan vanaf de Hoornsedijk in zuidwestelijke richting. Aan de buitenkant (zuidzijde) daarvan groef men een sloot dwars

op de Wegsloot, teneinde het water zuidwestwaarts af te leiden. Tenslotte stopte men de oude bedding ter hoogte van de zijdwende. Binnen de zo ontstane polder bleef die bedding een functie houden: ze werd de hoofdwatertgang van het te ontginnen gebied. Op de topografische kaart is deze tochtsloot nog duidelijk herkenbaar. Van de situatie in het deel van Neerwolde dat binnen de stadsvrijheid viel, bestaat helaas geen duidelijke afbeelding. Zij zal echter vergelijkbaar zijn geweest met die, welke we in de Middelbuurschap van Neerwolde, ter hoogte van het klooster Ten Hoorn, aantreffen. In de achttiende-eeuwse atlas der provincielanden zien we het kloosterterrein, de Onlandsedijk, de ‘Wilde sloot’ (Woldsloot) en de ‘togt of maar’, die het restant was van de oude Wegsloot. Buiten de Onlandsedijk liggen behalve enkele landerijen – ze worden aangeduid als ‘slegt hooijlant’ – ook enkele petgaten.¹⁴⁹

De hoogte van Bangeweer aan de Zuiderweg te Hoogkerk, gezien vanuit het zuidwesten. Bangeweer behoort tot de pleistocene ‘Rug van Tynaarlo’. Waarschijnlijk liep het Eelderdiep of een tak van deze rivier ten oosten van deze hoogte noordwaarts. Eigen foto (september 2006).

De oude loop van het Eelderdiep tussen de Drentselaan en het Hoendiep.

Op deze achttiende-eeuwse kaart van het Westerstadshamrik – het westen is boven, onderaan zijn nog net twee bastions van de vesting Groningen te zien – is in het verlengde van het Eelderdiep, ten noorden van ‘de klijve ofte het zijltje’, een gestippeld lijntje getekend. Deze stippellijn, die hier blauw is aangezet, geeft waarschijnlijk een oudere loop van het Eelderdiep aan. De watergang begint op de noordwestelijke hoek van het Kraanland en komt ten oosten van Hoogkerk uit bij de tweede grote knik in het Hoendiep. Hij zet zich onder de naam ‘Klijfdiep’ ten noorden van het Hoendiep nog een eindje in dezelfde richting voort, maakt enkele haakse bochten en mondt tenslotte westwaarts via een ‘Klijve’ in het Aduarderdiep (het gekanaliseerde Peizerdiep) uit. Groninger Archieven, THAG 692.

Hierboven heb ik gesuggereerd dat de ontwikkeling van de *Noorderbuurschap van Neerwolde mogelijk in het tweede kwartaal van de vijftiende eeuw kan worden gedateerd.¹⁵⁰ Ten behoeve daarvan was het water van de Wegsloot afgeleid naar de ten westen daarvan stromende Woldslot, die tevens de grens tussen het Gorecht en Drenthe was. De Woldslot was de waterlossing van het direct ten oosten van Eelderwolde

gelegen veenmoeras. Het water ervan stroomde via een kolk – hier ligt nu de veel grotere Piccardthofplas – naar het noorden. Oorspronkelijk zal ook deze watering rechtstreeks naar het noorden hebben geleid, langs de westgrens van Gelkinge- en Tammingeland. De Oldetil hielp de gebruikers van de Drentselaan deze watergang te kruisen.¹⁵¹

Toen de ontginning van het Kraanland ten westen

Het Kliefdiep ten oosten van Hoogkerk

De foto is genomen in noordelijke richting. Het Kliefdiep ten noorden van het Hoendiep is te beschouwen als de gekanaliseerde opvolger van het oude Eelderdiep.

Eigen foto (september 2006).

van Gelkingeland aan de beurt kwam herhaalde zich het zojuist beschreven proces. Er werd een sloot-met-dijk aangelegd om de nieuwe polder te beschermen waardoor het water van de Woldsloot naar het zuidwesten werd afgeleid. De nieuwe watergang boog bij de Eelderwolderhooiweg in een rechte hoek naar het noorden en stroomde ten noordwesten van het Kraanland in het Eelderdiep uit.¹⁵²

Met het Eelderdiep is hetzelfde gebeurd als met de Weg- en Woldsloot, zij het dat we deze ingreep veel

vroeger zullen moeten dateren. Te oordelen naar de verkavelingspatronen onder Hoogkerk heeft het Eelderdiep vanaf het punt waar het de omgelegde Woldsloot opnam, oorspronkelijk een noordwaarts gericht verloop gehad. Deze indruk wordt bevestigd door een kaart die halverwege de achttiende eeuw is gemaakt van het toenmalige Westerstadshamrik.¹⁵³ Het als zodanig aangeduide gebied behoorde toen tot het Aduarderzilver, maar viel – anders dan de naam doet vermoeden – slechts gedeeltelijk onder de jurisdictie van het Groninger stadsbestuur. Op deze kaart zien we in het ver-

lengde van het Eelderdiep, ten noorden van ‘de klijve ofte het zijltje’ een stippellijn die de oude loop van het diep aangeeft. Mogelijk verloor dit riviertje – of een tak daarvan – zich aanvankelijk in de uitgestrekte veenmoerassen tussen Groningen en Hoogkerk, nadat het aan de oostzijde de hoogte van Bangeweer was gepasseerd.¹⁵⁴ Ik vermoed dat dit moeras al vroeg is ‘afgetapt’ door het graven van de Hoensloot. Via deze watergang kon het in oostelijke richting (via ‘Tammigeland’ en de ‘Hoenen’) op de Drentse A afwateren. Op zeker moment heeft men deze situatie grondig veranderd. Alle water van het Eelderdiep werd in westelijke richting afgeleid, zodat het – bij de latere boerderij Eiteweerd – in het Peizerdiep uitmondde. Mogelijk diende deze maatregel ter bescherming van het gebied ten zuiden van Hoogkerk tegen wateroverlast. Van groot belang was echter ook, dat men hiermee een groter debiet realiseerde voor het Peizerdiep. Combinatie van waterlopen leverde immers de grotere watermassa’s en krachtigere stroom op die nodig waren om dichtslibbing van uitwateringssluizen en riviermondingen te voorkomen.

Wanneer deze verlegging van het Eelderdiep haar beslag gekregen heeft is niet geboekstaafd.¹⁵⁵ Het is echter wel duidelijk dat zij verband houdt met de verschillende pogingen die in de loop der tijden gedaan zijn om de afwatering van Noord-Drenthe het Zuidelijk Westerkwartier te verbeteren. Met dat doel is in 1313 bij Arbere, in een op korte afstand ten noorden van Aduard gelegen ‘wadgeul’, een zijl gebouwd. Ook het water van het Peizerdiep werd daarheen geleid.¹⁵⁶ Over de oude loop van het Peizerdiep zijn de meningen verdeeld. Geopperd is dat zich ten westen van Leegkerk, ter plaatse van de huidige buurtschap Nieuwbrug, een westelijke tak heeft afgesplitst. Deze westelijke tak lijkt echter meer op een gegraven watergang dan op een natuurlijke bedding. Zeker is wel dat even verder naar het noorden een bedding westwaarts aftakte die aan de oostzijde voorbij Aduard liep en ten noorden van

die plaats in de hierboven bedoelde wadgeul (de latere Kliefsloot) uitkwam. Voordat deze geul was ontstaan, zou de rivier verder noordwaarts gestroomd hebben via Fransum en Beswerd om in de buurt van het latere Allersma (tussen Ezinge en Feerwerd) in open water uit te monden. Deze oude waterloop wordt later wel Middagster Riet genoemd.¹⁵⁷ Een oostelijke tak van het Peizerdiep kronkelde tussen de Gaaikemadijk en de Hoge Paddepoel in noordelijke richting, passeerde de plaats van de latere boerderij ‘Het Hool’ en kwam ten noorden van Wierum in de zeearm uit waardoor ook de Drentse A en de Hunze afstroomden (het latere Reitdiep).¹⁵⁸ De beddingen van het Peizerdiep functioneerden echter onvoldoende, zodat men een kanaal heeft moeten graven om het rivierwater naar de zijl bij Arbere te krijgen. Het kerspel Eelde werd niet vermeld onder de gemeenschappen die belang hadden bij deze onderneming. Dit wijst erop dat het Eelderdiep in 1313 nog niet met het Peizerdiep verenigd was. Het zegt in dit verband niet zoveel dat ook Eelde tot de belanghebbenden hoorde, toen in 1323 een groot aantal kerspelen ter weerszijden van de Hondsrug afspraken maakte met de zijlvesten van Winsum over waterstaatkundige werken bij Schilligeham. De landerijen ten oosten van Eelde waren voor hun afwatering hoe dan ook op de Drentse A en het Reitdiep aangewezen.

De uitwatering bij Arbere voldeed echter niet. In of omstreeks 1335 deden arbiters, die allen burge-meester te Groningen waren geweest, uitspraak in een geschil over de bekostiging van een nieuwe sluis in de buurt van het klooster te Aduard.¹⁵⁹ Eelde werd ook bij deze gelegenheid niet vermeld. De reden daarvan kan gelegen zijn in het feit dat dit kerspel geen partij was in het conflict dat toen speelde. Een minder plausibele verklaring is dat het Eelder water, verenigd met het Peizerdiep, begrepen was onder dat van Lieuwerderwolde. In ieder geval zouden we met

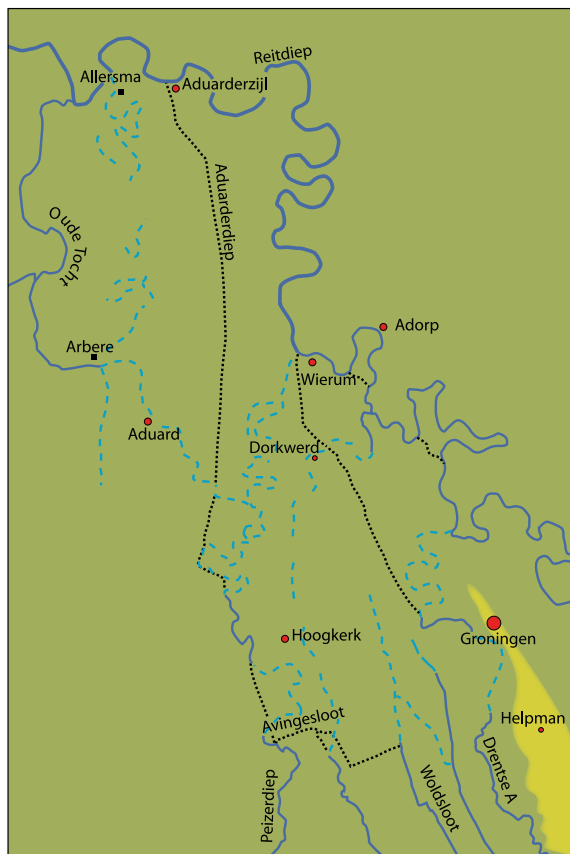
De boerderij 'Het Hool' met een kronkel van het oude Peizerdiep. De foto is genomen in noordelijke richting. In de verte ligt Wierumerschouw (het 'Wasingehuis' aan het Reitdiep, zie p. 261).

Eigen foto (oktober 2005).

het jaartal 1313 een *terminus post quem* kunnen hebben voor de omlegging van het Eelderdiep naar het Peizerdiep. Over de mogelijke samenhang van deze operatie met de kanalisatie van de benedenloop van de Drentse A tot Reitdiep en de gevolgen daarvan voor het grensverloop van het Gorecht zal ik in het vervolg enkele opmerkingen maken.

Ook de bouw van de zoëven genoemde nieuwe sluis bij Aduard heeft de inwoners van Lieuwewolde, Peize, Roder- en Foxwolde niet het resultaat gebracht dat ze ervan hadden verwacht. Daarom hebben de belanghebbenden in 1360 het plan opgevat om de oude oostelijke benedenloop van het

Peizerdiep te rehabiliteren en het water opnieuw, nu via een zijl, bij Wierum te lozen.¹⁶⁰ Een uitwatering ter plaatse kon alleen goed functioneren wanneer het water van het Reitdiep (de gezamenlijke benedenloop van Drentse A en Hunze) boven (dat wil zeggen: ten zuidoosten van) Wierum door middel van zijlen kon worden opgehouden. De eerste keer dat we daarvan uitdrukkelijk horen, is overigens pas enkele jaren later, wanneer de stad Groningen, Wold en Go en alle anderen 'die tot het zijlvest behoren', samen met de rechters en *universitas* van de Acht Zijlvesten en Fivelgo afspraken maken over het bouwen van een sluis die het water van zowel Hunze als A zou insluiten (1365).¹⁶¹

De monding bij Wierum heeft – zo zij al gereali-seerd is – slechts korte tijd soelaas geboden. In 1382 besloten Aduard, Lieuwerderwolde en Peize, Roden en Foxwolde (dezelfde partijen als in 1313 en 1335) het opnieuw bij Arbere te proberen.¹⁶² Zij maakten toen de afspraak dat ze de lasten van de zijl gelijkelijk zouden verdelen en jaarlijks op de eerste zondag na Sint Walburg (1 mei) bijeen zouden komen op de Avingesloot of Abbingsloot,¹⁶³ een plek die zowat in het midden van het te ontwateren gebied ligt. Er is een zestiende-eeuwse tekst overgeleverd, waarin de landerijen worden opgesomd waarover bijdragen moesten worden betaald aan het zijlrecht van Hoogkerk ('schotplichtige' lan-

De oplossing van 'het Peizerdiep-probleem.'

Het Peizerdiep, dat in de buurt van Lieuwerderwolde ook wel als Hunsinge wordt aangeduid, heeft zich oorspronkelijk in verschillende takken gesplitst. Een oostelijke tak mondde bij Wierum in open water (het latere Reitdiep) uit en een westelijke liep ten oosten van Aduard in noordelijke richting. In 1313 werd een poging gedaan om de rivier bij Arbere, ten noorden van Aduard, op een zeearm (de huidige Oude Tocht ten noorden van Den Ham) te laten uitmonden. Na 1323 is ten zuiden van Hoogkerk de Avingesloot gegraven, waardoor ook het water van het Eelderdiep naar het Peizerdiep werd geleid. In 1360 is sprake van plannen om de rivier opnieuw naar Wierum te leiden. Kort daarna is een nieuwe poging gedaan om de monding bij Arbere te benutten (1382). Ook dit bood geen blijvend soelaas. Daarom is tenslotte, vermoedelijk in het begin van de vijftiende eeuw, het Aduarderdiep gegraven en heeft men aan het noordelijk uiteinde daarvan de Aduarderzijl aangelegd. Hierdoor kwam een rechtstreekse afwatering tot stand op de benedenloop van het Reitdiep.

Ten behoeve van de overzichtelijkheid zijn enkele waterlopen weggelaten die er in dit verband minder toe doen.

Kaart door Henk Kampen.

den). We lezen daarin dat de Avinge- of Abbingsloot de zuidgrens van het zijlrecht was.¹⁶⁴ Is het erg vergezocht om in de naam van dit verbindingstuk tussen Eelder- en Peizerdiep het woordje 'abt' te herkennen¹⁶⁵ en te veronderstellen dat deze naam verwijst naar de functie van de initiatiefnemer tot de omlegging van het Eelderdiep? Zoals bekend vervulde de abt te Aduard de functie van opperste schepper (dijkgraaf) in het Aduarderzijlvest.

Overigens was ook het besluit van 1382 om opnieuw bij Arbere uit te wateren niet succesvol. De problemen werden pas echt opgelost door het graven van het tegenwoordig nog bestaande Aduarderdiep. Hier-

door werd het mogelijk het Drentse water via de kortst mogelijke weg benedenstrooms – bij Aduarderzijk – op het Reitdiep te lozen. Vermoedelijk heeft dit aan het eind van de veertiende of in het begin van de vijftiende eeuw zijn beslag gekregen.¹⁶⁶

2.1.9 Omkijken

Voor wat betreft de chronologie van het zuidwestelijke deel van het stadsgebied kunnen we terugkijkend het volgende vaststellen. De Paterswoldsedijk/Hoornsedijk heeft als ontginningsbasis gediend voor het gebied ten westen ervan, waarbij het voor de hand ligt dat de landinrichting van noord naar zuid is voortgeschreden en dat het meest zuidelijke deel pas in de loop van de vijftiende eeuw aan de beurt kwam.

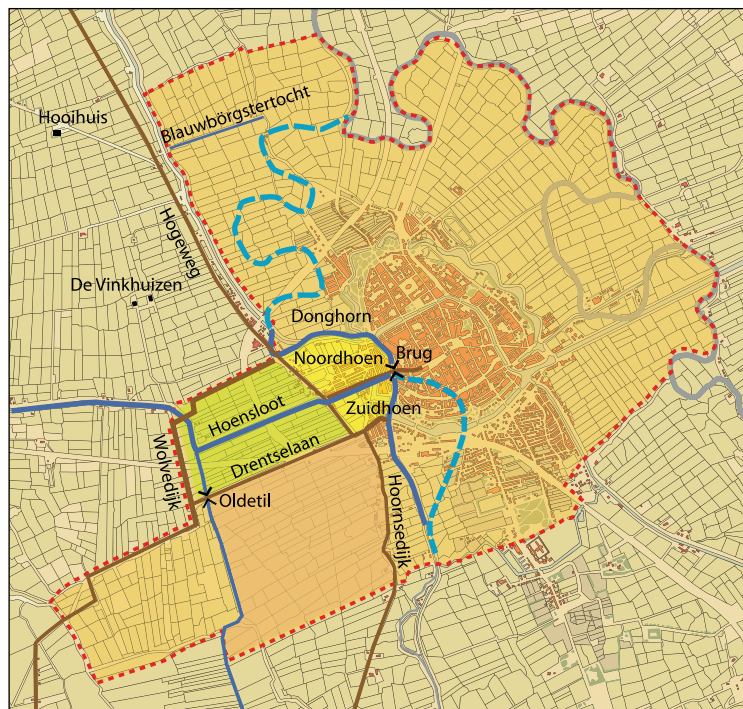
Het lijkt er overigens op dat de ontginning van het

direct ten westen van de stad gelegen lage land, waaronder ook Gelkingeland, al vroeg ter hand genomen is. Het al eerder aangestipte ‘aftappen’ van het veenmoeras tussen Groningen en Hoogkerk via de Hoensloot kan hiermee samenhangen. Een indicatie voor ontwikkelingen kort na 1200 kan men zien in de dertiende-eeuwse vermelding van een steunpunt van de ‘Gelkingen’ – een tegen de vertegenwoordiger van het Utrechtse gezag rebellerende partij –, dat in ‘Lieuwerdawinkel’ gelegen was.¹⁶⁷

De westelijke uithoek van het gebied, hierboven aangeduid als ‘Kraanland’, is het resultaat van ontginningsactiviteiten die, afgaande op het verkavelingspatroon, zijn uitgegaan van de Drentselaan (oostelijk deel) en de Eelderwolderhooiweg (westelijk deel). Over de datering ervan is zo goed als niets met zekerheid te zeggen. Ik vermoed echter dat de inrichting van deze

De Wolvedijk in noordelijke richting, gezien vanaf de eerste kniebocht in de Peizerweg. Eigen foto (april 2006).

- Gelkingeland
- Tammingeland
- De Hoenen

Het gebied 'buiten de Apoort', de noordwestelijke grenzen van het Gorecht en die van de stadsvrijheid van Groningen. Het Reitdiep verstoort het 'evenwicht' van het kaartbeeld. Het is alsof er aan de noordwestzijde van het stadsgebied een hap genomen is uit een eertijds groter geheel.

Kaart door Henk Kampen.

uithoek niet eerder dan in het tweede kwart van de vijftiende eeuw is begonnen.

2.1.10 De westzijde noordelijk van de Drentselaan/Peizerweg

Ook de grenzen van het Gorecht ten noorden van de Drentselaan hebben hun verloop te danken aan ontginningswerkzaamheden. Wanneer ik de markante punten in dat gebied aangeef moeten we voortdurend voor ogen houden dat deze meestal enkele eeuwen jonger zijn dan de ontwikkelingen waarnaar we op zoek zijn.

Ten noorden van de Drentselaan/Peizerweg wordt de westgrens van de Groninger stadsvrijheid gevormd door de Woldedijk.¹⁶⁸ Deze liep vanaf de dubbele kniebocht in de Drentselaan ter hoogte van de antenne- en

straalzendertoren van KPN Telecom in een rechte lijn noordwaarts tot aan het latere Hoendiep, waar lange tijd een tolhuis de grens markeerde. Tegenwoordig resteert van deze dijk alleen nog het zuidelijke einde; het gedeelte ten noorden van de spoorweg naar Leeuwarden is vergraven en bevindt zich op het bedrijfsterrein van de Suikerunie. Ten westen van de dijk lag het dorpsgebied van Hoogkerk ('Zuid-Lieuwerderwolde'), ten oosten ervan dat deel van de stadsvrijheid dat in 1360 Tammingeland werd genoemd. Tussen Tammingeland en de stad zelf lag tenslotte, ter weerszijden van een tochtsloot (de Hoensloot, later Hoendiep), een tweetal kleinere stukken land, Noord- en Zuidhoen genaamd. De percelering van dit gebied tussen Donghorn en de Peizerweg vertoont op de topografische kaart een samenhang, die voor een deel nog altijd in het stratenpatroon ter plaatse herkenbaar is.¹⁶⁹

De situatie aan de westzijde van de stad volgens Jacob van Deventer (c. 1565).

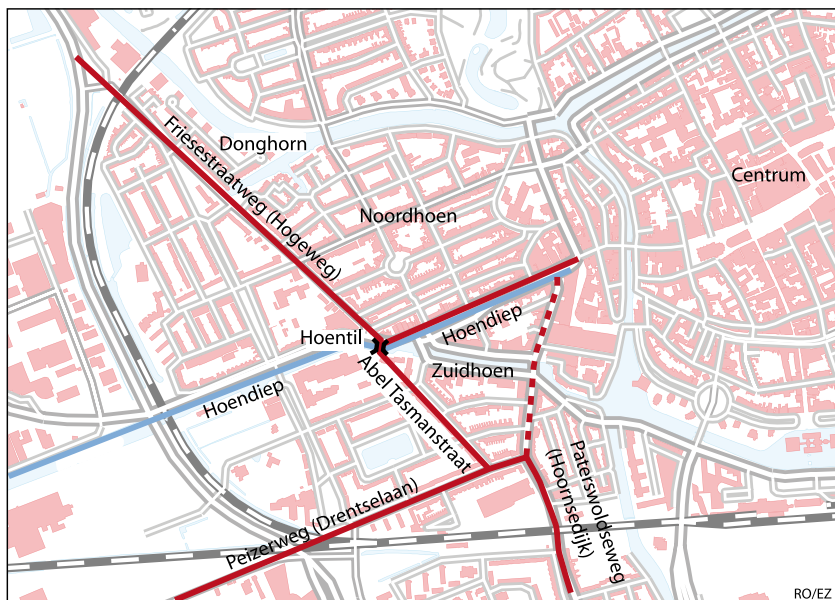
Wie vanuit de Apoort de stad verliet, volgde de noordelijke kade van het Hoensloot (later Hoendiep) en kon bij de Hoentil naar rechts afslaan om via de Hogeweg (nu Friesestraatweg) richting Dorkwerd en Aduard te gaan, of linksaf de brug over, om in zuidoostelijke richting (de huidige Abel Tasmanstraat) uit te komen op de Drentselaan (Peizerweg) of de kop van de Hoornsedijk (Paterswoldseweg).

Naar een reproductie van de stadsplattegrond door Jacob van Deventer, uitgegeven door J.B. Wolters, in 1949 geproduceerd ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum van de vereniging Stad en Lande.

Hetzelfde gebied op de moderne stadsplattegrond. Vergelijk deze situatie met die op de kaart van Jacob van Deventer.

De plattegrond is ter beschikking gesteld door de afdeling Geoinformatie van de Dienst RO/EZ.

De scheve hoek Abel Tasmanstraat-Peizerweg herinnert aan het verloop van de wegen buiten de Apoort zoals dat reeds op de plattegrond van Jacob van Deventer is vastgelegd. Het niet-haaks zijn van de straathoek wordt geaccentueerd door het vertande metselwerk van het hoekhuis ter rechterzijde.

Eigen foto's (april 2006).

Ten noorden van de tochtsloot van Tammingeland (de Hoensloot, het latere Hoendiep) volgde de grens van het Gorecht (en de stadsvrijheid) een stukje dijk, dat op een schetskaart uit 1821 'Vinkedijk' heet. Op de plek waar deze dijk naar het noorden afboog om toegang te geven tot de beide Vinkhuizen, verliet de grens de dijk om oostwaarts langs een sloot naar de Reitdiepsdijk te lopen, ten westen waarvan de kleiweg naar Aduard voerde (de Hogeweg).¹⁷⁰ We bevinden ons nu bij de plaats waar de A (Reitdiep) een scherpe bocht maakte (Donghorn).¹⁷¹ Vanaf Donghorn vormt het Reitdiep de westelijke begrenzing van het Gorecht tot (ongeveer) de plaats waar nu de Professor Uilkensbrug ligt.

Vanaf dit punt oostwaarts tot aan de Paddepoelsterweg werd de grens gevormd door een tochtslootmet-dijk, waarvan mij geen naam bekend is. De Pad-

depoelsterweg, tenslotte, is een zeer oude weg, die al in de middeleeuwen vanuit Groningen toegang gaf tot Selwerd en de wierdenreeks van Middag. Jammer genoeg is bij de aanleg van het Van Starkenborghkanaal een uiterst interessant punt verloren gegaan: de plek waar de oude grens van het Gorecht de Paddepoelsterweg verliet om een eindweegs de loop van een oude bedding (het Eelderdiep of een zijtak ervan?) te volgen. Dit punt, dat zo'n honderd meter ten westen van de huidige Paddepoelsterbrug ligt, is hierboven door mij genoemd als de plaats waar de grens van het Gorecht weer een 'natuurlijk' verloop krijgt.¹⁷² Hier lagen ook, binnen een kronkel van de genoemde oude waterloop en op de plaats waar nu het Kernfysisch Versnellerinstituut van de Rijksuniversiteit Groningen staat, de wierden van Verswerd.

Alvorens de noordgrens van het Gorecht vanaf dit punt tot aan de Beijumer Zuidwending te bespreken en daarmee onze rondgang ‘mitter sunnen omgang’ te voltooien, is het nodig om nog een aantal bijzonderheden te signaleren over het grensverloop dat ik zojuist heb beschreven.

Het Reitdiep vormt vanaf Donghorn tot aan de Penningsdijk (op het kadastrale minuutplan ook als ‘het Groene dijkje’ aangeduid) de grens van de Groninger stadsvrijheid. Het gebied ten westen van het diep heet Lieuwerderwolde, maar is, anders dan deze enkelvoudige naam suggereert, allesbehalve een eenheid. In de latere gemeente Hoogkerk, die vaak gelijk gesteld wordt met het oude Lieuwerderwolde, treffen we vanouds drie kerspelen aan: Hoogkerk in het zuiden, Leegkerk in het noordwesten en Dorkwerd in het noordoosten. Wellicht uit latere tijd stamt de onderverdeling van Lieuwerderwolde in rechterlijke zin. Er zijn

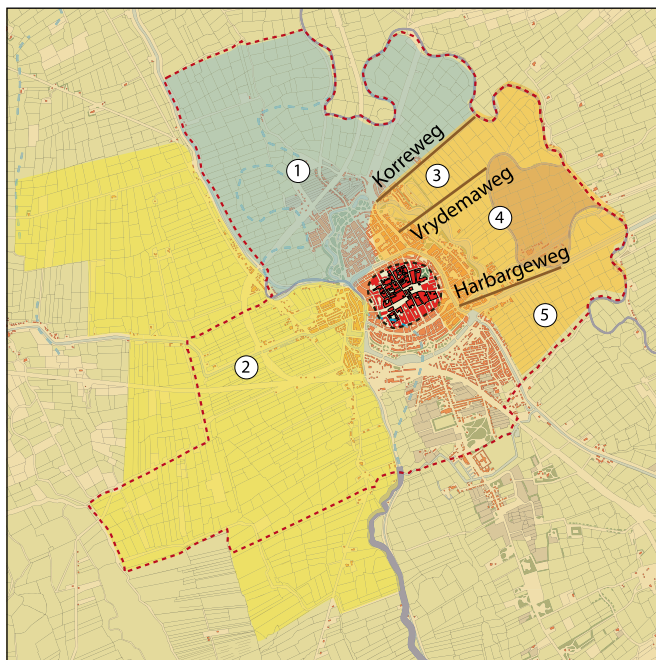
dan twee grietenijen: die van Leegkerk en Dorkwerd en die van Hoogkerk.¹⁷³ Ook in waterstaatkundige zin was Lieuwerderwolde – althans later – geen eenheid. We hebben al gezien dat in 1422 en 1441 regelingen getroffen werden, waarbij de ingelanden van Lieuwerderwolde samen met hun zuidelijke buren belast bleken te zijn met het onderhoud van de westelijke dijk van het Reitdiep en de Drentse A vanaf het Hooihuis tot aan Paterswolde toe.¹⁷⁴ Mogelijk was er toen van een onderverdeling van het gebied nog geen sprake. In de zestiende eeuw – en mogelijk al vroeger – was dat echter wel het geval.

We moeten ons door deze wirwar van territoriale indelingen en grenzen niet van de wijs laten brengen. We zijn in ons onderzoek eigenlijk alleen geïnteresseerd in de grenzen van het gebied waarover zich de grafelijke rechten uitstrekten die behoorden bij het *praedium*

De stadshamrikken en de stadsvrijheid. De grenzen van deze laatste zijn met een rode streepjeslijn aangegeven.

Het oude Westerstadshamrik (1) lag hoofdzakelijk ten noorden van de middeleeuwse stad. Slechts een deel van het veel jongere Westerstadshamrik (2) behoorde tot de stadsvrijheid. Heyngehamrik (3), Vrydemahamrik (4) en Harbargebuurschap (5) vormden samen het Oosterstadshamrik. Het is niet bekend wanneer de grote kronkel van de Hunze ten oosten van Vrydemahamrik is rechtgetrokken. Zie ook de kadertekst *Een stukje Oosterstadshamrik* op p. 309.

Kaart door Henk Kampen.

TWEË WESTERSTADSHAMRIKKEN

Het feit dat de benaming Westerstadshamrik in het verleden gebruikt is voor twee verschillende gebieden heeft onze kijk op de geschiedenis van de omgeving van Groningen ernstig bemoeilijkt. De stadshamrikken gaan terug op de bij de nederzetting Groningen behorende markegronden. In historische tijd blijken deze tussen de Hunze en de A te liggen, dat wil zeggen tussen natuurlijke grenzen.

Het Oosterhamrik kende drie buurschappen, van noord naar zuid Heyngehamrik, Vrymer- of Vrydemahamrik en Harbargebuurschap geheten. In het noorden vormde de Korreweg de grens met het Westerhamrik, dat dus als een van noordoost naar west gebogen schil om het noordelijke uiteinde van de Hondsrug lag. Van het Westerhamrik zijn geen afzonderlijke onderdelen bekend. Het zuidelijke gedeelte ervan was niet meer dan een smal streepje laagland tussen de Hondsrug en de A. Het Westerstadshamrik komt in de bronnen voor het eerst voor in de jaren 1332 en 1386. Ofschoon het in deze gevallen niet met zoveel woorden gezegd wordt, is het duidelijk dat hier alleen het gebied bedoeld wordt ten oosten van het Reitdiep – of ‘Westerdiep’, zoals het toen heette. In waterstaatkundige zin stond dit gebied destijds al geheel los van het ten westen van het Reitdiep gelegen Lieuwerderwolde, dat zijn water via de Hunsinge loosde. Dit oude Westerstadshamrik, dat ik voor de duidelijkheid Westerstadshamrik I noem, waterde aanvankelijk naar het noorden af, maar werd in 1434 ingelaten in het Scharmerzijvest, zodat het vanaf toen via het Damsterdiep op de Eems kon lozen.

Later komen we de naam Westerstadshamrik tegen voor een ander gebied. Het duidt dan een waterstaatkundige eenheid aan ten *westen* van het Reitdiep, bestaande uit twee schepperijen en deel uitmakend van het Aduarderzijvest. Omdat het hier gaat om een gebied dat niets te maken heeft met het oude Westerstadshamrik I, noem ik het ‘Westerstadshamrik II’. In de tekst is al melding gemaakt van een zestiende-eeuwse lijst van landerijen onder Hoogkerk.¹⁷⁵ Daarin komt de naam Westerstadshamrik (II) niet voor, maar wordt wel van een aantal landerijen gezegd dat ze grenzen aan ‘de stad’. ‘De stad’ wil in dit geval zeggen: de waterstaatkundige eenheid waarvan de ingelanden allen Groninger natuurlijke of rechtspersonen waren en als zodanig onder de jurisdictie van het Groninger stadsbestuur vielen.¹⁷⁶ Het gaat hier om de landerijen die later geacht werden te behoren tot een van beide schepperijen van het Westerstadshamrik (II). Anders dan het oudere Westerstadshamrik I en het Oosterstadshamrik, behoorde het (waterstaatkundige) Westerstadshamrik II niet in zijn geheel, maar slechts ten dele tot de stadstafel.¹⁷⁷

Tussen de Drentselaan (Peizerweg) en het Hoendiep liep de westgrens van Westerstadshamrik II langs de Simonssloot, enkele honderden meters westelijk van de jurisdictiegrens, die daar gevormd werd door de Wolvedijk. Ook ten noorden van de Hoensloot lag de hamriksgrrens een heel eind buiten die van de stadsvrijheid: de afstand bedroeg ongeveer twee kilometer. Ze volgde een dijkje (‘een privé kadijk’) naar het noorden, volgde dan het ‘Vinkemaar’ in westelijke richting, vervolgens het Kliefdiep nog wat verder naar het westen, totdat een tochtsloot werd bereikt die even ten oosten van de Kerkstraat naar het noorden liep (het Oude Maar, in oude stukken ook wel Brundekemaar genoemd). Deze watering – tevens de grens van Westerstadshamrik II – kruiste ten noorden van de voormalige boerderij ‘Woltgraf’¹⁷⁸ de Legeweg (de Woltil of Woldtil) en liep ten oosten van de Legeweg/Nootweg noordwaarts. Even verder verliet de waterstaatkundige grens het Oude Maar en liep ten zuiden van het Hooihuis pal oostwaarts naar de Reitdiepsdijk. Ze kwam daar uit tegenover de plaats waar later, ten oosten van het Reitdiep, het bij de leden van het Groninger kunstenaarsgezelschap ‘de Ploeg’ zo favoriete ‘Blauwbörgje’ lag.¹⁷⁹

Het zal geen toeval zijn dat deze tochtsloot ten zuiden van het Hooihuis zowat in het verlengde ligt van de ‘Blauwbörgstertocht’ aan de oostzijde van het Reitdiep. Deze doorlopende lijn ondersteunt de opvatting dat het gebied ten oosten en ten westen van het Reitdiep gelijktijdig in ontwikkeling is genomen. De Blauwbörgstertocht strekt vanaf het Reitdiep in oostelijke richting en kruist de Paddepoelsterweg op een punt dat enkele meters ten zuiden van de voormalige boerderij ‘Landleven’ ligt (schuin tegenover de ingang van het Crematorium Groningen). Verder oostwaarts volgde de tocht de oude bedding van de Drentse A tot de monding ervan in de Hunze, die zich vermoedelijk bevond tussen de huidige Lijsterbeslaan in de Groningse stadswijk Selwerd en de ingang van de begraafplaats Selwerderhof.¹⁸⁰

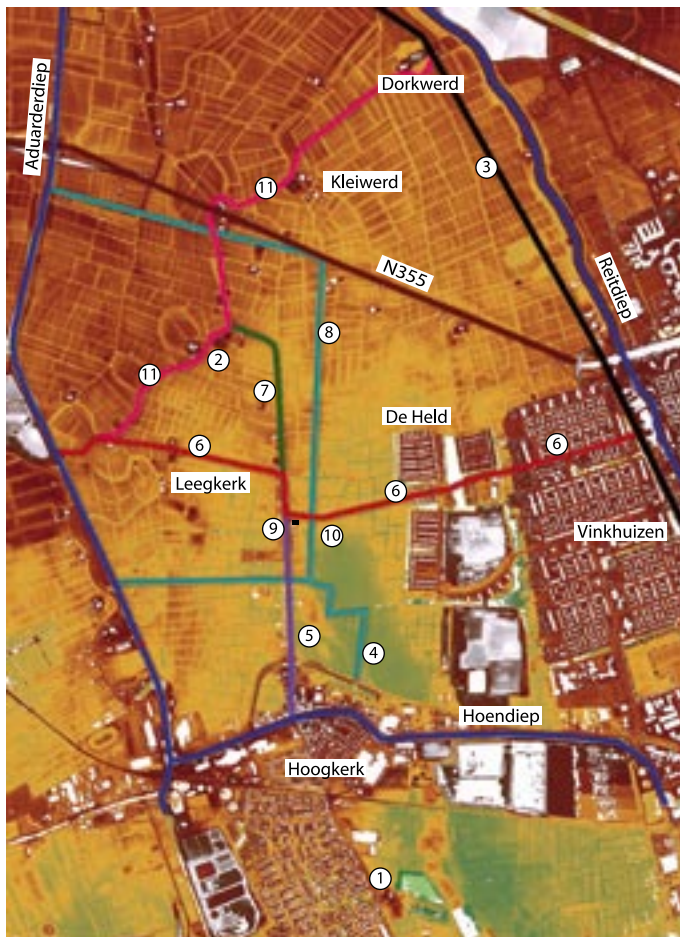
Lieuwerderwolde en omgeving (bewerkt gedeelte van de AHN-hoogtekaart).

1 Bangeweer	7 Nootweg
2 Gravenburg	8 Oude Maar
3 Hogeweg	9 Woltgraf
4 Kliefdiep	10 Woldtil of Woltil
5 Kerkstraat	11 Zijlvesterweg
6 Legeweg	

De hoogtekaart toont het komvormige karakter van het gebied tussen Hoogkerk, Dorkwerd en Groningen. De kaart verradt tevens kronkels van oude rivierbeddingen, die men op gewone plattegronden en in het veld niet of nauwelijks kan waarnemen.

De N355 doorsnijdt de oude verkaveling onder een hoek van ongeveer 45°. Links zien we de kronkels van het Peizerdiep (Hunsinge) met de boerderij Gravenburg (2), aan de rechterzijde het licht kronkelende Reitdiep en de Groningse stadswijken De Held en Vinkhuizen. Van een eventuele oude bedding van het Eelderdiep is, behalve de groene laagte in het midden van het kaartje, geen spoor te bekennen.

De Legeweg (6) toont een opmerkelijk verloop. Ten noorden van Hoogkerk maakt hij een dubbele knik. Na de eerste knik zet hij de Hoogkerkster Kerkstraat (5) voort. Tweehonderd meter noordelijker zwenkt hij naar het westen. De weg die vanaf dit punt in noordelijke richting doorloopt heet Nootweg (7). Deze weg heeft, afgaande op de naam (noot of nut = opbrengst, vrucht), van oorsprong een zuiver agrarische functie gehad. De Nootweg komt uit op de kronkelende Zijlvesterweg (11), die ten noorden van Leegkerk de oostelijke oeverwal van de Hunsinge volgt en via Kleiwerd naar Dorkwerd loopt.

dat in 1040 aan de Utrechtse kerk was geschonken. Dat betekent dat we in de eerste plaats op zoek zijn naar sporen van juridische aard. De waterstaatkundige grenzen zijn in deze dynamische omgeving van later datum.

Tot dusver hebben we ons bij het beschrijven van de westelijke grens van het Gorecht gehouden aan het beeld dat we kennen uit de bronnen en de landkaarten. Er vallen in het gebied ten westen van het Reitdiep echter enkele eigenaardigheden te noteren die mij aan-

De locatie van de voormalige Woldtil onder Hoogkerk

Honderdvijftig meter ten oosten van de plaats waar de Legeweg naar het noorden knikt, kruiste deze 'zomerweg' de tochtsloot die diende ter ontwatering van dit voormalige woldgebied (het Oude Maar). De brug die hier lag heette heel toepasselijk de Woldtil, op oude kaarten meestal 'Woltil' of 'Woltil' genoemd. De brug is verdwenen en het Oude Maar ten noorden ervan is onder de nieuwbouw van de Groninger stadswijk Gravenburg verdwenen. Op de foto, die genomen is vanaf de plaats van de voormalige Woldtil, zien we het stuk van het Oude Maar ten zuiden van de Legeweg.

Eigen foto (september 2006).

leiding geven te vermoeden dat de situatie oorspronkelijk anders is geweest. Mijn veronderstelling is (1) dat tenminste een deel van Lieuwerderwolde ooit, net zoals de rest van 'Westerdijk', bij het Gorecht gehoord heeft, en (2) dat de stadsvrijheid van Groningen aanvankelijk slechts een klein gedeelte van het gebied ten westen van de huidige Drentse A/Reitdiep besloeg.

De onder (1) geformuleerde gedachte is niet nieuw. De negentiende-eeuwse onderzoeker Acker Stratingh heeft er al eens op gewezen dat Lieuwerderwolde ooit

tot het Gorecht moet hebben behoord. Latere historici hebben dit idee niet opgepikt, mogelijk vanwege de complexiteit van de materie en ook als gevolg van Stratinghs weinig heldere manier van schrijven. Alvorens ik in de door hem gewezen richting verderga, moet ik echter afstand nemen van een ander vermoeden van Acker Stratingh. Deze nam aan dat Lieuwerderwolde het hele gebied tussen Paterswolde en het Hooihuis omvatte, het gebied dus dat in 1339 en 1442 'Westerdijk' genoemd werd.¹⁸¹ Er is geen reden om te twijfelen aan de iden-

tificatie van Noord-Lieuwerderwolde met Leegkerk en die van Zuid-Lieuwerderwolde met Hoogkerk.¹⁸² Dat het ten zuiden van Zuid-Lieuwerderwolde liggende deel van ‘Westerdijk’ – in oppervlakte veel groter dan de dorpsgebieden van Hoog- en Leegkerk samen – ook nog als Lieuwerderwolde aangeduid kan zijn, laat zich moeilijk voorstellen. Als Acker Stratingh gelijk had zouden we bovendien moeten verklaren, waarom het door hem in zijn geheel als Lieuwerderwolde aangewezen gebied tegelijkertijd ook ‘Westerdijk’ kon heten. We hebben trouwens al gezien dat Lieuwerderwolde en de verschillende buurschappen van Neerwolde onderdelen waren van dat ‘Westerdijk’.¹⁸³

De eigenaardigheden die ik wil bespreken behoren tot het (rechts-)historische en historisch-geografische domein. Ze zijn weliswaar gering in aantal en niet alle even saillant, maar vragen toch om een verklaring. Bij nadere beschouwing en in samenhang bezien, wijzen ze ook de richting aan waarin we een oplossing zouden moeten zoeken.

In de eerste plaats blijkt in het oude Lieuwerderwolde bij eigendomsoverdrachten een ritueel in gebruik te zijn geweest dat bekend is uit het Germaanse recht, maar niet behoorde tot de cultuur van de Friese bevolking van de landschappen die later als de Ommelanden bekend zouden staan. Het is uit de aard van de zaak niet mogelijk om een stuk onroerend goed letterlijk aan een ander in handen te geven. Om een dergelijke abstracte rechtshandeling voor eenieder zichtbaar te maken deed de oude eigenaar, in aanwezigheid van de burens of rechtsgenoten, afstand van zijn bezit door een stok op de grond te leggen. De stok was het symbool voor een abstract begrip: de macht die de eigenaar over zijn bezit heeft. Zoals gezegd komt dit ritueel, ‘overdracht bij stoklegging’ geheten, niet in Friese gebieden voor, maar we vinden het wel in Drenthe en in het noordelijkste deel ervan, het Gorecht.¹⁸⁴ Acker Stratingh heeft slechts één vermelding van een stoklegging

in Lieuwerderwolde gevonden, maar achtte dit ene geval al zo veelzeggend, dat hij op basis hiervan de conclusie aandurfde dat Lieuwerderwolde tot het Gorecht moet hebben behoord. Ik heb niet alle bewaard gebleven overdrachtsakten van landerijen in Lieuwerderwolde bestudeerd, maar alleen in het archief van het Heilige Geest Gasthuis vond ik al vier stokleggingen. Ze dateren uit de jaren 1379-1415.¹⁸⁵

In de tweede plaats hebben we het hierboven al gesignaleerde opmerkelijke verloop van de westgrens van de verkavelingsblokken ten westen van het Reitdiep en de stad Groningen.¹⁸⁶ Zoals gezegd volgt deze grens een lijn die raait op de kerken van Dorkwerd en Eelde. Dit gegeven kan van belang zijn voor het beantwoorden van de vraag die hier in het geding is, maar dan moeten we wel weten wanneer en door wie deze grenslijn is getrokken. Het zal niemand verbazen dat directe aanwijzingen daarvoor ontbreken. Op grond van bodemkundige en archeologische argumenten mogen we aannemen dat de betrokken verkaveling dateert uit – op zijn laatst – de dertiende eeuw. Tot het midden van de dertiende eeuw functioneerde de burggraaf van Groningen nog als hoogste vertegenwoordiger van het ‘Utrechtse’ gezag, zij het dat zijn autoriteit niet onomstreden was. Ik zal daarop in het vervolg terugkomen.¹⁸⁷

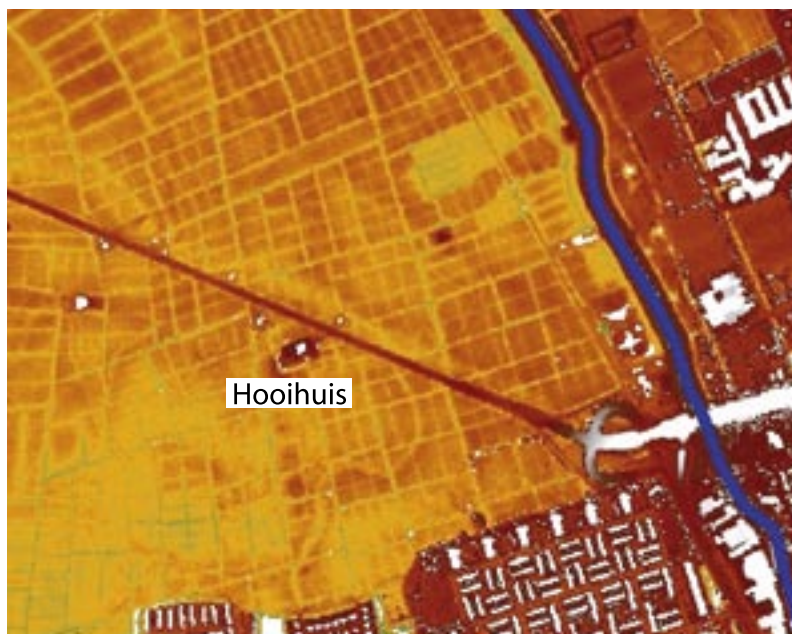
Ten derde herinner ik aan de vreemde omstandigheid dat Gelkingeland in de zestiende eeuw ‘precarieplichtig’ blijkt te zijn, net zoals de rest van het Gorecht buiten de stad, ofschoon het toen deel uitmaakte van de stadsvrijheid en als zodanig vrijgesteld zou moeten zijn geweest van het betalen van deze belasting.¹⁸⁸

Verder zijn er nog een paar punten te signaleren waarvan de relevantie in deze context afhangt van de (onzekere) interpretatie van de teksten waarin ze voorkomen, maar die zo opmerkelijk zijn dat ik toch niet nalaten kan ze te vermelden.

Zoals we al eerder zagen maakten het convent

van Aduard, de zijlvesten van Lieuwerderwolde en de Drentse nederzettingen Peize, Foxwolde en Roderwolde in 1313 onderling afspraken over de afwatering bij Arbere.¹⁸⁹ De afspraken werden vastgelegd in een akte die bekrachtigd werd door de abt van Aduard, het landschap Hunsingo (beide traden op voor Aduard), het landschap Drenthe en Egbert van Peize (beide voor Peize, Foxwolde en Roderwolde), de stad Groningen en Ludolf van Gronebeke. Groningen was in deze aangelegenheid geen partij, maar mogelijk hebben leden van het stadsbestuur deel uitgemaakt van het gezelschap van 'wijze lieden' dat partijen tot deze overeenkomst had gebracht. In ieder geval zullen de contractanten hun autoriteit op waarde hebben geschat. Voor prefect Ludolf, de toenmalige vertegenwoordiger van het Utrechtse gezag in het Gorecht, blijft dan de rol over van de autoriteit waaronder Lieuwerderwolde geacht werd te ressorteren. Mogelijk ook traden de stad Groningen en Ludolf samen op voor Lieuwerderwolde.

Vervolgens is er uit de jaren 1392 en 1393 een tweetal akten bewaard gebleven waarbij het stadsbestuur van Groningen samen met de 'schulte' schuldeisers 'inwijst' in het bezit van onroerende goederen die gelegen zijn in Lieuwerderwolde.¹⁹³ Men spreekt van 'inwijzing' of 'inwaring' wanneer een bevoegde autoriteit een crediteur in het bezit stelt van een goed dat een debiteur als onderpand had aangewezen voor het geval hij niet aan zijn betalingsverplichting zou kunnen voldoen. Dergelijke inwijzingsakten kennen we ook met betrekking tot goederen in het Gorecht. Vooral het optreden van de schulte, een van oorsprong bisschoppelijk ambtenaar,¹⁹⁴ lijkt opmerkelijk in een gebied dat we uit later tijd kennen als een deel van Hunsingo. Voor de volledigheid moet ik toegeven dat aan het voorkomen van deze figuur met betrekking tot Lieuwerderwolde misschien niet al te veel betekenis mag worden gehecht. Voor een Groninger crediteur waren burgemeesters en raad de hoogste rechterlijke instantie en het bezit

Het Hooihuis met directe omgeving op de AHN-kaart.

De schuine lijn boven het Hooihuis is de N355. Rechts (blauw) het Reitdiep. Links daarvan loopt de Hogeweg naar Dorkwerd.

Lichte vlakken langs de Hogeweg verdragen de plaats waar klei is gedolven ten behoeve van de baksteenproductie. De lichte strook langs het Reitdiep wijst erop dat hier zoden zijn gestoken voor het onderhoud en de verbetering van de westelijke Reitdiepsdijk. De kronkel ten zuiden en oosten van het Hooihuis is misschien een overblijfsel van een oude bedding van het Eelderdiep of de Woldsloot.

KRONKELS EN AFGRAVINGEN

Nieuwe technieken scheppen nieuwe mogelijkheden, ook voor de studie van de historische geografie. Met behulp van laser-altimetrie is in de afgelopen jaren een verzameling van maaiveldhoogten aangelegd die is opgeslagen in het databestand Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN). Op basis van deze gegevens zijn door de Meetkundige Dienst van Rijkswaterstaat en de Topografische Dienst te Emmen hoogtekaarten gemaakt waarop kleine hoogteverschillen zichtbaar zijn.

Op deze manier komen we gemakkelijker dan tot dusver op het spoor van verdwenen natuurlijke waterlopen en overblijfsels van menselijke ingrepen in het landschap.

Een voorbeeld hiervan is de weergave van het gebied van Lieuwerderwolde en Dorkwerd, nu het deel van de gemeente Groningen ten westen van het Reitdiep. In het westen en noordwesten ziet men de Hunsinge, het oude Peizerdiep, kronkelen. Vlak langs het Reitdiep laat een wat lichter gekleurd strookje zien dat hier is gegraven. Er zullen zoden gestoken zijn voor het opwerpen en versterken van de Reitdiepsdijken en later, in de zeventiende en achttiende eeuw, is hier klei gedolven ten behoeve van tichelwerken.

Enkele andere lichtere vlakken verraden eveneens plekken die zijn afgegraven ten behoeve van de beide steenbakkerijen die hier hebben gestaan. Zowel het klooster Selwerd als het Heilige Geest Gasthuis te Groningen hebben hier tichelwerken gehad.

De steenbakkerij van Selwerd stond zeker sinds het midden van de vijftiende eeuw reeds aan het Grondzijsmaar ten zuiden van Dorkwerd. Het is het vlakje dat op de illustratie ter weerszijden van de Hogeweg ligt. Het tichelhuis van het Heilige Geest Gasthuis lag ten noorden van de Woltgraf (Legeweg).¹⁹⁰ In 1543 mochten Johan Cartow en zijn vrouw hier zo'n acht hectare land in huur nemen op voorwaarde dat zij er een tichelwerk zouden zetten met oven en turfloods. De huurder moest het Gasthuis 30.000 stenen leveren en zijn jaarlijkse huur gedeeltelijk in baksteen betalen.¹⁹¹

Op een vraag naar het voorkomen van delfstoffen onder Dorkwerd liet de schoolmeester van die plaats, H. Guikema jr, in 1828 weten dat zijn dorp 'zeer arm' was aan 'delfstoffelyke voortbrengsels'. Hij meldde slechts de aanwezigheid van klei die geschikt was om er stenen en pannen van te bakken.¹⁹²

van een door hen uitgevaardigde akte was het sterkste rechtsmiddel waarover hij kon beschikken. Of het ook werkzaam was buiten de stadsjurisdictie hing af van de vraag of het gezag van burgemeesters en raad daar formeel was erkend – bijvoorbeeld in een verdrag zoals het stadsbestuur er vele met de omringende landschappen sloot – of *de facto*, op grond van pure autoriteit. Dat de schulte in een geval als inwaring mede optrad, kan dan verklaard worden met een verwijzing naar de taaiheid van juridische procedures die politieke veranderingen dikwijls lange tijd weten te overleven. Dat de verhoudingen inmiddels ingrijpend waren veranderd, blijkt uit het verdrag dat Lieuwerderwolde op 21 april 1378 met Groningen had gesloten en waarbij het zich

– samen met een aantal andere dorpen in Middag – aansloot bij de vrede die het landschap Hunsingo met de stad overeengekomen was. Uit het sluiten van deze overeenkomst blijkt dat Lieuwerderwolde zich toen eerder met Hunsingo dan met het Gorecht verbonden achtte.¹⁹⁵

Dan zijn er enkele curieuze akten uit de jaren 1396 en 1398, waarvan de achtergrond reeds elders aan de orde is gekomen.¹⁹⁶ Een van deze stukken kan in die zin worden geïnterpreteerd dat Albrecht van Beieren – deze was toen graaf van Holland en Zeeland – zichzelf gerechtigd achtte over het Gorecht te beschikken. Bij akte van 4 november 1396 gaf hij een stuk land 'in

Vrieslant' in erflaan aan Pieter Reiners.¹⁹⁷ Deze beleening was niet zozeer een gift als wel een opdracht of vrijbrief voor een veroveringsactie die Reiners voor de hertog moest ondernemen. De omschrijving van het geschonken gebied zou kunnen slaan op het Gorecht, en dan met inbegrip van Lieuwerderwolde. Volgens de tekst gaat het om een gebied van tien bij twintig kilometer 'aan gene zijde van het Groninger Diep', te rekenen vanaf 'Wasingehuis'. De uitgevers van het Oorkondenboek tekenen hierbij aan dat met het Groninger Diep het Reitdiep bedoeld is. Dat is meestal ook zo. Ik vermoed echter dat degene die deze oorkonde heeft opgesteld slechts een flauwe voorstelling heeft gehad van de geografische toestand van het gebied in het verre Groningerland. Het kan ook zijn dat op zich correcte geografische informatie op de Hollandse kan-

selarij verkeerd geïnterpreteerd is. Daar komt nog bij dat het voorkomen van verschillende Washuizen volop aanleiding gaf en geeft voor verwarring. Hieronder, in de kadertekst 'Washuis en Wasingehuis', ga ik hierop wat nader in.

Wanneer we het in de akte van 1396 genoemde 'Waseghenhuis' identificeren met *het Washuis* (in oude spelling 'Waschhuis', uitgesproken 'Waskhuus') aan het *Aduarderdiep*, komen de opgegeven maten van het in leen gegeven land vrijwel exact overeen met die van het Gorecht, tenminste wanneer men de grenzen ervan tot een rechthoek 'normaliseert'. Wanneer deze interpretatie juist is, betekent dit dat men aan het einde van de veertiende eeuw in Holland van de veronderstelling uitging dat Lieuwerderwolde (en mogelijk ook Dorkwerd) bij het Gorecht hoorde of gehoord had.

WASHUIS EN WASINGEHUIS

In 1721 maakte rentmeester Andreas Spanheim een 'Staatboek' op van alle provinciale landerijen en vaste goederen. De gegevens die hij daarin noteerde dateren uit de jaren 1632-1719. Uit zijn aantekeningen blijkt dat er in Groningerland meer dan één Washuis of Wasingehuis is geweest. Zo gebruikten Jan Jacobs en zijn vrouw Aagte ('agter Wittewierum') 40,5 gras land, dat "Waschhuus" heette (fol. 153).

Onder Ten Boer zaten de weduwe van Pieter Onnens op het 'Grote Waschuis' en Albert Hindrix met zijn vrouw op het 'Kleine Waschuis'. Deze heerden hadden vóór 1594 aan de abdij van Thesinge toebehoord (fol. 157).

Vervolgens waren er nog een 'Washuis' aan het Aduarderdiep en een 'Wasingehuis' aan het Reitdiep. In beide gevallen hoorde bij huis en land ook nog het recht van veer. Wilhelm Ellens en zijn vrouw Marretien huurden het 'Aduwerder Wasch-huis, met 20 grazen, 'de overvaart' en de viskenij in de gracht rondom het huis (fol. 189, 324 en 325). Deze bezittingen waren afkomstig van de abdij Aduard. Wellicht was dit Washuis een voorwerk van de abdij. Het lag op enkele honderden meters ten zuiden van de Nieuweklap over het Aduarderdiep. Anno 2007 is het een verlaten heemstede, die echter nog altijd als zodanig herkenbaar is.

Het Wasingehuis tenslotte lag in het kerspel Wierum aan het Reitdiep dat ook wel Groningerdiep werd genoemd. Bij het huis hoorden 10 grazen land en het 'provinciale veer' over het Reitdiep (fol. 196 en 324). Ook dit geheel was vóór de Reductie in het bezit van het klooster te Aduard geweest. In 1769 verkocht de provincie het Wasingehuis met 35 grazen land onder Wierum, waarbij werd bepaald dat het onderhoud van de dijken, 'de scholle' (het veer) en het daarvoor gebruikte scheepje ten laste van de provincie bleef.¹⁹⁸ Tegenwoordig wordt het betrokken streekje Wierumerschouw genoemd.

Spanheim maakt onderscheid tussen Wasingehuis en Washuis. Het eerste ligt aan het Reitdiep (Groningerdiep), het tweede aan het Aduarderdiep. Vermoedelijk vergiste stadssyndicus Willem Hammonius zich toen hij in 1590 ook het huis aan het Aduarderdiep 'Wasingehuys' noemde.¹⁹⁹

Wasingehuis en Washuis op een laat-zeventiende-eeuwse kaart van het Westerkwartier.

Linksonder, in de blauwe cirkel ten westen van het huis Gaikinga of Gaaikema, is het Washuis aan het Aduarderdiep te zien, rechtsboven liggen, in de rode cirkel ten zuiden van Oostum, het Wasingehuis en het veerhuis ('de schou') aan het Reitdiep. Het streekje ter plaatse heet nu Wierumerschouw.

Groninger Archieven, stamnummer 1053.

De plek waar het Washuis aan het Aduarderdiep stond, gezien vanuit het noord-westen.
Eigen foto (oktober 2005).

Eerlijkheidshalve moet ik hierbij aantekenen dat deze interpretatie niet alleen ernstig wordt ondergraven door de vermelding van het Groningerdiep (Reitdiep), maar ook door een tweede akte van hertog Albrecht (van 28 december 1398). Daarin bevestigde deze zijn schenking van 1396 en gaf daarop een aanvulling. Hij deed dit door Pieter Reiners voor zijn verdiensten in verleden en toekomst nog een tweede stuk land van 200 vierkante kilometer cadeau te doen. De begunstigde mocht het land zelf uitkiezen, als het maar in Humsterland lag en ook Noord- en Zuidhorn omvatte. De vermelding van deze geografische bijzonderheden doet vermoeden dat de hertog met deze tweede schenking een gebied op het oog had dat ten westen lag van het in 1396 geschonken blok. Het lijkt daarom het meest waarschijnlijk dat we voor de eerste schenking niet moeten denken aan het Gorecht, maar aan een *ten noorden* daarvan gelegen gebied.

Met de vermelding van het ‘Waseghenhuis’ in de schenkingsakte van 1396 kunnen we verschillende kanten op. Om de schenking op het Gorecht te laten slaan moeten we aannemen dat het ‘Washuis’ werd gezien als het noordwestelijke hoekpunt van het geschonken gebied; het kan echter net zo goed het zuidwestelijke, noordoostelijke en zuidoostelijke hoekpunt zijn geweest ... Het feit echter dat Albrecht zijn gunsteling bij dezelfde gelegenheid ook bekleedde met het schoutambt te Groningen en hem het recht schonk er schepenen aan te stellen, bewijst dat het in 1396 niet alleen om een stuk van de Friese Ommelanden ging.²⁰⁰

Tenslotte zijn er uit de veertiende en vijftiende eeuw enkele overeenkomsten op waterstaatkundig gebied bewaard gebleven, waaruit het in staatsrechtelijke zin ambigue karakter van Lieuwerderwolde spreekt. Het was in de praktijk niet recht duidelijk wie er de baas was en waar het eigenlijk bij hoorde: bij de stad of bij

Hunsingo. Omdat het hier gaat om een situatie die ook voor de tijdgenoten al onduidelijk was, zal ik nu niet op deze dingen vooruit lopen en het bespreken van deze ambiguïteit uitstellen totdat ik deze in haar chronologische samenhang kan behandelen.²⁰¹

Al deze eigenaardigheden, zeker of minder zeker, houden op raadselachtig te zijn wanneer we veronderstellen dat Lieuwerderwolde, evenals het ten zuiden daarvan gelegen deel van ‘Westerdijk’, ooit deel heeft uitgemaakt van het Gorecht en dat het ten westen van A en Reitdiep gelegen deel van de latere gemeente Groningen – althans het overgrote deel daarvan – aanvankelijk niet tot de stadsvrijheid heeft gehoord.

2.1.11 Een eerste poging tot reconstructie

Van Drentse A tot Reitdiep

Hierboven noemde ik de Drentse A – later het Reitdiep – een belangrijk structurelement in het landschap ten noorden van Groningen en kondigde ik aan hierop nader terug te zullen komen.²⁰² Zoals het Reitdiep zich aan ons voordoet op de kaart van de jurisdictiegrenzen van 1750 en op die van het grondgebied van de gemeente Groningen tot 1912, verstoort deze waterweg het ‘evenwicht’ van het kaartbeeld. Het is net alsof er aan de noordwestzijde van het stadsgebied een hap genomen is uit een eertijds groter geheel.

Het ontbreken van oeverwallen en het bestaan van overeenkomsten in de verkavelingsstructuur van de landerijen ter weerszijden van het Reitdiep dwingen tot de conclusie dat het huidige Reitdiep een kunstmatig karakter heeft.²⁰³ We mogen aannemen dat ook de primaire, natuurlijke bedding van de Drentse A een bepalend element is geweest in de toenmalige landschapsstructuur. Hoe speculatief een beschouwing over die oorspronkelijke loop ook moge zijn, het formule-

ren van een veronderstelling op dit punt is onontbeerlijk als we ons aan een reconstructie willen wagen van de ruimtelijke en bestuurlijke ontwikkeling van dit gebied. Voor wat betreft de details heb ik geen enkele pretentie; ik wil met het volgende slechts een kader aangeven waarbinnen verder onderzoek tot nieuwe resultaten zou kunnen leiden.

Ik begin met het in herinnering brengen van een suggestie die Van Giffen en Praamstra in 1962 hebben gedaan en die later, gedeeltelijk, door Van Es is herhaald. Geopperd werd dat de Drentse A voorbij de bocht bij Donghorn niet naar het noordwesten, maar naar het noorden kronkelde. Van Giffen en Praamstra dachten dat de rivier vervolgens bij Selwerd in de Hunze uitmondde.²⁰⁴ Van Es verwees bij zijn veronderstelling naar waarnemingen van de Stichting voor Bodemkartering (Stiboka). In afwijking van de genoemde interpretaties meende de bodemkundige A.E. Clingeborg – degene die het betreffende veldonderzoek voor Stiboka had verricht – dat de A, na het kruisen van de Paddepoelsterweg ter hoogte van de boerderijen in het huidige Park Selwerd en de voormalige boerderij ‘Landleven’ even ten noorden daarvan, in oostelijke richting heeft gelopen en ten zuiden van de ingang van de begraafplaats ‘Selwerderhof’ in de Hunze uitkwam.²⁰⁵ In het bijzonder de suggestie van Van Es is bij mijn weten niet met kracht van argumenten verworpen. Aanvaarding ervan wordt echter verhinderd door het feit dat ze tot dusver niet door onweerlegbare bewijzen wordt gesteund.

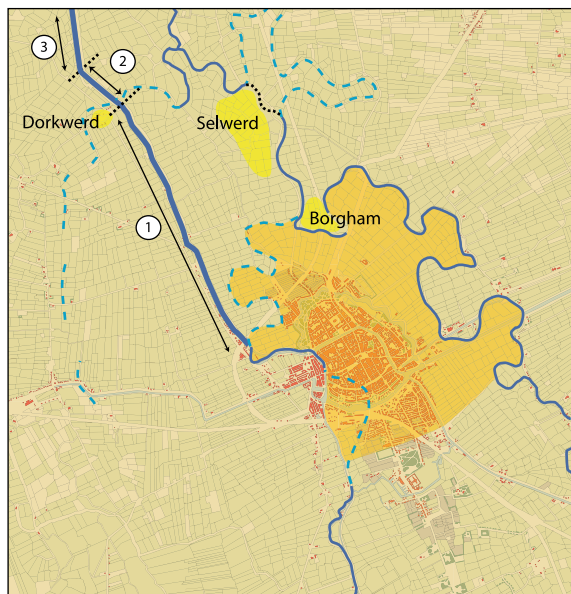
Zolang de oorspronkelijke bedding van de Drentse A ten noorden van Groningen niet echt gevonden is, kan in de meest letterlijke zin oeverloos gefantaseerd worden. Het ontbreekt mij aan de nodige bodemkundige en archeologische kennis om mij in het debat over de verschillende mogelijkheden te kunnen mengen. Ik ben echter geneigd om de waarnemingen en het inzicht

Op de topografische kaart van rond 1900 is ten noordwesten van de stad Groningen nog duidelijk de samenhang te zien in de verkaveling ten westen en ten oosten van het Reitdiep.

Kaart: Henk Kampen.

van Clingeborg serieus te nemen. Daarnaast stel ik vast dat het ontbreken van sporen van een oude bedding van de Drentse A in het open gebied ten noordwesten van de stad²⁰⁶ voedsel geeft aan het vermoeden dat ze zich moet bevinden onder de stadswijken Paddepoel en Selwerd. Tenslotte wil ik nog eens wijzen op de percelering van het gebied dat direct ten noordwesten van Groningen ligt en de suggestie die daarvan uitgaat. De verkaveling van de ter weerszijden van het Reitdiep gelegen landerijen wekt bij een onbevangen beschouwer de indruk dat we hier te maken hebben met een gebied dat ooit een samenhangend geheel is geweest. De eveneens voor eenieder zichtbare afwijkingen doen daaraan

Het oude rechtsgebied van Groningen, ten westen en ten oosten begrensd door de Drentse A en Hunze, heeft op dit kaartje een oranje kleur.

Mogelijk heeft de Drentse A ooit bij Borgham, ten noorden van het middeleeuwse Groningen, een uitmonding gehad in de Hunze. Ter vervanging van deze natuurlijke bedding is tussen Donghorn in het zuiden en Dorkwerd in het noorden een kanaal gegraven: het Groninger-, Wester- of Reitdiep (nummer 1 op de kaart). Ter hoogte van Dorkwerd is deze watergang aangesloten op een oudere bedding, die bij Harssensbosch in de Hunze uitkwam (zie het kaartje op p. 218). De lichte kronkels in het Reitdiep tussen de stad en dit punt kunnen het gevolg zijn van de werking van eb en vloed gedurende de vermoedelijk vrij korte periode waarin het kanaal nog niet in kaden was gevat. Vermoedelijk is pas aan het einde van de veertiende eeuw het kanaalvak Kolde Ovent-Wierum gegraven.

Op het kaartje is bij nummer 3 het zuidelijke deel ervan te zien. Dit vak vertoont geen kronkels, hetgeen erop wijst dat men hier van meet af aan dijken heeft gebouwd van voldoende hoogte. Overigens vermoed ik dat dit kanaalvak oorspronkelijk niet gegraven is als voortzetting van het Reitdiep, maar dat het doel ervan is geweest het water van het Peizerdiep/Hunsinge bij Wierum te laten uitmonden. Het kanaalvakje tussen het Reitdiep/Groningerdiep en dit kunstmatige 'Peizerdiep' (nummer 2) is dan vermoedelijk pas tot stand gekomen nadat aan het eind van de veertiende eeuw besloten was om het Peizerdiep (opnieuw) bij Arbere, ten noorden van Aduard te laten uitmonden, waardoor het kanaalvak naar Wierum ter beschikking kwam voor het laten afstromen van het water van Drentse A/Reitdiep. Ik hoop dit thema elders uitvoeriger te kunnen behandelen.

Kaart: Henk Kampen.

niets af: dat kunnen verstoringen zijn van een oudere structuur, die mogelijk slechts heel kort heeft bestaan en die aanvankelijk veel grofmaziger is geweest dan die welke we op latere kaarten zien. Dit hangt samen met de manier waarop het wold- en reitland dat hier lag, ontgonnen is. Ten behoeve van de eerste ontwatering zijn op ruime afstand van elkaar greppels gegraven. De stukken land die door dergelijke greppels waren ingesloten werden 'weren' genoemd en waren meerdere hectaren groot. Afhankelijk van de begroeiing die men er aantrof, noemde men deze stukken land 'woldweren' en 'reitweren'. Binnen deze weren konden in een later stadium perceelsgrenzen worden aangebracht die het

oorspronkelijke uniforme beeld verstoorden.

Voorwaarde voor de aanpak van het 'reit- of woldland' ten westen van de Paddepoelsterweg als één ontginningsblok was de omlegging van de Drentse A. Overigens zijn het misschien vooral scheepvaarttechnische motieven geweest die de Groningers ertoe gebracht hebben om een nieuwe bedding te graven voor deze rivier, hun toegang tot de zee. Vanaf Donghorn werd een kanaal in noordelijke richting gegraven dat even ten oosten van Dorkwerd op een bestaande bedding werd aangesloten.²⁰⁷ Deze monddede even verder in de Hunze (het Selwerderdiepje) uit.

De nieuwe bedding van de Drentse A – naar het

omliggende ‘reitland’ ook wel Reitdiep genoemd²⁰⁸ – kan aanvankelijk deel hebben uitgemaakt van de ontwateringsstructuur van het gebied. Het kaartbeeld lijkt daarop te wijzen. Maar spoedig moeten er problemen zijn opgetreden die verdere ingrepen noodzakelijk maakten. Zowel waterstaatkundige als nautische factoren zullen hierbij een rol hebben gespeeld. De rivier moest voldoende water houden om scheepvaart mogelijk te maken, maar tegelijkertijd moest het peil zó laag blijven, dat de aangelegen landerijen hun water kwijt konden. Het is niet mogelijk aan zulke tegenstrijdige eisen te voldoen. Men koos voor de scheepvaartfunctie, voorzag het nieuw-gegraven kanaal van kaden en zocht een andere oplossing voor de afwatering van de landerijen ter weerszijden ervan. Het gebied ten westen van het ‘Reitdiep’ – in de bronnen ook wel ‘Westerdiep’ genoemd naar analogie van de Hunze, dat als ‘Oosterdiep’ werd aangeduid – moest naar het westen gaan afwateren. Hiertoe werd de ‘Woltgraf’ gegraven, een watering die parallel aan en vlak ten zuiden van de Legeweg westwaarts leidde.²⁰⁹ De ten oosten van het Westerdiep gelegen landerijen – behorend tot de marke van Groningen – loosden hun water eerst naar het noorden (het Reitdiep/Lauwers-estuarium) en later, via het Oosterstadshamrik, naar het oosten (via het Damsterdiep naar de Eems).²¹⁰ De door het Reitdiep van elkaar gescheiden delen van wat eerst één ontginningsblok was geweest, kwamen hierdoor als het ware met de ruggen tegen elkaar te staan.

Wanneer we uitgaan van Kortekaas’ opvatting dat het Reitdiep in de eerste helft van de dertiende eeuw is gegraven, en wanneer we ook Clingeborg volgen, die de oorspronkelijke Drentse A ten zuiden van het huidige Selwerderhof in de Hunze liet uitmonden, kunnen we de volgende schets maken van de fysisch-geografische situatie ten tijde van de eerste fase en van de manier waarop de mens hiermee aan het werk is gegaan.

Ten tijde van de schenking van het *praedium* te *Cruoninga* lag ten noordwesten van de nederzetting een drassig gebied met verschillende waterlopen daarin. Het peil van deze stroompjes varieerde met de seizoenen – in het winterhalfjaar was het wateraanbod vanaf het Drentse plateau veel groter dan in de zomer – , eb en vloed waren er merkbaar en bij hoge vloedendrong zout water binnen dat op de laagste plaatsen een laagje vers slib achterliet. Hierin kwamen vanuit het zuiden stroompjes uit die in het moeras ten westen van de Hondsrug ontsprongen. Wat verder naar het westen kronkelde het Peizerdiep naar het noorden. Op plaatsen waar en in perioden wanneer de omstandigheden dat toelieten hebben mensen hier turf gestoken en ook aan landbouw gedaan. Hier en daar lukte dit zo goed, dat de kolonisten jaarlijkse bijdragen konden opbrengen voor de abdij te Werden aan de Ruhr. Aan de westzijde werd dit gebied begrensd door enkele natuurlijke en kunstmatige hoogten: de rug van Bangeweer en Hoogkerk (onderdeel van de ‘Rug van Tynaarlo’), de oeverwal van de Hunsinge (het Peizerdiep) en de wierden van Kleiwerd en Dorkwerd. Dit hele moerasgebied werd geacht als woeste grond mede inbegrepen te zijn in de schenking van 1040. Als gevolg daarvan golden voor de kolonisten die hier actief waren de gewoonten die ook in de naburige nederzettingen op de Hondsrug in zwang waren.

Door tijdelijke veranderingen in het fysische milieu – meer regen en hogere vloed²¹¹ – werd het voor de kolonisten geleidelijk moeilijker zich in deze streek te handhaven. Ze zullen zich tegen het wassende water hebben geweerd door greppels te graven en waterkeringen op te werpen. Niet overal konden ze op deze manier voorkomen dat ze hun landerijen moesten opgeven en hun woonsteden verlaten. De wateroverlast zal overigens niet overal even ernstig zijn geweest, want de effecten van de hogere waterstanden waren uit de aard der zaak afhankelijk van de ligging van de betrok-

De wierde Kleiwerd, gezien vanuit het zuidwesten. Links is nog net de Zijlvesteweg te zien.

Eigen foto (oktober 2005).

ken landerijen. We mogen echter aannemen dat betrekkelijk grote stukken cultuurland verloren gingen, restanten veen wegspoelden, greppels en sloten dichtslibden en het land grotendeels met een verse laag klei werd bedekt. Het gebied veranderde opnieuw in uitgestrekt moeras, begroeid met riet en geboomte ('reit' en 'wold'). Het gebied dat nu door de nieuwe stadswijken De Held en Gravenburg wordt ingenomen moet geruime tijd onbruikbaar zijn geweest.²¹²

Toen men deze streek opnieuw in gebruik wilde nemen werd het reit- en woldland tussen de dorpen van Lieuwerderwolde in het westen en de Laan en de Paddepoelsterweg in het oosten in tweeën gedeeld. De westelijke helft werd aan de bewoners van de Lieuwerderwolder nederzettingen gelaten, de oostelijke werd

vanaf het noordelijk uiteinde van de Hondsrug aangepakt. Voor de afbakening van de ontginningswerkzaamheden trok men een rechte lijn tussen Dorkwerd en Eelde. Het vaststellen van een dergelijke grenslijn mag met recht een kunststuk genoemd worden. Iets dergelijks kan alleen gerealiseerd zijn, wanneer het initiatief voor deze ontginningen en de regie over de realisatie ervan in handen waren van lieden die zeggenschap over dit gebied hadden. Gelet op het weinige dat we met zekerheid over deze tijd weten, lijkt de prefect – de vertegenwoordiger van het bisschoppelijk gezag – hiervoor in aanmerking te komen. Zijn positie was in de dertiende eeuw echter geenszins onomstreden. Er was in Groningen een sterke 'anti-Utrechtse' partij, die zich van de macht probeerde meester te maken en daarin halverwege de dertiende eeuw ook is geslaagd.

Mede door haar toedoen raakten de prefect en zijn aanhang het grootste deel van hun politieke betekenis kwijt.²¹³ Bij het interpreteren van de gebeurtenissen in het woldland ten noordwesten van Groningen mogen we daarom niet de belangrijkste tegenstrevers van de prefect vergeten: de legendarische maar tegelijk ook raadselachtige Gelkingen.

Wie of wat deze lieden waren weten we niet. Vermoedelijk vormden ze een soort *clan* en het is mogelijk dat ze van Friese herkomst waren.²¹⁴ Bekend is alleen dat ze gekant waren tegen de bisschop en zijn prefect, dat ze 'machtig en rijk' heetten, dat ze samenwerkten met de Drenten en dat het gebied ten zuidwesten van Groningen naar hen 'Gelkingeland' werd genoemd.²¹⁵ Dat zij in 1242 nauw verbonden waren met leden van de schultenfamilie in Eelde is in dit verband bijzonder pikant. Zouden het deze Gelkingen zijn geweest die samen met de Eeldenaren en in overleg met de landeigenaren van Lieuwerderwolde het initiatief genomen hebben tot het opnieuw in ontwikkeling nemen van het woeste land ten westen van Groningen en, in verband daarmee, ook de grens afgebakend hebben tussen hun eigen invloedssfeer en die van de 'Friese' Lieuwerderwolder dorpen?

Dat Eelde betrokken is geweest bij de herinrichting van het gebied ten westen van Groningen ligt ook om een andere reden voor de hand. In latere tijd valt de noordgrens van Eelde samen met de zuidgrens van het Kraanland. Deze polder, zo hebben we gezien, hoort dan bij de Groninger stadsvrijheid en ik heb gesuggered dat hij is aangelegd in een moerasgebied dat pas in de loop van de vijftiende eeuw in ontwikkeling is genomen.²¹⁶ Ik herinner er in dit verband nogmaals aan dat de stadsvrijheid met deze polder op een onlogische manier westwaarts uitstulpt over de in de dertiende eeuw getrokken lijn Dorkwerd-Eelde.²¹⁷ Zou hier een inbreuk zijn gemaakt op de lijnen die in de dertiende eeuw bij de herinrichting van het moerasgebied ten westen van Groningen zijn getrokken? Ik acht het mo-

gelijk dat bij die gelegenheid niet alleen de invloedssferen van Lieuwerderwolde en de nederzetting Groningen moesten worden afgebakend, maar dat toen ook een grens is vastgesteld tussen Lieuwerderwolde in het noorden en Eelde in het zuiden. Ik vermoed dat de Drentselaan toen als zodanig is aangewezen, maar dat er vervolgens vanuit Eelde geen concrete pogingen zijn ondernomen om met dit gebied ook werkelijk iets te doen. Dat het verloop van de Drentselaan/Peizerweg iets te maken zou kunnen hebben met de constructie van de lijn Dorkwerd-Eelde licht ik nader toe in de hierna volgende kadertekst.

Bij de ontginning van het reit- en woldland ten noordwesten van Groningen ging men uit van de weg die onder aan de westelijke voet van de Hondsrug noordwaarts liep. Het begin van deze weg bevond zich in de Utingeklucht en bestaat nog altijd: de Laan. Deze landelijk aandoende straatnaam dateert uit de tijd dat dit deel van de Groningse binnenstad een nog voornamelijk agrarisch karakter had.²³² Deze weg heeft zich oorspronkelijk in noordwestelijke richting voortgezet, maar door de aanleg van de vestingwerken werd de verbinding tussen de binnen en buiten de versterkte nederzetting gelegen delen ervan verbroken. We hebben geen tekstuele bronnen voor het bestaan van de Laan tussen het Reitdiep en de Hondsrug, maar de kaart die Jacob van Deventer in de zestiende eeuw maakte is duidelijk genoeg. Hij tekende buiten de stadswal in het verlengde van de Laan een landweg die in noordwestelijke richting loopt. Het direct buiten de middeleeuwse stad gelegen stuk ervan is bij de zeventiende-eeuwse uitleg vergraven en verlegd, maar bleef nog tot in de negentiende eeuw de Laan heten. Pas in 1881 besloot het gemeentebestuur van Groningen dat het in het verlengde van de Grote Kruisstraat gelegen gedeelte van deze weg voortaan 'Kerklaan' zou heten.²³³ De Laan liep echter naar het noorden door.

LIJNEN TREKKEN

Om het 'reitland' tussen Hoogkerk/Leegkerk en Groningen te verdelen is een rechte lijn getrokken tussen de kerk op de wierde van Dorkwerd en de kerk van Eelde. Deze lijn deelt het gebied doormidden. De afstand tussen Dorkwerd en Eelde bedraagt ruim dertien kilometer. In theorie is het weliswaar mogelijk dat de lijn vanaf een van beide punten geraaid is,²¹⁸ maar met het oog op de begroeiing en de doorgaans heersende weersomstandigheden lijkt dit in de praktijk minder waarschijnlijk. Het ligt meer voor de hand dat ze is vastgesteld vanaf een punt tussen beide dorpen in, van waaruit beide kerken (?) zichtbaar zijn geweest. Dat punt zal men moeten zoeken op de dijk die later Drentselaan of Peizerweg genoemd werd. Ik meen dat we zelfs met nauwkeurigheid de plek kunnen aanwijzen die men als uitgangspunt heeft genomen. Het gaat om het punt waar de Peizerweg de eerste – gezien vanuit de stad – kniebocht in zuidelijke richting maakt. Hier bevindt zich nu een T-splitsing, waar men rechtsaf de nu doodlopende Wolvedijk op kan (T¹ op de kaart). Afgezien van allerlei bebouwing zou het tegenwoordig vanwege het hoge geboomte ook vanaf dit punt niet mogelijk zijn om de kerken van Eelde en Dorkwerd te zien. Het is echter wel zeker dat in de dertiende eeuw alle zware bomen verdwenen waren en tot bouw materiaal en brandstof verwerkt. Het gezichtsveld moet destijds dus veel ruimer zijn geweest.

In de tekst heb ik er al op gewezen dat de Drentselaan een dubbele kniebocht maakt.²¹⁹ De hierboven genoemde T-splitsing met de Wolvedijk (T¹) is de eerste; zo'n honderd meter zuidelijker ligt de tweede kniebocht. Ook hier bevindt zich een T-splitsing, nu met de Campinglaan (T²).²²⁰ Wolvedijk, Campinglaan en het stukje Peizerweg tussen beide kniebochten in vormen samen een overblijfsel van de in de dertiende eeuw getrokken lijn Dorkwerd-Eelde. Ten westen en ten oosten van de beide kniebochten verloopt de Drentselaan/Peizerweg in nagenoeg dezelfde richting. De weg 'verspringt' alleen zo'n honderd meter. Ter verklaring van de oriëntatie van de Drentselaan hoeven we niet te zoeken naar een verre kerktoeren. Ik houd het erop dat het hier gaat om een 'zuidwending' die min of meer haaks op de Hoornsedijk (Paterswoldseweg) is gezet en die tot doel had het ten noorden ervan gelegen gebied van wateroverlast uit het zuiden te vrijwaren.²²¹

De aanwezigheid van de beide kniebochten roept echter wel vragen op. Wat kan hiervan de betekenis zijn? Of liever: hoe komt het dat men het tracé van de Drentselaan zo onlogisch heeft laten verspringen? Ik zou niet durven beweren dat ik deze vraag met zekerheid kan beantwoorden, maar een suggestie wil ik toch wel geven. Het zou me niet verbazen wanneer deze bochten samenhangen met de manier waarop men in de dertiende eeuw gekomen is tot de constructie van de lijn Dorkwerd-Eelde. Ik heb zojuist aangegeven dat vanaf punt T¹ zowel Dorkwerd als Eelde zichtbaar waren. Datzelfde geldt voor punt T². Op grond hiervan zou men kunnen aannemen dat het stukje Drentselaan tussen beide punten T¹ en T² het uitgangspunt is geweest voor de demarcatie tussen Groningen, Lieuwerderwolde en Eelde. T¹ en T² zijn dan zo gekozen dat een persoon X op T¹ een persoon Y op T² op één lijn zag staan met de kerk te Eelde en dat omgekeerd persoon Y op T² persoon X op T¹ op één lijn zag met de wierde te Dorkwerd. Bij het idee dat de herinrichting vanuit oostelijke richting is aangepakt, past de aanname dat het deel van de Drentselaan tussen de Hoornsedijk en punt T¹ het oudste is. Na de bepaling van punt T² heeft men vervolgens de westelijke voortzetting van de Drentselaan vanaf dat punt geconstrueerd, waarmee meteen ook een grens tussen Lieuwerderwolde en Eelde was vastgesteld.

Ook de noordgrens van het nieuw afgebakende gebied is opmerkelijk. De lijn Dorkwerd-Eelde kruist een lijn die getrokken kan worden tussen de kerk te Leegkerk en het punt waar de Penningsdijk²²² op de Paddepoelsterweg stuit. Ook het Hooihuis ligt op deze lijn, en wel ongeveer halverwege, even ten westen van het snijpunt met de lijn Dorkwerd-Eelde. Deze observaties leiden tot de conclusie dat de partners die betrokken waren bij de herindeling van het reit- en woldland, het gebied doelbewust in twee ongeveer gelijke helften hebben verdeeld.

Voor de lijn Leegkerk-Hooihuis-Penningsdijk, die ten oosten van het Reitdiep ook de nieuwe noordgrens van de Groninger stadsvrijheid werd, kunnen verschillende verklaringen geopperd worden.²²³ Zo kan het snijpunt met de Paddepoelsterweg (1) de uitkomst zijn geweest van het in oostelijke richting doortrekken van de lijn Leegkerk-Hooihuis,

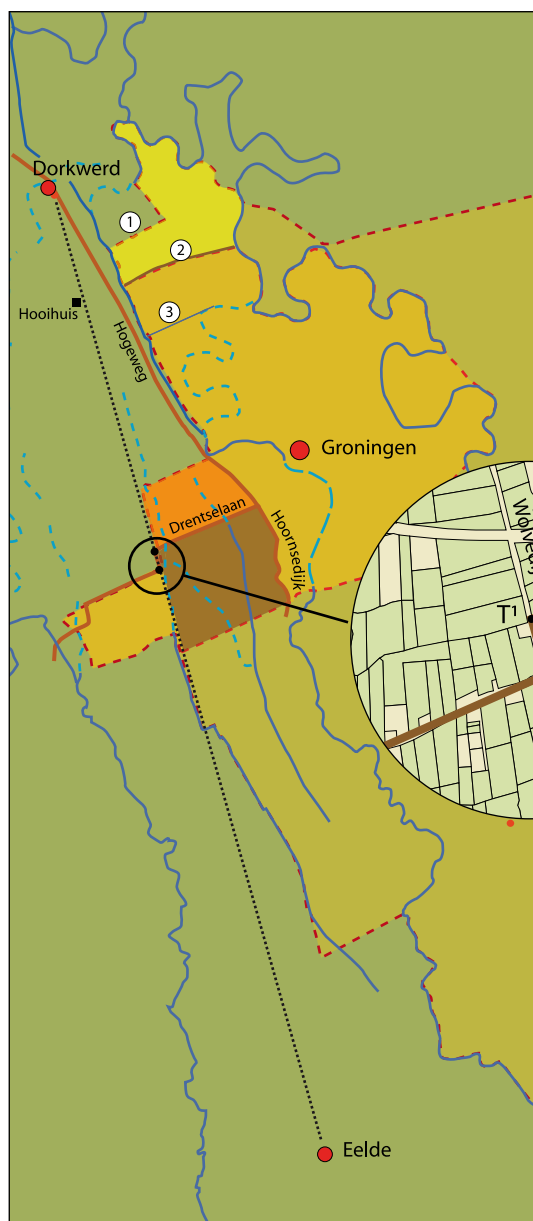

maar het is ook mogelijk dat (2) dit punt zelf het uitgangspunt van de grensbepaling is geweest. Het is immers niet ondenkbaar dat men vanaf een plek op de Paddepoelsterweg een lijn heeft geraaid op de kerk van Leegkerk. In het eerste geval moeten we aannemen dat het Hooihuis of de wierde ter plaatse al een markant punt is geweest, toen men met de herinrichting van het Lieuwerderwolder woldland begon. In het tweede geval zou de situering van het Hooihuis juist (mede?) bepaald kunnen zijn door de nieuwe inrichting van het land.²²⁴ Probleem met de tweede verklaring is dat ze de vraag oproept wat er zo bijzonder was aan het snijpunt Paddepoelsterweg/Penningsdijk, dat men het gekozen heeft als uitgangspunt voor de nieuwe grens. Naar het antwoord op die vraag kunnen we slechts gissen. Dat het Hooihuis en de directe omgeving ervan een rol gespeeld hebben bij het (opnieuw) in gebruik nemen van het reit- en woldland, wordt bevestigd door de vondst ter plaatse van een aantal dertiende-eeuwse scherven en een tweetal waterputten met daarin resten van een houten tandwiel uit diezelfde tijd. Zouden het overblijfselen van een houten watermolen(tje) kunnen zijn?²²⁵

Hoe dit ook zij, zeker is dat het tussen de Paddepoelsterweg en het Selwerderdiepje gelegen verlengde van de lijn Leegkerk-Paddepoelsterweg geen functie heeft gehad. Het ten oosten van de Paddepoelsterweg gelegen deel van de Penningsdijk, dat doorliep tot aan het Selwerderdiepje, ligt niet in het verlengde van deze lijn, maar een beetje ten zuiden daarvan. De afwijking begint in feite al op enkele tientallen meters ten westen van de Paddepoelsterweg, waar de Penningsdijk een knikje in zuidelijke richting maakt.²²⁶

Zowel in het verre als het meer nabije verleden zijn ter afbakening van gebieden of voor de oriëntatie van infrastructuurle werken wel vaker lijnen getrokken tussen vaste punten, soms over grote afstanden. Meestal zijn ze echter minder verrassend dan de lijn Dorkwerd-Eelde of die tussen Leegkerk en de Paddepoelsterweg. Van eerbiedwaardige ouderdom is de oriëntatie van de verkaveling in het dorpsgebied van Thesinge. De G.N. Schutterlaan in dat dorp en de Thesingerlaan ten oosten ervan liggen weliswaar niet exact op één lijn, maar wekken toch de indruk op de Sint Maartenstoren te Groningen te zijn georiënteerd. Vaak wordt ook gewezen op het Damsterdiep, waarvan het gedeelte tussen Oosterhoogebrug en Ruischerbrug is gegraven langs een lijn die eveneens raaide op de toren van Sint Maarten. Dit kanaal is in het begin van de vijftiende eeuw aangelegd, toen het Oosterstadshamrik toestemming kreeg om zijn water te lozen via het Scharmerzijvest.²²⁷ Het is echter nog maar de vraag of dit verhaal klopt. De percelering van het land ten noorden en ten zuiden van dit gedeelte van het Damsterdiep is ongetwijfeld veel ouder dan het Damsterdiep zelf. Het lijkt er daarom meer op, dat men in 1424 kon volstaan met het vergroten van de afvoercapaciteit (dus: verbreden) van een van de reeds bestaande watergangen. Waarschijnlijk heeft men hiervoor de sloot gekozen die dienst deed als scheidslijn tussen de kerspelen Noorddijk en Middelbert. Deze zwetsloot heeft wellicht al een oriënterende rol gespeeld bij het in gebruik nemen van de landerijen in dit gebied. De vraag is dan of men wellicht toen reeds een lijn heeft getrokken tussen twee markante punten. Voor het westelijke uiteinde ligt het voor de hand aan de Sint Maartenstoren te denken, maar wat er voor markants is geweest op de grens met Fivelgo, even ten oosten van het huidige Ruischerbrug, is minder duidelijk.²²⁸

Van nog latere datum dan het Damsterdiep is de bekende Semslijn, waarlangs in de Oostermoerse venen de grens is getrokken tussen Westerwolde en Drenthe, tot aan Musselkanaal toe (1615). Johan Sems oriënteerde zich hierbij ook op de Martinitoren in de stad.²²⁹ Volgens Meindert Schroor is ook de slotlaan te Bakkeveen op de Martinitoren geraaid.²³⁰ Een betrekkelijk jong voorbeeld van oriëntatie op een kerktoren in een tot ontwikkeling te brengen gebied is tenslotte nog de provinciegrens tussen Groningen en Friesland (met een deel van de Stadsweg) in en bij de Nieuwe Ruigezandsterpolder. Toen dit gebied in de tweede helft van de negentiende eeuw werd ingericht, volgde men een lijn die raaide op de toren van Vierhuizen.²³¹

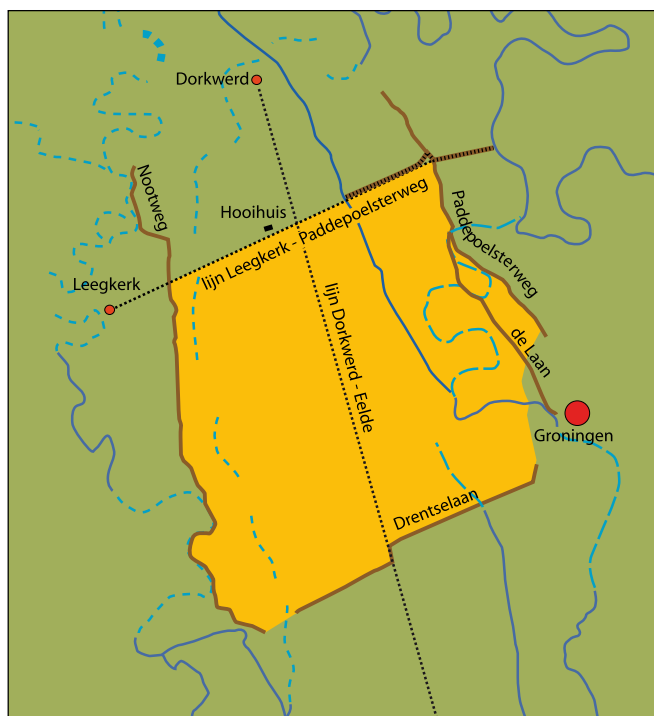
 Gorecht	 Tammingeland
 Selwerd	 Gelkingeland
 Stadsvrijheid	

De verdeling van het Reitland tussen Hoogkerk/Leegkerk en Groningen.

- 1 'Tochtsloot-met-dijk'
- 2 Penningsdijk
- 3 Blauwbörgstertocht

Het wold- of reitland ten noordwesten van Groningen (op het kaartje hieronder geel gekleurd) moest worden verdeeld tussen verschillende belanghebbenden. Aan de westzijde waren er de nederzettingen Noord- en Zuid-Lieuwerderwolde (Leegkerk en Hoogkerk), aan de noordzijde lag Monomawalde met de wierde Dorkwerd. Ten behoeve van een evenwichtige verdeling van het gebied zijn nieuwe grenzen vastgesteld tussen de prefectuur (het Gorecht) en 'Friesland'. Voor het vaststellen van de westgrens trok men vanaf de punten T¹ en T² op de Drentselaan (Peizerweg) een lijn tussen de kerken van Dorkwerd en Eelde. Voor de noordgrens maakte men gebruik van een lijn, die men vanaf de Paddepoelsterweg op de kerk van Leegkerk raaide.

Kaartjes door Henk Kampen.

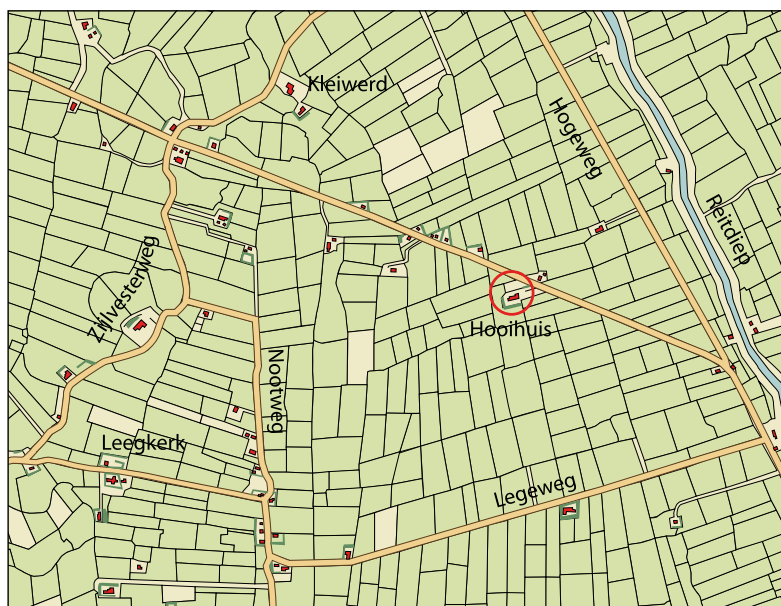

De dertiende-eeuwse kerk van Leegkerk/
Noordlieuwerderwolde, gezien vanuit het noorden
en noordoosten.
Eigen foto's (september 2006).

Het Hooihuis en zijn situering in de oude verkaveling.

De foto toont het Hooihuis vanuit oostelijke richting. Op de voorgrond het fietspad langs de N355.

Deze weg (de weg Groningen-Zuidhorn) is in 1845 aangelegd en maakt een hoek van 45° met de der tiende-eeuwse verkavelingsstructuur waarin het Hooihuis past.

Eigen foto (april 2006) en kaartje door Henk Kampen, naar de topografische kaart van rond 1900.

Hij kwam ter hoogte van de boerderijen in het huidige Park Selwerd samen met de Paddepoelsterweg.²³⁴

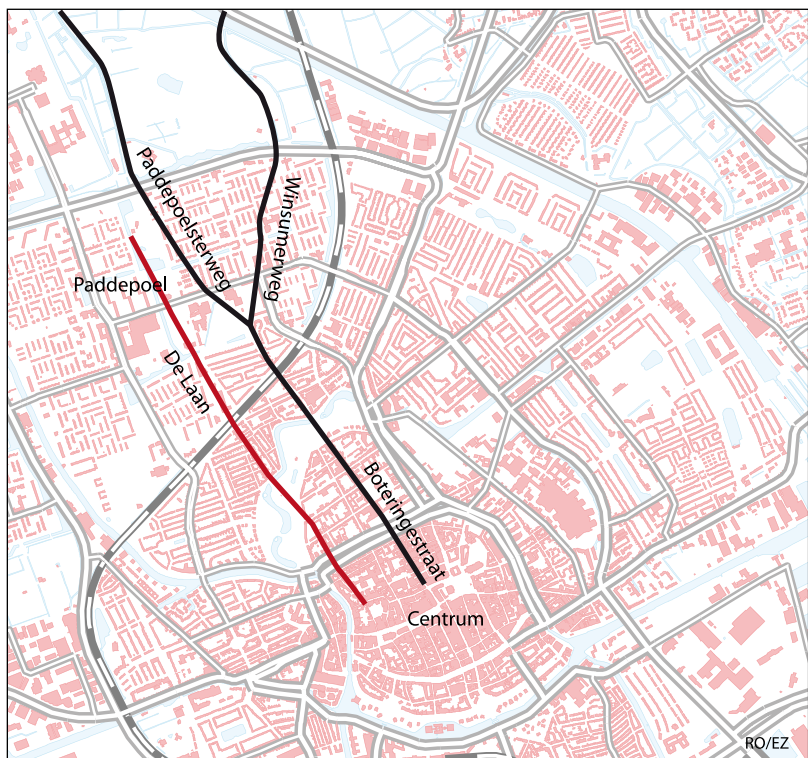
De Laan en, in het verlengde daarvan, de Paddepoelsterweg moeten als 'basis' hebben gediend voor de ontginning van het drassige land tussen de Hondsrug en Lieuwerderwolde/Dorkwerd, want een passend alternatief is er niet.

Nieuwe grenzen

De nieuwe, ten behoeve van de tweede ontginningsfase getrokken, westgrens van het Gorecht liep dus vanaf de zuidrand van het Dorkwerder hamrik zuidwaarts in een rechte lijn richting Eelde.²³⁵ Ze bleef die richting volgen tot aan de Woldsloot, waar de lijn stuitte op

De straat die in de Groninger binnenstad vanaf de Turftorenstraat ten westen van het Harmoniecomplex noordwaarts loopt, draagt nog altijd de landelijk aandoende naam 'De Laan'. Buiten de veste van Groningen zette deze weg zich als landweg in noordelijke richting voort. Het verloop ervan is ongeveer parallel aan de Boteringestraat en de weg die in het verlengde daarvan lag en naar Ubbega (Adorp en verder naar Winsum) leidde. Op de plaats waar deze weg van de pleistocene hoogte afdaalde, zwenkte hij naar het noordoosten en takte de Paddepoelsterweg in noordwestelijke richting af. De Paddepoelsterweg en de Laan kwamen samen bij de nog altijd bestaande boerderijen in het huidige Park Selwerd.

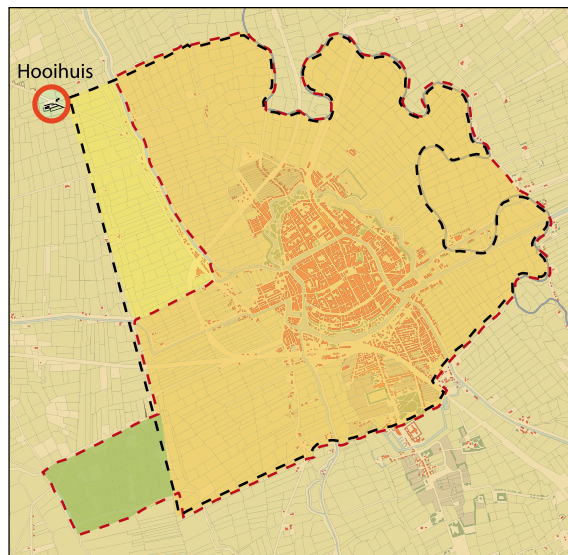
De linker afbeelding is gemaakt met behulp van een reproductie van de stadsplattegrond door Jacob van Deventer, uitgegeven door J.B. Wolters, in 1949 geproduceerd ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum van de vereniging Stad en Lande. Het rechter kaartje is ter beschikking gesteld door de afdeling Geo-informatie van de Dienst RO/EZ van de gemeente Groningen.

Ook op de huidige stadsplattegrond van Groningen is de in de dertiende-eeuw getrokken, 'nieuwe' westelijke grenslijn van het Gorecht nog herkenbaar. Ten noorden van het Hoendiep herinnert de oriëntatie van het stratenpatroon in de stadswijk Vinkhuizen aan de lijn Dorkwerd-Eelde. Ten zuiden van het Hoendiep liggen de Wolledijk en de Campinglaan nagenoeg exact op de grenslijn.

De plattegrond is ter beschikking gesteld door de afdeling Geoinformatie van de Dienst RO/EZ van de gemeente Groningen.

De marke of stadsvrijheid van Groningen na de herindeling van het woldland ten noordwesten van de stad.

Het ten westen van het Reitdiep of Groningerdiep gelegen deel van de stadsvrijheid is op dit kaartje in geel aangegeven. Het Hooihuis was er het noordwestelijke hoekpunt van. Dit deel is later naar Hunsingo overgegaan en nog weer later, samen met heel Middagsterland, onderdeel geworden van het Westerkwartier. Het Kraanland (groen op het kaartje) is vermoedelijk pas in de vijftiende eeuw op Drenthe 'gewonnen'.

Kaart door Henk Kampen.

de markelanden van Eelde en Eelderwolde. Vanaf dat punt liep de scheidslijn langs de Woldsloot, die hier een min of meer natuurlijke grens vormde, tot aan de driesprong Hoofdweg/Meerweg te Paterswolde.

Deze 'nieuwe' westgrens van het Gorecht lijkt sterk op die, welke bij de wijziging van de gemeentegrens in 1912 werd getrokken. Ten koste van de gemeente Hoogkerk kwam toen het streekje Kostverloren binnen de gemeente Groningen te vallen, tegelijk met de grond waarop later de stadswijk Vinkhuizen zou verrijzen.²³⁶ De oriëntatie van het stratenpatroon in deze wijk her-

innert aan de dertiende-eeuwse grenslijn.²³⁷ Ten zuiden van het Hoendiep herkennen we haar in de tracés van de Wolvedijk en de Campinglaan, ten noorden en ten zuiden van het Kraanland. Vóór 1912 maakten deze beide wegen nog deel uit van de grens tussen de gemeente Groningen enerzijds en de gemeenten Hoogkerk en Eelde anderzijds. Bij de annexatie van Hoogkerk in 1969 hield het noordelijke stukje op grens te zijn; het zuidelijke stuk is nog altijd zichtbaar in de westgrens van het volkstuintencomplex 'Piccardthof' ten zuiden van de snelweg A7 en de Bruilwering.

Zoals eerder aangegeven, is het Kraanland een jonger ontginningsblok dat buiten de lijn Dorkwerd-Eelde ligt. Het maakt later deel uit van de stadsvrijheid van Groningen, zodat men zou kunnen zeggen dat Groningen hier 'landje-pik' heeft gespeeld ten koste van de burens (Lieuwerderwolde, Eelde of Peize), maar misschien is het beter om de door Van Winter gebruikte term 'niemandslân' aan te houden.²³⁸

Er zijn geen schriftelijke aanwijzingen waaruit we zouden kunnen opmaken hoe men aan de noordzijde van het te ontginnen wold- en reitland gekomen is tot de afbakening van de grens tussen Dorkwerd/Monomawalde enerzijds en het Gorecht (Selwerd en het Westerstadschamrik) anderzijds. Een tweetal evenwijdig lopende tochtsloten ten oosten van het Reitdiep verdienen in dit verband echter de aandacht. Het gaat om de Blauwbörgstertocht en, 500 meter verder naar het noorden, de Penningsdijk. De Blauwbörgstertocht ligt *binnen* de stadsvrijheid en heeft geen grensfunctie. Aan de westkant van het Reitdiep lag in het verlengde ervan een identiek georiënteerde tochtssloot, die veel later de noordgrens van de schepperijen van het Westerstadschamrik werd. Deze sloot ligt even ten zuiden van het Hooihuis.²³⁹ We herinneren ons dat in de oorkonden waarin de schouw en het onderhoud van 'Westerdijk' werd geregeld – de oudste dateert van 1422 –, sprake

was van het gebied tussen 'Hooihuister land' en Paterswolde.²⁴⁰ De landeigenaren van het tot Hunsingo behorende Dorkwerd waren daarbij niet betrokken. Het Hooihuis gold dus als noordelijkste grens van het gebied waarop de onderhoudsplicht van de dijk van Drentse A en Reitdiep rustte.

De Penningsdijk ligt een halve kilometer ten noorden van de Blauwbörgstertocht. Ook hier ligt, in het verlengde van deze dijk-met-sloot, ten westen van het Reitdiep een sloot. Zoals in de kadertekst *Lijnen trekken* is aangegeven, liggen de Penningsdijk, het Hooihuis en de kerk van Leegkerk op één en dezelfde rechte lijn. Het is niet met zekerheid uit te maken of deze lijn vanaf de Paddepoelsterweg op Leegkerk is geraaid, of dat het snijpunt van deze lijn met de Paddepoelsterweg de uitkomst is geweest van het in oostelijke richting doortrekken van de lijn Leegkerk-Hooihuis, al lijkt de eerste mogelijkheid me het meest plausibel.²⁴¹

Deze lijn brengt samenhang tussen de ontwikkelingen ten westen en ten oosten van het Reitdiep. Het gevolg van het trekken ervan is opmerkelijk: de Penningsdijk geldt in historische tijd als grens tussen Selwerd en de stadsvrijheid van Groningen. Deze dijk ligt echter een aanzienlijk eind verder naar het noorden dan men op grond van het door mij veronderstelde natuurlijke verloop van de Drentse A zou verwachten. De meest noordelijke kronkel van deze oorspronkelijke bedding reikte tot aan het tracé van de huidige noordelijke ringweg, dat nagenoeg samenvalt met dat van de Blauwbörgstertocht.²⁴² Uitgaande van dit punt als het 'natuurlijke' noordeinde van de stadsvrijheid, zou deze tochtssloot de meest voor de hand liggende noordgrens van het stadshamrik zijn geweest in de situatie die was ontstaan na het graven van het Reitdiep. Maar niet de Blauwbörgstertocht, maar de Penningsdijk is de noordgrens geworden. Deze dijk vormde de noordelijke begrenzing van een ongeveer 75 ha groot gebied dat – aan weerszijden van de Paddepoelsterweg –

Paddepoelsterweg en Penningsdijk.

Op deze kaart is het noorden links boven. Aan de onderzijde is een stukje van het Reitdiep zichtbaar, 'horizontaal' boven het midden loopt de Paddepoelsterweg (rood gemarkeerd). De Penningsdijk is in geel aangegeven. Het driehoekige 'Galgeveldje' is duidelijk te zien, alsmede de knik in de Penningsdijk, even ten westen van ('onder') de Paddepoelsterweg.

Blad 1 van de verzameling van kaarten der 'Landerijen in eigendom toebehoorende aan de Provincie van Stad en Lande van Groningen, opgemaakt en geteekend door H.W. Folckers, Henricus Teysinga en andere Landmeeters' uit de jaren 1722-1736 (de 'Provinciale Atlas').

Groninger Archieven, stamnummer 1047.

Zie voor een beschrijving en reproductie van deze kaart: Meindert Schroor, *De atlas der provincielanden* (Groningen 1996) 26 en kaart 1.

Het driehoekige Galgeveldje aan de Paddepoelsterweg vanuit het zuiden.

Op de voorgrond de Paddepoelsterweg en de zuidelijke tak van de Penningsdijk; verderop geeft de rietzoom de (secundaire) noordelijke tak aan. De sloten ter weerszijden van de zuidelijke tak – oudtijds de belangrijkste! – hebben geen functie meer en zijn zo goed als verdwenen.

Eigen foto (april 2006).

ten noorden ligt van de veronderstelde oude loop van de Drentse A en de Blauwbörgstertocht. Het gedeelte ten westen van de weg behoorde tot het woldland dat door de lijn Dorkwerd-Eelde werd verdeeld tussen het Friese Lieuwerderwolde enerzijds en Groningen of het Gorecht anderzijds. Het Hooihuis ligt op de noordwestelijke hoek van het aan laatstgenoemde partij toegewezen deel hiervan. Het gedeelte ten oosten van de Paddepoelsterweg heeft in de oorspronkelijke toestand samengehangen met Selwerd.²⁴³

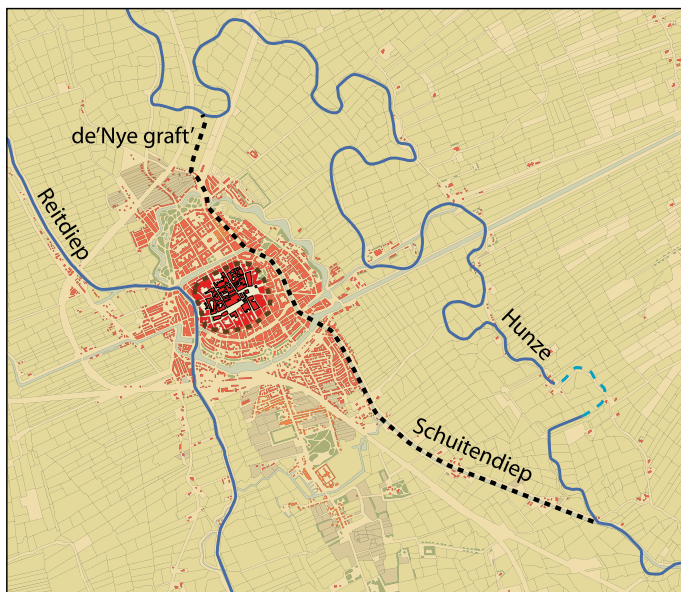
Wanneer dit alles juist is, kan op grond hiervan ook een 'politieke' gevolgtrekking worden geformuleerd, die op haar beurt wellicht ook chronologische consequenties heeft. Het is niet goed voorstelbaar dat een uitbreiding van de stadsvrijheid van Groningen ten koste is kunnen gaan van het 'Utrechtse' Selwerd in de tijd dat de prefect en zijn aanhang nog in goeden doen waren. Dit, plus de omstandigheid dat de noordgrens van het te verdelen woldland mogelijk vanuit het 'Friese' Leegkerk is getrokken en ten oosten van het Reitdiep

samenvalt met de in noordelijke richting opgeschoven grens van de stadsvrijheid (de Penningsdijk), wijst erop dat niet de prefect de regie heeft gevoerd over de herinrichting van dit gebied, maar dat het zijn 'burgerlijke' tegenstrevers (onder aanvoering van de Gelkingen?) zijn geweest. Wanneer we veronderstellen dat de uitschakeling van de prefect door een gezamenlijke actie van Friese Ommelanders en de anti-Utrechtse partij in Groningen een voorwaarde was voor de ingrepen in het gebied ten noordwesten van Groningen, dan kunnen we deze dateren op de periode na 1251.²⁴⁴ Voor de goede orde wijs ik op de zwakte van deze laatste, chronologische, conclusie. Het is immers evengoed mogelijk dat een eigenmachtig optreden van de anti-Utrechtse partij bij de herinrichting van het woldland juist een van de redenen is geweest voor de escalatie van de conflicten tussen de prefect en zijn tegenstanders. In dat geval kan de nieuwe verdeling van het land in de eerste helft van de dertiende eeuw worden gedateerd.

Omlleiding van de Hunze.

Het Schuitendiep is waarschijnlijk rond 1400 gegraven. Hierdoor werd het water van de Hunze via de oostzijde van de stad naar het noorden afgeleid. Dit nieuwe kanaal (de 'nye graft') kwam bij Borgham in de oude bedding van de Hunze (Selwerderdiepje) uit.

Kaart door Henk Kampen.

PENNINGSDIJK

Bij de herinrichting van het 'reitland' ten noordwesten van Groningen werd de Penningsdijk de noordgrens van de stadstafel. De dijk lag tussen het Reitdiep in het westen en de Hunze (Selwerderdiepje) in het oosten. Ten noorden van deze dijk ligt Selwerd. Van de Penningsdijk is tegenwoordig alleen nog een klein stukje zichtbaar tussen het Zernike-complex en de Paddepoelsterweg. Het snijpunt van de Penningsdijk met de Paddepoelsterweg is van belang voor de grensafbakening²⁴⁵ en is ook in een ander opzicht opmerkelijk. De dijk loopt met een soort zwaluwstaart op de Paddepoelsterweg toe: enkele tientallen meters ten westen van de Paddepoelsterweg splitst hij zich in een noordelijke en een zuidelijke tak. Deze beide takken en de weg zelf omsluiten een driehoekig stukje land dat op alle gedetailleerde plattegronden te zien is en ook in het veld nog altijd kan worden herkend. Dit driehoekje staat op een in 1732 door Henricus Teijsinga getekende kaart aangeduid als 'oude justitie plaats'²⁴⁶ en is nu bekend als het Galgeveldje. Tegenwoordig lijkt de noordelijke tak de belangrijkste van de twee, maar de oude Penningsdijk maakte op de plek van de splitsing een klein knikje, volgde de zuidelijke tak, kruiste de Paddepoelsterweg en liep oostwaarts naar het Selwerderdiepje (de oude Hunze). De sloten die oorspronkelijk aan weerszijden van deze zuidelijke (en hoofd)tak van de dijk liepen, hebben tegenwoordig geen functie meer, zodat ze op den duur wel helemaal zullen verdwijnen.

De naam van de dijk hangt samen met de manier waarop men in het begin van de vijftiende eeuw de ernstige waterstaatkundige problemen in dit gebied heeft opgelost. Het peil van het Reitdiep en het Selwerderdiepje (de oude Hunze) was zo hoog, dat het Westerstadshamrik en ook het landje Selwerd daarop niet meer konden afwateren. Als gevolg van opslibbing in de buurt van de 'Mude' was al eerder lozing in noordelijke richting onmogelijk geworden. Een poging om het overtollige water in de buurt van Alinghuizen kwijt te raken (1410) bracht geen soelaas.²⁴⁷ Voor het Westerstadshamrik werd de oplossing gevonden door 'inlating' in het Scharmerzijlvest (11 november 1434).²⁴⁸ Op grond van deze regeling kon het water van deze landerijen via de watergangen van het Oosterstadshamrik – dit had tien jaar tevoren al toegang gekregen tot het Scharmerzijlvest²⁴⁹ – en het Damsterdiep door de Delfzijl op de Eems worden geloosd. Om het water van het Westerstadshamrik in het Oosterstadshamrik te krijgen moest het kanaal worden gekruist dat men rond 1400 had gegraven in verband met de omleiding van de Hunze. Die rivier was toen via het nieuwe Schuitediep aan de oostzijde langs de stad geleid en vervolgens door het graven van het Selwerderdiep, een nieuwe watergang tussen de noordoosthoek van de middeleeuwse stad en de Borgham, op het Selwerderdiepje aangesloten.²⁵⁰ In verband hiermee is ter hoogte van de huidige Johan de Wittstraat een duiker aangebracht: een langwerpige houten kist op de bodem van de watergang, waardoor het water van het Westerstadshamrik naar de andere kant van het Selwerderdiep werd geleid.

Eén van de voorwaarden voor de inlating van het Westerstadshamrik was dat de ingelanden van dat gebied maatregelen zouden nemen tot het weren van 'vreemd' water, in het bijzonder het water uit het Westerdiep (Reitdiep) en uit het ten noorden van het hamrik gelegen Selwerd en Paddepoel. Volgens de inlatingsakte van 1434 moest er bij de duiker dan ook een schotdeur worden geplaatst, opdat de doorlaat in geval van nood kon worden afgesloten. Verder moest er tussen het Westerstadshamrik en Selwerd een 'kadijk' komen die alle watergangen afslot die tot dan toe de verbinding hadden gevormd tussen het hamrik en Selwerd. De kadijk moest qua hoogte en breedte van hetzelfde kaliber zijn als de dijk langs het 'Westerdiep' (Reitdiep). Vanwege zijn functie, het afsluiten of 'penden' van sloten, kreeg de kadijk de naam 'Pendingsdijk' of, met assimilatie, 'Penningsdijk'.

Met de inlating van het Westerstadshamrik in het Scharmerzijlvest was de helft van de waterstaatkundige problemen ten noorden van Groningen opgelost. Ten noorden van de Penningsdijk hadden het klooster Selwerd en de landbezitters van de Paddepoel echter precies dezelfde moeilijkheden. Een jaar later kwam ook daaraan een einde. Bij akte van 12 maart 1435 stond het Aduarderzijlvest betrokkenen toe om via het toen nog vrij nieuwe Aduarderdiep en de Aduarderzijl veel lager op het Reitdiep af te wateren. Ook daarvoor was de bouw van een kunstwerk nodig: een 'grondpomp' of grondzijl onder het Reitdiep ('Westerdiep') door. Hierdoor kon het water van de Paddepoel en de 'corpuslanden' van het klooster Selwerd westwaarts stromen, om via een nieuwe watergang in de Brundekamaar uit te komen en zo door Lieuwerderwolde naar het Aduarderdiep geleid te worden.²⁵¹

Door deze ingrepen werd de Penningsdijk een echte waterscheiding: aan de zuidzijde ervan stroomde het water oostwaarts en kwam uiteindelijk in de Eems uit, aan de noordzijde liep het water in westelijke richting om in de Lauwerszee uit te stromen. Tegenwoordig bevindt de waterscheiding zich nog altijd in de buurt: het water ten noorden van de Dorkwerdersluis behoort bij de Lauwersmeerboezem, dat ten zuiden ervan bij die van het Eemskanaal.

De prefecten hebben stapsgewijs hun gezag verloren en daardoor raakte ook de Utrechtse kerk haar zeggenschap over het noordwestelijke deel van het Gorecht kwijt.²⁵² Overblijfselen van dat gezag kunnen we echter herkennen in de beide andere delen van het westelijke Gorecht: het daar gelegen deel van de stadstafel en het niet tot de stadsvrijheid behorende gebied ten zuiden daarvan. Het stukje stadstafel dat ik hier bedoel ligt tussen Pishorn en Donghorn. Dit gebied was overigens niet homogeen. De noordelijke helft ervan bestond uit Tammingeland en de beide 'Hoenen'. De Noord- en Zuidhoen lagen ten westen van de A, net buiten de nederzetting Groningen, Tammingeland lag wat verder naar het westen. Dit gebied moeten we op een moderne plattegrond aan weerszijden van de Astraat en Aweg zoeken. Of het vanouds geacht werd te behoren tot de

markegronden van Groningen is onzeker.

De zuidelijke helft van dit stuk stadstafel was het 'Gelkingeland' (alias de *Noorderbuurschap van Neerwolde). Dit heeft oorspronkelijk geen deel uitgemaakt van de marke van Groningen. Omdat dit gebied pas later bij de stadstafel werd getrokken bleef het, net zoals de rest van het Gorecht, als precarieplichtig in de boeken van het Utrechtse domkapittel staan.²⁵³ Mogelijk hebben de Gelkingen zich meester gemaakt van een stuk woeste grond waarop de prefect meende recht te hebben.

Het is uiteindelijk vooral de waterstaatkundige toestand geweest die de doorslag heeft gegeven bij de ontwikkeling van dit ten westen van de stad gelegen gebied. Zoals we zagen hebben ook de bewoners van de Lieuwerderwolder nederzettingen en de andere landge-

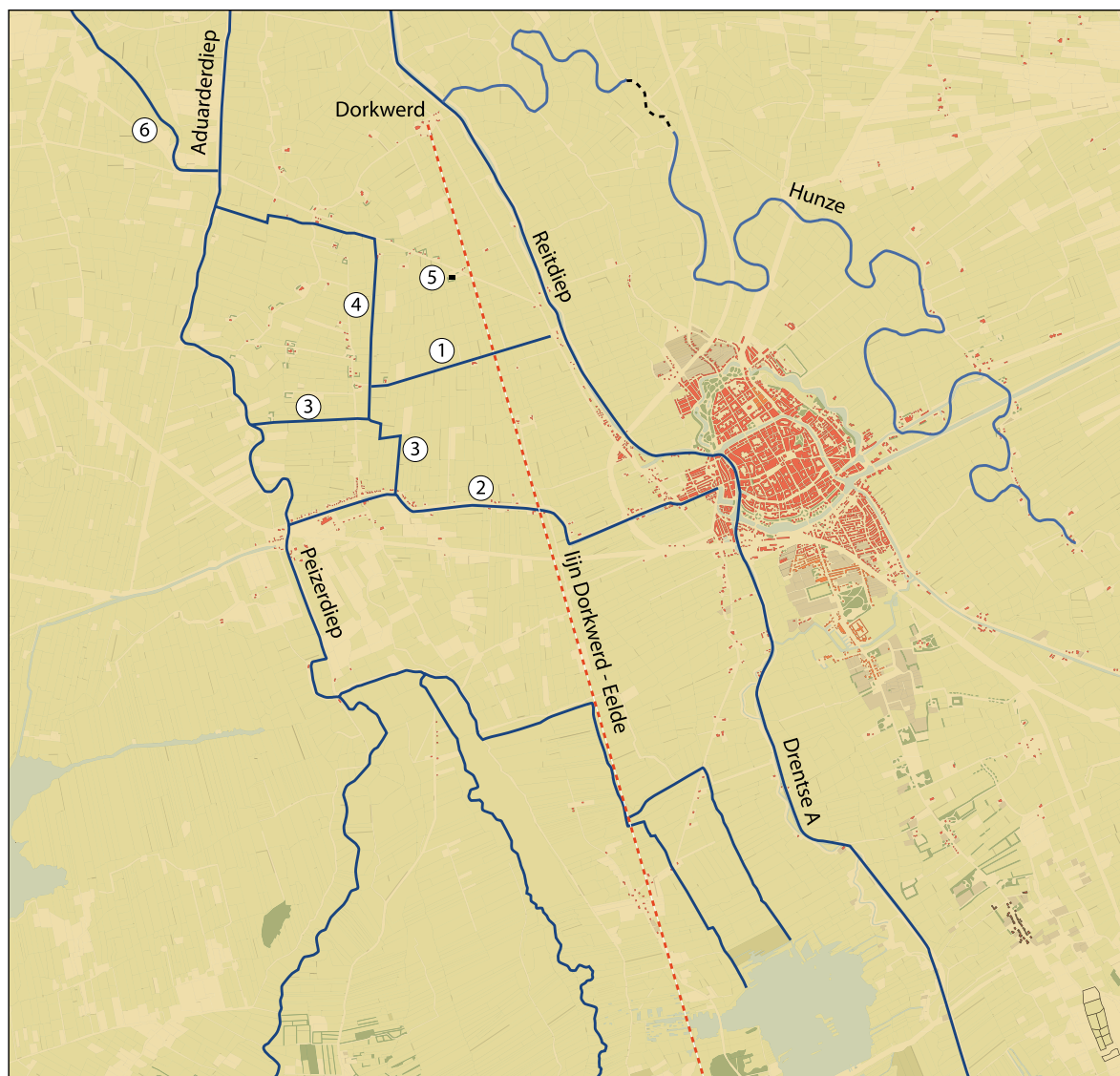
MONOMAWALDE-DORKWERD

De opeenvolging van verschillende fasen in de inrichtings- en bewoningsgeschiedenis van de streken rond Groningen vindt steun in de topografische namen ter plaatse. In het algemeen kan men zeggen dat namen die op –wolde eindigen, wijzen op (het vroeger voorhanden zijn van) een veengebied. Wanneer voor eenzelfde plaats of streek na elkaar een naam op –wolde en een ander toponiem aangetroffen worden en archeologische vondsten ter plaatse aantonen dat hier sprake is van verschillende bewoningsfasen, kunnen we er zeker van zijn dat de verschillende namen een verandering in het karakter van de betrokken nederzetting weerspiegelen. Dit is duidelijk het geval in het gebied dat gelegen is tussen het Reitdiep (dat wil zeggen: de gekanaliseerde Drentse A ten noorden van de stad) en de benedenloop van het Peizerdiep: het grootste deel van de voormalige gemeente Hoogkerk. Ter plaatse van Dorkwerd is continue bewoning vanaf het begin van de jaartelling aangetoond.

In de dertiende-eeuwse kloosterkroniek van Wittewierum wordt de nederzetting aangeduid als Monomawalde, maar toen waren ook de namen 'Folquakerke' en Dorkwerd in gebruik.²⁵⁴ De naam op –walde past bij veenmoerassen, de laatstgenoemde naam hoort bij het grondgebruik in het wierdenlandschap. Hiermee wil niet gesuggereerd zijn dat Monomawalde en Dorkwerd identiek zijn. We moeten ons eerder voorstellen dat zich op de wierde Dorkwerd met zijn kerk (mogelijk vernoemd naar ene Folkert of de familie Folkerdinge²⁵⁵) de nederzetting bevond waartoe het veengebied Monomawalde behoorde.

Het gaat hierbij om een zelfde ontwikkeling als die in het ten zuiden van Monomawalde gelegen Lieuwerderwolde. Dit gebied is in de tekst uitgebreid aan de orde geweest. We kunnen ervan uitgaan dat Lieuwerderwolde de naam is geweest voor het gehele woldland dat onder de kerkdorpen Hoogkerk en Leegkerk – deze kerkdorpen worden in de veertiende eeuw 'Zuid- en Noord-Lieuwerderwolde' genoemd – ressorteerde.²⁵⁶ Ook hier zien we dus wisseling van toponiemen in een gebied waarvan uit archeologische gegevens is komen vast te staan dat hier van verschillende bewoningsfasen sprake is geweest.²⁵⁷

Het bij de verdeling van het reitland aan Groningen toegewezen deel van Lieuwerderwolde loosde, net zoals het westelijke, 'Friese' deel ervan, zijn water via het Aduarderzijlvest in westelijke richting.

De Woltgraf (1) was daarbij de belangrijkste watergang. De Hoensloot, later Hoendiep geheten, (2) zorgde voor de ontwatering van het zuidelijke deel van Lieuwerderwolde en het buiten de Apoort gelegen deel van de stadsvrijheid. Met de nummers 3 en 4 zijn respectievelijk het Kliefdiep en het Oude Maar aangegeven. De met nummer 6 gemarkeerde bedding is de loop van het Peizerdiep of Hunsinge naar Arbere. Pas in het begin van de vijftiende eeuw kwam het tot het graven van het kanaal dat op dit kaartje als Aduarderdiep is aangeduid.

Kaart door Henk Kampen.

bruikers ter plaatse hun maatregelen getroffen om het hun toekomende deel van het woldland te ontwateren. Ze groeven een nieuwe waterlossing, de ‘Woltgraf’, die vanaf de westzijde van het Reitdiep naar de Hunsinge (Peizerdiep) leidde. Deze rivier kronkelde ten westen van Hoogkerk en Leegkerk naar het noorden. Hierdoor kon het ‘Gorechter Lieuwerderwolde’ – dat deel van het ontginningsblok dat tussen de lijn Dorkwerd-Eelde en het Reitdiep lag en waarvan het Hooihuis het noordwestelijke hoekpunt was – samen met de landen van ‘kern-Lieuwerderwolde’ in 1313 belang krijgen bij de zijl te Arbere, even ten noorden van Aduard. Daarbij ging het immers om de lozing van Drents en eigen water via het Peizerdiep (Hunsinge). Zoals we gezien hebben was prefect Ludolf van Gronebeke hierbij nog betrokken. Korte tijd later verdween de vertegenwoordiger van de Utrechtse zeggenschap van het politieke en bestuurlijke toneel en werd de dagelijkse praktijk van de waterstaatsbelangen de belangrijkste factor bij het bepalen van de loyaliteiten van de landgebruikers van Lieuwerderwolde. Lieuwerderwolde ging nu bij Hunsingo en – later – het Westerkwartier horen en niet de lijn Dorkwerd-Eelde, maar het Reitdiep werd de noordwestelijke grens van het Gorecht.

Zo kan het gegaan zijn. Hoe speculatief deze schets ook moge zijn, ik vermoed dat ze de werkelijke gang van zaken toch aardig benadert. In ieder geval biedt zij een kader waarbinnen verschillende tot dusver losse gegevens met elkaar in zinvol verband kunnen worden gebracht.

2.1.12 Selwerd

In de vorige paragrafen hebben we gezien dat het begin van de tweede kolonisatiefase werd ingeluid met het vaststellen van een nieuwe westgrens voor de ontginningen in het woldland ten noordwesten van Gro-

ningen. We hebben ook gezien dat het grensverloop in het uiterste noorden van de prefectuur samenhang vertoont met ontginningswerkzaamheden.²⁵⁸ De grenzen volgen dijken-met-sloten die tot de verkaveling van de ‘tweede fase’ behoren en samenhangen met het graven van het Reitdiep. We hebben hierboven al een veronderstelling geopperd over de manier waarop de Penningsdijk de grens kon worden tussen Groningen en zijn rechtsgebied enerzijds en het Friese Dorkwerd/Monomawalde en het sterk verkleinde Selwerd anderzijds.²⁵⁹ Ten westen van het Reitdiep diende dezelfde lijn (Penningsdijk-Hooihuis-Leegkerk) als grens tussen het Gorecht en Dorkwerd.

Op zichzelf lijkt het nieuwe Reitdiep een voor de hand liggende grens te zijn tussen Selwerd en Dorkwerd. In werkelijkheid is er voor Selwerd echter tussen het Reitdiep en de Paddepoelsterweg slechts een betrekkelijk klein stukje land overgebleven. Het meet niet meer dan een halve bij een hele kilometer en is eigenlijk niet veel meer dan een corridor tussen het kasteelterrein met het rond 1215 gestichte klooster Selwerd enerzijds en het Reitdiep of ‘Westerdiep’ anderzijds. In latere tijd zijn alle 50 ha van dit gebied in bezit van het klooster te Selwerd. Over de zuidgrens van deze corridor, de Penningsdijk, is hierboven het nodige opgemerkt. Ook is al melding gemaakt van de tochtsloot-met-dijk, die de noordgrens ervan vormde en tegelijk de grens tussen Selwerd en Hunsingo was.²⁶⁰

We kunnen deze nieuwe grens tussen Selwerd en Hunsingo (Dorkwerd) niet los zien van de versterkingen die in 1999 ten oosten van de Zernikelaan zijn ontdekt.²⁶¹ De oriëntatie van het meest zuidelijke steenhuis, dat de archeologen dateren op de dertiende-veertiende eeuw, past in het verkavelingspatroon dat samenhangt met het Reitdiep en dat hier tot voor kort zichtbaar was. Het steenhuis stond precies ten noorden van de hierboven bedoelde naamloze tochtsloot-met-dijk, aan de

Hunsingoër zijde dus. Even ten noorden ervan bleken nog twee verhogingen te liggen. Deze podia – zoals de archeologen deze verhogingen noemen – zijn nog een eeuw ouder en hun oriëntatie past bij een eveneens oudere verkavelingsstructuur. De plaats van deze versterkingen is uiteraard niet toevallig. Hij bevindt zich in het uiterste zuiden van een overigens onbehuist gebleven stukje land, waarvan de oorspronkelijke samenhang met de wierde van Dorkwerd door de aanleg van het Reitdiep is verbroken. Het gebiedje lijkt wel wat op een ‘overhoek’, zoals we die vinden tussen elkaar naderende spoorwegen: een stukje overgeschooten land dat voor niets anders dient dan de aanleg van volkstuintjes. In het geval van Selwerd gaat het om een strook grond die in het westen werd begrensd door het nieuwe Reitdiep, in het noorden door een oude bedding, in het oosten door de Paddepoelsterweg en in het zuiden door de tochtsloot-zonder-naam. De bouw van de versterkte huizen op deze locatie lijkt te suggereren dat de bezitters ervan dit van oorsprong Friese

land voor zich opeisten en dat dit in twee verschillende fasen is gebeurd.

Opmerkelijk is voorts de overeenkomst van de ligging van deze versterking met die van enkele andere burchten in het Gorecht. Deze zullen in het tweede deel van dit hoofdstuk nader aan de orde komen.²⁶² Nu al kunnen we vaststellen dat het – met uitzondering van het kasteel van Selwerd – steeds gaat om steenhuisen die vlak *buiten* een grens lagen. In de vier gevallen die ik bedoel gaat het om de grens van de stadsvrijheid van Groningen: de Gronenburg (ter plaats van de huidige Finsehaven), het in 1988 ontdekte steenhuis onder de voormalige boerderij Elba (in de woonwijk ‘De Hunze’), het nooit teruggevonden Vrydemahuis (in het Oosterpark) en het Cortinghuis (in de stadswijk ‘de Hoogte’). Het Cortinghuis en het steenhuis aan de Zernikelaan hebben nog een tweede bijzonderheid met elkaar gemeen: ze liggen ook *buiten de prefectuur*, en wel op grondgebied van het landschap Hunsingo. Er is tegelijkertijd ook een verschil tussen beide laatst-

De Hunze of Selwerderdiepje langs de Oude Winsumerweg, nu Iepenlaan.
De foto's zijn genomen in zuidelijke (boven) en noordelijke (onder) richting.
Eigen foto's (maart 2005).

Onder de stadswijken Selwerd en De Hoogte en het bedrijventerrein tussen de Plataanlaan en het Van Starkenborghkanaal is een kronkel van de oude Hunze verdwenen.

De plattegrond is ter beschikking gesteld door de afdeling Geo-informatie van de Dienst RO/EZ van de gemeente Groningen.

genoemde huizen: het door het Cortinghuis beheerste terrein is later deel geworden van de prefectuur, het door de ‘Zernikeburcht’ gedomineerde gebied werd later tot Hunsingo gerekend.

Ten noorden van de naamloze tochtsloot dient de Paddepoelsterweg als grens tussen Selwerd en Hunsingo. Zoals ik al eerder aangaf bevond zich ter plaatse van het Van Starkenborghkanaal de kruising van de Paddepoelsterweg en een oude natuurlijke waterloop.²⁶³ Later, na het graven van het Reitdiep, diende deze bedding mede voor de afvoer van het water van de Drentse A. Vanaf de ‘Mude’ (de monding van deze waterloop in de Hunze, eerder door mij aangeduid als ‘Drierechtstoelenpunt’²⁶⁴) liep de grens van Selwerd in oostelijke richting stroomopwaarts langs de oude Hunze (later Selwerderdiepje genoemd). Mijn verhaal over de eerste ontginningsfase heb ik afgesloten met een opmerking

over de afsnijding van de grote lussen die de oude Hunze in de Koningslaagte maakte.²⁶⁵ Sindsdien volgde de grens tussen Selwerd en Hunsingo een bochtige bedding tussen de Nadorst en het Hemelrijk, die overigens niet meer dan 250 meter lang was.

Nog verder stroomopwaarts volgde de grens de bedding van het Selwerderdiepje in zuidelijke richting. Hiervan is nog een restant zichtbaar in de kromme sloot ten oosten van de Oude Winsumerweg (nu Iepenlaan) ter hoogte van de begraafplaats Selwerderhof. Even ten zuiden van de ingang van de begraafplaats mondde de oude loop van de Drentse A in de Hunze uit.²⁶⁶ Deze laatste rivier maakte hier een wijde kronkel van zo’n 320°. Afgezien van de genoemde kromme sloot is hiervan niets meer terug te vinden. De rivierbedding en het door haar zowat geheel omsloten land – de ‘ham’ – zijn grotendeels verdwenen onder de stadswijken ‘de Hoogte’ en Selwerd.²⁶⁷

Over dit stuk land, dat ‘Borgham’ of ‘Borgmannenham’ heette, moet nog een opmerking worden gemaakt, omdat de oorspronkelijke toestand hier sterk afweek van die welke we uit later tijd kennen. De grote zuidwaartse kronkel van de Hunze vormde aanvankelijk de grens tussen de stadsvrijheid van Groningen en Hunsingo. Deze kronkel is later afgesneden door het graven van een kanaal tussen Noorderhoogebrug en Koekoek aan de Oude Adorperweg, even ten noorden van het huidige Van Starkenborghkanaal: het ‘Nieuwe Gat’. Langs het enigszins geknikte tracé hiervan loopt een als ‘Geuzenweg’ bekend staande ‘laan’. In het veld wordt het overzicht over de situatie bemoeilijkt door de hoge dijk die hier is aangelegd ten behoeve van de spoorlijn Groningen-Sauwerd. Door deze afsnijding werd de ‘Borgham’ bij Selwerd (Gorecht) getrokken. Wanneer deze ingreep heeft plaatsgevonden is niet bekend.²⁶⁸

We zijn nu bij Noorderhoogebrug aangekomen: de plaats waar de Walfridusweg vanuit Groningen de Hunze kruiste om via de Wolddijk verder noordwaarts te voeren.²⁶⁹ In noordelijke richting beschermde deze dijk het ten oosten ervan gelegen lage woldland van Beijum, Zuidwolde, Noordwolde en Bedum (‘Innersdijk’) tegen water dat van de hoog opgeslibde landerijen van Ubbega oostwaarts liep. De herverkaveling van dit woldgebied (die van de ‘tweede fase’ dus) schijnt al in de elfde eeuw te zijn begonnen.²⁷⁰ Verder oostwaarts vormde de Beijumer Zuidwending de grens tussen Hunsingo en het Gorecht.

Hiermee hebben we onze tweede tocht ‘mit der sunnen omganck’ rond het Gorecht voltooid. Onderweg hebben we vastgesteld dat de latere grenzen van het Utrechtse gebied vrijwel allemaal getrokken zijn in voormalige woeste gronden die in de ‘tweede ontginningsfase’ in ontwikkeling zijn genomen. We hebben ook gezien dat er in de loop van de jaren nogal geschoven is met deze grenzen. Aan de westzijde is het

Gorecht gekrompen. Het landje Selwerd lijkt kleiner te zijn geworden, maar heeft ook een stukje gewonnen (Borgham). Ook de stadsvrijheid is van omvang veranderd. Aan de noordwestzijde hebben het graven van het Reitdiep en de herverdeling van het reitland geleid tot een aanvankelijke winst (het land ten zuidoosten van het Hooihuis), maar deze is om waterstaatkundige redenen weer verloren gegaan. Later is echter opnieuw winst geboekt, en wel door het in bezit nemen van het Kraanland, waar de stadsvrijheid zelfs tot buiten de nieuwe, rechte westgrens van het Gorecht reikt. In het noorden boekte het stadsgebied winst ten koste van Selwerd (het stukje Westerstadshamrik tussen Blauwbörgstertocht en Penningsdijk) en in het oosten – waar schijnlijk – door de inlijving van Vrydemaland.²⁷¹

In het vervolg van ons verhaal zullen we in het bijzonder verdacht zijn op aanwijzingen voor ontginningsactiviteiten, belangentegenstellingen die daarmee in verband kunnen staan en de nadere afbakening van grenzen en invloedssferen.

2.2 GRONINGEN EN HET GORECHT

2.2.1 Bisschoppen en ridders

Sinds 1040 was de Utrechtse kerk bezitster van een voormalig koninklijk landgoed te Groningen²⁷² en van de grafelijkheid over een in de betreffende akte eigenlijk niet omschreven gebied. Het was de bedoeling dat de opbrengsten ervan ten goede zouden komen aan het domkapittel, terwijl de bisschop de heerlijke rechten in handen zou krijgen.²⁷³ Utrecht en Groningen liggen echter zo ver van elkaar, dat het voor het domkapittel en de bisschop in de praktijk niet doenlijk was het beheer van deze goederen en rechten zelf uit te voeren. Zij lieten dit daarom doen door meiers en afgezanten.²⁷⁴ Een eeuw lang bleef dat de praktijk zonder dat we iets horen van moeilijkheden.

De nederzetting Groningen lijkt een voorspoedige ontwikkeling te hebben doorgemaakt. Er waren centrale hoven van de bisschop van Utrecht en de abt van Werden, er woonden ministerialen en anderen die diensten verrichten ten behoeve van het beheer ervan, er werd handel gedreven en er vestigden zich kooplieden, eerst tijdelijk, later ook permanent.²⁷⁵ Vermoedelijk heeft de meier (*villicus*) die de bisschoppelijke hof bestierde ook leiding gegeven aan het beheer van de marke die bij de nederzetting Groningen hoorde.²⁷⁶ Van lieverlee zullen, naast de bestaande agrarische, financiële en juridische, ook commerciële belangen een rol zijn gaan spelen. In het bijzonder de beveiliging van het handelsverkeer stelde specifieke eisen. Daarnaast hebben we gezien dat in de elfde en twaalfde eeuw kolonisten in de omgeving van Groningen – in het bijzonder buiten de beide natuurlijke grenzen Hunze en A – bezig zijn geweest om veen- en overstromingsgebieden bruikbaar te maken. Wanneer de bisschop op basis van het hem in 944 geschonken *jus forestense* meende rechten te kunnen doen gelden op de ontgonnen landerijen, dan moet er werk aan de winkel zijn geweest voor de ‘meiers en afgezanten’ die in Groningen de bisschop en het domkapittel vertegenwoordigden. Al spoedig groeide de nederzetting de bisschoppelijke beheersambtenaar en andere vertegenwoordigers van ‘Utrecht’ boven het hoofd: de oude beheersstructuur beantwoordde niet meer aan de eisen van de tijd. De belanghebbenden – ministerialen, kooplieden en de bewoners van de aangrenzende streken – zagen zich gedwongen zichzelf te helpen. Dit leidde op zijn beurt tot spanningen die de bestaande orde in gevaar konden brengen.

Ook de bisschop moet hebben ingezien dat hij zijn greep op het groeiende Groningen zou verliezen wanneer hij de zaken op hun beloop liet. Halverwege de twaalfde eeuw besloot bisschop Hartbert van Berum (1139-1150) dat een permanente vertegenwoordiger van het landsheerlijk gezag meer zou kunnen berei-

ken dan gezanten of meiers, zeker wanneer zo’n *prefect* of burggraaf – die tegelijk als *villicus* het beheer moest voeren over de bezittingen van het domkapittel – een man van gewicht was. Hij koos voor die functie zijn broer Leffard; zijn andere broer Ludolf stelde hij aan als burggraaf te Coevorden. De gedachte aan nepotisme dringt zich op, maar wellicht moeten we oppassen voor een te snel oordeel. De keuze van bisschop Hartbert voor zijn broer Leffard hoeft niet alleen ingegeven te zijn door de wens zijn eigen familie te bevoordelen. De bisschop had voor de functie van prefect van Groningen een vertrouwd persoon nodig die ook voldoende status had. Zijn broer voldeed aan beide criteria.²⁷⁷ Noomen heeft erop gewezen dat Hartbert en zijn broers wellicht telgen waren uit een aanzienlijk geslacht, dat zijn basis had in het noordwesten van Westerlauwers Friesland.²⁷⁸ Ook deze Friese afkomst kan functioneel geweest zijn. Er zijn aanwijzingen dat de kolonisten die het ten oosten van Groningen gelegen woeste land in bezit namen en er nederzettingen stichtten, geen Drentse, maar een Friese achtergrond hadden. Wanneer het erom ging greep te krijgen of te houden over de ontginningen buiten de traditionele marken van de Hondsrugdorpen, kon het alleen maar een voordeel zijn wanneer heer en kolonisten dezelfde taal spraken en stamverwant waren.

Hoe dit ook zij, Hartbert bepaalde bovendien dat het ambt van prefect zou vererven op Leffards erfgenamen. Hiermee werd de prefectuur een ‘heerlijkheid’. Dat wil zeggen dat de prefect het betreffende overheidsgezag niet als ambtenaar uitoefende, maar als zijn eigen erfelijk bezit mocht beschouwen. Om te voorkomen dat Leffards afstammelingen zouden vergeten dat zij hun functie slechts als vertegenwoordiger van de bisschop uitoefenden, kwam de bisschop éénmaal in de vier jaren (in het schrikkeljaar) in eigen persoon naar het noorden. Hij kwam dan recht spreken – in de gewone jaren was dat de taak van de prefect – en de

belasting invorderen die de bevolking hem op grond van zijn positie als landsheer verschuldigd was. Deze eenmaal in de vier jaren op te brengen belasting, waarvan de hoogte gerelateerd was aan de omvang van het grondbezit van de belastingplichtigen, werd ‘precarie’ of ‘bede’ genoemd.²⁷⁹ Bekend is hoe een van Hartberts opvolgers, bisschop Boudewijn II van Holland (1178-1196), als wereldlijk heer Drenthe bezocht. De bisschop was er maar liefst zes weken te gast en wanneer hij zich te Groningen ophield, sprak hij niet alleen recht voor de *cives* (burgers) aldaar, maar ook voor geestelijke en wereldlijke personen die uit Friesland (= de Ommelanden) kwamen en verder voor iedereen die zich aan zijn rechtsmacht wilde onderwerpen.²⁸⁰

Ondertussen (kort voor 1150) waren de spanningen in de verste uithoek van het bisdom Utrecht zo hoog opgelopen, dat ook de aanwezigheid van ’s bisschops eigen broer niet kon verhinderen dat ze tot ontlasting kwamen. Toen de bisschop na een reis naar Rome in het land was teruggekeerd, werd hem gemeld dat in Groningen een opstand was uitgebroken. De rebellen hadden zich meester gemaakt van de Sint Walburgkerk – een kapel van de bisschop zelf – en zich daarin verschanst, naar we mogen aannemen om zich te verdedigen tegen de prefect en zijn helpers. De bisschop wist zijn tegenstrevers echter te verslaan en dwong hen te zweren dat ze zich niet meer tegen zijn gezag zouden verzetten en dat ze hun nederzetting niet zouden om-muren.²⁸¹

Hiermee was de rust hersteld, maar deze zou slechts enkele tientallen jaren duren. Het is voor ons verhaal niet nodig om alle conflicten nauwgezet te volgen. Het gaat mij er hier vooral om te laten zien welke partijen tegenover elkaar kwamen te staan. De prefecten vertegenwoordigden doorgaans getrouwelijk de Utrechtse belangen en werden door de bisschop gesteund. Zij en hun helpers hadden hun basis in Groningen en directe

omgeving. Tegenover hen stonden lieden over wier belangen en plannen eigenlijk niets wordt gemeld. Traditioneel wordt erop gewezen dat Groningen al spoedig een handelscentrum van betekenis is geworden en dat de handelaren en burgers van de opkomende stad in de prefect en de door hem aangestelde schout of *schulte* een sta-in-de-weg hebben gezien voor hun ontwikkelingskansen. Zij moesten het vooral hebben van een vrij en veilig handelsverkeer met de omgelegen streken.²⁸² Er zijn inderdaad berichten dat de prefect en zijn ridders of ‘borgmannen’ het tegengestelde deden van wat zij op grond van hun ambt verplicht waren te doen: het beveiligen van het handelsverkeer en de Groninger markt. Zo zouden zij tegenover de kooplieden en het door hen gedomineerde stadsbestuur zijn komen te staan. Paul Noomen heeft er echter op gewezen dat vertegenwoordigers van geslachten die in een leenverhouding met de Utrechtse bisschop stonden – en dus geacht kunnen worden tot de kring van de prefect te behoren – belangrijke posities bekleedden in het bestuur van de jonge stad.²⁸³ Het simpele schema ‘prefect en ridders versus kooplieden en stadsbestuur’ zal dan ook niet zonder meer opgaan.

De tegenstanders van de prefect kregen steun van Drentse heren die zich tegen het bisschoppelijk gezag verzetten. Een hoofdrol was weggelegd voor de burggraven van Coevorden, die – net als de prefecten te Groningen – verplicht waren het Utrechtse gezag te steunen, maar zich juist herhaaldelijk als de drijvende krachten achter het verzet lieten kennen. Verondersteld wordt dat de Drentse bevolking niets moest hebben van de pogingen van de bisschop om zijn positie als landsheer in hun gebied uit te bouwen.²⁸⁴ In de kronieken heet het dat ze de goederen van de bisschop plunderden en zijn inkomsten roofden.²⁸⁵

In het begin van de dertiende eeuw was het een tijdlang rustig en Groningen was inmiddels een ‘zeer rijke stad’

geworden.²⁸⁶ Onder bisschop Otto van Lippe (1216-1227) brak er echter een opstand uit die onderdeel zou worden van een groot conflict tussen de bisschop en Drenthe. Voor het eerst krijgen de opstandelingen nu een naam: het gaat om de ‘machtige en rijke Gelkingen’. Dezen kregen steun van Roelof, de kasteelheer van Coevorden, en vele anderen. Er lijkt een nauwe betrekking te bestaan tussen de Gelkingen en Drenthe, want ze werkten niet alleen nauw samen met de schulten te Eelde, maar hadden ook een vesting ‘in de buurt van Peize’.²⁸⁷ Het zou hier kunnen gaan om een versterking die mogelijk *Lieuwerdawinkel* heeft geheten en die we ter hoogte van Bangeweer ten zuiden van Hoogkerk – en dus in de buurt van het latere ‘Gelkingeland’ – zouden moeten zoeken.²⁸⁸ Prefect Egbert haalde hulp uit Friesland (de Friese Ommelanden?) en kreeg ook steun van de bisschop en ridders uit het Sticht. Tijdens de strijd werd een sterkte van de prefect bij Glimmen – op de grens met Drenthe dus – verwoest, ging Groningen in vlammen op (22 april 1227) en vond bisschop Otto een smadelijke dood in het moeras bij Ane (27 juli 1227). Zijn opvolger Wilbrand van Oldenburg kondigde een ‘kruistocht’ tegen de Drenten af, maar deze mislukte grotendeels. Wel lukte het de prefect om de Gelkingen – voorlopig – uit te schakelen.

Enkele jaren later (1231) kwam het opnieuw tot gewapende strijd. Dit keer was een conflict tussen de Friese landschappen Hunsingo en Fivelgo de aanleiding. De Wittewierumer abt Emo vertelt ons dat ook de Groningers zich in deze strijd mengden, ‘ofschoon ze er eigenlijk niets mee te maken hadden’. Ze kozen partij vóór Hunsingo en tegen Fivelgo. Volgens Emo deden de stedelingen dat alleen ‘uit hovaardij’ en omdat prefect Egbert goede connecties had met enkele Hunsingoërs, die hem kort tevoren geholpen hadden de rebellie van de Gelkingen te onderdrukken.²⁸⁹ De prefect speelde zelfs een leidinggevende rol in de strijd. ‘Blijkbaar’, zo merkt de kroniekschrijver op, ‘was hij

vergeten dat hij ook de Fivelgoërs dankbaarheid verschuldigd was, want ook zij hadden hem met raad en daad geholpen toen de Gelkingen hem uit de stad hadden verdreven.’²⁹⁰

Bij het impliciete commentaar dat abt Emo op de gebeurtenissen geeft zijn wel enige kanttekeningen te maken. De kroniekschrijver was allesbehalve een onpartijdig historicus; vanuit zijn klooster in Wittewierum bekeek hij de wereld door een uitgesproken Fivelgoër bril.²⁹¹ In de opstelling van de Groningers zag hij slechts hun vijandschap tegen Fivelgo en herleidde deze tot slechte menselijke eigenschappen: hoogmoed, willekeur en ondankbaarheid. Dat er ook wel eens andere motieven in het spel konden zijn, interesseerde de kroniekschrijver niet. Wanneer we de gebeurtenissen in deze periode overzien, moeten we vaststellen dat de Groningers voor hun overzeese handel²⁹² belang gehad moeten hebben bij een vrij gebruik van de benedenloop van A en Hunze. Dit was alleen mogelijk wanneer ze de Hunsingoërs te vriend hielden, want die beheersten zowel de oostelijke als de westelijke oever van deze rivier. Daarbij komt nog dat Fivelgo op 29 juli 1231 een verbond sloot met de Drenten, die we al hebben leren kennen als tegenstanders van de bisschop en de prefectenpartij in Groningen. In het vervolg zal geleidelijk duidelijk worden hoe deze partijkeuze van de Fivelgoërs past in het algemene beeld. Voor het moment is het voldoende om vast te stellen dat er voor de Groningers – althans de leidinggevende groepering in de stad – ook nog andere dan de door Emo genoemde redenen waren om zich aan de Hunsingoër kant te scharen.

Opmerkelijk is overigens de samenstelling van de coalitie die zich in deze strijd aan de Fivelgoër kant vormde. Niet alleen de Drenten – de traditionele vijanden van de bisschop en van de Groningse prefecten – kozen partij voor Fivelgo, ook Vredewold en Drenterwolde schaarden zich aan die zijde.²⁹³ Vredewold is,

THRENTAWALDA

Abt Emo van Wittewierum schrijft dat de *Threntasilvani* zich in de zomer van 1231 bij de Fivelgoërs aansloten om te vechten tegen Hunsingo. Met deze Latijnse benaming bedoelt hij de inwoners van een landstreek die we later als Drenterwolde of kortweg 'Wold' tegenkomen. Dit is het woldgebied dat samen met 'Go' het Gorecht vormde en waar we nu de dorpen Noorddijk, Middelbert, Engelbert en Westerbroek vinden. De naamkundige Wobbe de Vries heeft gewezen op het veelvuldige voorkomen van Friese namen in deze streek. Op grond hiervan lijkt de veronderstelling gewettigd dat de bevolking grotendeels van Friese herkomst was.²⁹⁵

Er is in de literatuur veel verwarring over de betekenis van de termen 'Go en Wold'. Deze verwarring wordt veroorzaakt door het voorkomen van verschillende namen voor hetzelfde gebied en door het feit dat met 'Wold' of 'Wolde' later ook wel Kropswolde wordt bedoeld. Het staat echter wel vast dat met 'Go' het deel van de Hondsrug ten zuiden van de stadstafel bedoeld wordt, samen met de onmiddellijk ter weerszijden daaraan grenzende lage markelanden (gemeente Haren); 'Wold' is het ontginningsgebied ten oosten van de Hunze (de voormalige gemeente Noorddijk – minus het eigenlijke Selwerd – en het westelijk deel van de huidige gemeente Hoogezand-Sappemeer).

Reeds in de zeventiende eeuw was de juiste betekenis van de begrippen Go en Wold niet meer bekend. Bernhard Alting zegt in zijn 'Oudt ende nieu Groningen' dat het 'Gerecht of Gerichte van Selwerdt' bestaat uit 'tweederhande landen. Een deel is van Drente genomen, dat onse ouderen Drenterwoldt noemden, een deel van Frieslandt, dat zij noemden 't Go'. In de *Pilaren en peerlen* verdedigt hij dezelfde, onjuiste, opvatting.²⁹⁶

zoals bekend, het zuidelijkste deel van het Westerkwartier en maakt als zodanig deel uit van de Friese Ommelanden. In de dertiende eeuw was hier, net zoals in de andere Friese landschappen, geen sprake meer van een geregeld landsheerlijk gezag.²⁹⁴ De politiek werd er bepaald door de grote grondeigenaren. Met Drenterwolde lag de zaak anders – of is dat maar schijn?

In het eerste deel van dit hoofdstuk zijn we Drenterwolde (Noorddijk, Middelbert, Engelbert en Westerbroek) tegengekomen als onderdeel van het Gorecht. Tot dusver zijn we er van uitgegaan, dat dit gebied vanouds deel heeft uitgemaakt van het gebied, waarop de in 1040 aan de kerk van Utrecht geschonken grafelijke rechten betrekking hadden. Als dit uitgangspunt in overeenstemming is met de historische stand van zaken, betekent dit dat de partijkeuze van de Drenterwolders vóór Fivelgo en tegen de prefect een daad van rebellie was. Temidden van de onoverzichtelijke gebeurtenissen in de dertiende eeuw mag het eigengereide optreden van Drenterwolde van geringe betekenis lijken,

ware het niet dat we over enkele gegevens beschikken die aan deze opstelling wat meer reliëf verlenen. Deze zullen in het hiernavolgende aan de orde komen.

In 1242 brak opnieuw strijd uit. Het waren opnieuw de Gelkingen die tegen 'het gezag' rebelleerden. Ze werkten samen met ridder Thizo, een lid van de Eelder schultenfamilie, een zekere Rudolf en een groepering die 'Papelingen' wordt genoemd. Zij waren uit op de ondergang van de zonen van prefect Egbert.²⁹⁷ Deze wist echter de nodige helpers te mobiliseren. Opnieuw ging Groningen zowat geheel in vlammen op, een burcht van de Gelkingen²⁹⁸ werd neergehaald, Eelde brandde af en er vielen vele doden. Maar ook de prefect en zijn helpers moesten geduchte verliezen incasseren: de huizen van de heren van Peize werden verwoest, alsmede de Gronenburg ten zuidoosten van de stad. Deze laatstgenoemde sterkte was een steunpunt van de heren van Groningen (de prefecten) en wordt door onze kroniekschrijver betiteld als 'kweekplaats van de hele tweedracht'.²⁹⁹ Helaas is deze uitspraak niet geheel

eenduidig. Bedoelt Menko te zeggen dat het bestaan van de burcht oorzaak was van de moeilijkheden? Zo ja, dan zou men kunnen vermoeden dat ze niet lang tevoren was opgetrokken. Het kan ook zijn dat de Gronenburg volgens de Wittewierumer abt de plaats was waar snode plannen werden uitgebreed. In dat geval kon het beleid van de bewoners of beheerders van de sterkte als nieuw worden beschouwd, terwijl de burcht dat zelf niet was.

Enkele jaren later was het opnieuw raak. In de periode 1248-1249 werden de Friese landen getroffen door een groot aantal stormvloeden; vele landerijen werden hierdoor onbruikbaar en de bevolking leed gebrek. In plaats van hun burens te helpen, meenden de Groningers van de gelegenheid gebruik te moeten maken door de prijs van het graan dat zij van overzee importeerden te verhogen. De toenmalige prefect, Koenraad van Groningen, zijn borgmannen en de meerderheid van de Groninger burgerij joegen de Friezen verder tegen zich in het harnas door de marktvrede te verstoren en edellieden uit Fivelgo gevangen te nemen.³⁰⁰

Het gevolg was dat Hunsingo en Fivelgo een eind maakten aan een onderlinge oorlog die maar liefst 22 jaar had geduurd en zich gezamenlijk tegen Groningen keerden. Het eerste dat ze deden was het verwoesten van de Gronenburg, die na de sloop in 1242 weer was opgebouwd. Een poging om de stad in te nemen mislukte nog in 1250, maar slaagde het jaar daarop wel. Na vier weken belegering gaven de prefect en de Groningers zich over aan de gecombineerde Friese strijdmacht van Hunsingo en Fivelgo, die ditmaal steun had gekregen van krijgers uit Menterne.³⁰¹ De stadsmuren moesten worden neergehaald en de stenen huizen binnen de stad werden van hun weergangen en torens ontdaan. De woon- en opslagruimten bleven echter gespaard. Dit laatste is niet zonder betekenis: de Ommelander Friezen hadden groot belang bij een veilig handelscentrum in de regio en waren er allerminst op

uit Groningen als zodanig uit te schakelen. Daarom mochten de kooplieden met hun handelswaar in de stad blijven, maar moesten de ridders vertrekken. Zij mochten nooit meer een 'vast huis' in Groningen hebben.³⁰²

De prefect en zijn ridders gaven zich niet in één keer gewonnen. In de herfst van 1252 wisten enkele van de verbannen ridders de stad binnen te komen. Daarbij hadden ze hulp gekregen van een groep burgers die de prefect trouw gebleven was. De ridders hadden het in het bijzonder gemunt op de partij van de Gelkingen, die zij ervan beschuldigden dat ze de verwoesting van de stad – en hun eigen verbanning – op hun geweten hadden. De Gelkingen waren verraders: ze hadden de naburige Friezen opgeroepen om de stad aan te vallen en toen dat gebeurde hadden ze de stad ook niet naar vermogen verdedigd.³¹¹ Opnieuw grepen de Ommelander Friezen in, maar het duurde nog tot 1253 vooraleer de prefect en zijn ridders zich schikten in hun lot.

De uitschakeling van prefect Koenraad en zijn militante helpers was niet volledig. Uit de bronnen blijkt dat de prefect zijn juridische taken behield en ook als beheerder van de Utrechtse inkomsten bleef functioneren. Wat hij kwijt raakte waren zijn bevoegdheden en taken die te maken hadden met het handhaven van de orde en de gewapende bescherming van het territorium. De prefect en zijn mannen waren niet langer 'de sterke arm' van het gezag. Ook op het terrein van wat we nu 'openbaar bestuur' noemen verloor de prefect zijn invloed. Hierdoor kon het mercantiele en burgerlijke karakter van Groningen verder tot ontwikkeling komen.³¹² Het kan echter geen kwaad om te benadrukken dat het de Ommelander Friezen zijn geweest die een doorslaggevende rol hebben gespeeld in het proces dat Groningen uiteindelijk tot een *de facto* onafhankelijke stad heeft gemaakt.

STAPELRECHT

De passage waarin abt Menko vertelt over de manier waarop de Groningers in 1250 tegen de Ommelander Friezen optraden verdient integrale weergave.

‘In hetzelfde jaar (1250), toen de Friezen zo zwaar waren getroffen, werden zij als het ware door de Groningers bespot. Zonder medelijden verhoogden dezen de prijs van het graan dat zij per schip uit andere landen aanvoerden.³⁰³ Maar zie, nu overkwam hen zelf een ander ongeluk. Want toen Koenraad van Groningen, de ridders Adolf en Rudolf van Peize en hun medestanders, alsmede het grootste deel van de Groningers,³⁰⁴ hun Friese burens groot onrecht aandeden en zich niet hielden aan de gebruikelijke vrede tijdens de paardenmarkt – ze pikten de beste paarden naar het hun uitkwam voor zichzelf in, hadden ook edellieden uit Fivelgo gevangen genomen en brachten ook de Hunsingoërs veel schade en ongemak toe – toen sloten de Fivelgoërs en Hunsingoërs (...) eindelijk vrede met elkaar.’

Vervolgens stortten de beide Friese landschappen zich ‘als één volk’ op de stad en slaagden erin de stad te bedwingen.³⁰⁵

Zoals Menko de gebeurtenissen beschrijft, lijken de grieven van de Ommelanders tegen het optreden van de Groningers gebaseerd te zijn op incidentele gebeurtenissen die onderling geen verband hoeven te hebben. Wanneer ze zo’n tweehonderd jaar later zouden hebben plaatsgevonden, zou men ze ongetwijfeld herkennen als blijken van het Groninger stapelrecht. Het gaat immers om ingrepen die de handelsvrijheid van de partners beperkten of getuigen van het ontbreken van die vrijheid. Paardenhandelaren konden hun beesten blijkbaar niet vrijelijk aan de meestbiedende verkopen en de stedelingen lijken al te beschikken over een monopolie op het terrein van de handel in importgraan.³⁰⁶

Ik denk dat er geen reden is om wezenlijk onderscheid aan te nemen tussen hetgeen Menko ons vertelt en het soortgelijke beleid dat de stad Groningen in later eeuwen voerde. De ingrepen van de Groningers in de handelsvrijheid van hun burens vonden wellicht hun grond in de omstandigheid dat de Friese handel in het algemeen, en dus ook die van de Groninger professionele kooplieden, in de dertiende eeuw op zijn retour was.³⁰⁷ Economiërs onder druk nemen maatregelen ter compensatie van de verliezen en zoeken het negatieve tij te keren. Vaak biedt het gekozen beleid slechts op de korte termijn soelaas en heeft het onverwachte – soms ook erg negatieve – gevolgen. Zo kan het in de jaren 1250 en 1251 met Groningen zijn gegaan. De prefect en zijn mannen beschermden de Groninger kooplieden, maar moesten het veld ruimen toen dit optreden de woede van de Ommelander Friezen wekte en hen ertoe bracht hun onderlinge ruzies bij te leggen, zodat ze zich tegen de gezamenlijke vijand konden keren. Als deze veronderstelling juist is, hebben de gebeurtenissen van het midden van de dertiende eeuw driehonderd jaar later een vrijwel identieke reprise gekregen. De economische neergang die zich halverwege de zestiende eeuw voerde, verleide het Groninger stadsbestuur tot het aanscherpen van het stapelrecht en tot het nemen van maatregelen om de naleving ervan af te dwingen.³⁰⁸ De gevolgen waren rampzalig: de broze samenwerking tussen Stad en Ommelanden verkeerde in een vijandschap die, met de nodige *ups* en *downs*, eeuwenlang zou duren. Dat de Ommelanders halverwege de dertiende eeuw last hadden van de Groningse maatregelen en daar onderuit probeerden te komen, blijkt ook uit een akte van bisschop Hendrik van Vianden van 25 oktober 1250. Op verzoek van de abt van het toen nog jonge cisterciënserklooster in Aduard liet de bisschop aan de pastoor van Anloo weten dat de Aduarder *yconomi*³⁰⁹ de mogelijkheid moesten hebben om vrij te kopen, te verkopen en andere contracten af te sluiten in alle plaatsen van ’s bisschops landen, in het bijzonder in Groningen en alle bijbehorende gebieden (dat wil zeggen: het Gorecht). De bisschop wilde dat de Aduarder monniken in de gelegenheid gesteld werden om hun hout, turf en vee vrijelijk te transporteren en daarbij niet lastig gevallen zouden worden met enige ‘gemeentelijke gewoonte of heffing’ (*consuetudo municipalis*). De pastoor van Anloo moest er voor zorgen dat dit besluit bekend werd gemaakt en met kerkelijke straffen optreden tegen degenen die in strijd ermee handelden. De bisschop legde de uitvoering van zijn besluit in handen van de daartoe competente functionarissen: de burggraaf van Coevorden, de schulte te Eelde en de prefect van Groningen.³¹⁰

Het is gissen wat de bisschop precies bedoelt met de *consuetudo municipalis*, maar uit het verband is duidelijk dat het om een te Groningen geldende gewoonte moet zijn gegaan en dat die iets met de handel te maken had. Waarschijnlijk gaat het om de heffing van accijnzen of om het verbod om koopwaar buiten Groningen om te verhandelen, zaken die doen denken aan de latere Groninger stapelpraktijken.

2.2.2 Burchten, dorpen en belastingen

We moeten nu terugkeren naar Drenterwolde en de Gronenburg. Bij het verhaal over de tweede verwoesting van deze sterkte in 1250 geeft Menko ook aan waarom de Ommelander Friezen haar zo graag wilden opruimen. De in een kronkel van de Hunze gelegen Gronenburg was, aldus de Wittewierumer abt, vooral gebouwd 'tegen de inwoners van Drenterwolde'. Men verwachtte dat ze in de toekomst nog velen schade zou veroorzaken, in het bijzonder aan de naburen. Wanneer we de eerdere mededeling over de Gronenburg als 'kweekplaats van de tweedracht' combineren met deze tweede opmerking over de functie van deze sterkte in relatie tot Drenterwolde en de Ommelanden, dan lijkt het er toch op dat de Gronenburg in 1242 nog maar kort tevoren was opgericht in het kader van een poging van de prefect om zijn gezag te vestigen of te handhaven over een gebied waarvan de bewoners zich niet zonder meer naar zijn wensen en eisen wilden schikken. Men kan zich zelfs voorstellen dat vanuit Fivelgo aanspraak werd gemaakt op dit gebied.

De ligging van de Gronenburg is om meer dan één reden opmerkelijk. De plek bevindt zich precies in het verlengde van de Groenedijk, die aan de oostzijde van de Hondsrug de grens vormde tussen de marken van Groningen en Helpman. Deze dijk gaf vanaf de Hondsrug toegang tot de sterkte aan de overkant van de Hunze.³¹³ Wanneer we de situatie bij Groningen en Helpman vergelijken met die bij de wat verder naar het zuiden gelegen Hondsrugdorpen Noord- en Zuidlaren, zien we een opmerkelijk verschil. In het laatste geval blijkt de marke zich uit te strekken tot over de Hunze. Bij Groningen, Helpman en ook Haren is dat anders. De marke van Groningen – het Oosterstads-hamrik – loopt tot aan de Hunze, net zoals die van Helpman en Haren. Aan de oostzijde van de rivier liggen de kolonies Noorddijk, Middelbert, Engelbert en

Westerbroek. Er is ook nog een tweede verschil, dat zeker niet los gezien kan worden van het eerste: ten oosten van Noord- en Zuidlaren lag zover het oog reikte niets behalve veen, ten oosten van het noordelijke stukje Hondsrug lag een weliswaar brede, maar zeker niet onafzienbare strook woeste grond die dit gebied scheidde van Fivelgoër nederzettingen. Met andere woorden: in het zuidelijke deel van het Gorecht ontbraken 'buren', in het noorden waren die er wel.

Aan de noordkant leek de situatie – althans in juridische zin – sterk op die aan de oostzijde van Groningen. Ook daar reikten de markegronden tot aan een natuurlijke grens en lag aan de overzijde van de Hunze een strook min of meer woeste grond die als een soort niemandsland het Groningse gebied scheidde van het 'buitenland'. In dit geval was dit 'buitenland' het landschap Hunsingo met de nederzettingen Adorp, Harsens, Beijum, Zuid- en Noordwolde. Opmerkelijk is dat ook hier een burcht heeft gestaan waarvan de situering vergelijkbaar is met die van de Gronenburg. Het Cortinghuis – ter plaatse van de huidige stadswijk 'De Hoogte' – stond immers ook vlak buiten de stadsvrijheid van Groningen en werd ook omgeven door een kronkel van de Hunze. Er is echter ook een verschil. Het Cortinghuis lag niet zoals de Gronenburg *binnen* de prefectuur, maar was opgericht op een stuk grond waarop mogelijk vanuit Hunsingo aanspraken konden worden gemaakt en dat aanvankelijk waarschijnlijk inderdaad onder Hunsingo heeft geressorteed. Ook in latere tijd is de 'ham' waarop het Cortinghuis stond nog onderwerp van discussie geweest. Het gebied hoorde tot het kerspel Zuidwolde, maar is bij de vorming van de burgerlijke gemeenten in het begin van de negentiende eeuw onder Noorddijk (Gorecht) gekomen. Bij de kadastrale opmeting wilde men het weer bij de gemeente Bedum trekken.³¹⁴ Over het tijdstip waarop het Cortinghuis is opgericht tasten we in het duister. Misschien hangt de bouw ervan samen met

het afsnijden van de grote kronkel van 'Borgmanham' of Borgham, waarvan ik hierboven melding maakte. Hiermee is echter nog geen datering gevonden.

Sporen van een derde versterkt huis zijn in 1988 aangetroffen op een plaats die ook weer overeenkomsten vertoont met die van de Gronenburg en het Cortinghuis. Het gaat om de plek waar later de boerderij 'Elba' heeft gestaan en waar zich nu de stadswijk 'de Hunze' bevindt.³¹⁵ Ook deze plek ligt vanuit Groningen gezien aan de overkant van de Hunze, en wel vlak buiten de stadstafel, maar nog net binnen de grenzen van de prefectuur. In politieke zin is het een 'gevoelige' plek: de grens met Hunsingo (de Beijumer Zuidwending) ligt op slechts 350 meter afstand en het gebied van de prefectuur is hier op zijn smalst. Het huis dat hier gestaan heeft controleerde de smalle corridor tussen het oude leengoed Selwerd en Borgmanham aan de westzijde en het dorpsgebied van Noorddijk aan de oostzijde. De situatie is in het huidige Groningen niet meer herkenbaar, maar een blik op de kaart van het noordelijke deel van de voormalige gemeente Noorddijk werkt verhelderend. Over het steenhuis dat hier heeft gestaan is helaas niets meer bekend dan dat het mogelijk in de jaren dertig van de dertiende eeuw is opgericht en dat het in de eerste helft van de veertiende eeuw moet zijn verdwenen om plaats te maken voor een nieuwe versterking.

Hiervoor is al terloops melding gemaakt van een vierde steenhuis, dat slechts éénmaal in de archieven wordt vermeld, in geen enkele kroniek voorkomt en waarvan bij mijn weten ook nooit enig ander spoor is aangetroffen. Ik doel op het Vrydemahuis dat in 1339 als een *castrum* ('kasteel') wordt aangeduid en dat gelegen was in 'Vrydemenehemmerke' (Vrydemahamrik). De naam 'Vrydema' is afkomstig van een familie, waarvan de leden zich Vrydema of Vrydemen noemden. 'Vrydema' gaat uiteindelijk terug op een 'Vrouwe Ida'. Vrydemahamrik was een onderdeel van het ten

oosten van Groningen gelegen markeland (het Oosterstadshamrik) en werd ontsloten door de Vrydema- of Vrymerweg. Een register uit 1510/1512 bevat gegevens waaruit men kan afleiden dat de Vrydemaweg dezelfde weg is geweest die later Jacobijnerweg heette. Deze weg liep vanaf de noordoostelijke hoek van de middeleeuwse stad via een zuidwending of dwarsdijk naar de Hunze. De oude naam Vrydemaweg is waarschijnlijk verdrongen door 'Jacobijnerweg', doordat het kasteel is opgeruimd en de weg in hoofdzaak gebruikt werd als toegangsweg tot de steenbakkerij die de dominicanen (Jacobijnen) op de westelijke oever van de Hunze bezaten. Dit tichelwerk was gelegen op een terrein tussen de Korreweg (de noordgrens van het Oosterstadshamrik) en de Vrydemaweg/Jacobijnerweg zelf.³¹⁶ Op de kaart van Jacob van Deventer is slechts de aanzet van de Jacobijnerweg te zien. Ook op de huidige stadsplattegrond is alleen het eerste stukje nog herkenbaar: een zijstraatje aan het Boterdiep oostzijde dat op de nominatie staat om te worden opgeruimd.³¹⁷

Over de plaats waar het Vrydemahuis heeft gestaan tasten we in het duister, alsmede over de functie die het heeft gehad. We weten eigenlijk alleen dat Groningen de eigenaar ervan in 1339 genoegdoening heeft gegeven en dat het landschap Hunsingo hiervan een verklaring heeft afgegeven. We zullen verderop in ons verhaal zien, dat aan het einde van de jaren dertig van de veertiende eeuw zware strijd heeft gewoed tussen Groningen enerzijds en enkele Friese landschappen – waaronder Hunsingo – anderzijds. Groningen verloor de krachtmeting en een deel van de stadsmuur moest worden gesloopt. Ook het Cortinghuis³¹⁸ en het kasteel te Selwerd gingen ten onder. Ik veronderstel dat bij deze gelegenheid op gezag van de winnende partij ook Vrydemahuis is 'ontvest' en dat de stad de eigenaren ervan, de familie Vrydema', een schadevergoeding heeft moeten betalen.

Al met al lijkt dit steenhuis op een aantal punten

vergelijkbaar met de andere versterkingen in de buurt. Naar analogie daarvan neem ik aan dat ook het Vrydemahuis aan de 'overkant' van de Hunze heeft gestaan, en wel in de wijde kronkel die de Hunze hier vanaf Oosterhoogebrug in westelijke richting maakte. Vanuit de stad was het huis bereikbaar via de reeds genoemde Vrydemerweg. De plek waar deze weg bij de Hunze uitkwam moeten we in het noordelijk deel van het huidige Oosterpark zoeken. Zoals de Gronenburg het kolonisatiegebied van Middelbert beheerste, zo deed Vrydemahuis dat met dat van Noorddijk. Anders dan het Cortinghuis lag het huis zelf binnen de prefectuur, maar in overeenstemming met datzelfde Cortinghuis lag het ook in een kronkel die is rechtgetrokken. Bij het Cortinghuis ging het om een 'ham' die eerder onder Hunsingo hoorde en bij Selwerd (het Gorecht) is gevoegd, bij Vrydemahuis om een 'ham' die tot het Gorecht hoorde en onderdeel van de stadsvrijheid (i.c. het Oosterstadshamrik) is geworden.

Tenslotte is er het complex van versterkingen dat in 1999 ten oosten van de Zernikelaan in Paddepoel is ontdekt: een tweetal 'podia' die volgens de archeologen in de twaalfde tot veertiende eeuw in gebruik zijn geweest, en een steenhuis dat uit de dertiende tot veertiende eeuw dateert. Het steenhuis ligt zo goed als op de grens tussen Selwerd en Hunsingo, maar dan aan de Hunsingoër kant. Ik heb al aangegeven dat de situering van deze versterkingen niet toevallig is, maar moet samenhangen met de grens, die hier in een soort niemandsland is getrokken.³¹⁹ Het lijkt erop alsof de bouwers van deze sterkten, net als die van het Cortinghuis, het steenhuis bij Noorderhoogebrug ('Elba'), Vrydemahuis en de Gronenburg met de oprichting ervan landerijen hebben willen opeisen die hun rechtens niet toekwamen, of waarop ook anderen aanspraak konden maken.

Het ligt voor de hand om achter deze initiatieven de prefectenfamilie en de haar omringende 'borgman-

nen' te vermoeden. In ieder geval weten we dat zich later in de Paddepoel – en wellicht in de onmiddellijke nabijheid van het Reitdiep – het 'roofridersnest' van Roelof Predekere bevond. Deze man was 'een neef' van Adolf van Selwerd – een lid van de prefectenfamilie. Nadat hij door de stad Groningen onder druk was gezet, beloofde hij zijn leven te zullen beteren.³²⁰ Het gaat hier waarschijnlijk om een van de sterkten die bij de Zernikelaan zijn aangetroffen. Het slot van Roelof Predekere is halverwege de veertiende eeuw 'ontvest', zoals ook met de andere burchten in de buurt van Groningen omstreeks die tijd is gebeurd, meest met actieve medewerking van de Ommelander Friezen.³²¹ Mogelijk is dat laatste ook de reden geweest dat het door de 'Zernikeburcht' beheerste gebied later tot Hunsingo werd gerekend.

Er zijn geen bewijzen gevonden voor de leengoed-status van het Cortinghuis in de Borgham en de Gronenburg.³²² Gelet op het voorgaande lijkt het ook erg onwaarschijnlijk dat daarvoor ooit aanwijzingen zullen worden gevonden. De grond waarop deze burchten, alsmede die in de Paddepoel, in de woonwijk de Hunze en in Vrydemaland zijn opgericht, heeft nooit deel uitgemaakt van een koninklijk of bisschoppelijk domein. Hij was gelegen in streken die geacht konden worden woeste grond te zijn die niemand in het bijzonder toebehoorde.³²³ Er waren in feite twee redeneringen op grond waarvan de prefecten, als vertegenwoordigers van het Utrechtse gezag, zeggenschap over deze gronden konden claimen. Naar analogie van de marke-organisatie in Drenthe, waar de vol-geërfde boeren een waardeel bezaten in de woeste grond die bij hun nederzetting hoorde, had de Utrechtse kerk recht op de Groninger markegronden aan gene zijde van de Hunze of delen daarvan. Als grootste grondeigenaar in Groningen met de meeste waarden in de marke en als leider van de plaatselijke markeorganisatie was de prefect in de gelegenheid beslissende invloed uit te oefen-

nen op de inrichting en het gebruik van de Groninger marke. Maar tegelijkertijd kon de bisschop, als hoofd van de Utrechtse kerk en als bezitter van het hem door de koning geschonken *jus forestense*, ook in algemene zin rechten doen gelden op alle woeste grond.

Deze beide argumenten golden reeds vanaf het moment dat het *praedium* met toebehoren te Groningen in bezit van de Utrechtse kerk was gekomen en liggen ten grondslag aan de scheiding tussen de stadstafel van Groningen (het binnen de natuurlijke grenzen Hunze en A gelegen gebied ter weerszijden van de Hondsrug) enerzijds en het daarbuiten gelegen deel van het Gorecht anderzijds. Omdat de vertegenwoordigers van het Utrechtse gezag deze rechten hier van meet af aan hebben uitgeoefend, wijkt de situatie af van die onder een dorp als Zuidlaren, waar de marke zich tot over de Hunze uitstrekte.

Om dezelfde redenen zijn de bisschop en het domkapittel³²⁴ al vroeg in het bezit gekomen van inkomsten uit de dorpen Noorddijk, Middelbert, Engelbert en Westerbroek. De inwoners van deze dorpen brachten verschillende heffingen op die teruggaan op de ontstaansperiode van deze nederzettingen. Ik noem enkele van deze heffingen. Op Midvasten, Sint Lambertus (17 september) en Sint Thomas (21 december) moest van elk huis of vuurstede een Groninger penning worden betaald, de zogenaamde 'rookpenning'. Noorddijk, Middelbert en Engelbert betaalden daarvoor een halve stuiver, de inwoners van Westerbroek wat minder: twee plakken of een derde stuiver. In schrikkeljaren, in oorsprong de jaren waarin de bisschop in eigen persoon naar het noorden kwam, betaalde men het dubbele. Deze rookpenning is vergelijkbaar met de Friese huisschatting, de 'huslaga' en 'huslotha',³²⁵ en was waarschijnlijk een heffing ter erkenning van het oppergezag van de koning. Ook in Drenthe was het 'rookgeld' een algemene belasting, die door alle inwoners werd opgebracht, met uitzondering van adelijke en geestelijke personen.

Naast de 'rookpenning' moesten de genoemde kerspelen op Sint Thomasavond (20 december) ook 'schuldmudden' afdragen. Het aantal daarvan was afhankelijk van het aantal boerderijen in de kerspelen. Noorddijk werd aangeslagen voor 18 mud haver, Middelbert voor 12 mud, Engelbert voor 11 mud en Westerbroek voor 7 mud.³²⁶ Deze vorm van belasting vloeide voort uit het recht van de bisschop op de woeste grond (het foreestrecht) en moest door de gebruikers worden opgebracht ter erkenning van dat recht. Toen de bisschop het in 944 van de koning kreeg, was de woeste grond in Drenthe al voor een belangrijk deel bij boeren in gebruik. Blok veronderstelt dat de schuld mudde het compromis is geweest, waardoor het 'nieuwe' foreestrecht van de bisschop en de oude gebruiksrechten van de boeren met elkaar werden verzoend. Men gaat ervan uit dat elke boerderij één mud moest opbrengen.³²⁷

Tenslotte noem ik nog de 'precarie', de belasting die hierboven al aan de orde is gekomen toen het ging om de localisering van toponiemen in Neerwolde.³²⁸ De precarie of bede was een op basis van het grondbezit geheven belasting die elk schrikkeljaar op Sint Lambertus (17 september) aan de bisschop betaald moest worden, of liever: betaald moest zijn. In 1344 werd bepaald dat de bisschop de precarie in eigen persoon moest komen opvragen te Hulsvoorde bij Coevorden of op de Bisschopsberg bij Havelte. Als hij niet kwam verviel de betalingsplicht.³²⁹ De precarie was geen onderdeel van het *praedium*, maar behoorde bij de grafelijkheid over Drenthe. Alle landeigenaren in 's bisschops landen, inclusief de ingezetenen van Groningen, waren verplicht deze belasting te betalen en erkenden door het betalen ervan dat de bisschop van Utrecht hun landsheer was.³³⁰ In het Groninger stadsarchief berust een uit 1540 daterende lijst, waarin opgave wordt gedaan van de bedragen die de verschillende dorpen en buurtschappen toen verschuldigd waren. De bedragen verschillen per dorp

of buurschap en houden verband met de omvang van het grondbezit.³³¹

Ik ben hier bewust voorbij gegaan aan de twee meest zuidelijke nederzettingen die we aan de oostzijde van het Gorecht kennen: Kropswolde en Wolfsbarghe.

Deze plaatsen lijken binnen het gebied van de prefectuur een aparte plaats in te nemen en ook iets jonger te zijn. Vaststaat dat in de eerste helft van de dertiende eeuw met 'Drenterwolde' alleen de dorpen Noorddijk tot en met Westerbroek worden bedoeld en dat Wolfs-

OMSTREDEN GRENZEN EN BURCHTEN

Kropswolde en Wolfsbarghe werden niet altijd tot Drenterwolde gerekend. De reden is misschien dat deze turfstekersnederzettingen uit een latere periode dateren dan de ontginningen onder Noorddijk, Middelbert, Engelbert en Westerbroek. Mogelijk speelt ook het feit een rol dat deze dorpjes zijn ontstaan op terrein dat oorspronkelijk als markengrond bij de Hondsrugdorpen Noord- en Midlaren hoorde.

Er is echter meer aan de hand. Het lijkt erop dat het dorpsgebied van Noordlaren geruime tijd een omstreden gebied is geweest tussen de bisschop van Utrecht – wiens trouwste vazal de prefect in Groningen was – en het landschap Drenthe onder aanvoering van de heren van Coevorden. In de kroniek van Johannes de Beke lezen we hoe een groot leger onder leiding van bisschop Otto van Lippe in 1227 door de Drenten bij Ane vernietigend werd verslagen en hoe de bisschop daarbij ook zelf smadelijk aan zijn einde kwam. Otto's opvolger op de Utrechtse bisschopszetel, Wilbrandus van Oldenburg, wist echter zo'n grote strijdmacht bijeen te brengen dat de Drenten en Coevorders het niet op een nieuw treffen wilden laten aankomen. Ze onderwierpen zich aan zijn gezag, droegen hem het kasteel te Coevorden over en, zo staat er in de marge, ook het kasteel te 'Lare'. Verder stonden ze de jurisdictie over Drenthe af aan Sint Maarten (dat wil zeggen: de kerk van Utrecht), beloofden 3000 mark schadevergoeding te betalen, 100 gewapende mannen ter beschikking te stellen voor een expeditie naar Lijfland en een benedictijner nonnenklooster te stichten met 25 prebenden, alles bij wijze van boete voor hun voormalige ontrouw en vooral voor het door hen aangerichte bloedbad bij Ane. Vervolgens, zo vertelt de kroniekschrijver, liet de bisschop het kasteel te 'Lare' afbreken en legde een betrouwbare bezetting op het kasteel te Coevorden. Met eer overladen keerde Wilbrandus terug naar Utrecht om er het feest van Sint Maarten te vieren.³³³ Ik vermoed dat we het in de kroniek genoemde 'Lare' moeten zien als het gebied van Noord-, Mid- en Zuidlaren. Indien dit juist is mogen we ook aannemen dat het hier om dezelfde sterkte gaat die we in de *Quedam Narracio* tegenkomen onder de naam 'Nutspete' of 'Mitspete'.

In de *Narracio* wordt verteld dat de Drenten in 1228 – de vijandelijkheden tussen hen en de bisschop waren inmiddels opnieuw opgelaaid – beschikten over een vesting van die naam. Volgens Gerrit Overdiep lag deze sterkte in de huidige gemeente Haren, tussen de Vogelzangsteeg in het noorden en Noordlaren in het zuiden, op korte afstand ten oosten van de Hoge Hereweg.³³⁴ De strategische betekenis van deze plaats wordt onmiddellijk duidelijk wanneer we de hoogtekaart van dit gebied voor ons nemen. Hij ligt aan de zuidzijde van een natuurlijke laagte die de Hondsrug van oost naar west doorsnijdt en waarvan het westelijke deel nu bekend staat als 'de Besloten Venen'. Aan de noordzijde bevindt zich de hoogte van Glimmen (de Appèlbergen), aan de zuidkant het hooggelegen dorpsgebied van Noordlaren met de es en het Noordlaarderbos. De Hereweg was hier een echte pasweg en vormde de enige doorgang tussen de moerassen in de stroomgebieden van de Drentse A en de Hunze ter weerszijden van de Hondsrug. Hier bevond zich de natuurlijke zuidgrens van de prefectuur. Het 'Bolwerk' dat hier heeft gelegen beheerste de pasweg en daarmee de toegang vanuit de prefectuur tot Drenthe. Tegelijkertijd was het een ideale uitvalsbasis voor operaties vanuit Drenthe in de prefectuur.

Dit laatste is de reden waarom prefect Egbert van Groningen in 1227 direct ten noorden hiervan, bij Glimmen aan de oever van de Drentse A, een sterkte bouwde.³³⁵ Hij deed dit nadat er door toedoen van de bisschop een wapenstilstand tot stand was gekomen tussen hemzelf en de heren van Coevorden. Deze laatsten hadden zich gemengd in het conflict dat te Groningen was uitgebroken tussen de prefect en zijn aanhangers enerzijds en de rijke Gelkingen anderzijds. Toen de Coevorders hun tegenstander Egbert erop aanspraken dat het bouwen van een fort te Glimmen in

strijd was met de bepalingen van de wapenstilstand, antwoordde Egbert dat dit protest ongegrond was omdat hij zijn sterkte gebouwd had op een plek die tot zijn rechtsgebied behoorde. Ze lag immers vlak ten noorden van de lijn die toen – althans *de facto* – de zuidgrens van de prefectuur was. De Coevorders accepteerden dit niet, trokken opnieuw ten strijde en maakten het huis te Glimmen met de grond gelijk.³³⁶

In de jaren 1228-1232 is om de Drentse versterking Nutspete of 'Lare' herhaaldelijk en bitter gestreden. Maar op 14 maart 1232 kwam het op deze plek tot een verzoening tussen burggraaf Frederik van Coevorden en de Groningse prefect. Bepaald werd toen dat de bisschop niet belemmerd mocht worden in zijn landsheerlijke rechten in Drenthe, dat hijzelf en zijn gezanten in de landschap vrij moesten kunnen komen en gaan en dat de Drenten 10.000 pond schadevergoeding moesten betalen.³³⁷ Maar dit was niet het einde van de strijd. Weldra verbraken de Drenten de overeenkomst weer en begonnen opnieuw te vechten. De wapens werden pas neergelegd nadat bisschop Wilbrandus was overleden (1233) en een nieuwe prelaat was gekozen. Deze, Otto III, was een broer van graaf Floris IV van Holland. In 'Het leven van Sibrandus' lezen we dat de Drenten toen eieren voor hun geld kozen. Ze onderwierpen zichzelf en al het hunne aan de gekozen bisschop en zijn broer en 'vroegen deemoedig om vrede voor zichzelf en voor hun gebied'. De kroniekschrijver tekent aan dat ze dit deden om 'dreigend onheil af te wenden'. Ze verwachtten blijkbaar dat de nieuwe bisschop en zijn broer krachtig tegen hen zouden optreden wanneer zij in hun verzet zouden volharden.³³⁸ Deze omslag in de Drentse houding is wellicht (mede) het gevolg geweest van de fatale afloop van de opstand van de Stedingers aan de Wezermonding tegen de bisschop van Bremen en de graaf van Oldenburg (1234).³³⁹

Het lijkt erop dat de grens van de prefectuur na de beëindiging van de vijandelijkheden een eindje naar het zuiden is opgeschoven, wellicht naar de lijn die ooit was vastgesteld toen de met het *praedium* te Groningen verbonden rechtsmacht werd losgemaakt van de rest van Drenthe. In 1249 en 1323 worden Noordlaren en Kropswolde gewoon genoemd onder de Gorechter dorpen en in 1332 meldt de 'rechtersche' Agneza dat ze recht heeft op inkomsten uit Kropswolde.³⁴⁰ Maar in de tekst van een verdrag dat Groningen en Drenthe in 1339 met elkaar sloten wordt Nutspete – dan aangeduid als de *munitio Threntonum* (versterking der Drenten) – weer genoemd als grensvesting van Drenthe!³⁴¹ Dat Nutspete toen opnieuw als Drents bolwerk dienst deed, houdt ongetwijfeld verband met de gewapende conflicten die in de daaraan voorafgaande jaren waren uitgevochten en waarbij een deel van de Drenten de wapens tegen Groningen had opgenomen. Blijkbaar is het gezag over het zuidelijkste deel van het Gorecht toen weer een tijd lang in Drentse handen gekomen. Vermoedelijk heeft deze situatie tot rond 1360 geduurd.

Kort voordat de Drenten en Groningen in 1339 vrede sloten was de stad door de Ommelander Friezen ingenomen en waren het huis te Selwerd, het Cortinghuis en misschien ook Vrydemahuis verwoest (1338).³⁴² In het verdrag dat ter beëindiging van die vijandelijkheden was gesloten, stond onder meer de bepaling dat de Groningers in het vervolg met de Friezen één lijn zouden trekken tegen vreemde heren die hun vrijheid bedreigden.³⁴³

Sindsdien hebben de stadsbestuurders enkele eeuwen lang hardnekkig een monopoliepositie van de stad Groningen als vesting nagestreefd. Groningen zag zich als *arx Frisiae* (burcht van Friesland) en duldde geen concurrerende versterkingen in de buurt. In het kader van dit beleid rekende de stad omstreeks 1355 af met Hendrik van Selwerd, die een deel van de prefectuur bezat en de laatste burchtheer van Selwerd was. Deze verzette zich toen samen met de heren van Coevorden tegen de groeiende invloed van de stad Groningen en had Selwerd blijkbaar weer in staat van verdediging gebracht. Volgens de kroniekschrijver Johan van Lemgo namen de Groningers nu het kasteel van Selwerd in en onthoofden de burchtheer en zijn Drentse medestanders bij de Boteringepoort.³⁴⁴ In 1357 kwam het vervolgens tot afspraken tussen Groningen en Hunsingo enerzijds en Reinold van Coevorden en het landschap Drenthe anderzijds. Bij deze gelegenheid legde de Drentse partij zich bij de ontstane situatie neer. In een akte van 2 juni 1357 constateerden Reinold 'ende dat lant van Drenthe' dat het kasteel van Selwerd verwoest ('neder') was en beloofden dat zij van hun kant nu ook hun eigen versterking 'up der were' zouden slopen en daar nooit meer een fort zouden bouwen, noch ergens anders tussen die plaats en de stad Groningen. Met 'de veste up der were' (1357), de '*munitio Threntonum*' (1339), Nutspete (1228-1232) en het 'casteel te Lare' (1227) zijn steeds dezelfde versterking bedoeld.³⁴⁵ Dit betekent dat de Drenten nog tot in de tweede helft van de veertiende eeuw in de praktijk de grens tussen hun landschap en de prefectuur ten noorden van Noordlaren trokken!³⁴⁶ Overigens hebben de Groningers en Ommelanders de sloop van het kasteel te Selwerd pas in 1360 voltooid.³⁴⁷

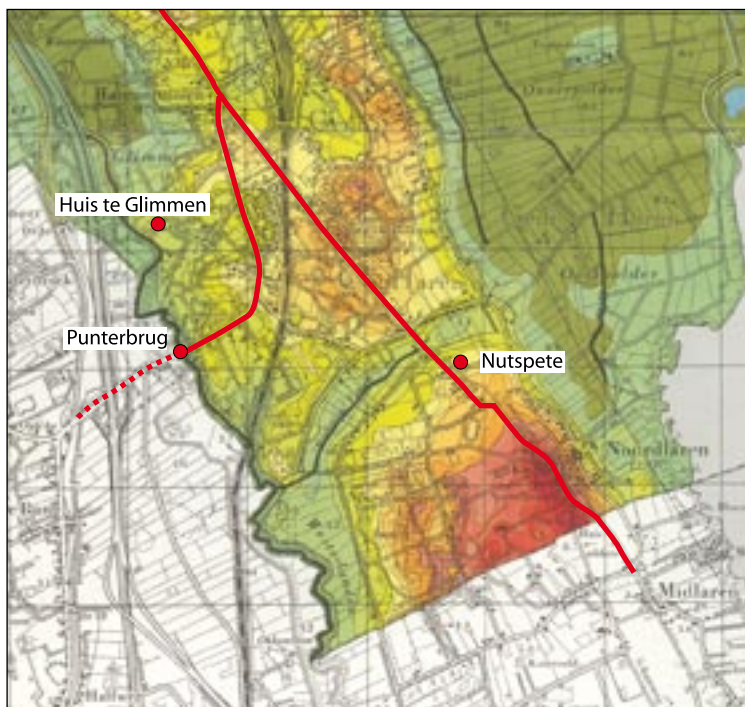
barge en Kropswolde er niet bij horen. In plaats van de rookpenning die de inwoners van Noorddijk, Middelbert, Engelbert en Westerbroek moesten betalen, werd van de Kropswolders op de dag van Sint Petrus' Stoel (22 februari) de zogenaamde 'Sint Pieterspenning' geheven. Kropswolde en Wolfsbarge betaalden eens in de vier jaren wel precariën, maar of ze ook schuldmudden moesten afdragen is niet zeker. In het register van 1540 komen geen schuldmudden uit deze plaatsen voor, maar in 1332 verklaarde de 'rechtersche' Agneza, een lid van de prefectenfamilie, dat Kropswolde haar wél schuldmudden moest leveren en ook 6000 turven per jaar voor het steenhuis 'vant hoff'.³³² Het zou te ver voeren om de afwijkende positie van Kropswolde (en Wolfsbarge) hier verder tot in detail uit te pluizen; ik beperk me daarom tot enkele opmerkingen in de kadertekst *Omstreden grenzen en burchten*.

De vier dorpen van Drenterwolde zijn van respectabele ouderdom. De kloosterkroniek van Wittewierum noemt de inwoners ervan, als collectief, voor het eerst op het jaar 1231 (*Threntasilvani*). In een oorkonde van 1249 zou sprake kunnen zijn van vier parochianen van *Asterwalda* – uit de context blijkt dat met *Asterwalda* Drenterwolde moet zijn bedoeld – die als getuigen optreden, en in 1259 maakt Menko melding van de vier parochies van *Threntawalda*. Misschien moeten de woorden 'vier parochianen' in de akte van 1249 in distributieve zin worden opgevat en is er sprake van één vertegenwoordiger uit elk der vier Drenterwolder dorpen.³⁴⁸ Ik sluit overigens niet uit dat de parochies in Noorddijk, Middelbert, Engelbert en Westerbroek in 1231 al hebben bestaan.³⁴⁹

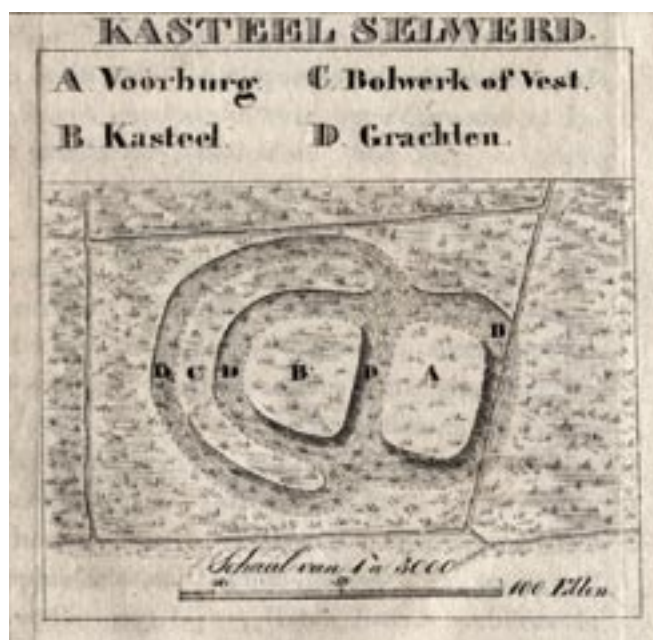
Gelet op de ouderdom van de nederzettingen in Drenterwolde is het moeilijk voorstelbaar dat de

Het Drentse fort Nutspete of Mitspete lag direct ten oosten van de pasweg tussen Glimmen en Noordlaren, ten zuiden van een laagte die een natuurlijke zuidgrens van het Gorecht vormde. Het door prefect Egbert gebouwde Huis te Glimmen ligt gunstig ten opzichte van de Drentse A, de Hoge Hereweg over de Hondsrug en de weg die via de Punterbrug de prefectuur met Drenthe verbond.

Uitsnede uit de hoogtelijnenkaart van de provincie Groningen (Provinciale Planologische Dienst Groningen, 1988, BO-89-55).

De hoogtekartaar toont de oneffenheden ('de Huppels') die zijn overgebleven van het kasteel Selwerd. Op deze sterk vergrote en bewerkte uitsnede uit de AHN-kaart zijn ze geel omcirkeld. De dikke blauwe lijn markeert het Van Starckenborghkanaal. De rode lijn links duidt de Paddepoelsterweg aan, die aan de rechterzijde de Oude Winsumerweg. Ten zuiden van het Van Starckenborghkanaal heet deze weg nu Iepenlaan, ten noorden ervan Oude Adorperweg. Met de kromme blauwe lijn rechts is de oude loop van de Hunze gemarkeerd. Hiernaast 'de Huppels' op de gravure, die was afgedrukt bij het artikel dat G. Acker Stratingh onder de titel 'Het kasteel Selwerd' in de *Groninger Volksalmanak* voor 1840 publiceerde.

burchten die in de eerste helft van de dertiende eeuw ten oosten en noorden van de Hunze zijn gebouwd, iets te maken hebben gehad met het voornemen van de prefecten om hetzij zelf, hetzij via hun borgmannen³⁵⁰ het initiatief te nemen tot ontginningswerken in die streken. Deze gebieden waren toen al ontgonnen en er hadden zich al geregelde nederzettingen gevormd. Als we de bouw van de versterkingen mogen interpreteren als een aanwijzing voor een actievare houding van de prefecten jegens Drenterwolde, dan betekent dit dat ze zich hebben moeten mengen in processen die al gestart waren zonder dat zij zelf daarmee intensieve bemoeienis hadden gehad. Maar het is ook niet uit te sluiten dat zij getracht hebben *opnieuw* de regie te gaan voeren over een gebied waarop zij de greep hadden verloren. Bij gebrek aan eenduidige informatie blijft het dus gissen naar de functie die de Gronenburg, het Vrydemahuis, het naamloze steenhuis bij Noorderhoogebrug en het Cortinghuis hebben gehad. Ik wil echter toch een suggestie doen op basis van enkele mededelingen van abt Menko.

Twee daarvan hebben we al gezien: de Gronenburg zou het *seminarium* van de tweedracht geweest zijn (1242) en was 'tegen de Drenterwolders' opgericht (1250). Menko vertelt in zijn kroniek ook over de 'ongehoorzaamheid' van de Stedingers.³⁵¹ Dit waren Friese kolonisten die zich hadden gevestigd in de moerassige laaglanden aan de benedenloop van de Wezer, ten noordwesten van Bremen. Zij weigerden tienden of belastingen te betalen aan kloosters en geestelijke of wereldlijke heren en waren al sinds 1212 in opstand tegen de bisschop van Bremen.³⁵² Deze had zijn soldaten en ministerialen opdracht gegeven om de Stedingers tot inkeer te brengen, maar daarbij werd zoveel geweld gebruikt dat de Stedingers zich met grote hardnekkigheid verzetten. Ze slaagden er zelfs in de indringers te verjagen. Ze wierpen vervolgens versterkingen op om hun land te verdedigen en bleven halsstarrig weigeren

de bisschop en de kerken de verschuldigde bijdragen te betalen. De bisschop van Bremen had al vijf jaar lang bij de paus geklaagd over deze 'ketters'. Uiteindelijk waren er kerkelijke straffen tegen hen afgekondigd en werd een grote expeditie op touw gezet om hen tot gehoorzaamheid te dwingen. Met de bedoeling steun en vrijwilligers voor deze 'kruistocht' te werven, kwam in het begin van de jaren dertig ook een tweetal predikheren uit Bremen naar Fivelgo. In Appingedam stuitten ze met hun boodschap op verzet en werden zelfs bedreigd. De paters maakten zich uit de voeten naar Groningen en verkondigden daar dat de Stedingers, de Drenten en de Fivelgoërs allemaal even ongehoorzaam waren. In het bijzonder het feit dat ze de Stedingers en de Drenten op één hoop gooiden is interessant. Dat ook de Fivelgoërs niet deugden was uiteraard te wijten aan het verbond dat dezen op 29 juli 1231 met de Drenten hadden gesloten en aan het feit dat de Damsters zich tegen de predikers hadden verzet. Net zoals de Stedingers verzetten ook de Drenten zich tegen hun landsheer en ook hun strijd ging uiteindelijk om de inkomsten die de bisschop voor zich opeiste en die zij hem ontzegden. Overigens trokken de Stedingers in 1234 aan het kortste eind: ze werden in de slag bij Altenesch verslagen door een strijdmacht die door de bisschop van Bremen en de graaf van Oldenburg op de been was gebracht.³⁵³ Mogelijk heeft hun nederlaag ook de Drenten ertoe gebracht hun verzet tegen hun landsheer te staken.

Dat geestelijke middelen werden ingezet om wereldlijke zaken geregeld te krijgen is niets bijzonders. Ook in het Utrechtse gebeurde dit. De veldtocht die de Utrechtse bisschop in de zomer van 1231 tegen Drenthe wilde ondernemen werd eveneens als een kruistocht opgezet en gepromoot.³⁵⁴

Zou het kunnen zijn dat ook de Drenterwolders zich tegen de geldeisen van de bisschop of zijn prefect hebben verzet? Zijn de burchten aan gene zijde van

de Hunze gebouwd om de Drenterwolders te dwingen zich 'gehoorzaam' te schikken onder de bisschop en zijn vertegenwoordigers? Deze vragen stellen is ze beantwoorden. Ik veronderstel inderdaad dat de prefect, al dan niet in het kader van een poging om meer inhoud te geven aan het landsheerlijke gezag van de bisschop, méér inkomsten uit de voormalige woeste gronden wilde trekken dan de kolonisten wensten af te dragen en dat dit tot ernstige conflicten heeft geleid tussen de Utrechtse partij en de Drenterwolders met hun stamverwante bondgenoten. In die context kan men de bedoelde sterkten als 'dwangburchten' zien, van waaruit het kolonisatiegebied werd beheerst. Omgekeerd waren de sterkten natuurlijk ook defensieve inrichtingen; de kwalificatie hangt eenvoudig af van het standpunt dat je inneemt en van de militaire situatie van het moment. Voor de prefecten en hun borgmannen waren deze burchten ook noodzakelijke bolwerken tegen hun weerspannige Friese onderzaten en hun vrienden uit de Ommelanden. Je zou kunnen zeggen dat Groningen verschanst lag achter een soort 'Hollandse waterlinie': de ligging van de burchten suggereert het principe dat men bereid is de periferie op te geven en zich op de verdediging van de kern van het eigen territorium te concentreren, in dit geval het stadsgebied van Groningen binnen de natuurlijke grenzen.

De als eerste genoemde functie van de steenhuizen roept een vergelijking op met de ontginningsgeschiedenis van het 'Groene Hart' van Holland en het Nedersticht. Gedurende de zogenaamde 'Grote Ontginning' die zich van de elfde tot de dertiende/begin veertiende eeuw in de Hollands-Utrechtse laagvlakte voltrok, veranderde een omvangrijke wildernis in cultuurland. Gedurende de eerste fase van deze ontginningen gaf de landsheer – rechtstreeks of door tussenkomst van zijn leenmannen – woeste grond uit aan kolonisten die volledige beschikkingsbevoegdheid over hun grond kregen. In ruil daarvoor moesten dezen een klein bedragje (een

'tijnsje') betalen. Daarmee erkenden ze dat de grond die ze gebruikten niet echt van henzelf was, maar van de landsheer. Het ging om een zgn. 'recognitietijns'. In de tweede helft van de twaalfde eeuw dwongen grote stormvloed en overstromingen de kolonisten om, samen met hun collega's van naburige nederzettingen, hun landerijen met een onderling samenhangend stelsel van dijken tegen overstromingen te beschermen. Daarmee gingen de ontginningsactiviteiten een tweede fase in. De kolonisten van deze tweede fase kwamen niet met een symbolisch 'tijnsje' van de landsheer af, maar moesten een serieus bedrag betalen om als volberechtigd landgebruiker aan de slag te kunnen. Er werd ook niet meer van 'tijns' gerept, maar van 'erfhuren', 'erftijnsen' of '(erf)pachten', waarvan de hoogte afhing van de hoeveelheid uitgegeven grond.³⁵⁵

Mogelijk heeft de Groningse prefect geprobeerd de kolonisten in Drenterwolde te dwingen een dergelijke 'erfpacht' te betalen, maar is hij daar niet (helemaal) in geslaagd. We hebben gezien dat de Drenterwolders later naast de 'rookpenning', de precarie (eens in de vier jaar) en hier en daar wat tienden, alleen de 'schuld-mudde' opbrachten. Te oordelen naar de waarde van deze heffing gaat het hier niet om een reële pachtsom of vergoeding voor het gebruiksrecht van de voormalige woeste grond. Anderzijds is ze ook niet gelijk te stellen met de puur symbolische bijdrage van één of twee muntjes die gedurende de eerste ontginningsfase in Holland en het Nedersticht bij wijze van recognitie werden betaald.³⁵⁶

Ik herinner tenslotte aan het feit dat allerlei regels en gebruiken die in het Gorecht van kracht waren, een onvervalst Drents karakter droegen. Tegelijkertijd geven verschillende aanwijzingen reden om te veronderstellen dat de bevolking van de Drenterwolder dorpen van Friese origine was en hun Fivelgoër burens als stamverwanten beschouwde. Het is de vraag of deze Friese bevolking haar gewoonten zonder meer zal heb-

ben ingeruild tegen Drentse gebruiken. Ook hier kan conflictstof gelegen hebben die 'het gezag' ertoe heeft verleid dwangmaatregelen te treffen.

Wat de achterliggende redenen voor de conflicten tussen de bisschop en zijn dertiende-eeuwse tegenstrevers ook geweest mogen zijn, geld en geldeisen speelden in de praktijk – en zeker in de perceptie van de tijdgenoten – een hoofdrol. We vinden dit later nog eens bevestigd door abt Menko. Hij vertelt in zijn kroniek dat bisschop Hendrik van Vianden in het jaar 1259 een ongebruikelijke schatting wilde opleggen en daarom een gewapende inval organiseerde in de vier parochies van Drenterwolde. Hij kreeg daarbij medewerking van de Drenten, aan wier rebellie in 1234 een einde was gekomen.³⁵⁷ Het lukte de indringers binnen te komen en ze hieven een gejuich aan alsof ze de overwinning al

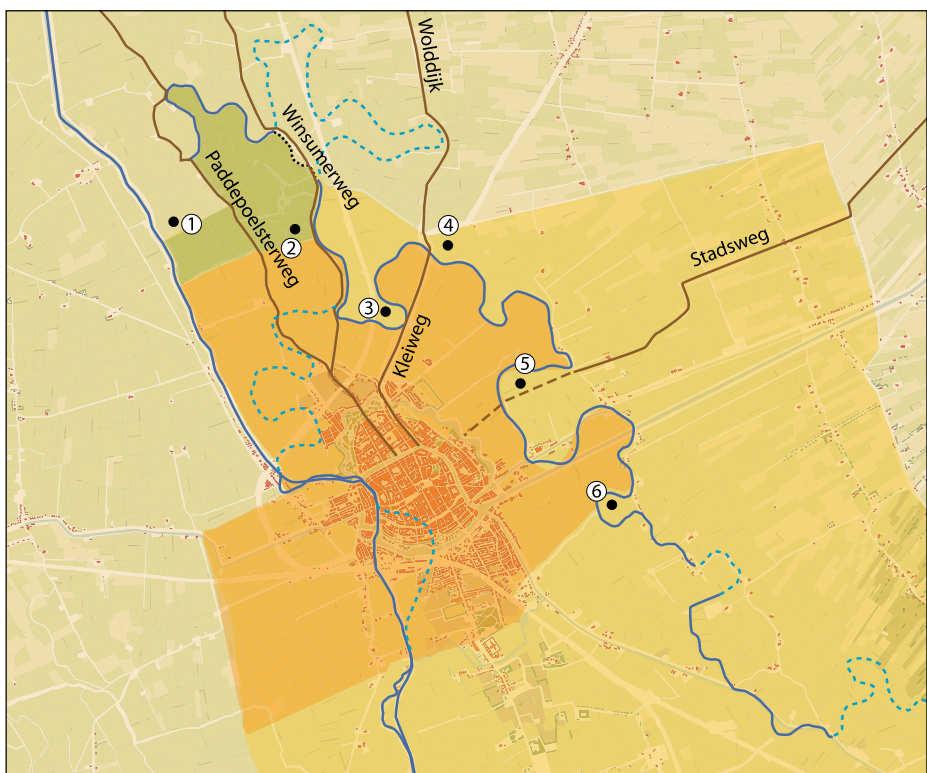
binnen hadden.³⁵⁸ Maar toen ze vier huizen in brand hadden gestoken, kwamen de naburige Friezen [de Fivelgoërs] en de burenen [van Drenterwolde zelf], en samen dreven ze de invallers op de vlucht. Twintig van hen vonden de dood in de strijd en honderd anderen verdronken op de vlucht in de Hunze. Het merendeel van de overlevenden raakte gewond, werd tot hun schande ontwapend en ontkleed en enkelen van hen zijn krijgsgevangen gemaakt.³⁵⁹

Wanneer we terugkijken op de gebeurtenissen van de woelige dertiende eeuw zien we dat 'Utrecht' (de bisschop en de prefect met de zijnen) tot twee keer toe zwaar in botsing is gekomen met zijn onderdanen in Groningen en omgeving. Volgens de bronnen waren de conflicten in beide gevallen het gevolg van pogin-

De ligging van de verschillende burchten ten opzichte van grenzen, wegen en rivieren.

- 1 'Zernikeburcht'
- 2 Huis Selwerd
- 3 Cortinghuis
- 4 'Elba'
- 5 Vrydemahuis
- 6 Gronenburg

Deze versterkingen liggen alle buiten de marke of stadsvrijheid van Groningen. Deze strekte zich aan de oostzijde tot aan de Hunze uit. Het 'land Selwerd' is op dit kaartje groen aangegeven, de stadsvrijheid oranje, en de rest van de prefectuur (het Gorecht) geel. Het pas in de vijftiende eeuw aan de Groninger stadsvrijheid toegevoegde Kraanland is weggelaten. Zie ook de tekst op pp. 282 ev. Kaart door Henk Kampen.

BURCHTEN EN WEGEN

Wie zich bedreigd voelt beveiligd zijn woonstee. Die algemene neiging ligt ten grondslag aan de kastelen en bolwerken uit vroeger eeuwen. Versterkingen die op basis van lokaal initiatief waren opgeworpen, konden geduchte hindernissen zijn voor pogingen om van bovenaf een geordende staat in te richten. Wie zich tegen de oprukkende regulering wilde verzetten, kon zich immers terugtrekken in zo'n burcht en dan moest de aspirant-machthebber proberen de tegenstand met geweld te breken. Daarom gold ten tijde van de Karolingen het recht om fortificaties op te werpen als een *regaal*, een voorrecht dat alleen de koning toekwam. De koning liet forten bouwen als steunpunten voor zijn macht. Later werden ook door lagere grootheden wel burchten gebouwd, zonder dat daarbij duidelijk werd gemaakt dat men dat deed 'uit naam van de koning'. Soms werden sterkten zelfs opgeworpen die juist gericht waren *tegen* de rechtmatige overheid. We hoeven hierbij slechts te denken aan de Groningers die hun stad ommuurden tegen de wil van de bisschop van Utrecht, of aan de Drenten die tussen Noorderlaren en Glimmen hun *munitio* (Nutspeete) opwierpen. Wie zo'n aan de koning zelf voorbehouden recht inzette tegen zijn wettige heer maakte zich schuldig aan een vergrijp dat we 'hoogverraad' zouden kunnen noemen.

Controle over verbindingswegen is een voorwaarde voor het uitoefenen van macht. Degene die belangrijke wegen beheerst, kan de aan- en afvoer van goederen naar believen afsnijden of toelaten en hij kan ook, al dan niet met toestemming van hogerhand, passagegeld heffen. Het ligt daarom voor de hand dat kastelen of de restanten ervan vaak in de buurt van belangrijke verkeersroutes te vinden zijn. De kastelen aan de Rijn zijn daarvan een alom bekend en sprekend voorbeeld.

In de tekst wordt een zestal burchten in de buurt van Groningen besproken die alle iets te maken schijnen te hebben met de grenzen van het Gorecht. Ik heb gesuggereerd dat deze versterkingen wellicht een rol gespeeld hebben bij het beheer van landerijen waarover de 'Utrechtse' zeggenschap betwist zou kunnen worden. Deze suggestie moet worden aangevuld met de aantekening dat deze burchten tegelijkertijd ook op plekken gelegen zijn die vanuit verkeerstechnisch oogpunt van belang zijn. We hebben gezien dat drie van de zes genoemde burchten (de Gronenburg, het Vrydemahuis en het Cortinghuis) in een kronkel van de Hunze lagen. Zeker in de periode die voorafging aan het graven van het Schuitediep – als gevolg waarvan de Hunze rechtstreeks naar de stad werd gevoerd³⁶⁰ –, was deze rivier de belangrijkste route voor de aanvoer van turf. Mogelijk controleerden de genoemde burchten tegelijkertijd ook landwegen. De weg vanuit de stad naar Innersdijk liep aan de oostzijde voorbij het Cortinghuis en de locatie van het Vrydemahuis zou ook kunnen samenhangen met een weg, die vanaf de Ebbingepoort in de noordoostelijke hoek van de stad oostwaarts liep en waarvan de voortzetting later als 'Stadsweg' bekend zou worden.

De situering van de andere drie sterkten is mogelijk nog interessanter. Het steenhuis onder de latere boerderij 'Elba' ligt, zoals in de tekst is aangegeven, op een 'gevoelige' plek in de nabijheid van de grens met Hunsingo en juist daar, waar slechts een smalle strook grond het landje Selwerd verbindt met het ten oosten van de Hunze gelegen deel van het Gorecht, het dorpsgebied van Noorderdijk. Ook uit verkeerstechnisch oogpunt is de ligging opmerkelijk. Het huis stond net als de drie eerstgenoemde burchten vlak aan de Hunze, maar bevond zich ook in de onmiddellijke nabijheid van de plaats waar de landweg vanuit Groningen de Hunze kruiste (de Walfridusbrug of Noorderhoogebrug) om via de Wolddijk verder naar het noorden te leiden.

Ook vanuit het kasteel Selwerd kon zowel verkeer te water als over de weg worden gecontroleerd. De burchtstee bevindt zich vlak ten westen van de Hunze, even stroomafwaarts van de plaats waar de Drentse A in de Hunze uitkwam. Daarmee beheerste het huis de vaarweg tussen Groningen en de zee. Verder lag Selwerd aan wat nu de Iepenlaan heet (eerder: Oude Winsumerweg): de oude landweg naar Ubbega (de wierdenrij van Harssens en Adorp tot aan Winsum-Obergum). Tegelijkertijd liep aan de westzijde de vanouds belangrijke Paddepoelsterweg aan de burcht voorbij. Deze weg vormde de verbinding tussen Groningen en het noordelijke deel van Middag (met onder andere Wierum, Oostum en Garnwerd).

Het steenhuis aan de Zernikelaan ligt eveneens op korte afstand van de Paddepoelsterweg, maar de situering ervan zal toch vooral samenhangen met het graven van het Reitdiep. Dit kanaal is in het begin van de dertiende eeuw gegraven en zou eeuwenlang de belangrijkste verbinding zijn tussen Groningen en de zee.

Er zijn geen schriftelijke bronnen bewaard gebleven op grond waarvan we met zekerheid kunnen zeggen dat de wens om verkeersstromen te beheersen een rol heeft gespeeld bij de keuze voor de plekken waar burchten werden opgericht. Een indicatie daarvoor zou men echter kunnen zien in de belofte van Roelof Predekere, de burchtheer van de sterkte aan de Zernikelaan, dat hij vreemdelingen en 'eigen volk' niet langer lastig zou vallen op hun reis van of naar Groningen (21 december 1355).³⁶¹

gen van de 'Utrechtse' partij om haar eigen positie te versterken ten koste van die van haar onderdanen en – in het bijzonder – die van hun Friese burenen. In beide gevallen ook waren het de Friese Ommelanders die als overwinnaars uit de bus kwamen en daarmee het landsheerlijk gezag van de bisschop in Groningen en het Gorecht ondergroeven.

2.2.3 Een tweede poging tot reconstructie

In het eerste deel van deze studie ben ik uitvoerig ingegaan op de vraag wat nu eigenlijk het gebied was waarop de grafelijke rechten betrekking hadden die in 1040 aan de bisschop van Utrecht werden geschonken en die later in handen van de stad Groningen zouden komen. Deze uitvoerigheid was nodig omdat niet eerder een serieuze poging is gedaan om helderheid hieromtrent te verkrijgen. We zijn inmiddels wat verder gevorderd in de geschiedenis en onderweg heb ik al enkele veronderstellingen geopperd over mogelijke belangentegenstellingen en conflictstof tussen de bisschop en zijn vertegenwoordigers enerzijds en naburige landschappen anderzijds (Hunsingo en Fivelgo) en tussen groeperingen die binnen Groningen kunnen worden gelocaliseerd (de prefect en de Gelkingen).

Nu we op dit punt zijn aangekomen kunnen we proberen nog een stap verder te zetten. Ik herhaal enkele eerdere conclusies en suggesties en wil aan de hand

daarvan een poging wagen tot reconstructie van de grote lijnen, waarlangs de gebeurtenissen van de zogenaamde 'tweede fase' zich mogelijk hebben voltrokken.

We hebben gezien dat de tweede fase in het Woldgebied ten noorden van Groningen reeds in de elfde eeuw is begonnen. Dat was ruwweg de periode waarin koning Hendrik III een landgoed en rechtsgebied in en rond Groningen aan de kerk van Utrecht schonk. Gelet op de kolonisatiemogelijkheden in de buurt, mocht verwacht worden dat het steunpunt in Groningen voldoende economische substantie zou kunnen krijgen om ook als regionaal centrum van (afgeleid) Rijksgezag geloofwaardig te kunnen zijn. In de directe omgeving van Groningen lijkt de tweede ontginningsfase wat later te zijn begonnen dan in het noordelijke Woldgebied. Mogelijk heeft de kolonisatie van dat noordelijke woldland als voorbeeld gediend voor de ontginningen rond Groningen. Het begin daarvan hangt samen met het ontstaan van kolonies in een gebied, dat geacht kon worden tot de markegronden van Groningen te horen.³⁶² Wie het initiatief tot deze kolonisatie heeft genomen valt niet te zeggen. We kunnen denken aan de bevolking van de naburige Friese gebieden, aan personen uit Groningen zelf en ook aan de vertegenwoordigers van het bisschoppelijke gezag in Groningen. Mogelijk is sprake geweest van een gezamenlijke onderneming. Men kan zich ook voorstellen dat de 'Utrechtse' beheerder van Groningen de regie heeft ge-

voerd – of willen voeren – over ontginningsactiviteiten die anderen – Friese kolonisten? – in het Groningse markeland begonnen waren. Ofschoon we ons hiermee in het land van de pure speculatie bevinden, kan ik niet nalaten te wijzen op de verandering die bisschop Hartbert van Berum (zelf een Fries) halverwege de twaalfde eeuw in het beheer van Groningen heeft aangebracht. Hij begreep dat het noodzakelijk was hier een permanente (en betrouwbare) vertegenwoordiger te hebben en stelde daarom zijn eigen broer aan tot prefect. Het voeren van de regie over de kolonisatie van de omgeving kan zeker tot het takenpakket van deze functionaris hebben behoord. Het feit dat de prefect, net als de kolonisten zelf, van Friese afkomst was kan hierbij behulpzaam zijn geweest.³⁶³

Zoals we gezien hebben is er in de loop van de dertiende eeuw veel gevochten. Het algemene patroon dat in de chaotische gebeurtenissen te herkennen valt, lijkt te worden bepaald door belangentegenstellingen tussen 'lokalen' en 'vreemden'. De tussen aanhalingstekens gezette woorden moeten wel met de nodige slagen om de arm worden gebruikt. Als we de plaatselijke bevolking en hun burens als de 'lokalen' betitelen en de vertegenwoordigers van 'Utrecht' als de 'vreemden', moeten we bedenken dat ook de meesten van deze 'vreemden' in wezen autochtonen waren. Door hun positie en functie kwamen zij evenwel op afstand te staan van de belangen van hun streekgenoten. Doordat ze bij herhaling steun kregen van de bisschop zelf of van een door de bisschop op de been gebrachte strijdmacht, zal die afstand alleen maar groter zijn geworden. We hebben al gezien dat de prefecten en hun partijgangers in de dertiende eeuw aan invloed verloren en dat de 'lokalen' de overhand kregen. We zullen dit proces ook hierna nog verder volgen. Op dit punt wil ik er alvast op wijzen dat deze ontwikkeling tevens haar sporen heeft nagelaten in de 'ruimtelijke ordening' van het gebied rondom Groningen. Deze zijn al terloops genoemd, maar voor

de overzichtelijkheid kan het geen kwaad om er nog even expliciet op te wijzen.

Wanneer we het Gorecht als het 'Utrechtse' element zien en de stadsvrijheid als het 'lokale', kunnen we vaststellen dat het Utrechtse aandeel in de ruimte aanvankelijk – grootscheeps – is toegenomen, maar daarna weer enigszins is gekrompen.³⁶⁴ Indien mijn veronderstelling juist is dat er overwegingen waren, op grond waarvan (een deel van) het gebied ten oosten van de Hunze tot de marken van Groningen, Helpman en Haren gerekend kon worden, zijn de 'lokalen' bij het begin van de 'tweede fase' ruimte kwijtgeraakt als gevolg van de 'Utrechtse' kolonisatie van dat gebied (Noorddijk, Middelbert, Engelbert, Westerbroek). Van de latere 'Utrechtse' verliezen hebben de stad Groningen en Hunsingo geprofiteerd. Zo zagen we dat aan de westzijde van de Drentse A het Gelkingeland bij de stadsvrijheid is getrokken. In het noordwesten leidde de aanleg van het Reitdiep tot een ingrijpende verandering van de situatie. Bij de herinrichting van het gebied ten westen van het Reitdiep is een serieuze poging gedaan om een deel van Lieuwerderwolde te behouden voor 'Utrecht' of de stad – de formulering hangt af van wie hierbij de leiding had: de prefect of de 'burgerpartij'. Het trekken van een grenslijn tussen Eelde en Dorkwerd wijst daarop.³⁶⁵ Het is ongetwijfeld de bedoeling geweest dat het ten oosten van deze nieuwe grenslijn gelegen land bij het Gorecht bleef behoren. Zoals we hebben gezien is dit niet gelukt: het gebied is in zijn geheel aan Hunsingo (later Westerkwartier) toegevalen. Aan de oostkant van het Reitdiep is de stadsvrijheid van Groningen uitgebreid ten koste van het 'Utrechtse' Selwerd.³⁶⁶ Ook aan de oostzijde van de Hondsrug heeft een waterbouwkundige ingreep de stadsvrijheid gebiedsuitbreiding bezorgd ten koste van het Gorecht. Door het rechttrekken van de Hunze ging een deel van het ('Utrechtse') dorpsgebied van Noorddijk tot het Oosterhamrik behoren (Vrydemaland).³⁶⁷

Overigens, ik wees daar reeds op, lijkt het Utrechtse gebied in het uiterste noorden zowel enig verlies te hebben geleden als ook wat winst te hebben geboekt. Het gaat om het gebied dat omsloten wordt door de grote kronkels in het Selwerderdiepje in de buurt van Harssens (verlies) en om 'Borgmanham', het gebied bij het Cortinghuis (winst).³⁶⁸

2.2.4 Een vacuüm gevuld

In ons verhaal hebben we nu de episode bereikt waarin de politieke rol van de prefect zo goed als uitgespeeld is en de overgebleven partijen, de stad Groningen en de naburige landschappen, zich genoodzaakt zagen het ontstane gezagsvacuüm op te vullen. Door het wegvallen van het landsheerlijk gezag in het Gorecht heerste hier een zelfde situatie als in de omringende Friese landschappen. De landschappen moesten hun eigen zaken regelen, zowel intern als onderling.³⁶⁹ Zolang sprake was van conflicten in eigen kring waren er geen grote problemen: het gezag van de oude gewoonten en eigen instituties was doorgaans groot genoeg. Bij inter-landschappelijke kwesties lag dat moeilijker. Deze namen bovendien in aantal en gewicht toe naarmate de bewoners van de verschillende landschappen of rechtskringen in de loop van de tijd meer met elkaar te maken kregen. Dat kon in verband staan met territoriale aanspraken (zoals de strijd tussen de Hunsingoërs en de Fivelgoërs naar aanleiding van een conflict over Rottumeroog, c. 1230-1250),³⁷⁰ met ontginningswerkzaamheden waardoor men in de buurt van andermans dorpsgebied kwam of anderen wateroverlast bezorgde, of met handelsactiviteiten die vroegen om rust en veiligheid 'voor de reizende man'. In dergelijke gevallen werd een overkoepelend en ordenend gezag node gemist. De organisatie van de Upstalboom, het samenwerkingverband van de 'Friese zeelanden', beschikte niet over reële machtsmiddelen en had ook geen be-

tekenis wanneer er sprake was van problemen tussen Friese en niet-Friese gebieden.

In Groningerland hebben de stad Groningen en de omringende Ommelanders landschappen door het maken van bilaterale afspraken geprobeerd te voorzien in het gezagsvacuüm dat door het wegvallen van het landsheerlijk gezag was ontstaan. Het is niet mijn bedoeling om het verhaal over dit proces met dezelfde uitvoerigheid te vertellen als het voorgaande. Er is al vaker over geschreven en hier is minder nieuws te brengen dan over hetgeen voorafging. Ik zal mij daarom beperken tot de hoofdzaken en daarnaast alleen nog enkele punten aanstippen waarop ik in het voorafgaande vooruit heb moeten lopen, maar die nu in hun chronologische context kunnen worden gezet.

2.2.5 De prefect en de stad

Menko's verhaal over de inval van een bisschoppelijke strijdmacht in Drenterwolde in 1259 leert ons niet alleen het een en ander over de aard van de aanspraken van de bisschop op het gebied van de vier parochies Noorddijk, Middelbert, Engelbert en Westerbroek, het vergunt ons ook een kijkje op de praktische gevolgen van de gebeurtenissen van 1250-1251, toen de Ommelanders Friezen de macht van de prefect als bisschoppelijke zetbaas braken en daarmee de 'burgerlijke' elementen in Groningen de ruimte gaven om hun stad verder tot ontwikkeling te brengen. In de eerste plaats lijkt de Groninger prefect helemaal niet te hebben meegedaan aan de inval in Drenterwolde en als hij er wel aan deelgenomen heeft vond Menko het blijkbaar niet nodig er melding van te maken. In de tweede plaats zien we dat de Fivelgoërs zich opwerpen als de beschermers van Drenterwolde.³⁷¹ We zagen hierboven ook dat Drenterwolde reeds in de strijd tussen Hunsingo en Fivelgo (in 1231) de kant van Fivelgo koos. Afgezien nog van de politieke overwegingen die deze keuze begrijpelijk

maken – beide partijen behoorden tot het kamp van de ‘vrijheidsstrijders’ tegen pogingen van landsheren om hun gezag uit te breiden –, zullen de inwoners van Drenterwolde zich met hun Fivelgoër buren verwant gevoeld hebben. Dat ging zover dat ‘vele rijke en edele’ heren uit Drenterwolde zich aan het einde van de dertiende eeuw bemoeiden met interne Fivelgoër aangelegenheden, waarvan de bijzonderheden hier niet ter zake doen.³⁷²

Er was ook een formele reden voor de Fivelgoërs om zich gewapenderhand in te zetten voor de verdediging van een stuk land dat tot het Sticht behoorde en dus voor hen ‘buitenland’ was. Het – voor zover bekend – eerste verdrag dat Groningen als zelfstandig rechtspersoon en op eigen gezag met een externe partner sloot, dateert van 9 juni 1258.³⁷³ De tekst van deze overeenkomst – hij noemt zichzelf een ‘verbond en vredesverdrag’ – bevat een aantal bijzonderheden die van belang zijn voor ons onderwerp. Een bespreking daarvan mag

daarom niet ontbreken. Partijen waren ‘de edelen van het land Fivelgo’ en ‘de buren van Groningen’ (*cives de Groninge*). Dat de prefect niet genoemd wordt spreekt voor zich: juist de gedeeltelijke uitschakeling van deze gezagsdrager is de reden geweest voor het tot stand komen van deze overeenkomst. Hierboven hebben we gezien dat de Ommelander Friezen in 1251 weliswaar Groningen hadden veroverd, maar belang hadden bij het voortbestaan van de stad als handelscentrum voor de regio.³⁷⁴ Een formeel vredesverdrag, waarin de verantwoordelijkheden van beide voormalige vijanden waren vastgelegd, moest de basis vormen voor de verdere samenwerking tussen de stad en de Friese landen.

In de eerste plaats ging het om de veiligheid van personen en goederen en het aanwijzen van de degenen die in de toekomst verantwoordelijk zouden zijn voor orde en recht op nader te omschrijven plaatsen. In de overeenkomst van 1258 kwamen partijen overeen dat de Groningers op hun eigen risico zouden zorgen

Vredesverdrag tussen
Groningen en Fivelgo
(1258).

Nadat de prefect een groot deel van zijn bestuurlijke en politieke zeggenschap had verloren, konden de burgers van Groningen zelfstandig optreden en verdragen sluiten. Het ‘vredesverdrag’ (*federa ac pacta pacis*) dat zij op 9 juni 1258 met Fivelgo sloten, is de oudste overeenkomst in haar soort die bewaard gebleven is. Groninger Archiven, stadsarchief Groningen, rvr 52.

voor de vrede in de stad zelf en buiten de stad op de houtmarkt en de paardenmarkt, alsmede in het gebied dat begrensd wordt door de Hunze in het oosten en de stad in het westen, de 'Vrydemer' Zuidwending in het noorden en de 'Harbarghe' Zuidwending in het zuiden.

Dat de Groningers de orde moesten verzekeren binnen hun eigen stad ligt voor de hand en behoeft geen toelichting. Datzelfde geldt voor hun zorg voor de veiligheid op de buiten de stad gelegen plekken die als marktplaatsen dienst deden en ook bezocht werden door anderen dan Fivelgoërs. Opmerkelijk is echter de bescheiden omvang van het gebied dat verder aan de verantwoordelijkheid van de Groningers werd toevertrouwd. In feite gaat het om een stukje land van weinig meer dan een vierkante kilometer ten oosten van de stad: een soort 'corridor' tussen Groningen en Fivelgo.³⁷⁵ Er werd echter rekening gehouden met de mogelijkheid dat de Groningers zich ook op de genoemde plekken niet afdoende zouden kunnen verweren en het slachtoffer zouden kunnen worden van gewelddaden tegen personen of goederen. In dat geval beloofden de Fivelgoërs hen te zullen helpen.

Anderzijds zouden de Fivelgoërs niet alleen in Fivelgo verantwoordelijk zijn voor de veiligheid van de Groningers, maar ook in Drenterwolde. Om precies te zijn beloofden ze *samen met de Drenterwolders* de beveiliging op zich te nemen van het hele gebied tussen de Hunze aan de westzijde en de Borg aan de oostzijde. Er werden geen grenzen ten noorden en ten zuiden aangegeven, maar het feit dat de Fivelgoërs samen met de Drenterwolders garant staan voor de veiligheid doet vermoeden dat er geen inperking bedoeld is. Fivelgo en Drenterwolde zullen dus zorgdragen voor recht en orde in het *hele* gebied dat ooit onder de verantwoordelijkheid van de prefect viel!

Dat de stadjes in 1258 de zwakste en onderliggende partij waren, blijkt niet alleen uit de geringe oppervlakte van het gebied dat hun werd toevertrouwd

– slechts een smal streepje markegrond – , maar ook uit het feit dat tegenover de belofte van Fivelgo om de Groningers zonodig binnen hun eigen territorium te helpen geen overeenkomstige bepaling staat waarin wordt vastgelegd dat de Groningers de Fivelgoërs zullen bijstaan wanneer de laatsten in het nauw zouden komen. De conclusie uit dit alles moet zijn dat het landschap Fivelgo groot belang had bij de Groninger markt en, na het wegvallen van de prefect, de verzekering van de vrede voor het grootste deel zelf ter hand moest nemen.

Uit de akte van 1258 blijkt dat het 'bevrijde' Groningen beslist nog geen grote machtsfactor in de regio was. Het is dan ook onjuist te denken dat het stadsbestuur meteen na de uitschakeling van de prefect in 1251 het ontstane machtsvacuüm heeft kunnen opvullen, verondersteld dat de Ommelander Friezen dat al zouden hebben toegelaten. In het verhaal over de inval van een bisschoppelijke strijdmacht in Drenterwolde speelde de stad geen enkele rol; het waren Fivelgo en Drenterwolde die samen de vijand wisten te verjagen.

Binnen de stadsmuren waren de tegenstellingen niet opgeheven na het verdrijven van de ridders. We hebben gezien dat een meerderheid van de Groningers op de hand van de prefect en zijn mannen was geweest. Zij genoten zijn bescherming, waren familie van hem of onderhielden andere connecties met hem en zijn directe entourage. De leden van deze meerderheid zullen in 1251 niet in één keer van houding zijn veranderd.

We zagen dat ook de prefect zelf nog niet geheel van het toneel verdwenen was. In feite was hij alleen zijn taken op het terrein van de defensie en de politie kwijt; zijn rechterlijke functies behield hij en hij bleef een autoriteit in de omgeving.³⁸⁰ Nog geruime tijd functioneerde hij in eigen persoon als rechter, later komen we in de bronnen vooral de door hem aangestelde schulte tegen als juridische autoriteit in Go en

EEN STUKJE OOSTERSTADSHAMRIK

Mijn omschrijving van het gebied waarbinnen de Groningers op grond van hun overeenkomst met Fivelgo sinds 1258 verantwoordelijk waren voor de veiligheid, is afhankelijk van de locatie van de in de tekst genoemde 'sidwendenes' (zuidwendingen of dwarsdijken): 'Friemer Sidwendene' en 'Herebure Sidwendene'. De lezing van de eerste naam is onzeker. Er kan 'Frienre' staan, maar men kan ook 'Friemer' en 'Firemere' lezen. Van groot belang is dit niet, want hier is zeker de dijk (met weg) bedoeld waarvan de naam verband houdt met die van een gebied, dat we al eerder zijn tegengekomen onder de naam Vrydemaland. In de bronnen treffen we nog veel meer verschillende spellingen aan: 'Wridemalandt', 'Frijemehemrick' of 'Verydemenehemmerke'.³⁷⁶

De Vrydemer Zuidwending of Vrydemaweg, later Jacobijnerweg genoemd, was de grens tussen het noordelijkste stuk van het Oosterstadshamrik (Heyngehamrik), en het middelste deel ervan (Vrydemerhamrik). De Vrydemer Zuidwending leidde naar Vrydemaland en Vrydemahuis, die ten oosten lagen van de Hunze, die hier een grote kronkel maakte. Door het rechte trekken van de kronkel kwamen Vrydemaland en –huis in het Oosterhamrik te liggen en maakten deel uit van Vrydemerhamrik.³⁷⁷

De Harbarge of Herebure Zuidwending was de grens tussen Vrydemerhamrik en het zuidelijkste deel van het Oosterhamrik, de Herebure of Harbargebuurschap. Ik heb deze weg hierboven al eens als 'Harbergeweg' en 'Herbergiersweg' aangeduid.³⁷⁸ Sinds de zeventiende eeuw wordt de 'Harbergeweg' meestal 'Buurmandeweg' of 'Boermandeweg' genoemd. Hij lag op de plaats waar nu de zuidelijke oever van het Eemskanaal ligt.

Of ten tijde van het sluiten van de overeenkomst tussen Groningen en Fivelgo de grote westwaarts gerichte kronkel van de Hunze tussen beide 'zuidwendingen' al rechtgetrokken was, is niet bekend. De bodemkaart lijkt de suggereren dat dit niet het geval is geweest.³⁷⁹ Indien dat juist is, betekent dit dat het op grond van de overeenkomst van 1258 door de Groningers te beveiligen gebied – Vrydemahamrik – maar heel klein was. Het ging om niet meer dan een strookje grond ten oosten van de middeleeuwse stad tot aan – ruwweg – de huidige Zaagmuldersweg. De oppervlakte van dit middelste deel van het Oosterstadshamrik zou in dat geval ongeveer gelijk zijn aan die van de beide andere delen, Heyngehamrik in het noorden en de Harbargebuurschap in het zuiden (zie het kaartje op p. 254).

Wold. In de navolgende decennia traden de prefecten herhaaldelijk op als – in aflopende reeks van importantie – scheidsrechters, uitvaardigers van oorkonden, zegelaars of getuigen. Het zal geen verbazing wekken dat de belangrijkste rol voor de prefect was weggelegd in zaken die buiten de stad Groningen speelden. Zo was prefect Egbert in 1262 betrokken bij de verkoop van venen en weiden in de marke van Zuidlaren ten oosten van de Hunze aan de abdij van Aduard. De abdij kreeg toen ook het recht om een weg aan te leggen naar Wolfsbarge, waar toen wellicht al een kloosterontginning lag. Misschien is in het bijzonder deze laatste bepaling de reden geweest waarom ook Egbert als zegelaar optrad. Overigens zegelde ook de stad Groningen, ofschoon deze niet rechtstreeks bij de zaak betrokken

lijkt te zijn geweest.³⁸¹ In 1285 was de prefect samen met zijn zoon en een Fivelgoër hoofddeling scheidsrechter in een geschil tussen Drenterwolde en het klooster te Aduard over een dam in de Groeve. Deze was door de Drenterwolders aangelegd om hun gebied te beschermen tegen het water van de Hunze, dat met het voortschrijden van de ontginningen in de buurt van Zuidlaren in steeds grotere hoeveelheden naar het noorden afstroomde. Het klooster Aduard had belangen bij de verveningsactiviteiten ter plaatse en voelde zich benadeeld door de ingreep van de Drenterwolders.³⁸²

Wanneer we aan het einde van de dertiende eeuw op een bericht stuiten over de competentie van de prefect

als rechter, blijkt het niet om de aard of omvang van zijn bevoegdheden te gaan, maar om het gebied waarbinnen hij als rechter kan optreden. We hebben het landje Selwerd al eerder leren kennen als een landtong tussen het woldland van Lieuwerderwolde en de Hunze. Indien mijn hierboven geformuleerde veronderstelling over het oude verloop van de Drentse A juist is, was deze rivier oorspronkelijk de natuurlijke grens tussen Groningen en Selwerd.³⁸³ Later, na het graven van het Reitdiep, ontstond hier een geheel andere situatie en werd tussen het Reitdiep en de Hunze een nieuwe grens getrokken langs de Penningsdijk. Wellicht heeft deze ingrijpende verandering van de situatie ertoe geleid, dat aan het einde van de dertiende eeuw onzekerheid kon bestaan over de vraag of Selwerd onder Hunsingo viel of onder de prefectuur hoorde. Deze vraag kwam op toen de gebroeders Egbert en Ludolf van Selwerd zich voor hun optreden moesten verantwoorden. De vraag was waar zij terecht moesten staan, in Hunsingo of in Groningen. Het landschap Hunsingo en de stad Groningen moesten hierover beslissen, maar lieten de keuze aan de broers. Dezen onderwierpen zich vervolgens aan het gerecht te Groningen, zodat het landje Selwerd sindsdien bij het Gorecht behoorde.³⁸⁴

In 1309 bezegelde prefect Ludolf van Gronebeke samen met de rechters van Drenthe en de raden van Fivelgo een uitspraak die een eind moest maken aan een geschil tussen de Dreterwolders en de burens van Annen over – onder meer – de loop van de Hunze.³⁸⁵ Toen Dreterwolde in 1322 toetrad tot een overeenkomst die Hunsingo, Fivelgo en de raad van Groningen met elkaar hadden gesloten over het leggen van een sluis in de Hunze, waren de prefecten van Groningen en hun schulte Otto Buning degenen die deze rechtshandeling bekendmaakten en bekrachtigden. Daarbij lieten de prefecten uitdrukkelijk weten dat zij de overheidsrechten over Dreterwolde bezaten.³⁸⁶ En tien jaar later noemde Agneza, dochter van prefect Egbert (IV)

van Groningen, zich nog ‘rechtersche der stadt Groningen’.³⁸⁷ Met de praktijk van het gerecht te Groningen zal ze echter niets meer te maken gehad hebben.

Tot de functies die de prefect aanvankelijk behield, behoorde ook die van hoofd van het Groninger markteverband dat het beheer voerde over de gemeenschappelijke gronden rond de nederzetting. We kunnen dit opmaken uit een akte van het jaar 1257, waarin de prefect samen met de oldermannen een stuk markeland ten noorden van Groningen vervreemde.³⁸⁸ Zo bleven de prefect en de door hem aangestelde schulte bemoeienis houden met de gang van zaken in Groningen, zij het dat hun invloed taande terwijl die van de burgerlijke groeperingen en instellingen groeide. Deze herschikking van competenties en invloed verliep overigens niet zonder schokken. In het begin van de veertiende eeuw kwam het opnieuw tot gewelddadige confrontaties tussen de aanhangers van de prefect (‘heer Ludolf en zijn partij’, ook wel ‘die van Heerstrate’ genoemd) en de ‘Westerpartie’. De onderlinge strijd liep zo hoog op, dat kooplieden de Groninger markt niet meer konden bezoeken zonder gevaar voor lijf en goed. De Fivelgoërs en Damsters maakten van de gelegenheid gebruik om hun eigen markt te promoten. Ze lieten de bisschop van Utrecht weten dat de markt van Appingedam een goed en veilig alternatief voor de Groningse was.³⁸⁹ Maar de bisschop greep in en beslechtte de strijd in Groningen (1310-1311). *En passant* stelde hij regels vast voor de organisatie van het stedelijk bestuur en de afbakening van de competenties. Hij verhief de raad tot hoogste rechterlijke instantie in Groningen en gaf hem ook het recht om bij meerderheid van stemmen strafrechtelijke bepalingen vast te stellen. In het vervolg zou de raad competent zijn ter zake van doodslag en andere zware misdrijven binnen de stad. Misschien mogen we hieruit opmaken dat de prefect en zijn aanhangers juist op dit terrein een beleid hadden gevoerd dat in strijd was geweest met de belangen van de stad en haar bevolking.³⁹⁰

In ieder geval waren er vanaf dit moment binnen de stad geen geprivilegieerde gezagsdragers meer. Het is moeilijk om in de ‘Westerpartie’ – de ‘burgerpartij’, die blijkens de uitspraak van de bisschop uiteindelijk aan het langste eind trok – niet de erfgenamen te zien van de ‘machtige en rijke Gelkingen’, waarvan we weten dat ze belangen hadden aan de westzijde van de stad en die misschien ook, al dan niet in samenwerking met hun vrienden te Eelde, betrokken zijn geweest bij de tweede ontginningsfase in die buurt.

De laatste keren dat we de prefect nog bemoeienis – zij het op enige afstand – zien hebben met interlandschappelijke zaken, was in 1313, 1322, 1323 en 1332. In al deze gevallen ging het om waterstaatkundige aangelegenheden. Hierbij wijkt het eerste geval in zoverre van de andere af, dat het toen niet ging om Drenterwolde of de dorpen van Go, maar om Lieuwerderwolde, een gebied dat in latere tijd niet onder het Gorecht ressorteert, maar waarvan ik hierboven heb laten zien dat het oudtijds waarschijnlijk wél deel van de prefectuur heeft uitgemaakt.³⁹¹

Terwijl de politieke en bestuurlijke invloed van de prefect in de stad en het Gorecht afnam, groeide die van de stad en haar instituties. Het aantal gevallen waarin het stadsbestuur zelfstandig optrad nam geleidelijk toe. Het waren meest zaken van koophandel en waterstaat waarin het zich mengde. Wat de eerste categorie betreft: op het verbond met Fivelgo van 1258, waarin het om vrij verkeer en rechtszekerheid ging, volgden soortgelijke verdragen met Hunsingo, Menterne (1283), Menterwolde (1287), Drenthe (1291), Leeuwarden (1317), Oostergo en de stad Dokkum (1318).³⁹² Overigens is er geen verbond met Hunsingo uit de dertiende eeuw overgeleverd. Volgens Ubbo Emmius is er wel zo’n overeenkomst geweest. Volgens deze auteur was tussen Hunsingo en Groningen niet alleen een vredesregeling afgesproken, maar was er een veel meer omvattend verdrag gesloten. Daarin stond onder

meer dat partijen gezamenlijke vergaderingen zouden houden. Tijdens deze bijeenkomsten, die ‘vanwege het gemak’ nergens anders dan in de stad zouden plaatsvinden, zouden gemeenschappelijke aangelegenheden besproken worden, inbreuken op de vrede opgelost, situaties onschadelijk gemaakt die aanleiding zouden kunnen geven tot gewapende conflicten en ook rechtszaken in hoger beroep worden behandeld.³⁹³

Van de latere overeenkomsten in deze categorie noem ik alleen nog het verdrag dat in 1339 tussen Groningen en het Gorecht enerzijds en Drenthe anderzijds tot stand kwam, en dat van 1361 over de hernieuwing van de bepalingen van de Upstalboom.³⁹⁴

De bilaterale verdragen die Groningen en de omringende Friese landschappen met elkaar hadden gesloten, boden geen garantie voor een probleemloze samenwerking. In de jaren dertig van de veertiende eeuw kwam het tot een crisis tussen de stad en haar omgeving. Ook tussen Drenthe en Groningen woedde de gewapende strijd. Het verloop en de details daarvan doen hier niet ter zake. In 1339 kwam, door het sluiten van een verdrag, een (voorlopig) einde aan de vijandelijkheden. Ofschoon deze overeenkomst niet meer was dan een tussenstapje in de verhouding tussen Groningen en Drenthe, is het toch zinvol er enige aandacht aan te besteden. Zij lijkt, *mutatis mutandis*, in een aantal opzichten op het verdrag dat Groningen tachtig jaar eerder met Fivelgo sloot (1258). In het verdrag van 1339 verklaarden Reinold, de burggraaf van Coevorden, de schulte van Eelde en het landschap Drenthe dat ze vrede hadden gesloten met de stad Groningen en afspraken hadden gemaakt over wederzijdse hulp. Het ging daarbij in het bijzonder om de toedeling van politietaken en andere juridische verantwoordelijkheden in het gebied dat door de overeenkomst werd gedekt. Onder dit gebied werden begrepen: de stad Groningen, een deel van de stadstafel en een

deel van het Gorecht. Het stadsbestuur garandeerde de Drenten veiligheid in de stad zelf en in het deel van de stadsvrijheid dat onder de overeenkomst viel. Dit laatste gebied, dat werd omschreven als het land tussen Dodingehorn (Donghorn) en Pishorn, roept herinnering op aan de corridor tussen Groningen en Fivelgo, waarbinnen de Groningers in 1258 de Fivelgoërs veiligheid toezegden. Ook nu betrof het een smal gebied, waarin een verbindingsweg gelegen was tussen de stad en het territorium van de verdragspartner, in dit geval de Drentselaan of Peizerweg. De partners beloofden verder gezamenlijk de veiligheid te zullen garanderen in dat deel van het Gorecht dat gelegen is tussen de stad Groningen en de ‘versterking van de Drenten’ (*munitio Threntonum*³⁹⁵) in het zuiden en tussen de Drentse A en de Hunze (Go), met inbegrip van de beide rivieren zelf en de strook ten westen van de Drentse A (*Westerdike*), van de Eelderdijs (Meerweg) tot aan Pishorn. Dat we in dit stuk geen spoor meer vinden van enige zeggenschap van de prefect verbaast ons uiteraard niet. We zouden ons hooguit kunnen verwonderen over de ondergeschikte rol die Groningen ook in 1339 nog (of: weer) speelde.

Interessant is bovendien nog de toedeling van verantwoordelijkheden in het gemeenschappelijk te beveiligen gebied, de zgn. *communis plicht*. Drenthe zou twee derde van de last dragen, Groningen en Go zouden samen een derde voor hun rekening nemen. Deze verdeling tussen Drenthe en Groningen (met Go) volgens de sleutel twee-op-een is oud. We komen haar al tegen in de beschrijving van de gang van zaken ten tijde van bisschop Boudewijn in de twaalfde eeuw. Wanneer de bisschop Groningen bezocht kwamen de Drenten en de Groningse meiers met de andere in de prefectuur woonachtige onvrijen bij hem om de gebruikelijke bedde van 300 of 400 pond te betalen. Van dit bedrag gaven de Drenten twee derde deel, de anderen een derde.³⁹⁶

Na een periode van veel strijd en vernedering – de stad Groningen had diep in het stof moeten bijten – is halverwege de veertiende eeuw een nieuwe geest van samenwerking vaardig geworden over de stad en de omringende landschappen. Voor zover ze niet tijdens de onderlinge oorlogen verwoest waren, werden de nog resterende steenhuisen of burchten, overblijfsels uit het riddertijdperk, eendrachtig gesloopt. Zover ging de samenwerking van het ‘Saksische’ Groningen met de Friese landschappen, dat de stad in 1361 zelfs de plaats was waar de grietmannen en rechters uit die Friese landen, samen met de raadsheren van Groningen en allen die zich bij hen wilden aansluiten ter verdediging van de Friese vrijheid, overeenkwamen de bepalingen van het aloude verbond van de Upstalboom te vernieuwen en uit te breiden. Een van de aanvullende bepalingen was dat vertegenwoordigers van de aangesloten ‘Friese zeelanden’ jaarlijks op het octaaf van Sint Jan de Dooper (1 juli) te Groningen bijeen zouden komen om gemeenschappelijke aangelegenheden te bespreken. Het Saksische Groningen (‘Sassche Grins’) was hoofdstad van Friesland geworden! Ofschoon deze overeenkomst in de praktijk vermoedelijk niets heeft uitgetaald, is zij tekenend voor de onafhankelijkheid waarmee de stad Groningen na de crisis van de jaren dertig en veertig kon optreden, en voor het gezag dat ze zich had verworven.³⁹⁷

Van de Groningse bemoeienis met de waterstaatsaangelegenheden in de directe omgeving van de stad hebben we in het voorgaande al het een en ander gezien, toen de afwatering van Lieuwerderwolde aan de orde was.³⁹⁸ Aan de oostzijde van de Hondsrug lag de zaak nog ingewikkelder. Dat had niet alleen te maken met de veranderingen die door de ontginningswerkzaamheden in de waterstaatkundige toestand werden veroorzaakt, maar ook met het grote aantal belanghebbenden en het feit dat die tot zovele verschillende rechtskringen be-

hoorden. Zo hadden de Hondsrugdorpen in Drenthe en in Go vooral belang bij een vlotte afwatering van hun hooilanden, maar onderhielden ze ook viskenijen³⁹⁹ in de Hunze. Het klooster Aduard en andere veenexploitanten in de buurt van Zuidlaren hadden een goed vaarwater nodig voor het verschepen van hun turf. De inwoners van Drenterwolde – zij zagen het bodempeil van hun landerijen dalen als gevolg van inklinking door turfwinning en oxidatie –, Fivelgoërs en Hunsingoërs moesten allen hun lage landen beschermen tegen het ‘bovenwater’ uit Drenthe en tegen hoogwater vanuit zee. Tenslotte werd het voor de landeigenaren in de Groninger stadshamrikken steeds moeilijker hun water te lozen op de Hunze en het Reitdiep.

In de loop van de veertiende eeuw hebben de genoemde partijen voortdurend pogingen gedaan om oplossingen te vinden voor de onderling samenhangende problemen, die door deze belangentegenstellingen werden veroorzaakt en die de competenties van de lokale rechtskringen overstegen.⁴⁰⁰ Het is in dit verband niet nodig om diep in te gaan op de dikwijls moeilijk te doorgronden waterstaatkundige problematiek. De grote lijn is dat sluizen en riviermondingen steeds verder ‘naar beneden’ (dat wil zeggen: stroomafwaarts) werden geschoven. Van belang is hier slechts dat het stadsbestuur van Groningen zich in de veertiende eeuw in waterstaatkundige kwesties nog geenszins als een ‘supermacht’ presenteerde, die regelingen oplegde of kon afdwingen. In deze tijd kwam ieder voor zijn eigen belangen op en liet men overeenkomsten bekrachtigen door de autoriteiten die daarvoor in aanmerking kwamen. Zo zien we dat de ‘zijlvesten van de stadshamrikken’, Drenterwolde, Kropswolde, Go en het klooster te Essen in 1323 een verdrag sloten, dat werd bezegeld door de raden van Hunsingo, Fivelgo en Groningen, de gezworenen van Drenthe, de prefect in Groningen en de abdis van Essen. In andere gevallen was het Groninger stadsbestuur slechts een van de betrokken part-

ners, net zoals de andere belanghebbenden, en kwam het in hoofdzaak voor de eigen Groningse belangen op. In 1364 echter beslechtte het ‘de oude geschillen’ tussen Aduard, Go en Wold en de Acht Zijlvesten over de Mude bij Harssens.⁴⁰¹ Het lijkt er overigens op dat het stadsbestuur in 1364 de rol van arbiter alleen kon spelen omdat het toen zelf niet rechtstreeks betrokken was bij de kwesties.⁴⁰² Het jaar daarop was de stad zelf uitdrukkelijk partij, omdat het toen ging over het leggen van een sluis in de Paddepoel, beneden de samenvloeiing van Hunze en Reitdiep (de Mude). De Groningers hadden groot belang bij de laatste rivier, omdat deze hun verbindingsweg naar zee was en wellicht ook nog een rol speelde in de waterlossing.⁴⁰³

Omdat de landerijen van de Drenterwolders zo ver waren gezakt, dat ze niet altijd meer op de Hunze konden uitwateren, was de gewoonte ontstaan om bij extreem hoge waterstand overtollig water via Fivelgo te lozen.⁴⁰⁴ Dat ging er overigens niet al te geregeld aan toe, want bij gelegenheid liep het Drenterwolder water gewoon over de lage landen van Duurswold. In 1370 verklaarden de rechters der Drie Delfzijlen dat ze bereid waren de parochies van Middelbert en Engelbert ‘van het Utrechtse diocees’ bij te staan, nu die door wateroverlast werden geteisterd en hun veldvruchten verloren zagen gaan. Ze stonden hun burens daarom toe om hun water door de Borg te leiden, zodat het via de watergangen van de Drie Delfzijlen op de Eems kon worden geloosd.⁴⁰⁵ Op deze manier raakte een deel van Drenterwolde nauw verbonden met de Acht Zijlvesten. Dat was een samenwerkingsverband van een aantal Hunsingoër en Fivelgoër zijlvestenijen die door hun lage ligging een gemeenschappelijk belang hadden: de strijd tegen het water dat vanuit het hooggelegen Drenthe en de noordelijke Hondsrugdorpen (Go) hun landerijen bedreigde.⁴⁰⁶

Zelfs binnen een en hetzelfde rechtsgebied konden, als gevolg van ongelijke landschappelijke situaties en

De plaats van de 'Mude' ten zuiden van Harssensbosch, eerder (o.a. op p. 210) door mij aangeduid als het 'Drierechtstoelenpunt'. Linksonder is een stukje van het Van Starckenborghkanaal te zien.

Van middenonder lopen twee kromme sloten min of meer parallel naar het noorden. Ze zijn de overblijfsels van een oude bedding. Deze heeft, nadat tussen Donghorn en Dorkwerd het Groninger- of Reitdiep was gegraven, dienst

gedaan als uitmonding voor het water van de Drentse A. Met het zwarte lijntje in de rode cirkel is de plaats gemarkeerd waar – zoals ik vermoed – een zijl gelegen heeft. Het gaat hier om de Mude of Muthe, waarvan sprake is in akten van 1364 en 1365 (OGD I 527 en 537). Water dat afkomstig was van het gebied ten westen van de Hondsrug en door het Reitdiep noordwaarts stroomde, werd via deze zijl geloosd op het Selwerddiepje/Hunze, dat op zijn beurt gevoed werd door de gebieden ten oosten van de Hondsrug. In de hierboven bedoelde veertiende-eeuwse oorkonden wordt melding gemaakt van het leggen van een nieuwe *slachte sive aqueductum*, 'in de volkstaal als "mude" aangeduid', op een plaats benedenstrooms van het hier afgebeelde punt, dat wil zeggen: ten noorden van de samenvloeiing van A en Hunze. De nieuwe sluis moest het mogelijk maken het water van beide rivieren tegelijk op te houden, zodat verder stroomafwaarts, bij Wierum, het Peizerdiep/Hunsinge op dezelfde bedding zou kunnen lozen. Kaartje door Henk Kampen.

ontwikkelingen, de belangen diametraal tegenover elkaar komen te staan. Zo kwam het aan het einde van de veertiende eeuw tot vijandelijkheden tussen de bewoners van het hoog en droog op de Hondsrug gelegen Go en die van het lage Wold. De inwoners van enkele nederzettingen in Drenthe en ook die van Go konden hun water onvoldoende kwijt en hadden daarom op eigen houtje een 'waterberging' gecreëerd op het terrein van hun burens. Dat hadden ze gedaan door gezamenlijk de dijken van Drenterwolde door te steken. De Drenterwolders zochten in dit conflict steun bij het

landschap Fivelgo, de zijlrechters van de 'Acht Zijlvesten' en die der 'Drie Delfzijlen'.⁴⁰⁷ De vijandschap tussen Drenterwolde enerzijds en Go met Drenthe anderzijds was in 1385 overigens niet nieuw. Reeds vijf jaar tevoren hadden de Acht Zijlvesten een overeenkomst gesloten met Reinold Hugginge, een Groninger burger. Daarbij was afgesproken dat hij de bescherming van het gebied der Acht Zijlvesten op zich zou nemen, zich in het betrokken gebied zou vestigen en het verzet zou leiden tegen hun *viande de [=die] in den lande van Drenthe of in de Goe wonachtich sin*.⁴⁰⁸

Laag gelegen land onder Ruischerbrug.

In Drenterwolde is de maaiveldhoogte in de loop der tijden sterk gezakt. Hier zien we de Borgsloot ten zuiden van het Eemskanaal, met links de laag gelegen landerijen ten noordoosten van Middelbert. De foto is genomen in noordelijke richting.

Eigen foto (april 2006).

Zie ook de foto van de Borgwal ter hoogte van Middelbert op p. 227.

Tegen de achtergrond van het ontbreken van een overkoepelend overheidsgezag moesten gemeenschappen die door oude grenzen van elkaar waren gescheiden, zelf naar compromissen zoeken als ze wilden voorkomen dat ze door dit soort ingrijpende problemen in gewapende conflicten verwickeld raakten. De verdragen van het Groninger stadsbestuur met verschillende partners en het zojuist genoemde verbond van de 'Acht Zijlvesten', waarin Hunsingoërs en Fivelgoërs samenwerkten, zijn hier sprekende voorbeelden van. Een fraai maar hooguit symbolisch hoogtepunt hiervan is de zojuist genoemde hernieuwing van het verbond van de Upstalboom in 1361. De kans dat ook het Gorecht als geheel aan zulke samenwerkingsverbanden met de omringende Friese landen kon meedoen was echter

niet groot. Terwijl in Hunsingo en Fivelgo de gezamenlijke rechters nog wel het hele landschap konden vertegenwoordigen en in naam daarvan verplichtingen aangaan, was dat voor het Gorecht uitgesloten. De heren die hier de bisschop of Utrechtse kerk vertegenwoordigden, deden al lang niet veel anders meer dan het beuren van traditionele inkomsten, voor zichzelf en voor het domkapittel in Utrecht;⁴⁰⁹ van het uitoefenen van invloed op het bestuur was allang geen sprake meer.

2.2.6 Groningen grijpt zijn kans

In Utrecht lagen de erfgenamen van bisschop Bernold niet wakker van de gedachte dat het ontbreken van

overheidsgezag in het noorden wel eens zou kunnen leiden tot moord en doodslag onder hun onderzaten. Wat hun vooral dwars zat, was dat ze veel te weinig geld ontvingen uit hun bezittingen daar. Uit de opbrengsten ervan kon nauwelijks één karrevracht wijn gekocht worden, terwijl de kanunniken van het domkapittel krachtens de oude regeling recht hadden op dertig wagens vol. In een poging om meer inkomsten te genereren besloot het kapittel zijn relatie met de prefectenfamilie te herzien. Tot een echt bevredigende regeling kwam het niet. De kanunniken beschuldigden leden van de prefectenfamilie ervan dat zij het kapittel van het gerecht en de heerlijkheid in Groningen hadden beroofd en later kwamen zij met het verwijt dat ze de overeengekomen pachtsommen niet betaalden.⁴¹⁰

Het kwam het domkapittel dus goed uit dat de Groningse raad tegen het einde van de veertiende eeuw belangstelling toonde voor de heerlijke rechten die de Utrechtse kerk in de stad en haar omgeving bezat. Het stadsbestuur zag in de financiële problemen van het domkapittel een uitstekende kans om zijn in de praktijk gegroeide positie te formaliseren en tegelijkertijd uit te breiden. Het kapittel bleek bereid zijn overheidsrechten aan de stad Groningen te verpachten. Het ging daarbij niet alleen om de zeggenschap over de stad zelf, maar ook om die over Wold en Go. Zo gebeurde het dat burgemeesters, raad en 'ghemene stadt' van Groningen in december 1392 een overeenkomst sloten met de deken en het kapittel van de Dom te Utrecht, waarbij ze het gerecht in Groningen voor 100 jaar in pacht kregen.⁴¹¹ Hierdoor werd het stadsbestuur baas in eigen huis en in de omgeving van de stad. In de woorden van de akte kregen de Groningers de 'gerichten ende heerlicheiden tot Groninghen, hoghe ende leghe, bynnen ende buten Gronynghen geleghen, mit Wolde ende mit Ghoe' en alle toebehoren, zoals zij, deken en kapittel, verkregen hadden van keizer Hendrik. Een uitzondering werd gemaakt voor de 'tyns, tienden,

renten ende ander erfnisse' die de Utrechtse geestelijken daar hadden. Deze – de zogenaamde *Tafelgoederen* – zouden niet begrepen zijn in de verpachting. Voor de stadsbestuurders zal dit verder van minder betekenis zijn geweest. Hun was het vooral om de 'heerlijkheid' te doen: de overheidsrechten die verbonden waren aan de grafelijkheid in en om Groningen.⁴¹² Deze verhoogden de status van het stadsbestuur en boden het de mogelijkheid om het bestuur van dit gebied ter hand te nemen.

De pachtovereenkomst tussen het domkapittel en het Groninger stadsbestuur gold voor 100 jaar, met dien verstande, dat de Groningers na afloop van deze termijn in de gelegenheid zouden zijn de verpachting voor opnieuw 100 jaar te verlengen. De pachtsom bedroeg 83½ oude Franse schilden en moest jaarlijks te Utrecht worden betaald op de dag van Sint Petrus' Banden (1 augustus) of binnen twee maanden daarna. Verder moesten de Groningers eens in de twintig jaar naar Utrecht komen en daar om voortzetting van de pachtovereenkomst vragen. Bij die gelegenheid moesten ze zeven zilveren marken betalen. Deze periodieke formaliteit diende ertoe de pachters eraan te herinneren dat zij niet de uiteindelijke heren en meesters waren over het gebied, maar dat er een instantie boven hen stond. Verder bedong het domkapittel dat de stad de verkregen rechten niet zonder zijn toestemming zou mogen verpanden of vervreemden. Wel kreeg het stadsbestuur het recht om van stadswege functionarissen aan te stellen om het gerecht te bedienen en de andere met de heerlijkheid samenhangende taken uit te voeren. Overigens hielden deken en kapittel wel een slag om de arm: de pachtovereenkomst zou nietig zijn indien mocht blijken dat het domkapittel niet bevoegd was om over de heerlijkheid van Groningen en omstreken te beschikken.

Zoals gezegd werd het stadsbestuur door deze over-

GORECHT – GERICHT VAN SELWERD

De manier waarop het territorium van de voormalige prefectuur wordt aangeduid is niet altijd even helder en eenduidig. In zestiende-eeuwse en latere bronnen worden voor het gebied waarop de in 1040 geschonken grafelijke rechten van toepassing waren (exclusief de stad Groningen zelf) de termen Gericht van Selwerd en Gorecht naast elkaar gebruikt – ogenschijnlijk zonder enig onderscheid. In oudere bronnen en in een kerkelijke context komen we meestal de term Go en Wold tegen.

De eerste vermeldingen van het Gericht van Selwerd zijn te vinden in oorkonden die uit twee opeenvolgende jaren dateren: 1371 en 1372.⁴¹³ Er is een klein maar opmerkelijk verschil tussen beide. In het eerste geval is sprake van de verpachting van het 'weerlicke gherichte ende heerlicheyt, hoghe ende leghe, te Groeninghen ende te Zelewaert mit Wolde ende Gho ende alle hoere toebehoeren', in het tweede gaat het om het 'Nijdingegued mit al sinen toebehoern, also alsoe dat ghelegghen is in den gherichte van Zelewaert ende kerspel van Gronincgen'. In het eerste geval wordt uitdrukkelijk het overheidsgezag bedoeld dat te Groningen, in Selwerd alsmede in Wold en Go wordt uitgeoefend, in het tweede is het 'Gericht van Selwerd' een topografische naam, een aanduiding van het gebied waar de met Selwerd verbonden rechten geldig waren. De benaming Gericht van Selwerd herinnert aan de tijd waarin degenen die de jurisdictie in Go en Wold uitoefenden, ook burchtheer van Selwerd waren.

De benaming 'Gorecht' verschijnt pas relatief laat in de bronnen. Ik heb haar niet aangetroffen in stukken van vóór de zestiende eeuw. Net zoals in het geval van (het gericht van) Selwerd is het 'recht' dat in 'Go' gold onderdeel geworden van de geografische aanduiding. We moeten aannemen dat ten tijde van het in zwang raken van de term 'Gorecht' in juridische zin geen onderscheid meer werd gevoeld tussen Go en Wold.

De door syndicus Bernhard Alting gebruikte benaming Go- en Woldrecht lijkt me kunstmatig, maar getuigt wel van een juist begrip van de materie.

eenkomst niet alleen baas in eigen huis, maar kwam het ook in het bezit van de belangrijkste landsheerlijke functies in het rondom de stad gelegen gebied. De inwoners van het Gorecht waren onderdanen geworden van Groningen.⁴¹⁴ Wellicht heeft het stadsbestuur kort na 1392 het Schuitendiep laten graven om het Hunzewater via de stad naar de Borgham af te leiden.⁴¹⁵ Indien deze veronderstelling juist is, zou dit feit een treffende illustratie zijn van de betekenis die het bezit van het overheidsgezag over het Gorecht voor de stad had. Door deze ingreep werden niet alleen de bestaande waterstaatkundige problemen – voorlopig – opgelost, maar kregen de Groninger turfschippers ook de beschikking over een veel gemakkelijker vaarweg tussen de stad en de veencomplexen ten zuidoosten van Groningen. De suggestie van Overdiep dat het Schuitendiep mede gegraven is om de waterstand in de

stadsgrachten op peil te houden, is minder aannemelijk. Om werkelijk effectief te zijn zou het Hunzewater dan enkele meters omhoog hebben moeten lopen.⁴¹⁶ De veronderstelling dat het Hunzewater voor de stad ook defensieve betekenis had, gaat alleen op voor de oostzijde van de stad, waar het peil in het Schuitendiep en de huidige Turfsingel aan dat van de Hunze beantwoordt. De zuidelijke stadsgracht lag zeker twee meter hoger dan het peil van het Schuitendiep.⁴¹⁷

Op grond van zijn plicht het onderhorige gebied tegen wateroverlast te beveiligen behoorde het zonder enige twijfel tot de bevoegdheden van het stadsbestuur als wettige overheid van het Gorecht om de ingezetenen graafwerk te laten verrichten. Met enige goede wil zou men ook kunnen volhouden dat het in het voordeel van de Gorechters was dat Groningens defensie en economie werden versterkt. Het is echter duidelijk dat

de grens tussen het stedelijk eigenbelang en de plichten van een gewetensvolle overheid niet altijd scherp te trekken is en gemakkelijk overschreden kan worden.⁴¹⁸

2.2.7 Frederik van Blankenheim

De stad heeft zich niet lang in de heerschappij over het Gorecht kunnen verheugen. In 1393 trad in Utrecht een nieuwe bisschop aan: Frederik van Blankenheim. Deze nam geen genoegen met het feit dat het gezag van de Utrechtse bisschop als wereldlijk heer in de loop van de eeuwen vrijwel geheel was verloren gegaan als gevolg van verwaarlozing of verpachting en uitgifte van onderdelen ervan als erfelijk leengoed. Niet alleen in Groningen en het Gorecht, maar ook elders in het Sticht was er van zijn grafelijke rechten en bevoegdheden weinig overgebleven. Bij zijn aantreden als bisschop zwoer Frederik van Blankenheim zijn best te zullen doen om alles terug te winnen wat het Sticht in de loop der eeuwen was kwijtgeraakt.⁴¹⁹ Aan de hand van onder meer de gouden bul van Hendrik III uit het jaar 1040 stelde hij vast dat het gehele graafschap Drenthe met alle heerlijkheden en hun toebehoren, inclusief de hof en stad van Groningen, aan hem als bisschop, de Utrechtse kerk en het Sticht toebehoorden.⁴²⁰ De bisschop wilde overigens niet alleen herstel van het oude gezag, hij streefde er zelfs naar het Sticht uit te breiden met de heerloze Ommelanden.⁴²¹

Alvorens de bisschop een eerste stap kon zetten op de weg naar versterking van zijn positie in het noorden moest hij de verhouding met het domkapittel regelen. Dit had immers een gedeelte van de overheidsmacht nog maar kort tevoren in vreemde (=Groningse) handen laten overgaan. Op 5 september 1400 stonden deken en domkapittel aan de bisschop datgene af wat zij in 1392 aan de stad Groningen hadden verpacht: alle rechten en heerlijkheden, hoog en laag, binnen en bui-

ten de stad Groningen. Daarnaast werden ook alle cijnsen, tienden, inkomsten en goederen overgedragen die het domkapittel in en buiten de stad Groningen bezat. In ruil daarvoor kreeg het kapittel inkomsten uit landerijen in het laagveengebied van het Nedersticht.⁴²²

Aldus toegerust kon Frederik van Blankenheim zijn belangrijkste eis aan het Groningse stadsbestuur presenteren: hij wilde dat de stad hem als landsheer zou erkennen, ook al was ze in de loop der jaren aan haar zelfstandigheid gewoon geraakt.⁴²³ Het is niet nodig om de langdurige worsteling tussen de Utrechtse bisschop en de stad Groningen in detail te beschrijven. In 1405 kwam het tot een verzoening. Bepaald werd dat Groningen de 'heerschap van Zelweert' (het overheidsgezag over het Gorecht) met de bijbehorende pachtakte van het domkapittel aan de bisschop zou overdragen en dat de bisschop op zijn beurt de rechtsmacht *over de stad* voor 100 jaar zou verpachten aan het stadsbestuur. Groningen moest hiervoor jaarlijks op 29 september te Coevorden een bedrag van 28 oude Franse schilden betalen.⁴²⁴ De stadjes mochten zelf een ambtenaar aanstellen die de rechtspraak binnen de stad en de stadstafel zou bedienen. Deze 'schulte' zou zijn ambtseed echter moeten afleggen in handen van de bisschoppelijke ambtman.⁴²⁵ Op die manier zou het iedereen duidelijk zijn hoe het met de hiërarchische verhoudingen gesteld was. Voor de uitoefening van de jurisdictie en het overheidsgezag *in het Gorecht* zou de bisschop zelf een 'ambtman' benoemen.

Beide partijen hadden zowel gewonnen als verloren: Groningen was de zeggenschap over het Gorecht aan de bisschop kwijtgeraakt, maar had de stedelijke jurisdictie behouden, zij het onder erkenning van 's bisschops oppergezag. Van een huldiging van de bisschop als landsheer wilde het stadsbestuur echter niet weten en van verdere machtsuitbreiding van de bisschop in noordelijke richting kon al helemaal geen sprake zijn.⁴²⁶ Frederik van Blankenheim wist hierna de

druk op Groningen zover op te voeren, dat het stadsbestuur veertien jaar later (1419) alsnog overstag ging en zich bereid verklaarde de bisschop van Utrecht als landsheer te huldigen.⁴²⁷ Alle mannelijke personen ouder dan twaalf jaar zouden zweren 'goede truwe stichtslude' te zijn en te blijven ten eeuwigden dage. Voor het overige mocht de stad haar voorrechten behouden; de bisschop van zijn kant zou zich niet bemoeien met Groningens politiek jegens de Ommelanden en verder de stad 'bescudden ende beschermen' zoals zijn andere onderdanen.

Mij is, noch ten aanzien van de stad Groningen, noch ten aanzien van het Gorecht, gebleken dat deze zwaar bevochten erkenning van de Utrechtse bisschop als landsheer op enigerlei wijze van invloed is geweest op de loop van de gebeurtenissen in deze streken. Van enig Utrechts 'beleid', om deze anachronistische term eens te gebruiken, heb ik geen sporen aangetroffen. Eerder het tegendeel is het geval. Toen in 1425 het Groninger stadsrecht aan een nieuwe formulering toe was, waren het burgemeesters, raad en 'wijsheid' van de stad Groningen, die zonder enige bemoeienis van hun landsheer besloten 'der Stadt boeck' te vernieuwen. Ook bij veranderingen zou de bisschop er niet aan te pas komen: in de stad zelf en binnen de stadstafel was de stedelijke gemeenschap eigen baas.

2.2.8 David van Bourgondië

Eerst ten tijde van het episcopaat van David van Bourgondië (1455-1496) trad er weer een verandering op in de verhouding tussen de stad Groningen en het Gorecht. De Utrechtse bisschop ging gebukt onder zware financiële problemen en zag zich genooddaakt de rechten over het Gorecht te gelde te maken, die zijn voorganger Frederik van Blankenheim met zoveel moeite in handen had gekregen. Op 19 december

1460 sloot hij een overeenkomst met burgemeesters en raad van Groningen waarbij hij hun het gericht van Selwerd verpandde voor 1600 gulden ineens en een jaarlijks op Pasen te betalen bedrag van 100 gulden. De overeenkomst zou gelden voor het leven van bisschop David plus zes jaren; daarna zou zij doorlopen, tenzij men haar zes weken tevoren opzegde. Op grond van deze regeling kreeg de stad het overheidsgezag over het Gorecht weer in handen, mocht ze de bijbehorende inkomsten innen en had het recht er een ambtman aan te stellen.⁴²⁸

Het heeft er alle schijn van dat het Groninger stadsbestuur, naast de bediening van de justitie in het Gorecht en de inning van inkomsten daaruit, in de jaren na 1460 ook uitvoering heeft gegeven aan de overige overheidsrechten, die het op grond van de overeenkomst met bisschop David van Bourgondië ten opzichte van dat gebied had verworven.⁴²⁹ Het is ook moeilijk voorstelbaar dat de stad, die in deze periode het toppunt van haar macht bereikte, zich als landsheer van de Ommelanden gedroeg en zelfs de heerschappij over Westerlauwers Friesland nastreefde, genoeg zou hebben genomen met een tweederangspositie in haar onmiddellijke omgeving.⁴³⁰ Het kan daarom niet verbazen dat het stadsbestuur, toen het uit vrees voor de expansiedrift van de Bourgondische hertog Karel de Stoute aan de zuidzijde van de stad de verdedigingswerken liet versterken, bij dat werk ook gravers inzette uit de aan de stad onderhorige gebieden Oldambt en Gorecht. Dezen ontvingen geen loon, maar werden tijdens hun arbeid door de burgerij onderhouden.⁴³¹ De stad heeft hen waarschijnlijk op grond van de weerplicht van haar onderdanen voor deze werkzaamheden opgeroepen.⁴³² Opmerkelijk is de toonzetting van een overeenkomst die de stad Groningen enerzijds en de kerspelen van het Gorecht en het convent te Essen anderzijds in 1473 sloten over het onderhoud van het Schuientdiep.⁴³³ Deze lijkt niet op die van een wettige

overheid die haar wil oplegt aan haar ondergeschikten. Integendeel, het heeft er veeleer de schijn van dat het om een afspraak tussen gelijkwaardige partners gaat.⁴³⁴ De Gorechters beloofden de bovenloop van het Schuientdiep te onderhouden tot aan de stenen brug bij de Damsterweg (de Steentil dus), de stad van haar kant zegde toe het onderhoud te zullen verzorgen vanaf dat punt tot aan de watergang die vanaf de stad naar Selwerd liep.⁴³⁵ Kan het zijn dat het stadsbestuur in dit geval geen gebruik kon maken van zijn overheidsgezag omdat hier naast puur waterstaatkundige vooral ook economische belangen van de stedelingen in het geding waren?

Welke rol de door het stadsbestuur benoemde ambtman precies vervulde valt niet te zeggen.⁴³⁶ Het ontbreekt ons aan bronnen die ons kunnen vertellen in hoeverre hij, naast de bediening van de 'justitie' uit naam van de bisschop, op het terrein van de 'politie' (algemeen bestuur) optrad als een verlengstuk van het Groninger stadsbestuur. Wel weten we dat hij ook een rol speelde bij het beheer van de Utrechtse goederen in en rond Groningen. Zo zijn uit de jaren 1474, 1476 en 1481 kwitanties bewaard gebleven die door de ambtman van Selwerd zijn afgegeven wegens de betaling van pachtsommen die Johan Wicheringe als pachter van de bisschoppelijke tafelgoederen verschuldigd was.⁴³⁷ Een opgave van de betreffende goederen vindt men in het stuk waarbij de bisschop deze verpachting ter openbare kennis brengt. Het dateert van 7 juli 1459 en is gedrukt bij Driessen.⁴³⁸ Op 23 augustus 1462 bevestigde de bisschop deze verpachting nog eens – zij blijkt dan ook nog enkele bestanddelen te omvatten die in 1459 niet werden genoemd – , onder voorbehoud van de goedkeuring van de vijf Utrechtse kapittels. Tegelijk beloofde hij Wicheringe schadeloos te zullen stellen wanneer hij de vereiste goedkeuring van de kapittels niet binnen een jaar kreeg.⁴³⁹

2.2.9 Verraad en onderwerping

Ondertussen kwam de onafhankelijkheid van de stad Groningen, net als die der Ommelander landschappen, onder druk te staan. Zoals we hierboven in het voorbijgaan gezien hebben, had de Bourgondische hertog Karel de Stoute al begerige blikken geworpen op de noordelijke gewesten, maar deze dreiging was overgedreven.⁴⁴⁰ Wel had deze ervaring Groningers en Ommelanders ertoe gebracht zich, ter verdediging van de onafhankelijkheid, nader met elkaar te verbinden.⁴⁴¹ Tegen het einde van de eeuw doemde er echter een nog veel groter gevaar op. Keizer Maximiliaan had in april 1498 zijn oom, hertog Albrecht van Saksen, beleend met Friesland.⁴⁴² Voor de Saksische hertog hield Friesland niet bij de Lauwers op. Ook de Ommelanden en zelfs de stad Groningen hoorden bij het gebied waarover hij door de keizer tot *gubernator* en *potestaat* was aangesteld.

Door dit ingrijpen van de hoogste autoriteit in het Rijk (de keizer zelf) kwam impliciet een eind aan de Utrechtse zeggenschap over Groningen, die ruim vier en een halve eeuw had geduurd. Het stadsbestuur deed of zijn neus bloedde en wendde zich, net alsof de oude verhoudingen nog van kracht waren, tot Frederik van Baden die sinds 1496 de Utrechtse bisschopszetel bekleedde en krachtens zijn landsheerlijke plichten gehouden was de stad tegen vreemde heren te verdedigen. Erg gehecht aan zijn gezag over Groningen en omstreken bleek de bisschop niet te zijn. Door zijn bemiddeling kwam het op 4 november 1498 tot een bestand tussen de Saksische hertog en de stad Groningen.⁴⁴³ Dit hield overigens niet lang: de oorlogshandelingen werden in het volgende jaar voortgezet. Graaf Edzard van Oost-Friesland, die optrad als bondgenoot van de Saksische hertog, viel Groningerland binnen en had zelfs de moed het Gorecht aan te pakken. Hij maakte er gevangenen, roofde en brandde en vergreep

Portret van Albrecht van Saksen (1443-1500).

Albrecht van Saksen was een zoon van keurvorst Frederik uit het Saksische huis Wettin. Hij voerde het bevel over het leger van het Duitse Rijk bij operaties in Hongarije en de Bourgondische Nederlanden. In 1488 werd hertog Albrecht stadhouder-generaal in het laatstgenoemde gebied, in 1498 werd hij benoemd tot 'erfelijk gouverneur en potestaat' in de Friese landen. Hij stierf te Emden, nadat hij tijdens de – vergeefse – belegering van Groningen ernstig ziek geworden was. Gravure door J.F.C. Reckleben in J.P. Arend, *Algemene geschiedenis des Vaderlands*.

Groninger Archieven, THAG 4078.

zich daardoor aan 'mijns heeren lande van Utert', zoals Sicke Benninge zegt.⁴⁴⁴ Albrecht van Saksen belegerde Groningen zonder resultaat, maar na zijn dood (1500) zette zijn zoon Georg de politiek van zijn vader voort.

Nog in 1505, toen de Groningers bij de bisschop klaagden dat de graaf van Oost-Friesland bij de Punterbrug bezig was een blokhuis op te richten en daarmee een belangrijke levensader van de stad dreigde af te snijden,⁴⁴⁵ bevestigde de bisschop met zoveel woorden dat Groningen tot het Sticht behoorde en dus 'onder de protectie van Sint Maartens Mantel' stond; 'de bisschop van Utrecht was zijn natuurlijke landsheer.' Indien de Saksische hertog en diens bondgenoot, Edzard van Oost-Friesland, dit niet wensten te erkennen, zou het Sticht de wapens tegen hen opnemen.⁴⁴⁶ Maar toen puntje bij paaltje kwam – de keizer zelf had de bisschop verboden zich in het conflict te mengen – weigerde hij de stad gewapenderhand te hulp te komen.⁴⁴⁷ Erger nog, in maart 1506 sloot de bisschop te Hattem, buiten medeweten van de Groningers, een overeenkomst met de Saksen. Bij die gelegenheid werd afgesproken dat de bisschop en de Saksische hertog een gelijke inspanning zouden leveren om Groningen zo spoedig mogelijk te bemachtigen en de stad te dwingen de Ommelanden aan Georg van Saksen over te dragen. Nadat men zich van Groningen zou hebben meester gemaakt, zou de bisschop de stad zo lang in beheer nemen totdat op rijksniveau een beslissing genomen was over beider rechten ten aanzien van Groningen.⁴⁴⁸

Door het uitblijven van hulp van Stichtse zijde was Groningen in militair opzicht in een uitzichtloze situatie beland. Voor de trotse stadsbestuurders was dit aanleiding tot het zetten van een dramatische stap. Overtuigd dat alles beter was dan onderwerping aan de Saksische hertog, besloten ze in arren moede Edzard van Oost-Friesland als heer te accepteren. Deze stond de Groningers nader dan de uitheemse vorst die Georg van Saksen voor hen was. Ze waren van mening dat het

beter was een buurman en landgenoot tot landsheer te hebben 'dan een vreemde Saks, die elke jaar nieuwe uitbidders zal gaan sturen'.⁴⁴⁹ Op 1 mei 1506 vond de luisterrijke intocht van Edzard in Groningen plaats.⁴⁵⁰

Volgens Bernhard Alting kon het Groningen niet verweten worden dat het in 1506 Edzard van Oost-Friesland als heer aanvaardde: het was een kwestie van overmacht geweest.⁴⁵¹ Hoe men achteraf de situatie beoordeelt waarin de stad zich destijds bevond, hangt voor een belangrijk deel af van het politieke gezichtspunt dat men inneemt. Johan Rengers van Ten Post, de prominente zestiende-eeuwse Ommelander en gezwoeren vijand van de stad, zag het anders dan de stadjer Alting en de van oorsprong Oostfriesse geschiedschrijver Ubbo Emmius, op wie Altings verhaal teruggaat.⁴⁵² Ik geef Rengers woorden in modern Nederlands weer: 'Toen de Groningers geen hulp kregen van Utrecht, Kampen, Deventer en Zwolle verlieten ze meteen hun heer, de bisschop, en namen graaf Edzard aan. In die zin is het niets nieuws dat deze stad zich erop beroemt nooit gewapenderhand ingenomen te zijn. Zodra ze een beetje belegerd en in het nauw gebracht worden, verlaten ze hun heer en gaan over naar een ander.'⁴⁵³

Bij het verhaal over het aannemen van graaf Edzard als beschermheer tekent Ubbo Emmius aan dat dit het einde was van de Utrechtse zeggenschap in de stad.⁴⁵⁴ Met deze formulering gaat onze geschiedschrijver echter wat al te kort door de bocht. De bisschop deed pas in 1528 – ten gunste van Karel van Habsburg (sinds 1520 keizer Karel V) – afstand van zijn wereldlijke gezag in het Sticht, waaronder ook zijn rechten op Groningen begrepen waren.⁴⁵⁵ Ook aan Groningse kant meende men niet meteen helemaal van de bisschop af te zijn. In de tekst van de overeenkomst waarin de stad Groningen de Oostfriesse graaf als heer aanvaardde, werd dan ook een uitdrukkelijk voorbehoud gemaakt voor eventuele Utrechtse rechten op de stad.⁴⁵⁶ Daarnaast zijn er ook enkele andere aanwijzingen dat de bisschop onder

graaf Edzard nog als landsheer van het Gorecht werd erkend. Ik kom daarop in het vervolg terug. In praktische zin heeft Emmius natuurlijk wel gelijk: het was in 1506 wel degelijk gedaan met 's bisschops macht over Groningen en de precariën zullen wellicht nauwelijks meer als erkenning van diens landsheerlijke status zijn ervaren.

Voor de bestuurders van een stad die in de praktijk al vele generaties lang onafhankelijk was geweest, was de onderwerping aan graaf Edzard een zware vernedering. Dat zij afstand moesten doen van hun gepretendeerde zeggenschap over de Ommelanden was al een zware slag, maar krachtens de akte van 24 april 1506 moesten ze ook het overheidsgezag binnen de stad opgeven. Dat was formeel wel altijd in handen van de bisschop gebleven, maar feitelijk was het stadsbestuur eigen baas geweest. Overigens erkende Edzard wel de oude Groningse vrijheden en rechten. Mogelijk heeft men onder deze 'vrijheden, privilegie, rechten, olde heerdommen ende gude ghewoenten' ook de administratie van de justitie in het Gorecht begrepen, maar zeker is dat niet.⁴⁶³

Ook Edzard van Oost-Friesland wist zich niet staande te houden in de turbulenties die het begin van de zestiende eeuw kenmerkten. Acht jaar later liet Groningen zijn nieuwe landsheer vallen en onderwierp zich aan hertog Karel van Gelre. Noch in de akte van 1514 waarin de Gelderse hertog zich bereid verklaarde Groningen in bescherming te nemen en zijn rechten en vrijheden te respecteren,⁴⁶⁴ noch in het tractaat van het jaar 1518 waarin de in 1515 gemaakte nadere afspraken over de verhouding tussen stad en hertog werden bevestigd,⁴⁶⁵ staat iets vermeld over het Gorecht. Dit is op zichzelf niet zo opmerkelijk, want ook in de akte waarin de stad zich aan Edzard onderwierp, ontbrak een mededeling daarover. Over eventuele Utrechtse

EEN OPENLIJKE VIJAND

De Utrechtse bisschop Frederik van Baden – een neef van keizer Maximiliaan I en ook verwant aan de hertogen van Saksen – moest laveren tussen zijn rechten en plichten als landsheer van Groningen en de belangen van de Saksische en Habsburgse politiek. In Groningse ogen maakte hij zich schuldig aan bedrog door een akkoord te sluiten met hertog Georg van Saksen die Groningen aan zich wilde onderwerpen.

Een zestiende-eeuwse kroniekschrijver karakteriseerde Frederik van Baden als een ‘dubbelt geselle: hie was yn Gronynghen heerlycke gehuldet; nochtans had hie hemelick syn macht mede voer Groenynghen ende holp den hartich [=hertog] waer hie konde om Groenynghen to verderven’.⁴⁵⁷

Toen Edzard van Oost-Friesland in de voorzomer van 1505 bij de Punterbrug de schans Weerdenbras opwierp, had burgemeester Coert Coenders het voorstel gedaan om het burgerleger te laten ingrijpen. Anderen in het stadsbestuur wilden echter liever de bisschop inlichten: het was immers op diens territorium dat Edzard bezig was.⁴⁵⁸

Bisschop, ridderschap en steden van het Sticht lieten de Groningers daarop in antwoord weten dat die zelf niets hoefden te doen. Er zouden Stichtse strijdkrachten naar het noorden komen om de Oostfriese graaf aan te pakken en het fort te verwoesten. ‘Maar de bisschop deed dit alleen om de stad te bedriegen en te voorkomen dat het burgerleger zou uittrekken. Op die manier zou de schans voltooid kunnen worden zonder dat de Groningers er een stokje voor staken. Zo is het ook gebeurd, want de Groningers hechtten geloof aan de ijdele en valse brieven van de bisschop. Maar wie er niet kwamen, dat waren de bisschop en de Stichtse steden.’⁴⁵⁹

In 1648 wees Bernhard Alting op de betekenis die de gebeurtenissen in de periode 1506-1514 hebben gehad voor de relatie tussen Groningen en het Gorecht enerzijds en de bisschop van Utrecht anderzijds:

‘Toen Groningen zo in de knel zat werd de bisschop als “Patroon ende Prince van Groningen” om hulp, troost en redding verzocht. In plaats daarvan gedroeg hij zich eerst in het geheim en daarna in het openbaar als Groningens vijand. Op die manier is de stad (en samen met de stad ook het Gorecht) losgeraakt van de bisschop (die zijn beloften niet nakwam). Hij had beloofd dat hij de stad naar vermogen zou beschermen en haar in haar oude vrijheid en rechten handhaven, mits zij de bisschop en de kerk van Utrecht trouw zou zijn en nooit meer een andere landsheer zou aannemen, tenzij ze daartoe met geweld werd gedwongen.’⁴⁶⁰

Met het begrip ‘openlijke vijand’ doelde Alting op het feit dat bisschop Frederik van Baden in juli 1513 een verbond sloot met Georg van Saksen.⁴⁶¹ De steden Deventer en Zwolle en de ridderschap van Overijssel waren ook partners in deze overeenkomst geweest. Het verbond, dat een looptijd had van twintig jaar, was gericht tegen de dreigende samenwerking tussen graaf Edzard van Oost-Friesland en de stad Groningen enerzijds en hertog Karel van Gelre anderzijds. Sicke Benninge deelt op het jaar 1514 mee dat de Groningers, toen dezen van dit verbond hoorden en er een kopie van kregen, ‘dat landt van Drenthe en gestichte voor viandt’ hielden. Vanaf dit moment was er dus openlijke vijandschap tussen Groningen en het Sticht Utrecht.⁴⁶²

rechten heet het in het tractaat van 1518 dat daarvan waarschijnlijk geen sprake is, ‘maar als ze er toch blijven te zijn zal de hertog de Groningers daarvan schadeloos houden’.

In de literatuur stuiten we op tegenstrijdige opvattingen over de verhoudingen tussen de stad en het Gorecht in de eerste decennia van de zestiende eeuw en

over de rol die de bisschop van Utrecht, graaf Edzard van Oost-Friesland en de hertog van Gelre op dit punt speelden. Bernhard Alting deelt mee dat de stad onder graaf Edzard ‘over het Gorecht niet te seggen gehadt’ heeft,⁴⁶⁶ evenals Ypeij en Feith.⁴⁶⁷ J.A. Feith daarentegen achtte het niet onwaarschijnlijk dat Edzard en Karel van Gelre het bewind over het Gorecht aan de stad hebben gelaten.⁴⁶⁸

Een tweetal aanwijzingen dat tot dusver aan de aandacht van de onderzoekers van de Gorechter instituties is ontsnapt⁴⁶⁹ kan wellicht toch nog enig licht in deze duistere zaak brengen. Op zijn minst moet er een poging gedaan worden om de – op het eerste gezicht tegenstrijdige – stukken te interpreteren. Ze dateren uit de jaren 1513 en 1515, dus kort vóór en kort na het cruciale jaar 1514, waarin het Groningse stadsbestuur zich genoodzaakt zag openlijk te breken met de bisschop van Utrecht en Karel van Gelre als landsheer aan te nemen.

De eerste tekst is een passage uit de kroniek van Sicke Benninge.⁴⁷⁰ De bewuste paragraaf, geplaatst op het jaar 1513, betreft ‘de beleninge der overheit ende dat schultampt van Gronningen’ en vertelt, kort samengevat, dat Groningen de relatie met Utrecht aanvankelijk heeft laten lopen, maar de draad in 1513 weer heeft opgepakt. Benninge herinnert zijn lezers eraan dat de bisschop van Utrecht ‘geene gewalt noch overheyt ofte gebodt over de Stadt van Gronningen’ had. Wel moesten de Groningers (overeenkomstig de met bisschop Frederik van Blankenheim in 1405 gemaakte afspraak) één keer in de honderd jaar ‘het overste gerichte’ in leen ontvangen van de bisschop, zodat de stadsbestuurders ‘mochten richten toe hals en toe hoeved’. Voor de uitvoering van deze zogenaamde ‘hoge jurisdictie’ mochten ze naar eigen believen een schulte benoemen, die vanwege de bisschop ‘dat laeste oordeel’ moest uitspreken over misdadigers die de doodstraf verdiend hadden. Overeenkomstig de bepalingen van het in 1405 gesloten verdrag moest de stad hiervoor jaarlijks op Sint Michiel (29 september) 28 oude Franse schilden aan de bisschop betalen.⁴⁷¹

Benninge zegt dan dat de belening verlopen was ‘van dat honderste jaer al hent [=tot] men schreeff 1513,’ en dat men in dit jaar opnieuw tot belening overging.⁴⁷² Hij zegt er niet bij dat ook het jaarlijkse bedrag van 28 oude Franse schilden sinds het vervaljaar

1506 niet was betaald, maar dit blijkt uit het vervolg van deze passage. Daarnaast, zo zegt de kroniekschrijver (overigens zonder te verwijzen naar de verpanding door David van Bourgondië in 1460),⁴⁷³ had de stad Groningen ‘dat schultampt van Haren’⁴⁷⁴ in leen van de bisschop, waarvoor ze hem jaarlijks op Pasen 100 rijns-guldens moest betalen. De stad had in 1513 echter een betalingsachterstand van *f*700. Dit betekent dat men zeven jaren niet betaald had, ofwel dat na Pasen 1506, het jaar waarin de stad graaf Edzard als beschermheer had binnengelaten, ook geen betaling meer had plaatsgevonden voor het Gorecht. Het lijkt erop dat de Groningers in de chaotische periode van het beleg door de Saksen en het bewind van graaf Edzard de relatie met Utrecht hebben laten versloffen, maar dat men in 1513 toch weer redenen zag om de oude landsheer gunstig te stemmen. In ieder geval is er, aldus Benninge, een *deal* gesloten: de bisschop zou in totaal *f*1200 krijgen, de eerste helft op Midwinter (Kerstmis 1513), de tweede helft op 1 mei (1514).⁴⁷⁵ Of deze betalingen geheel en al zijn verricht vertelt Benninge niet. Nog vóórdat de tweede termijn verviel, waren de Groningers tot het inzicht gekomen dat de bisschop ‘hun vijand’ geworden was. Sicke Benninge behoorde tot de leidende kringen in Groningen en heeft een rol gespeeld bij het beheer van de stadsfinanciën.⁴⁷⁶ Het is niet onmogelijk dat hij zelf de onderhandelingen met de Stichtse autoriteiten heeft gevoerd of anderszins daarbij betrokken is geweest. We mogen daarom aannemen dat zijn verhaal klopt en dat men van Groningse zijde serieus geprobeerd heeft de relatie met de officiële landsheer te herstellen.

Een aanwijzing voor de manier waarop het Gorecht onder Edzard werd beheerd vinden we in het tweede stuk dat ik in dit verband onder de loep wil nemen. Het gaat daarbij om een document in de Gelderse archieven, waarbij maarschalk Willem van Ooy, als

Het huis Coenders te
Helpman.
Gewassen pen-
tekening door J.
Stellingwerf.
Groninger Archieven,
THAG 3543.

gevolmachtigde van hertog Karel van Gelre en onder voorbehoud van 's hertogen goedkeuring, aan Berend Coenders vergoeding toekent van de schade die deze ten gevolge van de oorlog had geleden. Het stuk dateert van 2 maart 1515, dus een luttele twee weken nadat het stadsbestuur en Willem van Ooy (buiten medeweten van graaf Edzard) nadere afspraken hadden gemaakt over de relatie tussen Groningen en de Gelderse hertog en waarbij was aangetekend dat 'Utrecht' vermoedelijk geen rechten meer op Groningen had en dat – mocht anders blijken – de hertog de stad voor de gevolgen daarvan zou vrijwaren.

Uit Willem van Ooy's akte van 2 maart 1515⁴⁷⁷ kennen we de achtergrond van de schadevergoeding die Berend Coenders werd toegekend. Het verhaal berust op de verklaring die de belanghebbende daarover zelf had afgelegd. 'Berent Conrades' had het 'gericht van

Selwerd een tijdlang vanwege bisschop Frederik van Baden bediend en 'geregeerd'. Hij betaalde de bisschop daarvoor een pacht van f100.⁴⁷⁸ De bisschop heeft echter een verdrag gesloten met Georg van Saksen tegen de stad Groningen en haar beschermers, waardoor hij een vijand van de stad geworden is.⁴⁷⁹ De bisschop heeft ook toegestaan dat het blokhuis Weerdenbras 'in het gericht van Selwerd' werd opgericht tegen de stad Groningen.⁴⁸⁰ Het gevolg daarvan is geweest dat Berends huis tweemaal door de vijanden in brand gestoken is en dat hij ook nog andere schade heeft geleden.⁴⁸¹ In totaal beliep de schade f1000. Bovendien was het hele Gorecht verwoest, zodat Coenders een aantal jaren geen of zeer weinig inkomsten had gehad. Om deze reden eiste hij van de bisschop een schadevergoeding en vroeg hij Willem van Ooy om hem daarbij vanwege de hertog van Gelre te helpen. Berend Coenders

had ook meteen aangegeven op welke manier die hulp geleverd kon worden: hij had nu vier of vijf jaar geen pacht aan de bisschop betaald en wilde dat ook de komende vijf of zes jaar niet doen. Tien jaren niet betaalde pacht zouden gelijk staan aan het bedrag van de schade: *f*1000. Willem van Ooy vond dit een redelijk voorstel, confisqueerde de reeds verschenen pacht als 'viantlijk gued' en wees ook de toekomstige pacht aan Berend en zijn erfgenamen toe, totdat de schade zou zijn vergoed.

Dit verhaal vraagt op een aantal punten om interpretatie en commentaar. Laten we eerst de persoon van Berend Coenders nader bezien.⁴⁸² Berend Coenders of Conrades (ook andere spellingsvarianten komen voor) was een zoon van Jan of Johan Coenders uit Dokkum. Ubbo Emmius vermeldt hem in zijn lijst van Groningse burgemeesters op het jaar 1496.⁴⁸³ De periode waarin Berend Coenders – aanvankelijk in afwisseling met anderen – het ambt van 'scholte van Haren' of 'amptman des Gerichtes van Selwerden' bekleedde, was zeer lang: reeds in 1480 beoorkondde hij in die kwaliteit de verkoop van enig land in het kerspel Noorddijk.⁴⁸⁴ Ofschoon Berend Coenders in zijn verhaal geen enkele aanwijzing gaf over de eventuele rol die de stad Groningen met betrekking tot het Gorecht speelde, ligt het voor de hand te veronderstellen dat hij door de raad als ambtman van het Gorecht was benoemd overeenkomstig de bepalingen van het verdrag dat in 1460 tussen de stad en bisschop David van Bourgondië was gesloten.

Berend Coenders was, net als zijn broer Coert die herhaaldelijk burgemeester was, een belangrijk man in het Groningen van rond 1500. In 1504 was hij lid van de stedelijke afvaardiging naar de onderhandelingen over een wapenstilstand, die op initiatief van de bisschop te Vollenhove werden gehouden.⁴⁸⁵ Na zijn aantreden als beschermheer van Groningen benoemde Edzard van Oost-Friesland Berend Coenders en oud-burgemeester Ludeken Horneken tot hoofdman (1506).⁴⁸⁶ Coenders genoot dus het vertrouwen van graaf Edzard

en het kan dan ook niet verbazen dat hij door hem werd gehandhaafd als ambtman van het Gorecht. Uit de verklaring van 1515 blijkt verder dat Berend Coenders in deze functie optrad in naam van de bisschop en niet namens graaf Edzard. Dit wijst erop dat de graaf inderdaad de rechten van de bisschop – en ook het benoemingsrecht van de Groningse raad – heeft ontzien, conform de bepaling uit de huldigungsakte van 1506 dat ieders rechten zouden worden gerespecteerd, 'sunderlinghe der kerken ende stichte van Utrecht'.⁴⁸⁷ Deze situatie heeft, zo lijkt het, geduurd tot het moment dat de bisschop als bedrieger werd ontmaskerd en duidelijk werd dat hij in plaats van landsheer vijand geworden was (1514).

Ambtman Coenders deelde in zijn verklaring tegenover Willem van Ooy mee, dat er vier of vijf jaar lang geen pacht betaald was voor het gericht van Selwerd. Dat er een betalingsachterstand was komt overeen met wat Sicke Benninge ons hierboven meedeelde. Er zijn echter twee punten die nadere verklaring behoeven: in de eerste plaats lijkt het bij Benninge te gaan om betalingen uit de stadskas, terwijl Berend Coenders de indruk wekt dat hijzelf degene was die de pacht moest betalen en een rechtstreekse relatie met de bisschop onderhield. In de tweede plaats klopt het aantal achterstallige jaren niet. Benninge zegt dat Groningen *f*700 moest betalen (vanwege zeven jaren betalingsachterstand), maar Coenders heeft het vaagweg over vier of vijf jaren. Volgens Benninge is dus na 1506⁴⁸⁸ niet meer betaald, volgens Coenders zijn de betalingen in 1510 of 1511 gestopt.⁴⁸⁹ We kunnen ons gemakkelijk van dit verschil afmaken door te veronderstellen dat onze zegslieden zich hebben vergist of de waarheid opzettelijk geweld hebben aangedaan, hetgeen in Coenders' geval tot zijn eigen voordeel kon strekken. Maar als we de mogelijkheid onder ogen willen zien dat beide heren gelijk zouden kunnen hebben, moeten we nagaan of er een andere verklaring is.

Benninge meldt dat de in 1513 met de Utrechtse autoriteiten gesloten *deal* resulteerde in de afspraak dat het totale verschuldigde bedrag ter hoogte van f1200 in twee termijnen zou worden betaald: de eerste helft op Kerstmis 1513 en de tweede helft op 1 mei 1514.⁴⁹⁰ Als we veronderstellen dat eind 1513 inderdaad vanwege⁴⁹¹ de stad Groningen de helft van het verschuldigde bedrag is betaald, mag men aannemen dat de betalingsachterstand voor wat betreft het Gorecht zo ongeveer was gehalveerd. Dat betekent dat men nu niet meer van 1506 achterstallig was, maar vanaf 1509 of 1510. De keuze tussen beide laatste jaren hangt af van de manier waarop je f700 voor zeven jaar in tweeën deelt: eerst f300 en dan f400 of omgekeerd. Indien deze sommen kloppen is Coenders' verhaal van 1515 een aanwijzing voor het feit dat de tweede termijn van de in 1513 overeengekomen regeling niet meer is betaald en dat men dus vanaf 1510 achterstallig was. De reden ligt voor de hand: tussen Kerstmis 1513 en 1 mei 1514 is in Groningen bekend geworden dat Frederik van Baden in het geheim een verbond gesloten had met Georg van Saksen en dus als landsheer definitief had afgedaan.

Zoals gezegd bestond de aan Berend Coenders toegezegde schadevergoeding uit het recht om de aan de bisschop verschuldigde pacht van f100 per jaar niet te hoeven betalen. Deze regeling, in combinatie met de twee weken tevoren vanwege de Gelderse hertog aan de Groningse stadsbestuurders gedane toezegging dat de hertog hen zou vrijwaren van alle claims die er van Utrechtse zijde nog zouden kunnen komen, wijst erop dat de zaak van de Utrechtse rechten nu geheel in handen van de Gelderse hertog lag.

Op grond van het voorgaande mogen we vaststellen dat er ten tijde van Edzard van Oost-Friesland (1506-1514) eigenlijk niets is veranderd in de uitoefening van de overheidsrechten over het Gorecht. De bisschop was

er in naam landsheer en 'de justitie en politie' werden bediend door een ambtman die door de Groningse raad was benoemd. Ambtman Coenders behoorde tot de hoogste kringen van het Groningse patriciaat, zodat we mogen aannemen dat de stedelijke raad vanuit de coulissen invloed uitoefende op het bestuur (de 'politie') van het gebied. Overigens is juist datgene wat wij 'bestuur' noemen het terrein geweest waar de competenties van graaf Edzard als fungerend landsheer en die van de stedelijke raad onduidelijk waren. Zij moesten in de praktijk vorm krijgen. Gelet op de lange traditie van praktische autonomie van het stadsbestuur, de in de vijftiende eeuw door Groningen gepretendeerde en ook werkelijk in praktijk gebrachte quasi-landsheerlijke macht in de Ommelanden,⁴⁹² alsmede de chaotische toestand die er aan het begin van de zestiende eeuw heerste, valt nauwelijks te verwachten dat graaf Edzard in de korte periode van zijn bewind de gelegenheid heeft gehad om ten volle vorm te geven aan een eigen beleid.⁴⁹³

Uit het stuk van Willem van Ooy wordt voor de periode onder Karel van Gelre duidelijk dat ook toen de bestaande situatie – althans op enkele punten – werd gehandhaafd. De toezegging dat Berend Coenders de komende vijf à zes jaar de aan de bisschop verschuldigde pacht niet hoefde te betalen betekent in ieder geval dat ook hij in de functie van ambtman van Selwerd kon blijven zitten.

Dat Berend Coenders enkele maanden later op voorstel van Van Ooy door de raad werd ontslagen uit zijn functie van hoofdman – waarin hij in 1506 door graaf Edzard was benoemd – wil niet zeggen dat hij de Gelderse gunst had verspeeld, maar hangt samen met de nieuwe inrichting van het bestuur over de Ommelanden. In het op 17 februari 1515 tussen Willem van Ooy en het stadsbestuur gesloten verdrag was bepaald dat Groningen 'de overheyt unnd regeringe der Ommelanden vann der Eemse tot der Lauwersche' over-

droeg aan Karel van Gelre en dat de hertog 'de regering over de Ommelanden' in handen zou geven van een nieuw te vormen college, bestaande uit een lid van de hertogelijke raad en vier jaarlijks door de Groninger raad te kiezen personen.⁴⁹⁴ Berend Coenders was ongetwijfeld een van de steunpilaren van Edzard van Oost-Friesland geweest, maar nu het tij was gekeerd hoorde hij, evenals zijn broers Lulof en Coert, tot de supporters van het Gelderse bewind. Sicke Benninge vertelt dat hij een van de Groningse patriciërs was die 'by den blauwen sack' waren, hetgeen wil zeggen: door de Gelderse hertog betaald werden. De kroniekschrijver – die Coenders van nabij moet hebben gekend⁴⁹⁵ – spreekt er schande van, want door deze toelagen voor de Groningse elite moesten de arme Ommelanders veel meer schatting opbrengen dan in feite nodig was.⁴⁹⁶ Het Gorecht, als niet behorende tot de Ommelanden, was overigens vrijgesteld van deze belasting, die in totaal f7000 beliep.⁴⁹⁷

Ofschoon Berend Coenders door Karel van Gelre als ambtman van het Gorecht werd gehandhaafd, verschilt zijn positie onder de Gelderse hertog wel van die, welke hij onder Edzard van Oost-Friesland had gehad. Dit blijkt uit de bewoordingen die de hertog bezigde toen hij op 10 november 1522 Coenders in zijn ambt bevestigde. Karel van Gelre bevond zich toen in hoogst eigen persoon te Groningen. Hij was naar het noorden gekomen op dringend verzoek van de Geldersgezinde stadsbestuurders. Dezen – de heren die 'bij de blauwe zak' waren – voelden zich bedreigd door hun eigen stadgenoten die, anders dan zichzelf, geen voordeel genoten van het Gelderse bewind, maar juist veel schade leden door het niets en niemand ontziende gedrag van de Gelderse benden. Er heerste onder de bevolking groot ongenoegen vanwege de oorlogen die de Gelderse hertog voerde. Deze verstoorden de rust waarvan een handelsstad als Groningen het moest hebben.

Ook het geld dat de hertog aan zijn supporters onder het stedelijke patriciaat betaalde zette kwaad bloed. Sicke Benninge vertelt dat onbekenden 's nachts vijf of zes kippen met doorgesneden keel voor het rechthuis legden om de hoge heren te laten weten dat het hun ook zo zou vergaan.⁵⁰³ De Geldersgezinden hadden de hertog gevraagd in eigen persoon naar Groningen te komen. Zijn aanwezigheid zou de gemoederen wel tot bedaren brengen, zo hoopten ze. Inderdaad kwam Karel van Gelre op 2 november 1522 de stad binnen en werd op de volgende dagen door de stadsbestuurders, de gehele stedelijke bevolking en de Ommelanders als heer gehuldigd. Op de dag van zijn vertrek uit Groningen vond hij nog even tijd voor Berend Coenders en bevestigde hem in zijn ambt. Uit de oorkonde die hiervan werd opgemaakt, blijkt dat de hertog de door Willem van Ooy in 1515 getroffen regeling inderdaad heeft bekrachtigd.⁵⁰⁴ In het stuk duidde de hertog het Gorecht aan als 'onse ampt ind [=en] gericht van Zelwert' en hij 'beleende' Coenders bij deze gelegenheid opnieuw met 'idtselve onse Ampt ind gericht'.

Overigens geschiedde deze belening niet voor niets: uit de tekst blijkt dat Berend Coenders hiervoor in het verleden aan de stad een bedrag van f500 had betaald en aan de hertog ter gelegenheid van zijn komst naar Groningen nog eens 150 emder gulden heeft 'geleent'. In het bijzonder de f500 die Coenders aan de stad heeft betaald zijn raadselachtig. Gaat het hier om de pachtpenningen die Coenders voor het ambtmanschap betaald heeft voor een periode die voorafging aan die welke gedekt werd door de schadevergoeding die hem door Willem van Ooy was toegekend? Of zijn deze f500 van Berend Coenders geheel of gedeeltelijk aangewend voor de regeling die in 1513 is getroffen ter afbetaling van het bedrag dat Groningen aan 'Utrecht' verschuldigd was? Of heeft misschien Nijhoff gelijk en gaat het simpel om een 'pandpenning'?⁵⁰⁵ Dit laatste wordt gesuggereerd door de bepaling dat Coenders en

BELASTINGEN

De stad Groningen en het Gorecht betaalden niet mee aan het bedrag van f7000 dat Stad en Lande jaarlijks aan de Gelderse hertog verschuldigd waren. Het waren echter door de stad aangewezen functionarissen – de hoofdmannen – die op de inning van deze belasting moesten toezien. Deze ‘scheve verhouding’ tussen Groningen en de Ommelanden, die we ook later in de zestiende eeuw tegenkomen, wekt verbazing.⁴⁹⁸

Wanneer hierover van Ommelander zijde een aanmerking werd gemaakt, kwam van stadszijde stevast het antwoord dat er in wezen helemaal geen sprake was van een ongelijke verdeling van de lasten. De burgers en ingezetenen van de stad moesten zware lasten opbrengen om de hoge kosten te bestrijden van het onderhoud en de verbetering van de stedelijke vestingwerken. De Groningers gingen daarbij nog altijd van de gedachte uit, dat de stad Groningen in tijden van gevaar een toevluchtsoord was voor alle Ommelanders en als zodanig een schild der Friese vrijheid was. Wanneer de burgers belasting moesten betalen voor hun landerijen in de Ommelanden en ook zouden worden aangeslagen voor hun bezittingen binnen de stad, zouden ze ‘dubbel gepakt’ worden, zo luidde de redenering.

Uit niets blijkt dat van Ommelander zijde geprotesteerd is tegen de in 1520 met de Geldersen getroffen regeling. Het kan zijn dat dit te wijten is aan een gebrekkige overlevering van bronnen. Het kan er ook op duiden dat de regeling eigenlijk niet of nauwelijks strijdig was met het destijds heersende rechtsgevoel. Tenslotte mogen we ook niet uitsluiten dat het overwicht van de stad zo groot was, dat de Ommelanders niet durfden te opponeren.

Het totaalbedrag van f7000 zou worden opgebracht door twee verschillende heffingen: één van f6000 op de landerijen in de Ommelanden (‘schatting’) en één van f1000 op de bieren die in de Ommelanden werden geconsumeerd (‘bieraccijns’).

Er bestaat een uit 1520 daterende lijst waarin per kerspel de omvang van de schatplichtige landerijen is opgegeven.⁴⁹⁹ Hierin ontbreken de kerspelen van het Gorecht, terwijl die van het Klei- en Wold-Oldambt wel worden opgesomd. Bij de kerspelen van het Klei-Oldambt is ook de omvang van de landerijen aangegeven, bij die van het Wold-Oldambt niet. Dit kan te maken hebben met het feit dat deze landerijen onbruikbaar geworden waren door de uitbreiding van de Dollard, maar ook met onzekerheid met betrekking tot de vraag of het Oldambt wel tot betaling verplicht was. In het vervolg zal blijken dat de stad, ofschoon zij de overheid over het Oldambt aan de hertog van Gelre had overgedragen, zich toch bepaalde rechten ten aanzien van dat gebied voorbehield.

De kwestie van de belastingvrijdom van het Gorecht was in 1555 opnieuw onderwerp van discussie tussen Stad en Lande.⁵⁰⁰ Bij de in dat jaar getroffen regeling betaalden de Oldambten op dezelfde wijze als de Ommelanden mee aan de schatting.⁵⁰¹ Overigens zijn alle Oldambtster kerspelen, compleet met opgave van de op te brengen bedragen, opgesomd in de oudst bekende schattingslijst die uit de jaren 1509-1510 dateert en onlangs is uitgegeven.⁵⁰²

zijn erfgenamen in het bezit van het ambtmanschap zouden blijven zolang de 500 goudgulden en 150 emder gulden niet door de hertog zouden zijn terugbetaald. Indien dit juist is, betekent dit dat de stad Groningen als schakel tussen de landsheer en de ambtman geheel is weggefallen. De stad had immers het Gorecht van de Utrechtse bisschop in pand, voortaan zouden de ambtman en zijn erfgenamen het Gorecht rechtstreeks van de Gelderse hertog in pand houden. Drie jaar later, in 1525, bevestigde Karel van Gelre Berend Coenders

nogmaals in zijn functie, onder de uitdrukkelijke bepaling dat de aanstelling gold voor de tijd van Berends leven en met de toezegging dat hij ook Berends nakomelingen niet uit het ambt zou laten zetten, zolang zijnerzijds de 500 goudgulden en 150 emder gulden niet zouden zijn terugbetaald.⁵⁰⁶

De akte van 10 november 1522 suggereert dat ook de aard van de verhouding tussen ambtman en hertog gewijzigd is. Was vóór die tijd – althans in theorie – nog sprake van een pachtverhouding tussen de

ambtman (via de stad Groningen) en de bisschop, nu is er sprake van een 'belening'. Het Gorecht was een 'heerlijkheid' geworden die rechtstreeks van de hertog 'gehouden' werd. In overeenstemming hiermee is het feit dat in de rekeningen van Evert van Domselaar, die 's hertogen financiën in Stad en Ommelanden administreerde, geen inkomsten wegens het Gorecht worden verantwoord.⁵⁰⁷

Volgens Bernhard Alting heeft het Groninger stadsbestuur ten tijde van de Gelderse hertog geen enkel overheidsgezag in het Gorecht kunnen doen gelden. In Altings zeventiende-eeuwse vocabulaire heet het van Karel van Gelre dat hij zich gedroeg als een 'absoluyt ende souvereyn prince in d'administratie van jurisdictie ende lands-overheyt'.⁵⁰⁸ Toch is het vreemd dat in dezelfde passage van het tractaat van 1518, waarin wordt vastgelegd dat de stad Groningen het overheidsgezag over de Ommelanden en haar rechten op Oostergo en Westergo aan de hertog overdraagt, wordt gezegd dat de stad ook ten gunste van haar nieuwe landsheer afstand doet van haar rechten in het Oldambt, terwijl over het Gorecht met geen woord wordt gerept. Wil dit zeggen dat de beide stadsjurisdicties Oldambt en Gorecht verschillend werden behandeld? Op grond van het feit dat alleen van het Oldambt wordt gezegd dat de stedelijke zeggenschap erover wordt beëindigd, concludeerde J.A. Feith dat de stad de jurisdictie in het Gorecht blijkbaar heeft mogen behouden. Hij meent dat dit dan ook wel onder Edzard zo zal zijn geweest.⁵⁰⁹ Wij hebben inmiddels gezien dat Karel van Gelre zichzelf wel degelijk als landsheer van het Gorecht heeft gezien en ook de benoeming van de ambtman aan zich hield. Een goede verklaring voor het feit dat in het tractaat van 1518 het Oldambt wel, maar het Gorecht niet worden genoemd, kan ik niet geven. Komt het omdat de stad en het Gorecht 'van oudsher' met elkaar samenhangen en de overdracht van de overheidsrechten over de stad die over het Gorecht impliceerde? Of was de stad onder

Edzard van Oost-Friesland nog steeds de baas geweest in het Oldambt en was de overdracht van dit gebied aan de landsheer dus een nieuwigheid die vermeld moest worden? Dat de positie van het Oldambt inderdaad verschilde van die van het Gorecht, blijkt mede uit een akte van 25 mei 1521.⁵¹⁰ Op die dag waren de abten, prelaten, jonkers, hoofdelingen en eigenerfden der landen tussen Eems en Lauwers op het Groninger raadhuis bijeengekomen en hadden, in aanwezigheid van burgemeesters en raad, hertog Karel van Gelre als hun landsheer gehuldigd. Ten behoeve van de Gelderse administratie hadden burgemeesters en raad de oorkonde die ten bewijze van dit feit was opgemaakt, met het stadszegel bekrachtigd. In de akte werden alle Ommelander landschappen met name genoemd: 'Hunsegae, Fivelgae, Oldeampte, Langewolt, Vredewolt, Hummerze ind Middaich'. Het feit dat de leidende figuren van het Oldambt naast die van de andere Ommelander landschappen bij deze gelegenheid zelfstandig optraden is consistent met het in 1515 en 1518 bepaalde.⁵¹¹

Karel van Gelres rol als landsheer blijkt onder meer uit de tekst van het Selwerder Landrecht van 1529 en uit de privilegebrief die hertog Karel op 20 januari 1529 voor het Gorecht vaststelde.⁵¹² Daarin liet de hertog weten dat hij op verzoek 'unses amptmans⁵¹³ und gemeener meenten unde samptlicken undersaeten unses Gerichtes van Selwart' het landrecht, de privileges en gewoonten van dat gebied bevestigde. Wijzigingen van het landrecht zouden in het vervolg kunnen worden aangebracht door 'unsen Amptman und Gemeente' aldaar, onder voorbehoud van instemming van de hertog. Van uitspraken van dit plaatselijke gerecht zou beroep mogelijk zijn, maar nergens anders dan op de hertog zelf en diens raad. Ook mocht het Gorecht niet met enig ander gebied worden samengevoegd; het moest zelfstandig blijven, zoals het altijd was geweest.

Bij Altings mededeling dat de zeggenschap van de Gelderse hertog 'absoluyt' was, kunnen overigens wel

vraagtekens gezet worden. In ieder geval was zijn gezag niet gedurende de hele periode van zijn bewind (1514-1536) even groot. Het was in die jaren erg onrustig in Groningen en we hebben gezien dat er ook sprake was van stevige oppositie tegen de stadsbestuurders die de Gelderse politiek steunden.⁵¹⁴ Zeven jaren na de officiële bekrachtiging van Groningens onderwerping aan Karel van Gelre legde de hertog de stad een lijstje met vijf kwestieuze punten voor waarop hij duidelijk-

heid van haar verlangde. Een van deze punten betrof de heerschappij over het Oldambt.⁵¹⁵ Blijkbaar was de stad, ook na de officiële erkenning van Karels landsheerlijke status in 1518 en huldiging in 1522, gewoon doorgaan met het stellen van beheersdaden ten aanzien van dat gebied. Eerst in april 1525 slaagde Karel van Gelre erin de Groningers zozeer onder druk te zetten, dat dezen bereid waren zijn interpretatie te aanvaarden.⁵¹⁶

Het wapen Schenck van Toutenburg boven een deur in het huis te Wedde. Jurgen Schenck van Toutenburg was van 1536-1540 stadhouder van Friesland, Stad en Lande van Groningen, Drenthe, Overijssel en Lingen. In 1538 werd hij door Karel V beleend met de heerlijkheid Westerwolde, Bellingwolde en Blijham. Dit laatste is de reden waarom zijn wapen op het huis te Wedde is aangebracht.

Eigen foto (november 2006).

Portret van burgemeester Eltet to Lellens.

In juni 1536, ten tijde van de huldiging van Karel V als erfheer van Stad en Lande, logeerde zijn stadhouder Jurgen Schenck van Toutenburg ten huize van burgemeester Eltet to Lellens. Collectie Groninger Museum (bruikleen Gemeente Groningen), foto John Stoel.

2.2.10 Onder het Bourgondisch-Habsburgse huis

In 1528 waren op hoog niveau – de keizer van het Duitse Rijk en de koningen van Frankrijk en Engeland waren partij – regelingen getroffen waarvan de uitwerking ook de positie van Karel van Gelre (en Groningen) raakte. In het verdrag van Gorcum werd bepaald dat de Gelderse hertog Groningen met de Ommelanden, Coevorden en Drenthe zolang mocht behouden, maar dat Karel V hem daar mettertijd als landsheer zou opvolgen.⁵¹⁷ Maar nog voordat het op grond van de bepalingen van deze overeenkomst zover was, kwam er een eind aan de ‘Gelderse periode’. In 1536 had hertog Karel van Gelre zich zo onmogelijk gemaakt, dat Stad en Ommelanden zich genoodzaakt zagen Karel V als landsheer te huldigen. Voor Groningen was de maat vol geweest toen de Gelderse hertog, tegen de afspraken in, een kasteel in de stad eiste. Dit was voor de Groningers ten enenmale onaanvaardbaar. In hun ogen moest de stad Groningen de enige sterkte in de regio zijn en blijven en was het de burgerij zelf die er de baas over moest zijn. Ze zagen de militaire kracht van Groningen als de enige betrouwbare garantie voor het voortbestaan en de welvaart van de stad en als burcht van Friesland (of tenminste de Friese Ommelanden). Het toelaten van een vreemde strijdmacht binnen de stadsmuren betekende voor de Groningers het einde van hun autonomie en het begin van de ondergang van stad en lande. Het stadsbestuur belegde daarom een vergadering met enkele Ommelander heren, die het krijgsgewoel ten plattelande waren ontvlucht en in Groningen een goed heenkomen hadden gezocht. De gemoederen waren verhit geweest en iedereen had geroepen dat men van ‘de Geldersman’ af moest en ‘Karel van Bourgondië’ als heer erkennen.⁵¹⁸ Volgens Johan Rengers schreven de Groningers en Ommelanders daarop gezamenlijk een brief aan Maria van Hongarije, het hoofd van de Bourgondisch-Habsburgse regering te Brussel. Daarin vroe-

gen ze haar of ze bereid zou zijn om Stad en Lande in bescherming te nemen voor hetzelfde bedrag dat dezen aan de hertog van Gelre plachten te betalen.⁵¹⁹

Deze manier van zeggen geeft helder aan hoe de Groningers en de Ommelander heren zich de verhouding met de landsheer voorstelden. De landsheer moest hen beschermen en tegen vijanden verdedigen, van onderwerping aan diens politiek was geen sprake. Volgens Ubbo Emmius stuurden Stad en Lande gezanten naar het Hof te Brussel om daar over de aanvaarding van Karel V als landsheer te onderhandelen. Het verhaal van de Oostfriese kroniekschrijver Eggerik Beninga over deze gebeurtenissen stemt overeen met dat van Rengers. Hij zegt dat de Groningers aan de Ommelander heren Hiddo Onsta van Sauwerd en Bartold Entens van Middelstum volmacht verleend hebben om naar Jurgen Schenck van Toutenburg, Karels stadhouder in Friesland, te gaan en Stad en Lande aan de keizer op te dragen. Schenck heeft dit onmiddellijk schriftelijk aan Brussel gemeld en om instructies gevraagd. In zijn missive van 22 mei 1536 wees hij er op dat het voor de Bourgondische partij van groot belang was ‘sulcke stat ende lande to overheren’. Een betere gelegenheid om Stad en Ommelanden in bezit te krijgen zou er volgens hem in honderd jaar niet weer komen.⁵²⁰ De landvoogdes schreef daarop terug dat de stadhouder op het aanbod moest ingaan en dat de keizer bereid was Stad en Ommelanden tegen de hertog van Gelre te beschermen. Schenck trok daarna troepen samen en begaf zich op weg naar Groningen.⁵²¹

Jurgen Schenck van Toutenburg kwam op 7 juni 1536 ’s avonds laat vanuit Friesland in Groningen aan en had een concept bij zich voor de overeenkomst waarbij Stad en Lande zich aan Karel V zouden onderwerpen. Het valt te betwijfelen of er aan Bourgondische zijde wel serieus gekeken is naar de voorwaarden waarop men Stad en Lande in bescherming nam. In Groningen is er in ieder geval geen tijd geweest voor

echte onderhandelingen. De volgende dag reeds kwamen de overheden van Stad en Lande in de kerk van Sint Walburg bij elkaar om in de persoon van Jurgen Schenck – hij had even tevoren in de Sint Maartenskerk de mis bijgewoond – keizer Karel V, ‘hertoge van Brabant, grave van Hollant ende erffhere der landen van Vrieslant ende Overijssel’ als hun landsheer te huldigen.⁵²² De kroniekschrijver Tjalling Aykema vertelt erbij dat tijdens de huldigingsplechtigheid uit naam

van de keizer muntstukken van de preekstoel werden rondgestrooid. Jurgen Schenck was twee dagen in Groningen te gast, logeerde ten huize van burgemeester Eltet to Lellens en is daags na de huldiging door burgemeesters en raad op het wijnhuis onthaald.⁵²³

Ofschoon er op 8 juni snel overeenstemming was bereikt tussen Jurgen Schenck en de vertegenwoordigers van Stad en Lande, zitten er toch wel wat verschillen tussen de concept-artikelen die men aan ’s keizers zijde

EEN STERKE POSITIE

Het tractaat dat Stad en Lande met Karel V sloten wijkt op een aantal punten af van het concept dat van ’s keizers zijde was opgesteld. Voor zover mij bekend is Bernhard Alting de eerste geweest die op het bestaan van deze verschillen heeft gewezen en dan in het bijzonder op die welke de positie van de Oldambten en het Gorecht betreffen.⁵²⁷ Emmius zwijgt erover in zijn *Rerum Frisicarum Historia* en *De agro Frisiae*, maar De Sitter lijkt er in zijn *Tegenwoordige Staat* op te zinspelen.⁵²⁸

Behalve het door Alting gesignaleerde verschil inzake de stadsjurisdicties – dit krijgt in de tekst de nodige aandacht – zijn er nog enkele andere opmerkelijke punten.

Wanneer het gaat over de bezitsrechten op ‘landen ende goederen’ welke de landsheer toezegt te zullen respecteren, zijn de woorden ‘bynnen- ende buytendycks’ toegevoegd. Op deze manier werden eventuele claims van de landsheer op de aanwassen – in Holland werd dit recht door de graven opgeëist – ondervangen.⁵²⁹ Een ander succes boekten de Groninger onderhandelaars met betrekking tot het muntrecht. In het ontwerp vindt men de bepaling dat de keizer het muntrecht aan zich zou houden, zoals hij dat ook in alle Brabantse en Hollandse steden had gedaan. Dit punt ontbreekt in de uiteindelijke versie van de overeenkomst.

Dat de stad Groningen ten opzichte van de Ommelanders ten tijde van deze onderhandelingen een zeer sterke positie innam blijkt uit het feit dat zij van de keizer de belofte los kreeg dat hij de vestingen Appingedam en Delfzijl zou laten afbreken – de Ommelanders zouden dit later diep betreuren – en dat Stad en Lande hem daarbij zouden helpen. Deze bepaling was reeds opgenomen in het oorspronkelijke voorstel en zal de Habsburgse zijde ingefluisterd zijn toen de stad via een gezant om hulp was komen vragen.

De keizer zou niet, zoals de hertog van Gelre had geëist, een kasteel in de stad krijgen om de bevolking naar zijn hand te zetten.⁵³⁰ Hem zou een ‘schoon lusthuis’ ter beschikking worden gesteld, waarin hij ‘myt eeren logeren’ kon. De stad had bovendien van haar Ommelander partners gedaan gekregen dat ze zouden meebetalen aan die residentie. Het zou overigens nooit tot de bouw van een dergelijk paleis komen, of men moet de – veel latere – aanpassing van het Fraterhuis aan het Sint Walburgkerkhof tot stadhoudershof daarvoor willen aanzien.

Tenslotte vinden we nog een verschil in de tekst van het ontwerp en die van de definitieve versie in de slotbepaling. Daarin wordt gesproken over de vergoeding die Stad en Lande aan de keizer zullen betalen voor de bescherming die zij van de keizer zullen genieten. In het concept wordt gesproken over ‘eene goede ende behoorlyke somme van penningen’, te betalen op twee jaarlijkse termijnen, te weten Jacobi (25 juli) en Martini (11 november). In de definitieve tekst is het verschuldigde bedrag vastgelegd: f12.000, te betalen op Jacobi en Maria Lichtmis (2 februari).

De genoemde wijzigingen zijn alle in het voordeel van de stad en in het nadeel van de landsheer of de andere contractpartner, de Ommelanden.

had opgesteld en de tekst van het akkoord dat een week later door de keizer werd geratificeerd.⁵²⁴ In een kopie van dat concept, gedateerd Tweede Pinksterdag (6 juni) 1536, is door middel van aantekeningen in de marge en onderstrepingen in de tekst aangegeven waar veranderingen zijn aangebracht.⁵²⁵ In het voorstel stond dat 'die van Groeningen myt die Omlanden, d'Olde Ampten ende gerichte van Sellewerd' de keizer als hun heer hulde zouden doen en dat de keizer van zijn kant de stad Groningen, de Ommelanden, Oldambten en het Gericht van Selwerd zou beschermen. Alsof Oldambt en Gorecht zelfstandige verdragspartners konden zijn! Deze formulering kon vanzelfsprekend geen genade vinden in de ogen van de stadsbestuurders. Zij stelden zich op het standpunt dat het Oldambt en het Gorecht onder de stad ressorteerden en dat de onderwerping van de stad aan de nieuwe landsheer de onderwerping van deze landstreken insloot. De stad kreeg haar zin en in de definitieve tekst ontbreken op deze plaatsen Oldambt en Gericht van Selwerd. Even verderop echter, daar waar de keizer toezegt de rechten en privileges van Stad en Ommelanden te zullen respecteren, is op verzoek van de stad uitdrukkelijk vastgelegd dat Groningen de baas blijft over de genoemde gebieden: 'wel verstaende dat de Olde Ampten ende tGerechte van Zelwert sullen blijven bij de voers. stadt Groeningen.' Let wel: er staat niet 'deze of gene rechten' in het Oldambt en het Gorecht. Het zijn *de genoemde gebieden zelf* die bij de stad zullen blijven. Zeker voor het Gorecht geldt dat deze ongetwijfeld met opzet vaag gehouden formulering ruimte bood voor een grotere zeggenschap van de stad over dit gebied dan zij ooit had gehad.⁵²⁶

2.2.11 *In de plaats van de bisschop*

Het tractaat van 15 juni 1536 is een groot succes voor de stedelijke politiek geweest. Ik vermoed dat 's keizers vertegenwoordigers bij deze gelegenheid meer uit han-

den gegeven hebben dan de bedoeling kan zijn geweest. In 1528 was het wereldlijk gezag van de Utrechtse bisschop over het Sticht (waartoe ook het Gorecht behoorde) in handen van Karel V gekomen.⁵³¹ Deze kon toen nog niet als landsheer over het Gorecht optreden, omdat was afgesproken dat de hertog van Gelre het gebied nog aan zich mocht houden en dat Karel V hem zou opvolgen. Voor de stad Groningen verkeerde Karel V in zekere zin al eerder in dezelfde positie, want in 1515 had hij het Friese leen (waaronder ook de stad Groningen en de Oldambten geacht werden begrepen te zijn) van Georg van Saksen overgenomen.⁵³² De ontwerp-tekst van het tractaat tussen Karel V en Stad en Lande was, met zijn gelijkwaardigheid suggererende opsomming van de verdragspartners ter andere zijde, meer in overeenstemming met de staatsrechtelijke feiten dan de versie die uiteindelijk werd vastgesteld.

Voor ons die leven in een tijd waarin de eer en hoogheid van staat en magistraat veel minder in tel zijn dan toen, lijkt dit alles niet meer dan een juridisch woordenspel. Voor de zestiende-eeuwer ging het om wezenlijke zaken en ook in de eeuwen daarna zouden de verhoudingen in Stad en Lande veelvuldig te lijden hebben van conflicten over soortgelijke kwesties. Dat werd nog erger naarmate in de loop van de jaren duidelijk werd dat achter de juridische verhoudingen ook economische belangen verscholen konden liggen en deze vervolgens een steeds grotere rol gingen spelen in de overwegingen en het handelen van de bestuurders. Maar ook in termen van concrete politiek is het verdrag van 1536 een Gronings succes te noemen.

In een ongedateerde memorie, die geschreven is door stadsschrijver Johannes Voget,⁵³³ vinden we een overzicht van de motieven die de stadsbestuurders ertoe hebben gebracht zich van de hertog van Gelre af te keren en Karel V als landsheer te aanvaarden.⁵³⁴ Opmerkelijk is dat in dit stuk met geen woord gesproken wordt over de voor de Groningers onacceptabele

eis van de hertog om een burcht en garnizoen binnen de stad te hebben. Dit punt was, zo blijkt uit verschillende bronnen, het definitieve breekpunt geweest tussen de stadsregering en de Geldersen. In plaats daarvan schenkt de door Voget geschreven memorie de meeste aandacht aan de fortificatie van het kleine Appingedam. De Groningers zagen de concurrentie van de kant van Damster kooplieden als een serieuze bedreiging voor de stedelijke economie. Wanneer Appingedam ook nog eens van vestingwerken werd voorzien zou het alleen maar moeilijker worden de inwoners ervan in het gareel te houden. Waarom de bedoelde verklaring precies is opgesteld weten we niet, maar dat het stadsbestuur het een en ander uit te leggen had staat wel vast.⁵³⁵

De door Johannes Voget geschreven memorie vertelt dat de stad door Georg van Saksen zozeer in het nauw was gebracht, dat zij haar toevlucht had moeten nemen tot Karel van Gelre. Deze was echter niet tevrede geweest met de bedragen die met hem overeengekomen waren. Hij had Stad en Lande enorme sommen geld afgeperst, overal in het gewest grote vernielingen aangericht, daarvoor geen schadevergoeding betaald en tenslotte ook nog de krijgsheer Meindert van Ham ingezet tegen Stad en Lande. Deze benedeider had moord en brand gepleegd tot in de voorsteden van Groningen en de Ommelanders gedwongen naar Appingedam te komen om deze plaats tot een vesting uit te bouwen.⁵³⁶ De Damsters hadden het Groninger stapelrecht overtreden, maar waren niet bereid geweest hun bezwaren daartegen via de geëigende weg te laten toetsen.⁵³⁷ Integendeel, 'de vleck Dam' had zich wel 'vyff, ses mael' metterdaad tegen de stad gekeerd en nu terroriseerde Meindert van Ham met medewerking van de Damsters de hele omgeving. Op grond van dit alles, aldus de memorie, stonden 'Stadt ende Umlande van Groenynghen' volkomen in hun recht wanneer zij van hun landsheer bescherming tegen dit geweld verlangden. Omdat de Gelderse hertog hen 'niet christelijk maar

tiranniek' had behandeld, waren Stad en Lande niet langer verplicht de met hem gesloten overeenkomst na te komen.⁵³⁸ De van 's keizers wege gedane toezegging dat hij ervoor zou zorgen dat Appingedam gesloopt zou worden, beantwoordt zonder twijfel aan een door de Groningers gestelde eis.

Hierboven hebben we gezien hoe de stad Groningen zichzelf in het verdrag van 1536 tussen haar nieuwe landsheer enerzijds en het Gorecht en het Oldambt anderzijds heeft gewurmd. Wellicht zijn er in Groningen werkelijk dezen en genen geweest zijn die volgens deze lijn redeneerden: 'de bisschop van Utrecht heeft lang geleden het Gorecht van de Duitse keizer in leen gekregen, het leen is door het verdrag van Gorcum (1528) weer in handen van de keizer gekomen en deze heeft het nu aan Groningen gegeven'. Daarbij werd – bewust of onbewust – over het hoofd gezien dat keizer Karel V, of, zoals de Groningers hem noemden, Karel van Bourgondië, de Utrechtse leengoederen in 1528 niet in zijn kwaliteit van hoofd van het Duitse Rijk verwierf, maar als hertog van Brabant, graaf van Holland enz., met andere woorden, als een van de onder het Rijk ressorterende vorsten.⁵⁴⁵ Dezelfde verwarring zien we met betrekking tot de huldiging van Karel V op 8 juni 1536 in Groningen. Stad en Lande onderwierpen zich toen niet aan de keizer van het Duitse Rijk, maar aan de hertog van Brabant, graaf van Holland en erfheer van Friesland en Overijssel, die toevallig ook nog keizer was. In de hierboven geciteerde ongedateerde memorie staat evenwel, na de uiteenzetting van de redenen waarom Karel van Gelre niet langer als landsheer kon worden geaccepteerd, dat Stad en Lande daarom *de keizer zelf*, koning van Duitsland en Spanje en hoofd van de gehele Christenheid, als hun beschermer hebben aangenomen. Deze opvatting sluit prachtig aan bij het idee dat Groningen een vrije rijksstad was. De stad had in de vijftiende eeuw welbewust getracht deze pretentie in

GRONINGEN EN APPINGEDAM

In september 1536 wist de Bourgondische veldheer Jurgen Schenck van Toutenburg Appingedam in handen te krijgen. Bij de overgave van de bezetting – deze stond onder bevel van de krijgsheren Meindert van Ham en Berend van Hackfort – werd ten aanzien van de Damster burgers bepaald dat degenen die dat wilden op dezelfde voorwaarden als de soldaten mochten vertrekken; degenen die wilden blijven zouden zich voor Schenck moeten verantwoorden.⁵³⁹

Deze legde in Appingedam een garnizoen onder bevel van overste Hans Hesse. Schenck had zijn overste daarbij onder meer opgedragen alle vestingwerken te slopen. Volgens een verklaring die Hesse in 1562 aflegde, heeft hij dit inderdaad gedaan.⁵⁴⁰ Maar eigenlijk had Schenck hem bevolen Appingedam ‘gaer en geheel te slichten, met huses ende alle geboute’, dit in overeenstemming met het schriftelijke bevel dat Schenck van landvoogdes Maria van Hongarije had gekregen. Die had hem bij brief van 16 september 1536 vanuit Brussel laten weten dat de vesting Appingedam ‘niet meer nodig was’ en dat het voortbestaan ervan alleen maar kosten en overlast zou veroorzaken. De koningin droeg Schenck daarom op ‘die van Groeningen ende den Omlanden’ te gelasten het vlek geheel te slopen, ‘indien ghyt alreede nyet gedaen en hebt’.⁵⁴¹ Er hadden zich echter ‘ettelicke vrunden’ bij Hesse gemeld met het verzoek om vooral geen haast te maken met het sloopwerk. De garnizoenscommandant had de zaak, volgens zijn eigen verklaring, inderdaad op haar beloop gelaten en van dit uitstel hadden de Damsters gebruik gemaakt om van Jurgen Schenck gedaan te krijgen dat de huizen mochten blijven staan.

Daarna heeft Hesse het bevel gekregen – van wie wordt niet verteld – om het Augustijnenklooster in Appingedam af te breken. Ook dit is echter niet doorgegaan, want ‘broeder Hinrick van Sloeten’ kreeg in Brussel van Jurgen Schenck te horen dat het klooster moest blijven staan omdat zijn, Schencks, broer daar begraven was.

Appingedam bleef nog vele jaren een steen des aanstoots voor Groningen. Het zou te ver voeren op deze plaats verder op deze geschiedenis in te gaan.⁵⁴² Ik volsta met de mededeling dat stadssyndicus Hessel Aysma nog in 1565 opdracht kreeg om bij de regering in Brussel aan te dringen op de bijna dertig jaar tevoren beloofde slechting van Appingedam.⁵⁴³ Landvoogdes Margaretha reageerde bij brief van 30 november 1565 afwijzend op het Groningse verzoek. Volgens haar hadden de Groningers in 1536 nadrukkelijker moeten aandringen op de afbraak van Appingedam. Bovendien waren de Groningers al eens accoord gegaan met een uitspraak die het Hof in de handelsconflicten tussen de stad en Appingedam had gedaan. Daarmee hadden ze te kennen gegeven vrede te hebben met het voortbestaan van het stadje. Trouwens, de Groningers hadden destijds zelf de indruk gewekt dat door de slechting van de Damster vestingwerken aan de belofte van de keizer was voldaan.⁵⁴⁴

de praktijk aanvaard te krijgen.⁵⁴⁶ Wanneer je de zaak zo bekijkt is het niet anders dan consequent om aan te nemen dat de keizer ten aanzien van het Gorecht ‘de weerdyghe stat Gronynge’ in de plaats van de bisschop van Utrecht had gesteld en dat de Gorechters daarom ‘borghemester ende raet der werdygher stat Gronynge’ als hun overheid moesten erkennen, zoals ze vroeger de bisschop erkend hadden.⁵⁴⁷

Dit betekende dat het stadsbestuur nu niet alleen de uitvoering van de overheidsrechten (‘justitie en politie’) over het Gorecht toekwam – datgene wat men reeds in 1392 van het domkapittel had gepacht en in

1460 van David van Bourgondië in pand had gekregen – , maar dat het nu ook aanspraak kon maken op de inkomsten die de bisschop van Utrecht op grond van zijn landsheerlijke hoogheid en anderszins uit het Gorecht trok. Zo komt het dat zich in het stadsarchief een uit 1540 daterende lijst bevindt van de precariën die de stad Groningen uit het Gorecht ontving.⁵⁴⁸ In de stadsrekening over het boekjaar 1540/1541 vinden we voor het eerst de inkomsten ervan verantwoord.⁵⁴⁹ Ik herinner eraan dat de precarie een oude heffing was die de onderdanen van de Utrechtse bisschop elk schrikkeljaar op Sint Lambertus (17 september) aan hun

landsheer verschuldigd waren.⁵⁵⁰ De bisschoppen hadden deze, wat zij ook verder met hun overige rechten in het Gorecht deden, steeds aan zich gehouden en deze belasting was ook altijd door de onderdanen betaald.

Het lijkt er overigens op dat de Groningse aanspraken op de precariën niet onweersproken zijn gebleven. Van verzet tegen de inning ervan in 1540 horen we niets, maar uit een brief van Maria van Hongarije, het hoofd van de Nederlandse regering te Brussel, weten we dat zij op de hoogte was van het feit dat Groningen zich meester had gemaakt van de precarie en ook dat zij het daar niet mee eens was. In de bedoelde, aan luitenant-stadhouder Maarten van Naarden⁵⁵¹ gerichte brief, liet zij daarover geen misverstand bestaan. Ze wilde er echter niet openlijk tegen optreden. Zij zou het liefst zien dat de inwoners van het Gorecht opgewekt werden om de precarie in het vervolg niet meer aan Groningen te betalen en om, indien zij door de stad tot betaling werden gedwongen, daarover klachten in te dienen. Op die manier zou de zaak aan de orde gesteld kunnen worden zonder dat de Brusselse regering daartoe zelf het initiatief hoefde te nemen. Uit de omzichtigheid waarmee Maria deze zaak benaderde, blijkt wel dat de Brusselse bureaucraten van mening waren dat het hier een gevoelige kwestie betrof. Maarten van Naarden werd op het hart gebonden om voorzichtig te zijn en ‘discretelick t’overdincken’ waarmee de keizer het meest gediend zou zijn.⁵⁵² In zijn antwoord beloofde de luitenant dat hij zijn uiterste best zou doen, ‘sonder opsprake te maken’, maar, zo voegde hij eraan toe, ‘ik heb gehoord dat de mensen niet goed durven te klagen’.⁵⁵³ Enig effect heeft het optreden van ’s keizers ambtenaar niet gehad. Het stadsbestuur heeft gewoon in elk schrikkeljaar de precariën geïnd en de rentmeester verantwoordde deze inkomsten netjes in zijn rekening.

Ook de andere reguliere inkomsten die de bisschop uit het Gorecht had getrokken, kwamen nu aan de

stad. Zoals we gezien hebben was in 1460 het jaarlijks voor het gericht van Selwerd te betalen bedrag vastgesteld op f100.⁵⁵⁴ In 1536 betaalde Henricus Galinge, ‘de schriver’ die namens de ambtman van Selwerd de administratie van het Gorecht verzorgde, dit bedrag aan de stadsrentmeester.⁵⁵⁵ Merkwaardigerwijs vinden we in de rekeningen over de daaropvolgende jaren geen inkomsten uit het Gorecht verantwoord, behalve de reeds besproken precariën over het jaar 1540.⁵⁵⁶ Pas in 1547 komen we ze weer tegen. Dit hangt samen met het feit dat Roelof ten Water, die de functie van ambtman vervulde, tot het voorjaar van 1546 over alle inkomsten uit het Gorecht mocht beschikken. Hem was dit recht door de raad toegekend bij wijze van vergoeding voor de schade die hij vanwege de stad had geleden.⁵⁵⁷ Roelof ten Water wordt in Feiths lijst van ambtmannen van Selwerd voor het eerst genoemd in 1539. Bij Ubbo Emmius komt hij slechts éénmaal als burgemeester voor en wel in 1527. Dat wil zeggen: na de ‘democratische revolutie’ van 1526, die betrekkelijk nieuwe figuren aan de top van het Groningse stadsbestuur had gebracht.⁵⁵⁸ Over de aard van de door Roelof ten Water geleden schade is niets naders bekend – althans niet met zekerheid. Vast staat echter dat hij in 1546 het ambtmanschap van Selwerd met alle bijbehorende inkomsten weer aan de raad heeft overgedragen, tegen een jaarlijkse uitkering van 80 emder gulden, twee zwanen en vrijstelling van stad- en herendiensten.⁵⁵⁹ In plaats van de f100 per jaar zou de raad voortaan alle inkomsten uit het Gorecht zelf ontvangen.

Vanaf 1546 – na de episode-Ten Water – voerde de raad een consequente en overzichtelijke administratie over het Gorecht. Met Johan Horenken, Ten Waters opvolger, werd afgesproken dat hij alle inkomsten uit het Gorecht aan de raad moest afdragen. Bij wijze van salaris mocht hij de ‘breuken’, de door wetsovertreders wegens het ‘breken’ van het recht verschuldigde

ROELOF TEN WATER TUSSEN BOURGONDIE EN GELRE

Roelof ten Water was een kleinzoon van Johan Wicheringe, de proost van Humsterland die ook raadsheer was geweest van de bisschop van Utrecht, David van Bourgondië. We zijn Wicheringe eerder tegengekomen als pachter van enige inkomsten uit het Gorecht.⁵⁶⁰ Roelofs vader, Johan van Oudewater, was schout geweest in Utrecht en had zich in 1470 te Groningen gevestigd, waar hij trouwde met Jantien Wicheringe, een dochter van Johan Wicheringe.⁵⁶¹

Ten Water zou in februari 1527 tot raadsheer en burgemeester gekozen worden. Het volk ('desse weldige hoep') was daar echter op tegen. Mogelijk heeft hertog Karel van Gelre zelf geprobeerd een stokje te steken voor Roelof ten Waters burgemeesterschap.⁵⁶² De hertog schreef op 4 februari 1527 een brief aan zijn stadhouder Jasper van Marwijk. De inhoud van de brief is helaas onbekend, maar we weten wel dat hij geschreven is met het oog op de aanstaande raadsverkiezing. Dit zou kunnen betekenen dat Karel via de stadhouder het Groningse volk heeft willen mobiliseren tegen Roelof ten Water. Met hem had de hertog nog een appeltje te schillen, want Ten Water zou achter de rug van de Geldersen om geprobeerd hebben een accoord te bewerkstelligen met de Bourgondische partij. Gelet op zijn afkomst en handelsactiviteiten – waarover hierna meer – is het niet ondenkbaar dat Roelof ten Water daarbij gebruik heeft kunnen maken van zijn betrekkingen met invloedrijke figuren in 's keizers Nederlanden. Ook het jaar daarop, 1528, stond de naam van Roelof ten Water op de 'zwarte lijst' van de personen die naar de opvatting van het oproerige volk uit de raad moesten worden geweerd. Volgens Sicke Benninge waren dat juist 'de besten ende eerbersten' die steeds de stad hadden geregeerd.⁵⁶³

Benninge noemt Roelof ten Water enkele malen in zijn kroniek. Hij verkeert dan steeds in situaties die illustratief zijn voor de verdeeldheid die destijds in Groningen heerste en voor de moeilijke positie waarin de stad zich toen bevond. De eerste vermelding betreft een poging van Ten Water in 1522 om een vrijeleide te krijgen voor de Groningse kooplieden die handel wilden drijven in 's keizers landen. In het bijzonder degenen die vetgemeste ossen verkochten in de Brabantse steden ondervonden ernstige hinder van het feit dat Groningen Gelders was. Roelof ten Water, die zelf paardenkoopman was en – blijkbaar tot genoegen van zijn klanten – ook in hofkringen paarden geleverd had, wist door zijn connecties te bewerken dat er inderdaad geleidebrieven voor de Groningers werden uitgeschreven. Terwijl hij hiermee in Antwerpen doende was overvielen Gelderse ruiters tussen Garmerwolde en Ten Boer een aantal Hollandse schippers en kooplieden, die op de terugweg waren van Rügen en Danzig en in Groningen een tussenstop wilden maken. De Geldersen voerden de gevangenen af naar hun vesting Dokkum. Het Groninger stadsbestuur – bewust van het feit dat dit voorval kwalijke gevolgen zou hebben voor de Groningse handel op Holland – probeerde vergeefs de mannen vrij te krijgen. Het bericht over de gevangenneming van de Hollanders in Groningerland bereikte echter ook Brabant. Het gevolg was dat er van een vrijeleide voor Groningers geen sprake kon zijn en de reeds uitgeschreven brieven werden 'all in stucken gereeten'.⁵⁶⁴

Het tweede voorval betreft een militaire actie van het Groningse burgerleger onder leiding van Roelof ten Water en Geert de Mepsche. De Groningers moesten toen samen met een Gelderse strijdmacht in het Westerkwartier proberen een Bourgondische inval vanuit Westerlauwers Friesland te pareren (1523). Wat nog nooit was voorgekomen gebeurde toen: de Groningers eisten, alvorens ten strijde te trekken, de man 1 philippusgulden. De beide aanvoerders wilden zelfs 25 philippusgulden hebben.⁵⁶⁵ Tot dusver had de Groningse bevolking altijd massief achter de besluiten van de raad gestaan. De eis van een financiële vergoeding wijst erop dat de Gelderse politiek geen of nauwelijks draagvlak onder de Groningse bevolking had en dat ook de bevelhebbers er niets voor voelden.

De derde vermelding betreft onderhandelingen die Roelof ten Water – deze was toen lid van de raad – kort daarna voerde met de Bourgondische veldheer Floris van Egmond (oud-stadhouder voor Karel van Habsburg in Westerlauwers Friesland) en die erop gericht waren een wapenstilstand te bewerken. Vele Groningers hadden genoeg van de verwoestende oorlog tussen de Geldersen en de Bourgondiërs. De ossenweiderij en de Groningse handel hadden er zwaar onder te lijden. Daarom wilde men bekijken of het mogelijk was op de een of andere manier met de 'keizerlijke' partij tot een akkoord te komen. Roelof ten Water kwam uit Brabant terug met een positief resultaat: de Bourgondiërs waren bereid tot een wapenstilstand, op voorwaarde dat de Groningers binnen een jaar met 's keizers raadsheren zouden komen

onderhandelen over een definitieve vrede. De Gelderse stadhouder te Groningen, Jasper van Marwijk, kon er uiteraard niet mee accoord gaan dat de Groningers zonder toestemming van hun landsheer, de hertog van Gelre, met de Bourgondiërs onderhandelden. De raad riep daarop de burgerij voor overleg bij elkaar in de Sint Walburgkerk. Dit was gebruikelijk in situaties waarin vitale beslissingen moesten worden genomen. De Gelderse stadhouder verscheen ook in de kerk, vergezeld van – zo althans Benninge – een groot aantal onverantwoordelijke burgers en ander gespuis dat het met hem hield. Ze veroorzaakten een groot kabaal en wisten te verhinderen dat de wapenstilstand werd goedgekeurd. De zaak zou, aldus Benninge, verkeerd zijn afgelopen als God dat niet had verhinderd of wanneer het voorval in de namiddag had plaatsgevonden, wanneer het volk ‘vol gedroncken geweest weeren’.⁵⁶⁶

Overigens is korte tijd later wel degelijk een bestand met de Bourgondiërs gesloten. Deze keer door toedoen van de Gelderse hertog zelf, die daartoe zou zijn overgehaald door Hugo te Nulo, pastoor van Sint Maarten. Anders dan bij het Groningse initiatief het geval was, zouden nu ook de Ommelanden in het bestand delen. Het bestand werd afgekondigd op 12 juni 1524.⁵⁶⁷

bedragen, behouden. Dit ‘salaris’ werd vanaf 29 april 1548 verbeterd door hem ook de inkomsten van de accijns op uitheemse bieren te laten behouden.⁵⁶⁸ Als gevolg daarvan vinden we sindsdien onder de inkomsten uit het Gericht van Selwerd, naast de *precaria* die slechts eens in de vier jaren werden gegeven, alleen ‘der Heren tafalgueder’ die door schrijver Henricus Galinge werden geïnd en nog enkele andere posten die de stadsrentmeester zelf moest beuren. Van de tafelgoederen wordt gezegd dat ‘de schriver’ deze vanouds vanwege de ambtman heeft ingevorderd, maar dat dat nu gebeurt ‘uuth bevel boergermester ende raedt.’ Deze formulering verraadt dat hier sprake is van een ingrijpende verandering van de status van de ambtman. Het ambtmanschap van Selwerd was onder de hertog van Gelre een ‘heerlijkheid’ geworden, en de ‘schriver’ trad op als dienaar van de erfelijke bezitter ervan. De raad maakte, na het intermezzo met Roelof ten Water, daar aan een einde en ‘degradeerde’ de ambtman tot stadsambtenaar.⁵⁶⁹

Het beheer van de Gorechter goederen leverde echter wel enkele problemen op. Toen de raadsheren mr. Buwe en Geert Horenken op 21 mei 1547 in het rechthuis de rekening van Henricus Galinge controleerden, bleek dat er onduidelijkheden waren ten aan-

zien van heel wat posten. Henricus nam op zich de betreffende punten nader uit te zoeken en het volgende jaar een complete en probleemloze legger aan de raad te overhandigen.⁵⁷⁰ Opmerkelijk bij dit alles is, dat in deze legger van opbrengsten van het Gorecht alle categorieën van inkomsten, ongeacht hun herkomst en status, op een hoop zijn gegooid. Toch is het duidelijk dat sommige heffingen gebaseerd zijn op de landsheerlijke status van de bisschop van Utrecht, terwijl andere geïnd werden op grond van de eigendomsrechten die de bisschop en/of het domkapittel op vaste goederen in het Gorecht kon/konden laten gelden. We mogen aannemen dat men destijds ook niet goed meer wist wat de achtergrond van al die traditionele betalingen was. Het onderscheid tussen overheids- en bezitsrechten zou ook later, ten tijde van de grootschalige verveningen in het gebied dat als de ‘Groninger Veenkoloniën’ wordt aangeduid, de neiging hebben te vervagen.

2.2.12 Twijfel

Na het tractaat van 1536 bleef Groningen volgens H.O. Feith in het ongestoorde bezit van het Gorecht tot kort na de omwenteling van 1795.⁵⁷¹ Het woord ‘ongestoord’ stelt de zaak evenwel enigszins te fraai

voor. Er zijn meer dan eens problemen gerezen over de vraag naar de werkelijke aard van het gezag dat de stad Groningen over dit gebied had. Soms kwamen de twijfels uit het 'vijandelijke' (=Ommelander) kamp, soms uit het Gorecht zelf en later ook uit Sappemeer en het Oldambt. Maar ook in kringen van de Groningse stadsbestuurders zelf voelde men zich niet altijd helemaal zeker van zijn zaak, althans, voor zover het de juridische details betrof. Dat de stad de baas was van het Gorecht stond voor hen buiten kijf. Kort voordat het stadsbestuur een regeling trof met de oude ambtman Roelof ten Water had het, in zijn kwaliteit van wettige overheid van het Gorecht, bij ordonnantie het procesrecht voor dat gebied gewijzigd.⁵⁷² De situatie ten aanzien van de uiteenlopende pacht- en leengoederen die vroeger in handen van de bisschop en het Utrechtse domkapittel waren geweest, was echter uitermate verwarrend. Niet alleen voor ons, ook voor de tijdgenoten was dat al zo.⁵⁷³ Ze wisten dat enkele goederen die vroeger bezit van de bisschop waren geweest, niet aan de stad waren overgedragen, maar als voormalige Utrechtse leengoederen onder het leenhof van het Oversticht ressorteerden; de inkomsten eruit werden door de drost te Coevorden geïnd.⁵⁷⁴ Ten aanzien van deze goederen was Karel V als leenheer in de plaats getreden van de bisschop van Utrecht. Ook het Nydingegoed in de stad Groningen zelf was leengoed gebleven en Karel V was er de leenheer van.⁵⁷⁵ Het onderscheid tussen leen- en pachtverhoudingen was in de praktijk soms minimaal, zozeer zelfs dat beide begrippen door elkaar werden gehaald.⁵⁷⁶

Duidelijkheid was echter gewenst toen de erfgenamen van Willem en Geert Wicheringe zich in 1549 op het raadhuis meldden met de vraag of het stadsbestuur hun nieuwe 'investituur' kon verlenen van de goederen die hun voorouders van de bisschop in erfpacht hadden gehad. Hun oom Willem Wicheringe, die de laatste rechtmatige bezitter van de betreffende goederen

was geweest, was het jaar tevoren overleden en zichzelf wilden zich als nieuwe bezitters laten erkennen.⁵⁷⁷ De vraag was echter of het hier om simpele pacht of om een leenverhouding ging. Hoe dat ook zij, een nieuwe belening of verpachting moest volgens het gebruik binnen één jaar na het overlijden van de laatste rechthebbende worden aangevraagd.

De raad besloot de kwestie in Brussel ter sprake te brengen en nam dit punt op in de instructie waarmee hij op 7 juni 1549 zijn syndicus, Herman Abbring,⁵⁷⁸ naar het Hof zond.⁵⁷⁹ Het stadsbestuur wilde graag 's keizers toestemming om de nieuwe verpachting 'offte investituer' te doen op dezelfde voet als de oude pachtbrieven aangaven. De syndicus moest erop wijzen dat de betreffende inkomsten vanouds bij het Gericht van Selwerd behoorden en dat de pachtcanon altijd trouw aan de stad of de ambtman was betaald. De juridische vorm van de pacht leek echter sprekend op een leenverhouding. Daardoor kon de indruk ontstaan dat het om leengoed ging, waarvan de begeving aan de keizer was voorbehouden.⁵⁸⁰ Burgemeesters en raad waren bang zich onbedoeld 's keizers ongenade op de hals te halen door buiten diens medeweten de investituur te vernieuwen.

De syndicus kwam op dinsdag na Pinksteren, 12 juni 1549, in Brussel aan. Daags daarna vervoegde hij zich bij Viglius van Aytta, president van de Geheime Raad, en noemde hem de punten die hij kwam bespreken. In een eerste reactie op de kwestie-Gerecht antwoordde Viglius al meteen dat dit een zaak voor de Raad van Financiën was. Hij wilde echter wel bekijken of hij van zijn kant er iets aan kon doen.⁵⁸¹

Een week later, 19 juni 1549, kwam Abbring weer bij Viglius op bezoek. Na het middagmaal kwam het punt van het Gorecht ter tafel. De president wilde weten of het Gorecht bij Drenthe hoorde of niet. Abbring ontkende dit.⁵⁸² Het was een 'cleen amptyen' op zichzelf, een zelfstandige jurisdictie dus, bestaande uit zeven

kleine dorpjes.⁵⁸³ Het had altijd al tot de stad behoord, met uitzondering van een periode van 23 jaar ten tijde van de hertog van Gelre. Die had het gebied *jure belli*⁵⁸⁴ van de bisschop afgenomen. De president deelde mede dat vertegenwoordigers van het Sticht Utrecht in Brussel waren komen vertellen dat het gericht van Selwerd tot het Sticht behoorde. 'Dat zegt niets', antwoordde Abbring, 'want de stad Groningen is in het verleden zelf ook Stichts geweest. Als die van het Sticht de stad Groningen en het Gorecht zouden willen aanspreken vanwege het feit dat zij zich van het Sticht hebben losgemaakt, zou de regering hen op de reden daarvan moeten wijzen. Ze zouden zich alsnog moeten schamen voor het beleid dat de bisschop destijds had gevoerd.'⁵⁸⁵ Viglius suste de beginnende opwindning van zijn bezoeker en wees erop dat de huidige vertegenwoordigers van het Sticht niet verantwoordelijk konden worden gesteld voor hetgeen hun voorgangers hadden misdaan. Wat hem betreft ging het om de interpretatie van het tractaat dat tussen Stad en Lande en Karel V was gesloten. Daar stond in dat het Gorecht bij Groningen zou blijven. Volgens Viglius betekende dit, dat de verhouding moest zijn zoals ze ten tijde van de bisschop was geweest. Dat hield in dat de stad dus recognitie verschuldigd was aan de keizer. Wat dat aangaat maakte het volgens hem niet uit of het om een leen- of om een pachtverhouding ging. De keizer had hoe dan ook rechten. Ook wanneer het om een simpele pachtzaak was zou de Raad van Financiën zich ermee willen bemoeien.

Dit antwoord was wel het laatste waarop de syndicus had gehoopt, in strijd als het was met de in Groningen gehuldigde opvatting dat de keizer 'de weedyghe stat Gronyngen' in de plaats van de bisschop van Utrecht had gesteld. Abbring probeerde de president nog wel tot een andere houding te bewegen ('Groningen zou hem weten te belonen'), maar Viglius hield voet bij stuk. 'Het is niet in het belang van Groningen dat de Raad van Financiën hierbij wordt betrokken',

antwoordde Abbring nu. 'Zou het niet mogelijk zijn om de erfgenamen van Willem Wicheringe uitstel te verlenen van de verplichting om vernieuwing van de pachtovereenkomst aan te vragen binnen een jaar na het overlijden van de laatste rechthebbende? Het Hof zou bijvoorbeeld uitstel kunnen verlenen totdat de keizer zelf naar Groningen komt of zijn gemachtigden daarheen stuurt.' Dat vond Viglius geen goed idee. 'Als de keizer of een delegatie in zijn naam naar Groningen gaat, zal er helemaal geen tijd zijn voor zulke kleinigheden. Bovendien zal ook dan geen beslissing genomen worden buiten de Raad van Financiën om.' Op Abbrings herhaalde vraag of het dan niet mogelijk was om de pachters ('*emphiteoten*') uitstel te verlenen totdat de zaak in Brussel zou zijn beslist, antwoordde Viglius dat hij erover na zou denken en dat de syndicus om zes uur terug moest komen om zijn oordeel te horen. In de tussentijd zou hij zich beraden. Om duidelijkheid te krijgen over welk gebied het eigenlijk ging liet hij een landkaart halen, waarop Herman Abbring aanwees hoe het Gorecht om de stad Groningen heen ligt.

Het lijkt erop dat Abbring die avond niet weer bij Viglius is geweest. In elk geval heeft Viglius hem die dag geen uitsluitel gegeven. Een paar dagen later⁵⁸⁶ kon de president echter melden dat hij persoonlijk de verantwoording zou nemen voor een jaar uitstel. Toen Abbring daarop antwoordde dat één jaar te kort was, zei Viglius dat hij beslist niet tot twee jaar durfde te gaan. Hij moest de koningin⁵⁸⁷ van de zaak op de hoogte stellen. Abbring kon de volgende avond terugkomen voor de uitslag van dat onderhoud.

's Anderendaags⁵⁸⁸ kreeg de Groningse syndicus inderdaad te horen wat er besloten was: de erfgenamen van de Wicheringes zouden een jaar uitstel krijgen voor de nieuwe *emphiteosis* of verpachting. Als men daarna nog een jaar uitstel wilde zou er een verzoekschrift ingediend moeten worden. Over een beslissing ten principale zei Viglius niets.

De syndicus liet het hierbij niet zitten en deed op 26 juni 1549 nog een laatste poging om de president te vermurwen. Hij zei hem – ongetwijfeld bewust van het feit dat hij daarmee zijn hand overspeelde – , dat het Groninger stadsbestuur behoorlijk verstoord zou zijn vanwege deze inbreuk op de stedelijke rechten ten aanzien van het Gorecht. Viglius was niet onder de indruk. ‘Dat er iets niet helemaal goed zit met het Gorecht is hier in Brussel wel bekend. Jurgen Schenck van Touburg is destijds bij de onderhandelingen betrokken geweest, maar de presidenten van de regeringscolleges hebben zo hun bedenkingen gehad.’ Uiteindelijk moest de Groningse syndicus de terugreis aanvaarden met het toegezegde uitstel van een jaar en de belofte van Viglius dat men de Groningers uiteindelijk wel ter wille zou zijn. Dat was veel minder dan het stadsbestuur had gevraagd (toestemming om zelf de investituur te mogen doen), maar in elk geval beter dan niets. Uit Viglius’ stellingname is overigens duidelijk dat de hoogheidsrechten van de landsheer ten aanzien van het Gorecht ook in Brusselse ogen vrijwel geen inhoudelijke betekenis meer hadden: zij waren een louter financiële aangelegenheid geworden.

Nadat dr. Abbring was thuisgekomen was het regelen van de zaak-Wicheringe een van de eerste dingen op zijn agenda. De erfgenamen hadden dan wel een jaar respijt gekregen voor wat betreft de vernieuwing van hun pachtovereenkomst met de landsheer, zij hadden wel een akte nodig waaruit hun rechten bleken. Daarnaast, en dat is wezenlijk, wilde het stadsbestuur graag een juridisch feit creëren. Wanneer dat verder onaan-gevochten bleef, kon het later als precedent worden aangevoerd. Zo zien we dat het stadsbestuur in zijn brede samenstelling – dus inclusief gezworen meente en bouwmeesters van de gilden – enige dagen later, op 8 juli 1549, een officiële verklaring liet opmaken inzake de tafelgoederen die destijds door bisschop David

van Bourgondië waren verpacht. Volgens deze akte was de canon steeds op tijd betaald en hadden de erfgenamen van wijlen Willem en Geert Wicheringe binnen de voorgeschreven termijn om vernieuwing van de investituur verzocht. Het stadsbestuur bekleedde daarom Sweder Wicheringe namens de erfgenamen van wijlen Willem en Geert Wicheringe met het erfelijk gebruik der bedoelde tafelgoederen, op de vanouds gebruikelijke wijze, ‘beholtliken een yder syns rechts’. Deze laatste slag om de arm was in dit geval natuurlijk niet alleen maar een frase. De kwestie was te Brussel bekend en men had er in Groningen rekening mee te houden dat het Hof uiteindelijk zou besluiten dat de investituur toch door de landsheer moest worden verricht.

Op 19 oktober van hetzelfde jaar vertrok Herman Abbring opnieuw naar Brussel. Hij had een commissie op zak van Stad en Lande gezamenlijk, omdat het gewest, samen met de andere Nederlandse provincies, naar Brussel was opgeroepen voor beraadslagingen. Het stadsbestuur wilde van de gelegenheid gebruik maken om enkele andere belangrijke zaken te bespreken. Op Abbrings agenda stond ook weer de kwestie van de bisschoppelijke tafelgoederen in het Gorecht: het stadsbestuur wilde nogmaals om toestemming vragen tot het verlenen van de investituur aan de erfgenamen van Willem Wicheringe.

Ruim een week na zijn vertrek uit Groningen arriveerde Abbring in Brussel. De volgende morgen meldde hij zich om acht uur bij president Viglius, waar hij zijn commissiebrief van Stad en Lande liet zien. De president merkte daarover op dat het eigenlijk niet de bedoeling was geweest het zo ver weg gelegen gewest Stad en Lande voor dit beraad naar Brussel te laten komen. Dat er toch een brief naar Groningen was gegaan was een fout van de klerk geweest; die had een verkeerde adreslijst gebruikt. ‘We hebben nog aan de stadhouder geschreven dat hij dit aan u moest door-

geven. De oproep was bedoeld geweest voor de gewesten die vanouds uitgenodigd worden. Maar nu u hier bent moet u maar zien wat u doet: u kunt meedoen met het beraad of niet.'

Tijdens een van de volgende gesprekken met de president bracht Abbring de kwestie van de investituur van de bisschoppelijke tafelgoederen ter sprake. Viglius had in de tussentijd nagedacht over een oplossing die gunstig was voor de Groningers en ook 's keizers rechten ontzag. Zijn advies luidde: de 'emphiteoten' zouden een officiële verklaring moeten afleggen aan het adres van Maria van Hongarije. Daarin moesten ze zich op het standpunt stellen dat het niet aan hun was zich voor de vernieuwing van de investituur tot een andere instantie dan de stad te wenden, omdat zij op die manier inbreuk zouden maken op haar rechten. De stad was namelijk steeds 'in possessie' geweest van de investituur. Verder zouden de pachters moeten verklaren dat zij, indien de keizer en de stad Groningen tot een andere regeling zouden komen, zich daar naar zouden richten en eventueel een nieuw verzoek tot vernieuwing van de pacht bij de keizer indienen. Als ze op deze wijze in het bezit zouden zijn gekomen van de goederen, zou het moeilijk zijn hen daar weer uit te krijgen. Viglius wees er nog eens op dat het hier geestelijke tafelgoederen betrof en dat de keizer die aan zich gehouden had. Dit recht kon, gegeven de aard van de goederen, niet verjaren. Abbring zette daarop nog eens het Groningse standpunt uiteen: de bisschop en het Sticht hadden al hun rechten verloren door vijand van Groningen te worden, de vijanden van de stad te helpen en hun handen van de stad af te trekken. Volgens de Groningers had de stad die rechten daarop *jure belli* in bezit genomen. Viglius wilde wel toegeven dat de zaak discutabel was, maar waarschuwde dat de Raad van Financiën toch redenen had om er zich mee te bemoeien. Dat zou een hoop gedoe veroorzaken. 'Hoe minder erover gezegd wordt des te beter het is', vond

hij. Hier bleef het verder bij.⁵⁸⁹

Overeenkomstig Viglius' advies werd na Abbrings terugkeer in Groningen de bedoelde verklaring opgesteld. De erfgenamen wendden zich daarvoor tot de notaris Herman ter Brake, die de betreffende akte op 10 december 1549 verleed in het bijzijn van de syndicus en Wigbold Scheper als getuigen.⁵⁹⁰ Het eigenlijke probleem (wie is gerechtigd tot de investituur van dit deel der bisschoppelijke tafelgoederen?) was hiermee uiteraard niet opgelost. Integendeel, men had eenvoudig besloten het probleem tussen haakjes te zetten en te doen alsof het niet bestond. Deze pragmatische manier van omgaan met een vrijwel onoplosbare problematiek heeft in de praktijk goed voldaan: er is verder geen discussie meer geweest over het recht van de stad om als pachtheer van de bisschoppelijke tafelgoederen op te treden.⁵⁹¹

2.2.13 Burgers als heren

Hierboven is terloops verteld dat burgemeesters en raad van Groningen in 1546 de organisatie van het gericht van Selwerd wijzigden en ook veranderingen aanbrachten in het procesrecht.⁵⁹² Het is een van de vele voorbeelden van het optreden van het Groninger stadsbestuur als 'overheid' van het Gorecht. Over de inrichting van de jurisdictie en het personeel dat daarbij optrad, kan men in de dissertatie van J.A. Feith nadere bijzonderheden vinden en recent heeft Paul Brood de belangrijkste punten ervan nog eens overzichtelijk beschreven.⁵⁹³ Toen in de loop van de zeventiende eeuw vraagtekens werden gezet bij de rechten van de stad Groningen ten aanzien van het Gorecht en het Oldambt, zijn van stadswegen stukken verzameld waaruit moest blijken dat de stad het overheidsgezag in deze streken lange tijd in de praktijk had uitgeoefend. Deze stukken betreffen alle terreinen die onder het algemene begrip 'openbaar bestuur' te onderscheiden zijn: in-

richting van het bestuur en justitie, belastingheffing, handhaving van de openbare orde (inclusief de bestrijding van ketterij), openbare werken (aanleg van wegen, kanalen en dijken), landsverdediging, regulering van handel en nijverheid.⁵⁹⁴ Soms gaat het hierbij ook over gevallen waarin het stadsbestuur als tussenschakel tussen de regering in Brussel en de bevolking van het Gorecht optrad.

Een goed voorbeeld van deze laatste functie van het stadsbestuur is de manier waarop burgemeesters en raad in 1571 omgingen met Alva's bevel om schriftelijk opgave te doen van het geldende recht. Zoals bekend had de 'ijzeren hertog' zich ten doel gesteld om, in overeenstemming met de wensen van koning Filips II, de Nederlanden om te vormen van een losse verzameling van gewesten met uiteenlopende culturen en gewoonten tot een modern, centraal geregeerde staat. Naast militaire dwang moesten een nieuwe wetgeving in strafzaken, een nieuwe kerkelijke hiërarchie en een nieuw belastingstelsel daarbij behulpzaam zijn. Ook wilde de gouverneur-generaal een einde maken aan al die voorrechten en oude gebruiken waarop de gewesten en steden zich voortdurend beriepen wanneer ze zich aan de Brusselse maatregelen wilden onttrekken. De eerste stap daartoe was inzicht te krijgen in wat er op dit gebied allemaal was.

Naar aanleiding van Alva's bevel om een overzicht van de stedelijke gebruiken op te sturen besloot het Groningse stadsbestuur op 27 november 1571 vooreerst een afschrift te laten maken van het Stadboek en dat met een begeleidend schrijven naar Brussel te sturen.⁵⁹⁵ Maar ook de in het Gorecht geldende regels moesten worden opgetekend. Op 7 december 1571 beval het stadsbestuur daarom de 'gemeente des Gerichtes van Selwart' om hun 'costumen' op schrift te stellen. De volmachten van het Gorecht hadden het moeilijk met deze opdracht. De Selwerder gebruiken waren 'divers und mannigerleye' en het was volgens hen niet moge-

lijk om ze in korte tijd te 'bedencken'. Ze volstonden daarom met op te laten schrijven wat hun zo in gedachten kwam. Al met al hebben ze een keurig overzicht gegeven van de geschreven rechtsbronnen – het Selwerder landrecht van 1529 en de ordonnantie van 1546 (een kopie van deze stukken werd bijgevoegd) –, van de organisatie van de rechtspraak, de procesgang, de procedure van pandhaling, strafrechtelijke gebruiken enz.⁵⁹⁶ Twee punten – het feit dat deze verklaring op bevel van burgemeesters en raad was opgesteld en de omstandigheid dat van vonnissen van de ambtman en zijn bijzitters in laatste instantie beroep open stond op burgemeesters en raad van Groningen – waren in de zeventiende eeuw voor de stadsjuristen voldoende om dit stuk aan te merken als een bewijs dat de inwoners van het Gorecht het stadsbestuur erkenden als hun 'heren en wetgevers'.⁵⁹⁷

Zoals het een wettige overheid past, lieten burgemeesters en raad zich door de inwoners van het Gorecht ook aanspreken in hun rol van beschermers van hun onderdanen. In maart en juni van het jaar 1568 riepen 'de ondersaten ende ingesetenen' van het Gorecht de hulp in van het stadsbestuur tegen de overlast die zij ondervonden van het op bevel van Alva binnen Groningen gelegerde garnizoenen. Ze wendden zich tot burgemeesters en raad, hun 'guetgunstigen gebiedende heeren' en gaven hun 'mit aller onderdanicheijt claechlijck tho erkennen' wat voor schade de soldaten hadden aangericht.⁵⁹⁸ Veel hulp kon het stadsbestuur overigens niet bieden. Dat werd later in de zestiende eeuw nog veel minder, toen er sprake was van een vrijwel aanhoudende oorlogstoestand en het platteland voortdurend geteisterd werd door vijandelijke en 'eigen' troepen. Tot welke partij ze ook behoorden en van welke nationaliteit de soldaten ook waren, voor de plattelandsbevolking betekenden ze een plaag die haar in haar bestaan bedreigde. Het stadsbestuur was in die jaren echter lang geen heer en meester meer van de

omgeving. Het was in hoge mate afhankelijk van de legeraanvoerders, onder wie ook 's konings stadhouder, de Spanjaard Francisco Verdugo. Maar ook deze kon dikwijls niet anders dan zich beroepen op overmacht: geld had hij niet en zonder geld kon hij zijn soldaten niet in de hand houden. Een enkele keer vond men een praktische manier om dreigend onheil af te wenden. Toen in 1590 een groot detachement vanuit Drenthe naar Delfzijl moest worden overgeplaatst, vreesden de Gorechters de gevolgen van de doortocht van de soldaten door hun land. Om plundering te voorkomen werd besloten enkele schuiten in Zuidlaren klaar te leggen. De soldaten zouden dan via het Zuidlaardermeer, het Schuiten- en Damsterdiep naar de plaats van bestemming worden vervoerd. Hierdoor zouden ze geen kans krijgen om de bevolking van het Gorecht en andere streken lastig te vallen.⁵⁹⁹

2.2.14 Vrijdom van de jaartax

Was het stadsbestuur meestal niet in staat de Gorechters effectieve bescherming te bieden tegen militair geweld, succesvol was het wel waar het de verdediging van de Gorechter privileges aanging. In 1555 ontstond tussen Stad en Lande een dispuut over de wijze waarop de jaartax ten behoeve van de keizer zou worden opgebracht.⁶⁰⁰ Deze grondbelasting werd vanouds geheven van landerijen in de Ommelanden.⁶⁰¹ Reeds in de Gelderse tijd was het moeilijk geweest om het volle pond binnen te halen, want prelaten, hoofdelingen en Groninger burgers die landerijen in de Ommelanden gebruikten betaalden niet mee.⁶⁰² In het tractaat dat Stad en Lande samen in 1536 met Karel V hadden gesloten, stond wel dat deze, als heer van Stad en Lande, jaarlijks f12.000 zou krijgen als vergoeding voor de onkosten die hij moest maken voor de bescherming van het gewest, maar niet hoe men deze som jaarlijks zou heffen. Het lag daarom voor de hand dat men de

tot dusver gehanteerde werkwijze voortzette en dat het bedrag zou worden opgebracht door de Ommelander en Oldambtster kerspelen.⁶⁰³ In 1540 waren de belastbare landerijen geregistreerd, maar daarbij was het niet ordentelijk toegegaan.⁶⁰⁴

In het begin van de jaren vijftig van de zestiende eeuw was iedereen het erover eens dat er een goede regeling moest komen, die een einde zou maken aan de onenigheid en misbruiken die bij de inning van de jaartax waren ingeslopen. Op 16 oktober 1554 werd op het raadhuis een landdag gehouden. Daar hield burgemeester dr. Johan Sickinge – van stadswege lid van gedeputeerden van Stad en Lande – de vergadering voor dat het vigerende systeem van belastingheffing vele gebreken vertoonde. De tekorten liepen almaar verder op omdat steeds meer landeigenaren zich beriepen op hun hoofdelingen-status, op grond waarvan ze meenden vrijgesteld te zijn van het betalen van belasting.⁶⁰⁵ Er moest een commissie worden ingesteld om de zaak goed te bekijken en een oplossing voor te stellen. Het uitgangspunt daarbij zou moeten zijn dat alle landeigenaren in Stad en Lande 'gras gras gelijk' zouden meebetalen aan de jaartax.⁶⁰⁶ Sickinge bedoelde daarmee niet dat voor elk gras land evenveel zou worden betaald, maar dat de lasten eerlijk zouden worden verdeeld over de belastingplichtigen, ongeacht hun status.⁶⁰⁷ De vergadering ging met Sickinges voorstel accoord en droeg de gedeputeerden op een nieuwe regeling voor te bereiden.⁶⁰⁸ De gedeputeerden begonnen meteen met het verzamelen van de nodige gegevens. Deze moesten door de ingezetenen zelf geleverd worden. Om dezen ertoe te brengen de gevraagde informatie te geven, wendden de gedeputeerden zich tot de Hoofdmannenkamer die – met 's keizers gezag op de achtergrond – een rechtsgeldig bevelschrift (een zogenaamd 'mandaat') aan de bevolking kon laten uitgaan.⁶⁰⁹

Begin juli van het volgende jaar (1555) waren de gedeputeerden zover dat ze op de Landdag een concept-

ordonnantie konden presenteren. Het was de bedoeling dat de Staten op 10 juli 1555 officieel zouden besluiten dat voortaan iedereen, geestelijk of wereldlijk, edel of onedel, 'gras gras gelijk' moest meebetalen aan de jaartax.⁶¹⁰ Op de bewuste datum kon echter geen besluit genomen worden omdat er enkele belangrijke Ommelander heren afwezig waren. De aanwezigen besloten het onderwerp opnieuw aan de orde te stellen op een extra-Landdag, die op 23 juli 1555 zou worden gehouden. Omdat de tijd drong – op 25 juli 1555 verviel de eerste termijn van de jaartax –, moesten de gedeputeerden alvast maar beginnen met de uitvoering van de ordonnantie. Op 23 juli besloot de Landdag inderdaad conform het voorstel van gedeputeerden. Maar anders dan de bedoeling was geweest (men zou de zaak voor 'eeuwig' regelen), werd het toch weer een tijdelijk regiem: de regeling zou slechts voor een periode van vier jaren gelden. De gedeputeerden kregen machtiging de tarieven vast te stellen; eventuele bezwaren moesten door de belastingplichtigen en gedeputeerden in onderling overleg worden opgelost. Alleen in de gevallen waarin dat niet lukte zou de Landdag zich in de zaken mengen. Afsproken werd verder dat de gedeputeerden begin augustus opnieuw bij elkaar zouden komen. Ze zouden dan het land intrekken om alle landerijen te inspecteren en aan de hand van hun bevindingen de tarieven vast te stellen.

Het leek erop dat met deze regeling een probleem was opgelost dat Stad en Lande gedurende vele jaren verdeeld had gehouden. Maar de plannen bevatten een tweetal nieuwe elementen: ook het Gorecht en de stadstafel zouden in het vervolg voor de jaartax worden aangeslagen. Hiertegen kwamen de belanghebbenden onmiddellijk in het geweer. Zodra de landgebruikers in het Gorecht hadden vernomen dat zij voortaan 'gras gras gelijk' tot de jaartax zouden moeten bijdragen, lieten ze de 'schriver' Henricus Galinge een remonstrantie opstellen. Daarin wezen zij erop dat het Gorecht 'een

heerlicheyt op sick selve' was en nooit met de Ommelanden had meebetaald. In plaats daarvan kenden zij allerlei andere belastingen die ze aan de stad betaalden. Zij riepen burgemeesters en raad ('onse overheyt') op om hun 'oelden vriheyte, gerechticheyden ende privilegien' te beschermen. Op 1 augustus kwamen ook de eigenaren van de landerijen in de stadstafel bij het stadsbestuur protesteren. Het gevolg daarvan was dat een commissie in het leven werd geroepen die moest bekijken of men het eens kon worden over een gezamenlijk standpunt.

De uitslag van dat beraad was nog niet binnen toen de Ommelander gedeputeerden zich op 7 augustus ten raadhuize meldden om samen met de stadsafgevaardigden de belastingregeling uit te werken. De vier burgemeesters zagen zich dus genoodzaakt de Ommelanders, die buiten de raadzaal stonden te wachten, om uitstel te vragen. Ze legden de situatie aan hun Ommelander collega's uit, maar konden hen slechts met moeite zover krijgen dat ze tot 14 augustus geduld wilden oefenen. De Ommelanders lieten ook weten dat zij niet bereid waren met de opposanten in discussie te gaan en herhaalden hun voorwaarden: 'Iedereen moet betalen, anders houden we zelf ook aan onze traditionele belastingvrijdom vast.'⁶¹¹

De volgende dag (8 augustus 1555) formeerden burgemeesters en raad ook een gemengde commissie van stadsbestuurders en Gorechters om de vraag te onderzoeken in hoeverre het protest van het Gorecht gegrond was. Omdat duidelijk was dat men ook op 14 augustus, de dag van de nieuwe afspraak met de Ommelander gedeputeerden, niet klaar zou zijn met de besluitvorming, vroeg het stadsbestuur opnieuw om uitstel: dit keer tot 9 september 1555, acht uur 's morgens. Op die maandagochtend zouden de Ommelander gedeputeerden te horen krijgen wat er ten aanzien van de stadshamrikken en het Gorecht was besloten.⁶¹²

Ondanks de oppositie van Gorechters en land-

eigenaren in de stadshamrikken vond het brede stadsbestuur, dat wil zeggen burgemeesters en raad, oud en nieuw, taalmannen van de gezworen meente en bouwmeesters van de gilden, op 9 augustus 1555 dat 'wijder verloop, twijst ende unlust in Stadt ende Lande' moesten worden vermeden en dat men zijn best moest doen om 'vrede ende eendracht mijt den anderen' te bewaren. Daarom zouden in ieder geval de stadstafel en -hamrikken aan de jaartax moeten meebetalen. De burgemeesters Johan Sickinge en Johan to Lellens werden gemachtigd om de besluiten namens de stad te ondertekenen.

Op zondag 8 september – het was de feestdag van Maria Geboorte, het begin van de jaarlijkse Groninger Vrijmarkt – legden burgemeesters en raad aan de taalmannen, gezworenen en bouwmeesters van de gilden de vraag voor hoe van stadswege gereageerd zou moeten worden op de Ommelander eis dat niet alleen de stadstafel, maar ook het Gorecht gras gras gelijk zouden moeten meebetalen tot de jaartax. Het beraad mondde uit in een annulering van het een maand eerder genomen besluit: besloten werd nu dat zowel het Gorecht alsook de stadstafel buiten de jaartax moesten blijven.⁶¹³ Daags daarna verschenen volgens afspraak de Ommelander gedeputeerden op het raadhuis. Ze kregen de argumenten te horen waarom het Gorecht en de stadstafel niet behoorden mee te betalen.⁶¹⁴ Volgens de Groningers hoefde dit niet te leiden tot een onaanvaardbare verlaging van de belastingopbrengst. In de eerste plaats zouden in het vervolg ook de Groningers – burgers en ingezetenen – , die landerijen in de Ommelanden gebruikten en tot dan toe vrijgesteld waren geweest van de jaartax,⁶¹⁵ gewoon meebetalen. Daarnaast stonden er nog heel wat Ommelander grastallen niet in de belastingregisters geboekt. Het ging daarbij om aanwassen en ander buitendijks land waarover nog nooit belasting was betaald. Tenslotte stonden sommige landerijen ten onrechte voor half geld in de

boeken. Na volledige inventarisatie van de belastbare landerijen en herziening van de tarieven zou wel eens kunnen blijken dat de geestelijken en hoofdelingen zelf – zoals vanouds – van belastingbetaling vrijgesteld zouden kunnen blijven. Dit laatste was natuurlijk wel een aantrekkelijke gedachte voor de Ommelander heren; als de zaken zo lagen hoefden ze helemaal geen belastingvrijdom voor zichzelf te claimen en daarmee de onderlinge verhoudingen tussen Stad en Lande onder druk te zetten. Ze beloofden daarom dit compromis in eigen kring te zullen bespreken.⁶¹⁶ Duidelijk is dan echter al wel dat het fraaie uitgangspunt dat 'ieder, wie hij ook zij, gras gras gelijk' zou moeten betalen stilletjes is verlaten.

Beide partijen waren bereid om water in de wijn te doen teneinde de vrede te bewaren. Het brede stadsbestuur deed een stapje in de goede richting door te besluiten dat ook de landerijen in de stadshamrikken, die eerder al bijdragen hadden geleverd voor buitengewone heffingen, in het vervolg aan de jaartax zouden meebetalen. Daartoe zou een legger worden gemaakt op basis van een register, dat beheerd werd door de olderman van het hamrik.⁶¹⁷ Ook de Ommelanders wilden hun best doen om tot een vergelijk te komen. Ze gaven op 30 september rentmeester Hiëronymus Frederici de opdracht een tekst op te stellen waarin zij verklaarden af te zien van hun eis dat het 'corpus van der Stat', de 'voersteeden offte de stadtafel' en het Gorecht voor de jaartax moesten worden aangeslagen. Alleen de stadshamrikken en de Groningers die landerijen in de Ommelanden gebruikten zouden moeten betalen.

Op de Landdag van 9 oktober 1555 verklaarden de Ommelander afgevaardigden dat zij hun in juli gedane belofte – inclusief het opgeven van de belastingvrijdom van prelaten en hoofdelingen – gestand zouden doen in ruil voor de bijdragen van de stadshamrikken en Groninger landgebruikers in de Ommelanden, hetgeen toen al vanwege de stad was toegezegd. Daarmee

was het compromis door beide partijen aanvaard.⁶¹⁸

De regeling van 1555 is vervolgens in grote lijnen gedurende de volgende decennia in gebruik gebleven. Voor het Gorecht wil dat zeggen dat het gebied zijn *status aparte* als afzonderlijke heerlijkheid heeft behouden en vrij is gebleven van de plicht tot het leveren van een bijdrage in de jaartax.

2.2.15 Andere plichten en lasten

Dit neemt niet weg dat de inwoners van het Gorecht, buiten de eerder – zij het terloops – genoemde vaste jaarlijkse lasten ook regelmatig extra-verplichtingen hadden die ze moesten nakomen. Deze waren soms van financiële aard, zoals het betalen van bijdragen om bijzondere maatregelen te bekostigen, maar in veel gevallen ging het ook om leveringen van goederen of diensten. Steeds was het 't stadsbestuur dat hierbij als lastgever of eiser optrad.

Een voorbeeld uit de eerste (financiële) categorie is de bijdrage die het stadsbestuur in 1556 van het Gorecht vroeg voor het oprichten van een 'vliegende brigade' die het land moest zuiveren van landlopers en rondzwervende afgedankte soldaten.⁶¹⁹ Overigens is het niet duidelijk of alle betrokken kerspels inderdaad hun steentje hebben bijgedragen tot dit doel. Zelfs binnen een klein gebied als het Gorecht liet de onderlinge solidariteit te wensen over. De inwoners van Middelbert en Engelbert lieten weten weinig overlast van rondzwervende soldaten te hebben en dus ook niet te willen betalen. Ook de buurschap Helpman wilde niet meedoen. Desondanks ging de schoonmaakactie door en leverde wel degelijk resultaat op. Uit de stadsrekening over 1556 blijkt dat er dat jaar veel meer boeven zijn gevangen dan in andere jaren.

Tot de herendiensten die de Gorechters verplicht waren te leveren, hoorde vanouds het aanbieden van onderdak en verzorging aan de bisschop of diens

plaatsvervanger wanneer hij zich ter plaatse bevond. De landsheer bezat ook het recht op begeleiding en vervoer. Een late naklank daarvan herkennen we in het gebruik dat de stadhouder, wanneer die vanuit Groningen op reis moest naar Coevorden of verder, met zijn gevolg door de Gorechters tot aan Rolde werd gebracht, van welke plaats af de Drenten voor het verdere transport moesten zorgen.⁶²⁰

In het begin van deze studie is gewezen op de verplichting van de onderdanen om de graaf te helpen bij het bestrijden van de vijand (de 'weerplicht'). De samenleving kende vijanden in vele soorten. Vaak liep de vijand op twee benen of kwam te paard en dan was gewapende strijd geboden. Naarmate het voeren van oorlog echter meer en meer een zaak van professionals (huursoldaten) werd, kwam het accent voor de onderdanen in oorlogstijd en bij oorlogsgevaar vooral te liggen op het aanleggen van verdedigingswerken. De ingezetenen moesten dan met spaden, karren en paarden aantreden om grachten te graven en bolwerken op te werpen. Maar ook het water kon het bestaan bedreigen, of dat nu van de zee kwam, van hoger gelegen gronden of rechtstreeks uit de hemel. Ook om dat gevaar af te wenden moesten de ingezetenen, op aangeven van de landsheer of zijn vertegenwoordiger, uitrukken om dammen en dijken op te werpen en kanalen te graven. De zorg voor de wegen en andere openbare werken kan worden beschouwd als een verlengstuk van deze 'weerplicht'. In al deze gevallen kon het stadsbestuur van Groningen rechtens gebruik maken van de diensten van de Gorechters. Ook deze verplichtingen vertoonden de tendens om te worden vervangen door heffingen.

In zijn rol van overheid over het Gorecht zag het stadsbestuur zich als beschermheer van de kerk in dat gebied. De Groninger Sint Maartenskerk was niet alleen de hoofdkerk van de stad, maar van het hele Gorecht.⁶²¹ De pastoor van Sint Maarten gold als geestelijk hoofd van 'Go en Wold'. Later zien we dat

voor de uitoefening van de geestelijke jurisdictie in het Gorecht een aparte functionaris optreedt: de deken. Bij zijn werk – het vervolgen van personen die niet zuiver in de kerkelijke leer waren of de christelijke leefregels overtraden – riep deze in voorkomend geval de hulp in van de ‘sterke arm’ van de wereldlijke overheid, het stadsbestuur dus.⁶²² Het kwam echter herhaaldelijk tot conflicten tussen deze kerkelijke ambtsdrager en het stadsbestuur, omdat de deken naar het oordeel van burgemeesters en raad zijn boekje te buiten ging en zich begaf op het terrein waar het stadsbestuur het voor het zeggen had. Dit was niet verwonderlijk, want er bestond een brede ‘grijze zone’ tussen het wereldlijke en het geestelijke domein. Bij gebrek aan duidelijkheid in deze hadden burgemeesters en raad zich dan ook steeds bemoeid met het kerkelijk leven. Wat dit punt aangaat stond het stadsbestuur overigens volledig in zijn recht: de bescherming van de kerk, haar functionarissen en rechten is altijd een van de belangrijkste taken van de wereldlijke overheid geweest.

Tenslotte – er is al eerder op gewezen – functioneerde het stadsbestuur van Groningen ook als doorgeefluik voor beleidsmaatregelen van de centrale regering. Eigenlijk voelden burgemeesters en raad helemaal niets voor deze rol en werkten ze alleen mee als het beslist niet anders kon. Zij stelden zich op het standpunt dat zij zelf bij uitsluiting van ieder ander bekleed waren met de zorg voor ‘justitie en politie’ in de stad zelf, de stadstafel en –hamrikken en de stadsjurisdicties Gorecht en Oldambt.⁶²³ Toch zagen burgemeesters en raad zich bij herhaling genoodzaakt ‘Brusselse’ maatregelen ook in Groningen en onderhorige gebieden af te kondigen. Het liefst deden ze dat door deze plakaten de vorm te geven van ‘eigen’ publicaties. Bekende voorbeelden hiervan zijn de maatregelen tegen rondzwervende en overlast veroorzakende afgedankte soldaten, tegen aanhangers van ketterse secten en de verspreiding van onwelgevallige drukwerken.⁶²⁴

2.3 1594: REDUCTIE

We zijn in ons verhaal aangekomen bij een van de belangrijkste data in de gewestelijke geschiedenis: 23 juli 1594. Op deze dag werd het ‘Tractaat van Reductie’ ondertekend. Prins Maurits en graaf Willem Lodewijk hadden de stad met militaire middelen op de knieën gedwongen. Vanaf deze datum behoorde ook de stad Groningen tot de Unie van Utrecht.⁶²⁵ Deze staatkundige verandering van positie veranderde echter weinig aan de status van de stad. In de leidende kringen van de Unie was terdege bekend hoe ingewikkeld en gevoelig de politieke verhoudingen in Stad en Lande lagen. Men had er dus wijselijk van af gezien om in het Tractaat van Reductie iets over de staatkundige toekomst van het gewest op te nemen. Het ging de Staten-Generaal in 1594 in de eerste plaats om de stad. Het bezit ervan was voor de jonge republiek van eminente strategische betekenis en voor dat belang moest alles wijken.⁶²⁶ Om deze reden hadden de Staatse onderhandelaars de Groningers dan ook uitdrukkelijk toegezegd dat de stedelijke rechten en privileges zouden worden gehandhaafd.⁶²⁷ ‘Eerst de stad innemen’, was de gedachte geweest, ‘daarna zullen we wel zien hoe we de gordiaanse knoop van de onderlinge verhoudingen tussen Stad en Ommelanden loskrijgen.’ Wel was in het tractaat de weg aangegeven waarlangs men tot een oplossing van de reeds bestaande en toekomstige geschillen tussen Stad en Ommelanden zou moeten komen. Beide partijen, de stad enerzijds en prins Maurits en de Raad van State anderzijds, waren het erover eens dat deze beslecht zouden moeten worden door de Staten-Generaal of hun gemachtigden.⁶²⁸

De staatkundige inrichting van de nieuwe provincie was een netelige, maar uiteraard ook urgente aangelegenheid. Reeds op 17 februari 1595 stelde een commissie uit de Staten-Generaal onder voorzitterschap van stadhouder Willem Lodewijk een voorlopige opzet vast

voor de 'staet ende forme van regiringe' voor de provincie Stad en Lande. Tegen de zin van de Ommelander heren in – die waren wel bereid een nieuw verbond met Groningen te sluiten, maar wezen categorisch het idee af één provincie te moeten vormen met de stad – bepaalde zij, beide partijen gehoord, dat 'Stadt ende Omlanden van Groeningen ten ewigen daegen voer eener Provincie Corpus' zouden worden gehouden.⁶²⁹ Over het Gorecht en het Oldambt, de beide stadsjurisdicties, werd in dit stuk niet gerept. Bepalingen over de stadsjurisdicties ontbraken ook in de regelingen die in 1597 en 1599 door de Staten-Generaal zijn getroffen. Ook al zullen de Ommelander heren weinig gelukkig zijn

geweest met de vreemde situatie dat een stad de overheidsrechten over een belangrijk deel van het gewest in handen had, dit 'pijnpunt' was voor hen toch van veel minder belang dan andere, zoals de staatsvorm van de provincie, het stedelijke stapelrecht en de samenstelling en rol van de Hoofdmannenkamer.

Voor al de samenvoeging met de stad tot één provincie was voor de Ommelanders onaanvaardbaar. Ten genover het traditionele standpunt van de Groningers dat Stad en Lande één *corpus* waren en niet los van elkaar konden bestaan, hadden de Ommelander heren steeds volgehouden dat de Ommelanden altijd een zelfstandige provincie waren geweest. Uiteraard was

'DRENTSCHE BULLE' EN 'FRIESCHE KOE'

De scheidsrechters die door de Staten-Generaal waren aangewezen, meenden dat er in Stad en Lande geen vrede zou zijn zolang er sprake was van twee (ongelijkwaardige) partijen die slechts door middel van een verbond met een beperkte looptijd verenigd zouden zijn. Er viel geen eendracht te verwachten zolang één van beide partijen de ander kon overstemmen. Uitgaande van de gedachte dat 'gelijckheydt' de 'beste moeder van eenicheydt' is, zagen de gecommitteerden geen andere mogelijkheid dan de volledige gelijkstelling van Stad en Ommelanden. De stem van de stadhouder zou dan de doorslag geven wanneer de stemmen staakten. Hierdoor werd de positie van de stadhouder wel een heel ondankbare.

Hiervan was Willem Lodewijk zich terdege bewust. Hij zou 'meer herten verliesen dan winnen' door nu eens met de ene, dan weer met de andere partij mee te stemmen. Het zou onmogelijk zijn het beide partijen naar de zin te maken; integendeel, hij zou ze allebei regelmatig voor het hoofd moeten stoten. De partij die door toedoen van de stadhouder bij de stemming het onderspit dolf zou zich 'haer leedt' lang herinneren, terwijl de winnaar zijn dankbaarheid voor de ondervonden steun snel zou vergeten. 'De wereld is immers meer geneigd om leed te wreken dan weldaden te belonen.' Dit gold vooral in het Groningse, waar de winnende partij haar succes eerder beschouwde als haar goed recht dan als een ontvangen gunst.⁶³¹

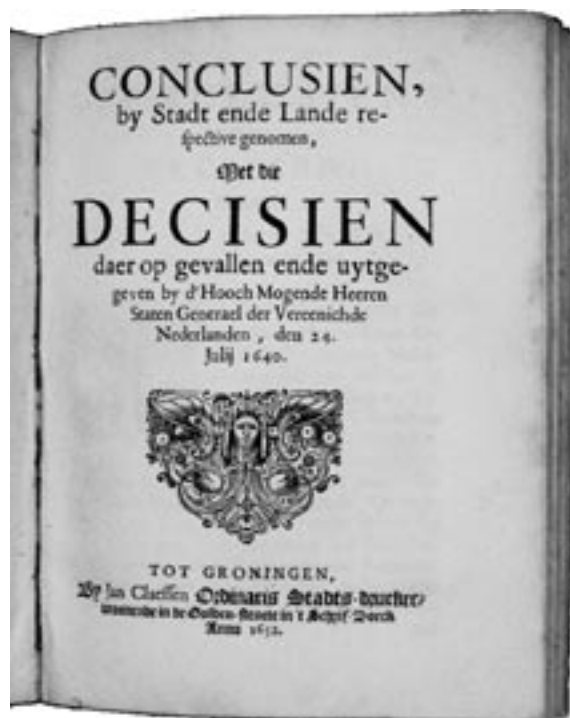
Hoezeer de gedwongen vereniging van Stad en Lande de Ommelanders aan het hart ging, blijkt uit de reactie van hun syndicus op de uitspraak, die een commissie van de Staten-Generaal op 21 januari 1597 deed naar aanleiding van de bezwaren die van Ommelander zijde tegen eerder getroffen regelingen waren ingebracht.

Het eerste punt van het vonnis behelsde de vernietiging van de op 27 februari 1595 inzake het stapelrecht gedane uitspraak, die zeer in het voordeel van de stad was geweest. Dit was een opsteker voor de Ommelanders, want hierdoor kwam de weg vrij voor een nieuwe, soepeler regeling van de handel in het gewest. Met het tweede punt van hun uitspraak sloegen de gecommitteerden echter de bij de Ommelander heren glorende hoop de bodem in, want die luidde dat: 'die Stadt Groeningen ende Ommelanden tusschen d'Eems ende Lauwers' samen één 'Heerlicheyt ende Provincie' zouden zijn. Toen de Ommelander syndicus Hiëronymus Verrutius – nota bene een stadjer van origine! – dit hoorde, barstte hij in tranen uit en bleef snikken zolang de sententie werd voorgelezen. Later, buiten de zaal, klaagde hij 'dat de heeren Staten de cop van een Drentsche bulle hadden geset op de romp van een Friesche koe'.⁶³²

de toekomstige staatkundige verhouding tussen Stad en Lande ook aan de orde geweest tijdens de besprekingen, die in juli 1594 vooraf waren gegaan aan de overgave van Groningen. In het legerkamp te Helpman hadden verschillende Ommelander heren geprobeerd in te praten op Maurits, Willem Lodewijk en de leden van de Raad van State. Zij hadden betoogd dat de Ommelanden nooit één *corpus* met de stad hadden gevormd en dat de Ommelander Staten niet bereid waren verder te gaan dan het sluiten van een nieuw verbond met de stad.⁶³⁰ In het model dat door de Staten-Generaal werd voorgesteld zouden de Ommelanden maar de helft van een provincie uitmaken, en dan nog wel de zwakste helft. Dat betekende volgens hen in feite dat de Ommelanden aan de stad Groningen onderworpen zouden zijn.

Ofschoon er in de jaren na de Reductie heel wat gekrakeel is geweest, vooral met betrekking tot de heffing van de belastingen, stelt Bernhard Alting vast dat Stad en Ommelanden na de uitspraken van 1597 en 1599 eigenlijk niet ernstig met elkaar overhoop gelegen hebben. Volgens hem begonnen de problemen pas weer in 1626,⁶³³ toen de Spanjaarden weer naar het noorden opdrongen en op de Landdag maatregelen besproken werden om te voorkomen dat de plattelanders aan de vijand geld zouden betalen om plundering af te kopen.⁶³⁴ Toen van Ommelander zijde het voornemen werd geopperd om als provinciale overheid hiertegen op te treden, antwoordden de heren van de stad dat de Staten niets over de stadsjurisdicties te zeggen hadden. Het Groninger stadsbestuur was de wettige en enige overheid in het Gorecht en het Oldambt. In feite ontkenen de Groningers het bestaan van de provincie als bestuurslaag tussen 'Den Haag' en het Groninger raadhuis.⁶³⁵ Voor hen was de provincie niet meer dan het platform waarop Stad en Ommelanden in een – beperkt – aantal zaken samenwerkten.

De Ommelanders waren het met deze visie fundamenteel oneens. Nu er – tegen hun wens in – toch één provincie tot stand gekomen was, betekende dit dat het stadsbestuur niet het recht had om provinciale besluiten op zijn eigen naam af te kondigen en uit zijn naam te laten uitvoeren. Bovendien, zo betoogden zij, mocht het in zaken die tot de competentie van de provincie behoorden, niets doen buiten de gezamenlijke Statenvergadering om. Dat gold voor zaken die de inwoners en het grondgebied van de stad zelf betroffen, maar zeker ook voor de stadstafel, de stadsjurisdicties Gorecht en Oldambt.⁶³⁶ De Ommelander heren stuurden daarom hun syndicus naar Den Haag en lieten hem naast

De uitspraak die de Staten-Generaal op 24 juli 1640 in de geschillen tussen Stad en Lande deden, betekende het einde van een aantal onderling samenhangende rechtsgedingen die al vanaf 1627 in Den Haag dienden.

dit ook een aantal andere punten naar voren brengen. Hierover werd in het begin van 1627 geprocedeerd. Het werd een ellenlange kwestie met eis, antwoord, repliek en dupliek. Tegenover de Ommelander 'eis in conventie' (bestaande uit twintig afzonderlijke punten) stelde de stad van haar kant tien 'eisen in reconventie'. Al met al duurde deze procedure dertien jaren. 'Zo ziet men maar weer,' zegt Alting, 'dat een kleine vonk tot een groot vuur kan leiden.'⁶³⁷

Op 24 juli 1640 deden de Staten-Generaal eindelijk uitspraak.⁶³⁸ Ten aanzien van de hierboven genoemde klacht stelden zij de Ommelanders in het gelijk. Ze bepaalden dat 'de Stadt, Stadts Taeffel, Gorecht ende Oldampten' gewoon onder de provincie van Stad en Lande ressorteerden en als zodanig vertegenwoordigd en bestuurd werden door de 'gesaementlijke Staten van Stadt ende Lande'. In verband hiermee zouden in het vervolg alle ordonnanties die de Staten 'tot welstant van de geheele Provincie' zouden uitvaardigen, in de gehele provincie – dus inclusief de stad en de stads-jurisdicties – op naam van de Staten van Stad en Lande worden gepubliceerd, zonder dat het stadsbestuur daaraan iets zou mogen toevoegen, al was het alleen maar de mededeling dat het met de afgekondigde maatregel instemde. De uitspraak op dit eerste punt van de Ommelander lijst omvatte verder een groot aantal details die hier niet allemaal behoeven te worden opgesomd.

Al deze bepalingen cirkelden rond één centraal punt: de provincie Stad en Lande zou een overheidsorgaan op zich zijn dat over eigen bevoegdheden beschikte en dat – ten aanzien van enkele terreinen van openbaar bestuur – hiërarchisch boven het stadsbestuur stond. Wij zijn gewend aan een dergelijke hiërarchische geleding van onze staatsinrichting en vinden dit een volstrekt vanzelfsprekende situatie. Voor de zeventiende-eeuwse Groningse stadsbestuurders was het echter een uiterst onwelgevallige nieuwigheid. Voor de goede orde is het goed om in dit verband nog even te herinneren aan

het feit dat ook in de beginjaren van de Bourgondisch-Habsburgse zeggenschap in Stad en Lande de door de centrale regering geboden uitvaardiging van 'Brusselse' plakaten voor het stadsbestuur meermalen aanleiding is geweest om in verzet te komen. De maatregelen van de regering werden hier – in feite niet ten onrechte – gezien als inbreuken op de plechtig bevestigde oude rechten van Stad en Ommelanden. Ook bij de Reductie waren die Groningse privileges nog weer uitdrukkelijk bekrachtigd: de stad bleef de baas in het Gorecht en het Oldambt. In de wereld draait het echter niet alleen om rechten. Recht zonder macht is een illusie, maar macht zonder recht is – zowel in het klein als in het groot – een dagelijkse en soms zelfs onmisbare realiteit. De trotse Groninger stadsbestuurders hebben hun 'rechten en vrijheden' altijd met hand en tand verdedigd, maar in de loop van de tijd hebben ze stap voor stap moeten erkennen dat de echte besluiten niet meer in de raadzaal van het Groninger stadhuis maar elders werden genomen.

Met hun uitspraak van 1640 stelden de Staten-Generaal vast dat de zeggenschap van het stadsbestuur in de stadsjurisdicties niet langer onbeperkt was. Burgemeesters en raad konden *overruled* worden door 'het provinciehuis' en 'Den Haag'. Tegelijkertijd hield deze inperking van de Groninger zeggenschap een bevestiging in van de Groninger overheidsrechten in Gorecht en Oldambt. Met hun ingreep van 24 juli 1640 hebben de Staten-Generaal de verhouding eigenlijk alleen gemoderniseerd en aangepast aan de nieuwe staatkundige werkelijkheid. Ondanks de beperkingen die de 'Hoogmogende Heren' uit Den Haag aanbrachten, kon Bernhard Alting het Gorecht daarom terecht beschouwen als een 'deflich' en, wat chronologische volgorde betreft, 'het eerste van de peerlen in 't cieraet van Groninghen'.

In de paragraaf *Bernhard Alting achterna* heb ik erop gewezen dat Bernhard Alting het Gorecht wel-

licht anders ingeschat zou hebben wanneer hij weet had gehad van de betekenis die dit gebied later voor de Groninger economie zou krijgen, in het bijzonder door de ontsluiting en exploitatie van de venen ten oosten van het Zuidlaardermeer, een streek die ten tijde van het bovenstaande verhaal nog zonder betekenis was. Alting zou de stedelijke zeggenschap over het Gorecht dan misschien niet als een van de sierlijke symbolen ('peerlen') van Groningens welvaart en status hebben beschreven, maar als een van de fundamente ('pilaren') ervan. In 1633 – dat wil zeggen: vijftien jaar voordat hij zijn *Pilaren ende peerlen* publiceerde – was de inrichting van dat gebied al zover gevorderd dat het stadsbestuur overging tot de oprichting van een nieuwe jurisdictie: die van Sappemeer. De daartoe uitgevaardigde ordonnantie van 14 december 1633 werd enkele jaren later herzien en uitgebreid bij publicatie van 17 februari 1636.⁶³⁹ De ontwikkeling van de verhouding tussen de stad Groningen en de nieuwe kolonies in de venen is een verhaal op zich. Mede doordat alle betrokkenen in de loop van de eeuwen het zicht verloren op de achtergronden van deze verhouding, nam het wederzijdse onbegrip tussen regeerders en geregerden toe en bracht het de pennen in beweging. Het is dan ook niet verwonderlijk dat er een hele literatuur is ontstaan over de stad Groningen als kolonisator van de Veenkoloniën.⁶⁴⁰ Desondanks is het beeld dat zich in de loop van de tijd heeft gevormd, verre van compleet en, naar het mij voorkomt, ook onvoldoende in balans. Ik hoop te gelegener tijd nog eens, op basis van tot dusver niet of ternauwernood bestudeerd archiefmateriaal, enkele kanttekeningen te maken die een bijdrage kunnen leveren tot een beter begrip van deze geschiedenis, die in de Nederlandse context uniek genoemd mag worden.

NOTEN HOOFDSTUK 2

- 1 Zie 'Groningen en de voorbijvaart van Emden'.
- 2 De syndicus vervulde in Groningen de taken die in Hollandse steden tot de werkkring van de raadspensionaris behoorden. Hij was belast met de verdediging van de rechten van de stad en trad op als stadsadvocaat en procureur voor het stadsbestuur.
- 3 Het recht van de stedelijke afgevaardigden om in de provinciale Statenvergadering vóór de vertegenwoordigers van de Ommelanden te spreken, te stemmen en te zegelen.
- 4 Waterbolk, *Twee eeuwen* 6 en A.J. Rinzema, 'Ubbo Emmius als historicus', in: W.J. Koppers e.a., red., *Ubbo Emmius. Een Oostfries geleerde in Groningen* (Groningen/Emden 1994) 49-62.
- 5 Een goede beschrijving van deze 'processen in conventie en reconventie', die eerst eindigden met de uitspraak van de Staten-Generaal van 24 juli 1640, ontbreekt nog. De oorspronkelijke verzameling van stukken is uiteraard ten raadhuize aangelegd, kopicën ervan bevinden zich in de Ommelander Archieven onder de inv. nrs. 789-806 (stadsdocumenten in conventie) met de bijbehorende inventaris (inv. nrs. 807-810) en onder 811-819 (stadsdocumenten in reconventie) met de inventaris (inv. nrs. 820-823). In het stadsarchief zijn de verschillende onderdelen verspreid geraakt. Ze bevinden zich nu in het stadsarchief 1594-1798 onder de nummers nrn 447.1-6 en 527 en in de delen 31 en 33 van de zgn. Verzameling van Stukken. Een reconstructie zal gemaakt worden in het kader van de inventarisatie van dit deel van het Groninger stadsarchief.
- 6 Een eerdere versie van deze studie verscheen – in sterk gekortwiekte en 'verknijpte' vorm – in: Brood, *375 jaar Hoogezand en Sappemeer*.
- 7 De oorkonde van 1040 bevat niet de oudste vermelding van Groningen. Deze vindt men in een akte van het jaar 1006, waarbij bisschop Ansfried van Utrecht de benedictijnerabdij Hohorst te Leusden sticht. Bij deze gelegenheid begiftigde de bisschop het nieuwe klooster met (onder meer) de kerken in Dokkum en Groningen. Bij een herschikking van de goederen en rechten van de abdij in 1028 kwam de kerk te Groningen in het bezit van de Utrechtse bisschop Bernold (C.A. van Kalveen,

- Bernold. Bisschop van Utrecht (1027-1054). Twee studies over de vorming van het Sticht Utrecht* (Utrecht 2002) 22 en 59 evv.). Van Kalveen geeft hierin ook de tekst van de stichtingsoorkonde van Hohorst (ib., 87 ev.).
- 8 Volgens Van Kalveen was het koning Hendrik III zelf die het landgoed in de *villa* Groningen had gesticht en volgens het hofstelsel had ingericht, met een centrale hof en horige hoevebezitters in de buurt (Van Kalveen, *Bernold*, 31 en 61).
  - 9 De oorkonde zelf geeft geen indicatie van de omvang van het landgoed, noch van de exacte locatie ervan. Op grond van omstandigheden uit later tijden mag men echter aannemen dat het om een groot gedeelte van de huidige Groninger binnenstad gaat. Zie Noomen, 'Koningsgoed', 97-144. Blok acht het mogelijk dat Karel de Grote zelf Groningen en het Gorecht heeft ingericht als koninklijk domein met een eigen rechtsgebied (Blok, 'De vroege Middeleeuwen', 144).
  - 10 Zie voor een overzicht: Nip, 'De giftbrief van 1040' en 'De editie van de giftbrief'. Het gaat hierbij om een schenking waarbij de laatste koninklijke bezittingen in Groningen van eigenaar wisselden. De abdij van Werden bezat hier al langer voormalig koningsgoed, en ook de bisschop van Utrecht beschikte al over goederen ter plaatse. Zie hiervoor Noomen, 'Koningsgoed'. De meest recente studie over de schenkingsoorkonde van 1040, compleet met een overzicht van de handschriften en tekstedities ervan, is C.A. van Kalveen, 'Bisschop Bernold en de verwerving van Groningen (1040)', in: Van Kalveen, *Bernold*, 59-92.
  - 11 De koning bemoeide zich niet met de details van het leven. Hij respecteerte de oude gewoonten van zijn onderdanen en liet hun grote vrijheid bij het inrichten van hun samenleving.
  - 12 Zie De Monté Verloren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 24 ev.
  - 13 De zestiende-eeuwse kroniekschrijver Johan Rengers van Ten Post wijst erop dat de Friese Ommelanden oorspronkelijk een door de natuurlijke omstandigheden geïsoleerd gebied waren en een op zichzelf staand, 'gesloten lant' vormden. Aan de zuidzijde lagen 'grote veenen und moerassen', alsmede 'de stadt Gronningen offte dat Goerecht', dat het uiteinde van Drenthe was. Tussen de Ommelanden en het Gorecht lag een lage, 'derchachtige' en moerassige strook, die verkeer tussen Groningen en het naburige Friese land zo goed als onmogelijk maakte (JR 1 75).
  - 14 A.E. Clingeborg, 'De bodem in en rond de stad Groningen', in: Boersma, *Groningen 1040*, 17-32, in het bijzonder 25-26. Onlangs is in de polder 'het Oosterland' tussen Paterswolde en Haren de oude bedding van de Drentse Aa hersteld. Bij de graafwerkzaamheden die in dit verband werden verricht is een dik pakket zee- en oeverklei aangetroffen. Aangenomen wordt dat de periodieke inundaties vanuit zee en de afzetting van klei hier hebben plaatsgevonden tot omstreeks het jaar 1000 (Gerrie Koopman, 'Zee- en oeverklei in de Drentsche Aa', in: *Noorderbreedte* jrg. 28 nr. 1 (2004) 41).
  - 15 JR 1 72. Hoe de situatie in 1040 er precies heeft uitgezien is, bij gebrek aan rechtstreekse bronnen, moeilijk te zeggen. Nagenoeg alles wat we over dit onderwerp weten en nog te weten kunnen komen draagt het karakter van gevolgtrekkingen uit gegevens die uit latere perioden dateren. Hierin schuilt ook het problematische karakter van elk onderzoek in deze materie. Relevante gegevens kunnen verborgen zitten in de meest onwaarschijnlijke bronnen. Wie studie maakt van een onderwerp als dit zou eigenlijk 'alle' schriftelijke bronnen moeten doorneemen en ook nog gebruik dienen te maken van de resultaten van taalkundig, bodemkundig, archeologisch en ander onderzoek. Noodgedwongen moeten ook serieuze onderzoekers zich beperken tot min of meer uitgebreide 'sonderingen'. Een goed voorbeeld van wat men op dit terrein kan bereiken is het in op p. 177 in noot 142 vermelde artikel van Paul Noomen, die onderzoek doet naar oude domaniale structuren in Noord-Nederland en daarbij zoveel mogelijk ook de resultaten van andere disciplines betreft. Zonder enige twijfel zal zijn onderzoek ook veel licht kunnen werpen op het onderwerp dat ons hier interesseert: de aard en omvang van het gebied dat later het Gorecht ging heten.
  - 16 Voor een goed begrip is het nodig er de aandacht op te vestigen dat in natte streken als die waar het in deze studie om gaat, verkeer over land alleen plaats kon vinden over zgn. 'oeverwallen' (natuurlijke hoogten die men ook bij wadgeulen aantreft) en dijken. Vgl. het Friese woord 'dyk' voor weg. De hier bedoelde dijken moet men zich niet voorstellen als langgerekte verhogingen, zoals de huidige rivier- of zeedijken. We moeten eerder

- denken aan een smalle strook land die nauwelijks hoger lag dan de omringende landerijen en die geflankeerd werd door twee parallel lopende sloten. Een dergelijke dijk was vooral een waterstaatkundige grens en diende als zodanig wel als een waterkering, maar was niet geschikt om echte watervloeden tegen te houden.
- 17 Zie P.J. van Winter, 'Hoe heeft de provincie Groningen haar grenzen gekregen?' in: *Verkenning en onderzoek. Bundel aangeboden aan de schrijver bij zijn aftreden als hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen* (Groningen 1965) 189-240, aldaar 208.
  - 18 Voor de overzichtelijkheid laat ik de precieze status van het stukje grens tussen het huis te Glimmen en de Eelderdijsk buiten beschouwing.
  - 19 Strikt genomen is overigens ook hier sprake van een secundaire ontwikkeling. De grens volgt hier een lijn die is ontstaan nadat ten noorden van Selwerd grote lussen van de Hunze zijn afgesneden. Op grond van het ontbreken van opslibbing in het oude Hunzebed is geconcludeerd dat deze lussen moeten zijn afgesneden voordat het zeeniveau in de twaalfde eeuw weer begon te stijgen. Zie J. Loonstra e.a., *Tien eeuwen Hunze; renaissance van een oerstroombetal* (Groningen 1997) 78.
  - 20 Het is onzeker hoe we deze waterloop moeten noemen. Het zou een oude benedenloop van het Eelderdiep kunnen zijn. Zie hiervoor noot 75 op p. 358.
  - 21 W.A. Ligtdag, *De wolden en het water* (Groningen 1995) 115.
  - 22 G.L.G.A. Kortekaas, 'Archeologie in 2004', 24.
  - 23 G.L.G.A. Kortekaas, 'Graven in Lieuwerderwolde', in: *Hervonden stad* 1996, 51-62, hier 62.
  - 24 Zie de mededelingen van Kortekaas in de rubriek 'Archeologie' in: *Hervonden stad* 1998-2005.
  - 25 Noomen, 'Koningsgoed' 97.
  - 26 Zie Remi van Schaik, 'Binnen- en buitendijks: geschiedenis tot het einde van de achttiende eeuw', in: Remi van Schaik e.a., red., *Onder vele torens. Een geschiedenis van de gemeente Bedum* (Bedum 2002) 15-47, in het bijzonder 17, en Ligtdag, *De wolden*.
  - 27 OGD I 6. Deze schenking is herhaaldelijk bevestigd: in 1006 door koning Hendrik II (OGD I 11), in 1025 door Koenraad II (OGD I 14) en halverwege de elfde eeuw nog eens door Hendrik IV (OGD I 22).
  - 28 De Monté Verloren/Spruit, *Hoofdelijnen*, 109.
  - 29 Zie D.P. Blok, 'De schenking van het ius forestense in Drente aan de bisschop van Utrecht (DD O I, nr. 62)', in: *Ad fontes. Opstellen aangeboden aan prof.dr. C. van de Kieft ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam 1984) 61-67, in het bijzonder 67. De tekst van de schenking lijkt overigens geen rekening te houden met de eventuele gebruiksrechten van de plaatselijke bevolking. De koning geeft aan dat hij recht heeft op het jus forestense in Drenthe en alle daarbinnen gelegen marken, tot aan de aangrenzende overige gebieden toe (*in eodem pago et universis finibus ejus, adusque adjacentes ceteras regiones*) en dat hij dit recht aan de kerk van Utrecht geeft.
  - 30 Blok spreekt zich op dit punt niet expliciet uit; Noomen is duidelijker. Hij meent dat de oorkonde van 944 geen betrekking heeft op Groningen en omstreken. Hij veronderstelt dat de koning deze rechten tot 1040 aan zich gehouden heeft en neemt aan dat zij inbegrepen waren in de schenking van het landgoed in de *villa Gruoninga* en alles wat daarbij hoorde. Hij oppert deze veronderstelling ter verklaring van het feit, dat de rekenen van het oude foreestrecht later in het bezit waren van het domkapittel en niet door de bisschop van Utrecht werden ontvangen (Noomen, 'Koningsgoed', 124). Ik acht het echter niet zeer waarschijnlijk dat de schenking van 1040 ook het foreestrecht impliceerde. Zie hiervoor het vervolg van de tekst.
  - 31 OGD I 14 en 15. De eerste schenking van de grafelijkheid in Drenthe aan de kerk van Utrecht 'om deze in de toekomst te bezitten' (*deinceps habendum*) vond plaats in 1024 door koning Hendrik II (OGD I 13). De schenking kon echter pas gerealiseerd worden na het overlijden van hertog Gozelo van Lotharingen (19 april 1044) en vond uiteindelijk plaats op 22 mei 1046 (OGD I 21). Van Kalveen heeft onlangs een nieuwe interpretatie van de schenkingsakten betreffende Drenthe gepresenteerd. Hij meent dat er sprake is geweest van een drietal afzonderlijke graafschappen in de gouw Drenthe en dat deze bij verschillende gelegenheden aan de bisschop van Utrecht zijn geschonken. In zijn visie is de schenking van 1024 niet eerst in 1046 ingewilligd, maar gaat het in deze schenkingsakten om verschillende delen van Drenthe (Van Kalveen, *Bernold*, 36-37 en 64-66).

- 32 Nip, 'Giftbrief', 69 en de verwijzing daar.
- 33 Behalve Groningen schonk de koning op 21 mei 1040 ook nog goederen te Leermens, Eenum, Uffelte, Witelte en Peelo aan de Utrechtse kerk (*OGD* 1 18 en 19).
- 34 *OGD* 1 21, 22 mei 1046.
- 35 De bisschop moest 20 pond uit de munt en 20 pond uit de jurisdictie betalen (Blok, 'De vroege Middeleeuwen', 144).
- 36 Noomen, 'Koningsgoed', 99, 104, 106.
- 37 Noomen, 'Koningsgoed', 101.
- 38 Zie het geciteerde artikel van Noomen met de verwijzing daarbij (Noomen, 'Koningsgoed', 142).
- 39 In algemene zin bevorderden schenkingen aan gerenommeerde geestelijke instellingen ook het prestige van de schenker. Zie Van Schaik, 'Binnen- en buitendijks', 19.
- 40 B.W. Siemens, *Toelichting behorende bij de historische atlas van de provincie Groningen* (Groningen 1962) en W.J. Formsa, 'De vorming der Groninger gemeenten', in: *Geschiedenis tussen Eems en Lauwers* (Groninger Historische Reeks 4) (Assen/Maastricht 1988) 167-193.
- 41 Hans van Rij, ed. en vert., *Een verhaal over Groningen, Drente, Coevorden en allerlei andere zaken onder verschillende Utrechtse bisschoppen* (Hilversum 1989) 5, en noot 13. In het vervolg wordt dit werk – naar zijn Latijnse titel – geciteerd als *Quedam narracio*.
- 42 In het verleden zei men het overigens wel anders; in plaats van de wijzers van de klok volgde men de zon (men ging rond 'mitter sunnen umganck'). Zo bijvoorbeeld bij de beschrijving van de stadsgoederen in de stadsrekeningen en bij de opgave van de kluften waarin de stad verdeeld was. Ook op het platteland ging het rechterschap 'met de zon' rond langs de gerechtigde heerden in een rechtstoel.
- 43 Zie Kortekaas, 'Archeologie in 1997' en 'Archeologie in 2003' en Jan van der Hoeve, 'De bouwgeschiedenis', in: W. Friso en K. Holstein, red., *De kerk te Noorddijk. Geschiedenis en restauratie 1995-1997* (Groningen 1997) 17-42.
- 44 Onder Dorkwerd werd een soortgelijke werkwijze nog in de negentiende eeuw toegepast. Zie hiervoor de bijzonderheden die schoolmeester H. Guikema jr in 1828 over de bodem van het kerspel Dorkwerd noteerde (mijn parafrase): 'De grond bestaat hier uit een laag teelaarde van een halve voet dikte, waarin klei gemengd is. Onder deze laag volgt een voet blauw-achtige klei en hier en daar rooddoorn. Vervolgens komen enkele voeten witachtige klei, met zand gemengd. Deze met zand vermengde kleisoort is, nadat "zy een wyle tyds aan de werking der lucht en zon is blootgesteld geweest" zeer vruchtbaar en gemakkelijk te bebouwen. De boeren noemen het "woelaarde". Om voldoende van deze grondsoort met de teelaarde te vermengen graaft men hier groeven van 4-5 voet breed en 5-7 voet diep. Men doet dit soms om stukken land heen of daar waar men dwarsgoten wil hebben. De boeren spreiden de gedolven grond over hun land uit en dempen de groeven weer met slechtere grond. Deze bewerking noemen de boeren "woelen"' (Schoolmeestersrapport Hoogkerk-Dorkwerd; Groninger Archieven, Archieven van de district-schoolopzieners op het lager onderwijs in de provincie Groningen, (1803) 1812-1857 (T 890) inv. nr. 6).
- 45 In het Woldgebied (Bedum en omstreken) daalde het oppervlak als gevolg van de bewerking en oxidatie zo sterk dat hele stukken land ongeschikt werden voor verdere benutting. De kolonisten verhuisden dan eenvoudig naar een volgend stuk veen, waarna zich op de verlaten akkers moerasbos begon te vormen. Van een groot deel van het veengebied was tenslotte omstreeks 1200 nog slechts een wildernis over, bedekt met bosvegetatie (zie A.E. Clingeborg, 'Het Groninger woudgebied, een voormalig veenlandschap?', *Boor en Spade* 20 (1981) 184-205). Mogelijk heeft deze ontwikkeling zich ook voorgedaan in het oostelijk deel van het Gorecht.
- 46 Kortekaas, 'Archeologie in 1999', in: *Hervonden stad* 2000, 10.
- 47 Te Wolfsbarg, nagenoeg op de grens met Drenthe, heeft een steenhuis gestaan dat volgens Molema mogelijk al vóór 1200 is gebouwd. Deze datering veronderstelt een zeer vroege introductie van de baksteenbouw in deze streek (Jan Molema in: Brood, *375 jaar Hoogezand en Sappemeer*, 24).
- 48 Deze zouden echter pas in de dertiende eeuw bewoond zijn geweest. Zie: W.A. Casparie, 'Laat-middeleeuwse veenterpen in Neerwolde', in: *Terpen en wierden in het Fries-Groningse kustgebied* (Groningen 1988) 196-213, hier 196 en 198.

- 49 OGD I 10.
- 50 Ligtendag, *De wolden* 77 en Noomen, 'Koningsgoed', 102-103.
- 51 Het namenpaar Hemmen-Hemmerwolde is van hetzelfde type als Stedum-Steerwolde, Bedum-Bederawolde en het hierna te noemen Lieuwerd-Lieuwerderwolde. In deze – alle reeds in de elfde eeuw vermelde – gevallen is steeds sprake van een oudere nederzetting en een bijbehorende kolonie in het 'woldland'. Mogelijk is Hemmerwolde het hele gebied ten westen van de Drentse A, met de latere Eelderlijk (Meerweg) in het zuiden en de Woldsloot in het westen (ter plaatse dus van het Paterswoldsemeer). Hoever het gebied naar het noorden doorliep is onduidelijk. Later werd dat gebied Neerwolde genoemd. De lezing 'Hevenerwolde' voor *Heuuorouualda* is al oud. In een register van de proosdij van St. Pieter te Utrecht waarin haar inkomsten uit Drenthe zijn opgetekend en dat van c. 1300 dateert, lezen we dat een zekere Hugo vanwege een weide in 'Hevenerwolt' elk jaar op 8 september in Groningen negen ons (een-twaalfde deel van een pond goud) moet betalen (OGD I 199).
- 52 OGD I 10.
- 53 OGD I 340. De veronderstelling van Noomen dat *Heonrawalda* binnen de parochie Groningen lag is dus niet juist, het gebied viel onder Haren (Noomen, 'Koningsgoed', 102).
- 54 Casparie, 'Veenterpen', 211-212.
- 55 De Buitenhof valt binnen het Gorecht, de beide andere nieuwe wijken liggen erbuiten.
- 56 Kortekaas, 'Lieuwerderwolde' en 'Archeologie in 1997', 14-18.
- 57 Overigens is van een duidelijke rivieroever geen sprake. Ten zuiden van de Brugstraat, ter plaatse van de latere Schoolholm en Driemolendrift, bevond zich een soort overgangszone tussen de hoge grond en de rivierbedding (zie B. Havinga en A. Ufkes, 'De opgraving aan de Reitemakersrijge te Groningen' in: *Paleo-Aktueel* 5, 130-133). Het 'Hunzehuis' ten oosten van het Hoofdstation staat *mirabile dictu* op de oever van de Drentse A!
- 58 A.E. Clingeberg, 'De bodem', 26.
- 59 Zie pp. 263 evv.
- 60 Kortekaas, 'Lieuwerderwolde' en 'Archeologie in 1997'.
- 61 Zie de lijst van inkomsten van de abdij Werden van omstreeks 1000: OGD I 10. Hoogkerk heette in de veertiende eeuw 'Zuid-Lieuwerderwolde', Leegkerk 'Noord-Lieuwerderwolde'. Dezelfde goederenlijst vermeldt ook nog een nederzetting 'Liuvurd', die – naar de naam te oordelen – op een wierde zal hebben gelegen. Het is niet duidelijk welke dat geweest kan zijn. Ligtendag vermoedt dat het Kleiwerd is geweest (Ligtendag, *De wolden*, 77). In ieder geval zal dit 'Lieuwerd' de wierde zijn geweest die haar naam gegeven heeft aan het bijbehorende woldland 'Lieuwerderwolde'. Blijkens een tweede lijst van de abdij Werden van omstreeks 1160 bezat de abdij in de twaalfde eeuw nog altijd 21 grazen land in Lieuwerderwolde ('Liuderwalde'; OGD I 34). Deze opgave wordt in de lijst direct vooraf gegaan door de vermelding van 60 grazen land in 'Abdinclande' en 4 grazen in 'Abdincstrange'. Noomen vermoedt dat dit land ook in de buurt gezocht moet worden en wijst naar de boerderij Abbingweer die later in het bezit van het Heilige Geest Gasthuis was (Noomen, 'Koningsgoed', 102). Opmerkelijk is het voorkomen van een aantal heerden in Lieuwerderwolde die alle 60 grazen groot zijn.
- 62 OGD I 10.
- 63 Noomen, 'Koningsgoed' 102; zie ook Ligtendag, *De wolden*, 77.
- 64 Stadsarchief rvr 52; gedrukt: OGD I 126. Zie p. 307.
- 65 Archief Parochiekerken inv. nr. 347, reg. nr. 633.
- 66 Notariële archieven inv. nr. 22/128, 1832 nr. 8, 13 januari 1832.
- 67 Zie de kadertekst *Een stukje Oosterstadshamrik* op p. 309.
- 68 In het Middelnederduits komt men voor 'oovievaar' de woorden *ādebar*, *ēdebar* en *ēdebēre* tegen. We herkennen deze vormen in het Nederlandse *eiber*.
- 69 De Vries, *Groninger plaatsnamen*, 3. Zie over de ligging van Arbere ook p. 247 en noot 156 op p. 364 hierna.
- 70 Voor deze mededeling dank ik dr. R.A. Ebeling te Leek.
- 71 Oldermansboek, tweede boek, art. 29; Feith, *Het Oldermansboek*, 15, 95-96. De verklaring die Feith van het begrip Herbere hense geeft is weinig plausibel. Zie voor andere interpretaties: Bos, *Stapelrecht*, 79 ev. De verbinding tussen de Groningse 'Herbere hense' en het plaatsje Herbrum aan de Eems is gelegd door dr. B. Hagedorn (zie P.A. Meilink, 'Groningens oudste handel', in: *GVA*

- 1912, 161-185, hier 177 noot 3). Herbrum is gelegen op de oostelijke oever van de Eems in het uiterste noorden van Westfalen. Het was de eerste Münsterlandse nederzetting die kooplieden tegenkwamen wanneer ze vanuit het noorden via de Eems zuidwaarts voeren. De Herbere hense zou dan het genootschap van Groninger kooplieden zijn die via de Eems handelscontacten met Westfalen onderhielden.
- 72 Zie voor reminiscenties aan het 'Friese verleden' van de stadshamrikken Naarding, 'Stad en Ommelanden', 51-51.
- 73 De wierden van Verswerd vindt men ter hoogte van het Kernfysisch Versnellerinstituut van de Rijksuniversiteit Groningen, in het uiterste noorden van het huidige Zernike-complex. Kortekaas, 'Archeologie in 1998' en 'Archeologie in 2002', in: *Hervonden stad* 1999 en 2003.
- 74 OGD 1 35 en Noomen, 'Koningsgoed', 130. Bedoeld is hier het benedictijnenklooster Siloe of Selwerd, dat tussen 1207 en 1215 is gesticht en waarvan Sint Catharina de patroonheilige was. De hoogte van Selwerd werd toen waarschijnlijk allang bewoond. Dat valt op te maken uit de naam, die ontleend is aan het huis dat hier stond ('sele' = gebouw met één vertrek, en Oudfries 'wrt' = bewoonde hoogte; zie R.E. Künzel e.a., *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200* (Amsterdam 1989²) 322).
- 75 Aan de noordoostzijde wordt de grens gevormd door de Hunze (Selwerderdiepje), aan de noordwestkant vinden we een kronkelende loop die niet met zekerheid geïdentificeerd kan worden. Er is wel gedacht dat we hier te maken hebben met de benedenloop van het Peizerdiep (de Hunsinge). Deze zou dan vanaf Kleiwerd in noordoostelijke richting hebben gelopen en de wierde van Dorkwerd aan de noordzijde hebben gerond om ter plaatse van het latere 'drierechtstoelenpunt' ten noordoosten van Hunzeroord (de zogenaamde 'Mude') uit te monden in de Hunze, die hier later 'Selwerderdiepje' werd genoemd. Deze veronderstelling houd ik voor minder plausibel. Ik ben geneigd Marijke Miedema te volgen. Zij neemt aan dat een tak van het Peizerdiep ten oosten van de Gaaikemadijk zijn kronkelende loop naar het noorden vervolgde, de plek passeerde waar later de boerderij 'Het Hool' kwam te liggen en ten noorden van Wierum in het Selwerderdiepje (later Reitdiep) uitmondde. Indien dit juist is kan de waterloop die hier in de tekst wordt bedoeld en die de noordwestelijke begrenzing van het landje Selwerd vormde, niet de benedenloop van het Peizerdiep zijn, maar moet deze bij een ander riviertje horen. Miedema denkt dat het moet gaan om het Eelderdiep. Volgens haar liep dit stroompje ten oosten van Hoogkerk door de huidige polders Oude en Jonge Held, stroomde vervolgens aan de zuidzijde voorbij Kleiwerd en Dorkwerd en kwam tenslotte bij Hunzeroord in het Selwerderdiepje uit (Marijke Miedema, *Vijftientwintig eeuwen bewoning in het terpenland ten noordwesten van Groningen* (eigen uitgave 1983) tekst, 52 en 54). Dezelfde opinie was al eerder naar voren gebracht door Kloppenburg (D. Kloppenburg, 'De waterstaatkundige ontwikkeling van het Westerkwartier', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* dl. 61 (1944) 329-356, 429-455, in het bijzonder 438). Ten zuiden van Dorkwerd zijn echter geen sporen aangetroffen van een oude bedding. Wel heeft Kortekaas aan de noordzijde van de wierde van Dorkwerd een kromme sloot aangetroffen met een bijbehorende oeverwal (mondelinge mededeling van Gert Kortekaas). Het verloop hiervan lijkt aan te sluiten bij de bedding die tussen het huidige Reitdiep en Hunzeroord de noordwestelijke grens van Selwerd vormde. Later, toen het Reitdiep werd gegraven, is deze bedding gebruikt om het water van de Drentse A naar het Selwerderdiepje te leiden. Overigens wordt over de vroegere bedding(en) van het Peizerdiep verschillend gedacht. Het zou te ver voeren om hier nader op deze problematiek in te gaan. Zie echter ook p. 247.
- 76 Noomen, 'Koningsgoed', 99-106. Zie ook de kadertekst *Domeinen en hun herkomst* op p. 216.
- 77 Uit het ontbreken van opslibbing in het oude Hunzebed in de Koningslaagte concludeerde G. Overdiep dat deze grote lussen moeten zijn afgesneden vóórdat het zeeniveau in de twaalfde eeuw weer begon te stijgen. Voor de herkomst van de naam 'Koningslaagte' wijst hij op de Frankische koningen. Ten tijde van het afsnijden van deze lussen waren zeeslenken nog eigendom van de koning en dit zou de reden zijn geweest om dit gebied naar de koning te vernoemen. Op grond hiervan meende Overdiep te mogen veronderstellen dat deze afsnijding op zijn laatst uit de tiende eeuw dateert (G. Overdiep in:

- Loonstra, *Tien eeuwen Hunze*, 78). Ik geef er de voorkeur aan in dit geval Wobbe de Vries te volgen, wiens naamkundige aantekeningen door G. Overdieps vader G.S. Overdiep in 1946 zijn gepubliceerd. De Vries vermoedt dat de Koningslaagte haar naam dankt aan een vergeten vroegere eigenaar van het betrokken land (de Vries, *Groninger plaatsnamen*, 100). Mij lijkt de bewuste afsnijding van later datum. Er is een hypothese te formuleren over de volgorde waarin de bedoelde Hunzelen zijn afgesneden en de Wolddijk is aangelegd. Ten noorden van Noorderhoogebrug maakt de Wolddijk een bocht om de meest oostelijke lus heen. Dit zou erop kunnen wijzen dat deze lus ten tijde van de aanleg van de Wolddijk nog een open rivierarm was.
- 78 Zie bijvoorbeeld ter plaatse van de huidige stadswijk Vinkhuizen. Gedurende de eerste gebruiksfase was dit 'woldland' en de naam luidde ook dienovereenkomstig (Lieuwerder *w o l d e*). Ook hier is het resterende veen bedekt met een laagje klei. Zelfs de naam Vinkhuizen – afgeleid van de boerderij 'het Vinkhuis' – herinnert aan het veen. Het woord 'vinke' betekent derrie en zou volgens Wobbe de Vries slaan op de slechte turf die hier onder de bovenste kleilaag werd aangetroffen (De Vries, *Groninger plaatsnamen*, 247). Bij modern onderzoek is hier echter geen veen aangetroffen (mededeling van Gert Kortekaas).
- 79 In de buurt van de Agricolastraat, even ten oosten van de Groninger binnenstad, is nog in de dertiende eeuw klei afgezet (Kortekaas, 'Archeologie in 1998', in: *Hervonden stad* 1999, 7-8). Aan de oostzijde van de Hondsrug zijn in het stroombed van de Hunze kleiafzettingen aangetroffen tot aan Waterhuizen toe.
- 80 Kortekaas, 'Archeologie in 2000', 14-19 en 'Archeologie in 2002', 20-31. Zie pp. 282, 294 en 304.
- 81 Casparie, 'Veenterpen', 212.
- 82 Kortekaas, 'Lieuwerderwolde', 'Archeologie in 1997' 14-18, 'Archeologie in 1999', 17 en 24 en 'Archeologie in 2004', 22 evv.
- 83 Zie voor een heldere uiteenzetting van de ontwikkelingen ter plaatse Van Schaik, 'Binnen- en buitendijks', 18.
- 84 Zie de bodemkaart bij Clingeborg, 'De bodem', 28-29.
- 85 Zie de kadertekst *Inkomsten en ooievaars* op pp. 220 ev.
- 86 Brood, *375 jaar Hoogezand en Sappemeer*, 23.
- 87 Zie hiervoor een akte uit 1264, waarbij de ingezetenen van Zuidlaren en de abdij van Aduard een overeenkomst sluiten over de venen en weiden tussen de 'Gronesbeke' en 'Prumesleke', over de 'were' bij Everswolde, het visrecht vanaf de Gronesbeke tot aan het Zuidlaardermeer enz. Uit de tekst blijkt dat de Zuidlaarders de ondergrond van de venen ten noorden van de Prumesleke aan Aduard geschonken hebben uit dank voor de kalk en de tichelstenen die zij van het klooster hadden gekregen ten behoeve van hun kerk (*OGD* I 135). Het Zuidlaardermeer heet hier *Northlara mare* (Noordlaardermeer) en wordt aangeduid als *stagnum* (eigenlijk 'stilstaand water'). De marke Midlaren blijkt tevens een enclave te hebben aan de oostzijde van het Zuidlaardermeer. Dit kan worden geïnterpreteerd als een aanwijzing voor het feit dat het meer zich later, als gevolg van de ontginningen, in zuidelijke richting heeft uitgebreid.
- 88 Zie stadsarchief nr 777, *Positien an de heeren gedeputeerden van haer Hooch Mogenden geëxhibeert, waerop de volmachten der Oldampten versoecken onder solemnelen eede geëxamineert te hebben dese naebescreven personen*. In verband met de succesvolle veenontginningen in de zuidoostelijke hoek van het Gorecht besloot het Groninger stadsbestuur de nederzettingen die daar waren ontstaan een aparte status te geven. Op 14 december 1633 stelden burgemeesters en raad een regeling vast voor de nieuwe jurisdictie van Sappemeer (J. de Bruijn, *Plakkaten van Stad en Lande; overzicht van Groningse rechtsvoorschriften in de periode 1594-1795* (Historia Agriculturae XIV; Groningen 1983) nr. 429: 'Order opzigtelijk de Jurisdictie in Sappemeer'). De westgrens hiervan – de nieuwe zuidoostelijke grens van het Gorecht – kwam uiteindelijk te liggen ten oosten van de landerijen van Kropswolde, langs het Kielsterdiep en het Nieuwe Compagniesterdiep. Toen de veenkoloniën daar tot volle ontwikkeling gekomen waren werd de Zuidlaarderweg de zuidgrens van het Gorecht.
- 89 Blok oppert deze mogelijkheid en wijst erop dat Midlaren in 1264 voor het eerst wordt genoemd (Blok, 'De vroege middeleeuwen', 144).
- 90 Alting, *De pilaren*, tweede deel ('Peerlen') 2.
- 91 Zie pp. 218 evv.
- 92 Even buiten het Gorecht, aan de Ter Borchlaan ten noorden van Eelderwolde, zijn (delen van) wielen, assen

- en wagenschot uit de twaalfde-dertiende eeuw gevonden. De vindplaats ligt even ten westen van de voormalige Eelderkolk, nu Piccardthofplas (Kortekaas, 'Archeologie in 1999', in: *Hervonden stad* 2000, 6).
- 93 Van Winter, 'Grenzen', 208. Van Winter wees erop dat de gronden ten westen van de Hondsrug 'zo goed als waardeloos' waren. 'Als men in Haren behoefte had gehad aan wei- en hooiland was het gebied tot aan de Drentse A genoeg geweest.' Hij geeft niet aan op grond waarvan hij meent te kunnen zeggen hoeveel land de burens van de Hondsrug nodig hadden (Van Winter, 'Grenzen', 209). Ook het ten zuiden van Haren gelegen Glimmen beschikte over hooilanden ten westen van de A: op de achttiende-eeuwse militaire kaart van Hottinga zien we ten noordwesten van het huis te Glimmen het 'Glimmer hooyland' aan de overkant van de A. Op deze plek, aan de oostzijde van de A28, ligt tegenwoordig de parkeerplaats Glimmermade (zie H.J. Versfelt, *De Hottinger-atlas van Noord- en Oost-Nederland, 1773-1794* (Groningen 2003) kaart 26). Dit landgebruik past in het patroon en gaat ongetwijfeld terug op de situatie in de middeleeuwen. Overigens heeft ten aanzien van het verloop van de grens ter plaatse van het huidige Paterswoldsemeer lange tijd onzekerheid bestaan. De municipaliteiten Eelde en Haren betwistten elkaar het streepje moeras tussen de Wegsloot en de Woldslot. Uiteindelijk moest keizer Napoleon er aan te pas komen om de knoop door te hakken. Bij besluit van 22 maart 1813 bepaalde hij dat de grens tussen Drenthe en de gemeente Haren langs de Woldslot liep en niet langs de Wegsloot, op enige afstand ten oosten daarvan (Van Winter, 'Grenzen', 210).
- 94 Kloppenburg kon in 1944 schrijven: 'Het is nog slechts weinige jaren geleden dat deze madelanden ter weerszijden van het Eelderdiep des winters onder water stonden en dus niet bewoonbaar waren' (Kloppenburg, 'Westerkwartier' 437).
- 95 Zie voor de beide kniebochten in de Peizerweg ook de kadertekst *Lijnen trekken* op pp. 269 ev.
- 96 De Woldslot is de afwatering van het gebied tussen Eelderwolde en de Drentse A en vormt daar de westelijke grens van het Gorecht.
- 97 De situatie ter plaatse is nog altijd zo.
- 98 RF Hs in folio 21, fol. 147 ev.
- 99 Afgezien uiteraard van de Hereweg over de Hondsrug. Zie over de verbinding tussen Groningen en Noord-Drenthe: J. Scheltens, 'De positie van den noordrand van Drenthe tegenover de stad Groningen gedurende de middeleeuwen' 1, *Nieuwe Drenthse Volksalmanak* 12, 1894 (1893) 235-273, hier 238-239.
- 100 Later Hoornsediep en vergraven tot Noord-Willemskanaal. Een bericht uit 1793 meldt dat de rivier 's winters dikwijl meer dan drie voet water voerde, tot de kruin van de dijk reikte en het lage land van het Westerstadshamrik en het Westerkwartier bedreigde ([TS I 22).
- 101 De nieuwe weg van Groningen naar Eelde is in juni 1868 opgeleverd (*Verslag van den toestand der gemeente Groningen* 1868, 22).
- 102 Stadsarchief rvr 69, OGD I 357.
- 103 Driessen, *Monumenta* 1, 153 noot.
- 104 I.H. Gosses, 'De bisschop van Utrecht, het domkapittel en de Groninger prefect', *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, 4e reeks 7 (1909) 25-135, aldaar 107-108 (opnieuw uitgegeven in: Idem, *Verspreide geschriften*. F. Gosses en J.F. Niermeyer ed. (Groningen / Batavia 1946) 152-207, aldaar 189.
- 105 G. Acker Stratingh, 'Lieuwerderwolde', in: *BGOG* VIII (1871) 96-116, aldaar 109-111.
- 106 Stadsarchief Groningen rnr 1250.
- 107 De jurist H.J. Arntzenius (1763-1830) was zeer geïnteresseerd in de geschiedenis en legde een verzameling van plakaten aan die in 1832 door de gemeente Groningen is aangekocht en in het rijksarchief te Groningen (nu: RHC Groninger Archieven) is terecht gekomen (Verzameling Arntzenius, T-1098). Zie ook Schuitema Meijer., *Historie* 155 en noot 39 en Hurenkamp, *Een lang slepend conflict*, 207.
- 108 Zie hierover de kadertekst *Kraanland* op p. 241.
- 109 RF Hs in folio 21, fol. 147 ev.
- 110 Volgens het Oostfriesse woordenboek betekent dit woord niet alleen 'Ecke zum Wasserablassen', maar ook 'Ecke, aus welcher es oft nâsst oder regnet', dat wil zeggen, het zuidwesten (zie J. ten Doornkaat Koolman, *Wörterbuch der ostfriesischen Sprache*, etymologisch bearbeitet II (Norden [1879-]1882) 721). Overigens kent ook het Nederlands het woord 'pishoek' als de windrichting van waar vaak regen komt. Wanneer men zegt dat de wind in het 'pishoekje' zit, bedoelt men daarmee het zuid-

- westen (*Woordenboek der Nederlandsche taal* XII, 1e st. ('s-Gravenhage / Leiden 1931) kol. 1974-1975).
- 111 De ten westen van Goutum en Barrahûs gelegen 'Piskhoarnedyk' is vermoedelijk de oudste zomerdijk ten westen van de Middelzeedijk (vriendelijke mededeling van Ids de Jong, 'Tresoar' Leeuwarden). De dijk loopt vanaf de Piskhoarne, ten zuidwesten van de stad Leeuwarden, naar het noorden in de richting van de middel-eeuwse stadskern.
- 112 Ik dank Meindert Schroor die zo vriendelijk was me op het bestaan van deze Pishoek te wijzen.
- 113 Naarding veronderstelt dat deze plek zijn naam ontleent aan Dodo Ebbinga, een edelman die 'schulte' in Groningen zou zijn geweest en in 1262 of 1263 voorkomt als 'alderman' (*OGD* I 105 en 132). Naarding legt ook verband met 'Schultingeland', dat hij in de voormalige gemeente Hoogkerk ('Abdincland') zoekt. 'Ebbinge', 'Abdinc' en 'Abbinge' zouden volgens Naarding alle verwijzen naar de abt van het klooster Werden aan de Ruhr, op wiens instigatie de ontginningen in Lieuwerderwolde zouden zijn aangepakt en die ook de stichter zou zijn geweest van de kerspelen Hoog- en Leegkerk (Naarding, 'Stad en Ommelanden' 51-54; zie ook p. 220 en noot 61 op p. 357). Naarding interpreteert hier wel erg vlot. In de eerste plaats is het nog maar de vraag of Dodo Ebbinge in de akte van 1245 (*OGD* I 105) echt 'schulte' wordt genoemd. Het origineel van deze akte is niet bewaard gebleven, zodat we het moeten doen met een negentiende-eeuwse kopie. Aan de hand daarvan is niet te bepalen of we in de woorden 'Dodo Ebbinga scultetus Ado' een komma vóór of na het woord *scultetus* moeten lezen. In het eerste geval is Ado de schulte, in het tweede Dodo. Verband met 'Schultingeland' is dus op zijn minst onzeker. Bovendien ligt Schultingeland helemaal niet in of nabij Hoogkerk, maar in de buurt van Selwerd. Dat komt aan het licht wanneer we de gegevens van een akte van 22 februari 1411 combineren met een tekst van 2 juli 1395 (*OGD* II 894). In beide teksten, die uitvoerig worden besproken door Driessen (*Monumenta* IV, 741 evv.), is sprake van dezelfde 60 grazen land. Dit land ligt volgens het stuk van 1395 'bij het Groninger hamrik in Hunsingo, nabij Schultingeland' 'daer een maer eentuschen licht dat sijck streckt ost ende west ende gheheten is de Zijlrijth'. Volgens Acker Stratingh gaat het hier om de grond waarop het kasteel van Selwerd had gestaan (G. Acker Stratingh, 'De inkomsten der stad Groningen van het Goregt', in: *BGOG* V (1868) 81-144, hier 125). Het zijlmaar dat hier wordt bedoeld, zou dan de tochtsloot zijn die langs de Penningsdijk liep en voor de afwatering van dit gebied zorgde. Het water stroomde oostwaarts en moet via een klein zijltje zijn uitgekomen op het Selwerderdiepje. Korte tijd later, in 1434, is de waterstaatkundige toestand hier ingrijpend veranderd. Uit dit alles volgt dat, zelfs indien er al enig verband is tussen Dodo Ebbinge en Donghorn, Naardings argumenten hierbij in elk geval niet ter zake doen.
- 114 Zie voor de herkomst van deze belasting p. 287.
- 115 De lijst wordt bewaard in het stadsarchief van Groningen (rvr 502) en is gedrukt bij Driessen, *Monumenta* 530-532 (noot).
- 116 *OGD* I 275 en 277. Er is in deze stukken sprake van een *dominium in Horna* en een *grangiarus* die in *Horna* werkzaam was. Deze 'hofmeester' trad in 1323, samen met enkele anderen, op als vertegenwoordiger van *Heimrawalda* (Hemmerwolde). In plaats van *Heimrawalda* leest Bakker hier overigens *Heonrawalda* (Bakker, *Bedelorden*, 153). Noomen heeft erop gewezen dat dit toponiem na 1323 niet meer voorkomt (Noomen, 'Koningsgoed', 103). Mogelijk is het gebied door wateroverlast voor langere tijd onbruikbaar geworden.
- 117 Zie voor dit klooster Bakker, *Bedelorden*, 151-157. Zie voor de locatie Meindert Schroor, *De atlas der provincie-landen van Groningen (1722-1736)* (Groningen 1996) kaart 12, p. 29.
- 118 Hierbij dient te worden aangetekend dat de benaming 'Noorderbuurschap', voor zover mij bekend, in de bronnen niet voorkomt. Waar sprake is van een 'zuiderbuurschap' en een 'middelbuurschap' kan echter ook het bestaan van een '*noorderbuurschap' worden aangenomen. Deze aanduiding kan in onbruik zijn geraakt doordat het betreffende gebied later bij het Gelkingeland en de stadstafel getrokken is.
- 119 RF Hs in folio 21, fol. 147 ev.
- 120 G. Acker Stratingh, 'De tienden in Drenthe, 't Gorecht en Groningen', in: *BGOG* VI (1869) 279-309, hier 303 noot 2 en *BGOG* VIII, 103 noot 2 betoogt dat 'de Laan' de weg over de Hoornsedijk is. Dit is hoogst onwaarschijnlijk.

- 121 Een 'weer' is (onder meer) een door sloten omgeven stuk land, een 'gras' is de hoeveelheid weiland die nodig is om één rund gedurende een zomer te voeden (ongeveer een halve hectare).
- 122 Zie G. Acker Stratingh, 'De Precarie of Bede, beschouwd als eene wereldlijke schatting, door Groningen zoowel als het Goregt en Drenthe, aan den Bisschop van Utrecht op te brengen', in: *BGOG* IV (1867) 309-330.
- 123 Oorkonde van 22 februari 1441 (stadsarchief rvr 171; gedrukt bij Driessen, *Monumenta* IV, 808-809).
- 124 Zie voor deze interpretatie van de 'Utingeklufft': S. Mulder Hzn, *Geschiedkundige atlas van Nederland. De kerkelijke indeeling omstreeks 1550, tevens kloosterkaart. I. Het bisdom Utrecht* (s-Gravenhage 1921) 358 noot 2 en A.A. Beekman, 'Uit, uut, ut (verb. uter, utre, utra) en over, oer, úr in plaatsnamen', in: *Nomina Geografica Neerlandica* VI (Leiden 1928) 32-35, hier 33. W. de Vries denkt, zoals vóór hem ook J. Huizinga voor mogelijk hield, aan afleiding van een mansnaam 'Uto' of 'Uta' (De Vries, *Groninger plaatsnamen*, 245 en J. Huizinga, 'Het oudste patriciaat en de immigratie in de stad Groningen tot omstreeks 1430', in: *GVA* 1910 (210-232) hier 212). Zie ook C.E. Dijkstra, 'De grenzen van de klufften', in: *GVA* 1960, 39-58, hier 47 ev., en Naarding, 'Stad en Ommelanden', 55 ev. Volgens laatstgenoemde was de Akerk de kerk voor de Friese *útbuorren* van Groningen.
- 125 Sinds enige tijd wordt deze tweede parochiekerk van Groningen 'de der Aa kerk' genoemd. Degenen die deze naam hebben bedacht, zijn kennelijk ontevreden geweest met het wat alledaags aandoende 'Akerk' en hebben misschien zelfs wel gedacht dat ze met hun vondst meer recht deden aan de geschiedenis. Wat ze hiermee laten zien is echter vooral een betreuenswaardig gebrek aan begrip voor onze taal. In de bronnen komt de Akerk inderdaad veelvuldig voor in woordcombinaties als 'inder Akercke', 'van der Akercke', 'totter Akercke' enz. Het woordje 'der' is echter geen deel van de naam zoals men schijnt te denken, maar het verbogen vrouwelijke lidwoord 'die'. Wie 'de der Aa kerk' zegt, stottert en doet dat nog ongrammaticaal ook. De Akerk heeft altijd gewoon Akerk geheten, of, met lidwoord, 'die Akercke'.
- 126 Tegenwoordig een boerderij ten zuiden van de N355, 750 m ten zuidwesten van de Reitdiepsdijk. De boerderij ligt op een wierde die vermoedelijk uit de twaalfde of dertiende eeuw dateert en binnenkort zal worden opgeslokt door de stadsuitbreiding.
- 127 Zie voor deze tekst: Groninger Archieven RF Hs in folio 21, fol. 146-148, en Kooper, *Het waterstaatsverleden*, 127. De akte is gedrukt bij: P. Gerbenzon, *Enige middeleeuwse Ommelander dijk- en zijlrechten* (Zutphen 1980) 37-40.
- 128 Deze plek is waarschijnlijk de huidige driesprong Meerweg/Hoofdweg te Paterswolde.
- 129 Het komt voor in oorkonden uit 25 augustus 1360 en 21 mei 1376 (resp. *OGD* II 1234 en 642).
- 130 Een identieke bepaling vinden we in de 'buurbrief' van het Ooster- en Westerstadshamrik van 22 februari 1386 (*OGD* II 754).
- 131 Zie p. 233.
- 132 De naam van de weg die even ten zuiden van deze grens loopt – Bruilwering – verwijst naar de natuurlijke gesteldheid van dit gebied. 'Bruil' of 'brul' is de oost-Nederlandse vorm van het Hollandse 'briel' en het Friese 'bril' en betekent 'laag, vochtig, waterig, moerasig, met gras of met houtgewas begroeid land' (*WNT* 1340-1341). Hetzelfde woord komen we in het Middelnederduits tegen als 'brûl' en in het hedendaagse Duits als 'Brühl'. Zie hiervoor August Lübben, *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch* (Darmstadt 1965). Vgl. ook het toponiem Brittil ten westen van Zuidhorn. Een bij Vollenhove te localiseren 'Bruel' wordt geïnterpreteerd als 'waarschijnlijk een omheind, afgesloten jachtgebied, wildpark' (Künzel, *Lexicon* 179). Ik zie geen reden om ook bij de Bruilwering aan zo iets te denken.
- 133 Later is dit gebied bij het Westerkwartier gaan horen.
- 134 Aan de noordzijde van deze helft bevond zich de voormalige tol in de Peizerweg bij het Porrenhuis, later herberg 'de Vriendschap'. Het hier bedoelde land ligt ten zuiden van de plaats waar nu de Peizerweg overgaat in de Zuiderweg.
- 135 Zie voor de datering de opmerking van J.A. Feith in de *Catalogus der inventarissen van de archieven der voormalige zijlvestenijen en dijkrechten in de provincie Groningen* (Groningen/Den Haag [1901]) 213 noot 1.
- 136 Leden van de familie Jarges blijken later landerijen te bezitten ten westen van de Wolvedijk, de grens tussen de stadstafel en Hoogkerk, ten noorden van de Drentse-

- laan. Ludeke Albert Wigboldes lijkt grote belangen te hebben gehad in het lage land ten zuiden van Hoogkerk. Daarop wijst het feit dat hij de eigenaar was van de 'wagenweg' die van de Eelderwolderhooiweg naar het Eelderdiep liep. Het kan haast niet anders of het gaat hier om een stukje van de Drentselaan, en wel het stukje vanaf de grens tussen het Gorecht en Drenthe enerzijds en de brug over het Eelderdiep anderzijds. De stad Groningen kocht bij akte van 10 februari 1447 dit op Drentse bodem gelegen wegvak van Ludeken Wigboldes (stadsarchief rvr 184). Dit alles kan erop wijzen dat de ontsluiting van het onderhavige gebied het resultaat is geweest van 'particulier initiatief' en dat de betekenis van de Drentselaan als verkeersweg halverwege de vijftiende eeuw zozeer was toegenomen dat het bezit ervan van 'algemeen belang' werd geacht.
- 137 RF Hs in folio 21, fol. 148 en Archief Aduarderzijlvest inv. 12, reg. nr. 6 (uitgegeven door L.M. Pronk-Wiersema en J.J. Delvigne, *Het reilen van de zijl* (Ezinge 1988) 42-44). De nieuwe watergang die Albert Jarges heeft laten graven volgde waarschijnlijk de bedding waarlangs tevoren de natuurlijke afwatering van het woldland had plaatsgevonden. Een blik op de kaart leert dat we hier te maken hebben met een watergang die in het verlengde ligt van het zuidelijke deel van de Woldsloot. Het feit dat de tochtsloot die de grens vormde tussen het Kraanland en het Gelkingeland, een overblijfsel is van de oude Woldsloot verklaart ook waarom de brug in de Drentselaan over deze watergang 'Oldetil' heette. De Hoensloot wordt voor het eerst vermeld in 1453, wanneer het stadsbestuur van Groningen toestemming verleent aan de zijlvesten van Aduarderzijl om een watermolen te zetten op de Hoensloot ten behoeve van enige onder Groningen ressorterende gronden. Het toezicht op het gebruik van de molen werd opgedragen aan een driemanschap waarvoor Hoogkerk, Leegkerk en Groningen ieder een vertegenwoordiger zouden afvaardigen (Archief Aduarderzijlvest inv. nr. 35 reg. nr. 9). De Hoensloot was in 1453 niet nieuw. Reeds in 1360 was een overeenkomst gesloten over de afwatering van de Noord- en Zuidhoen (buiten de Apoort) via Tammingeland en Lieuwerderwolde. Bij deze gelegenheid zal de Hoensloot in westelijke richting zijn aangesloten op het afwateringssysteem van Lieuwerderwolde (OGD II 1234). Zie ook Beno Hofman, *De Westerhaven. Van kerring tot nering* (Groningen 2001) 8-9.
- 138 RF in octavo 33, 10v-14, gedrukt bij: Gerbenzon, *Zijl- en dijkrechten*, 51-52.
- 139 Merkwaardigerwijs bestaat er een akte van 1 april 1509 waarbij ongeveer dezelfde zaken worden geregeld, maar waarin het Kraanland niet wordt genoemd. Daarentegen is daarin weer wel sprake van Lieuwerderwolde en de Middel- en Zuiderbuurschap van Neerwolde. De tekst doet denken aan de eerder besproken akte van 22 februari 1441 (stadsarchief Groningen rvr 171). De tekst van het stuk van 1509 is uitgegeven door Gerbenzon, *Zijl- en dijkrechten*, 53-55 (RF 1509.30 en Hs in octavo 33, fol. 1-5v).
- 140 Het gaat om de watergangen 'buiten de schotdeuren'. Een schotdeur is een eenvoudig sluisje dat tot doel heeft het instromen van ongewenst buitenwater te voorkomen.
- 141 Mogelijk vinden we deze uitwatering buiten het 'eigen' gebied van de ingelanden terug in het diepje dat op een achttiende-eeuwse kaart van het Westerstadshamrik getekend staat tussen de noordwestelijke punt van de hier beschreven polder en het Peizerdiep. Zie pp. 246 ev. en noot 153 op de volgende pagina. Op de topografische kaart van 1854 staat op deze watering ten westen van Bangeweer een watermolen getekend die dit lage land van zijn water moest afhelpen.
- 142 Daan van der Haer, 'Hoogkerk ruimtelijk', in: P. Kooij, red., *Dorp naast een stad. Hoogkerk 1770-1914*, GHR 9 (Assen 1993) 9-29, hier 10.
- 143 Schoolmeestersrapport Hoogkerk (Groninger Archieven, T 890 inv. nr. 6).
- 144 De Vries, *Groninger plaatsnamen*, 105. Zie voor Elmersma: W.J. Formsma e.a., *De Ommelander borgen en steenhuizen* (Assen/Maastricht 1987²) 169-173. Een aardige afbeelding van het huis Elmersma bevindt zich in de topografisch-historische atlas van het voormalige gemeentearchief Groningen, onder signatuurnr. 3541.
- 145 J.A. Feith, 'Wandelingen door het oude Groningen III, De straten en hare namen', in: *GVA* 1892, 41-73, hier 50.
- 146 Een geleerd man als Ubbo Emmius was uiteraard op

- de hoogte van de herkomst van het woord 'kraan' in de betekenis van hijstoestel. Hij getuigt ervan in zijn *De agro Frisiae* (ed. 1605) 49.
- 147 Kraanvogels nestelen in moeraslanden met opgaande begroeiing, ver van menselijke bedrijvigheid. Verondersteld wordt dat de kraanvogel tot in de eerste helft van de zeventiende eeuw in Nederland heeft gebroed, maar over het voorkomen van broedplaatsen in de buurt van Groningen is niets bekend. Bij opgravingen ter plaatse van het voormalige kasteel van Alva in de stad Groningen zijn onder zestiende- en zeventiende-eeuws keukenafval skeletresten van een kraanvogel aangetroffen en in 1888 is een exemplaar waargenomen in het Eelderwolder Onland (zie voor bronvermeldingen de bijdrage van P.J. van Dorsen in: E.J. Boekema e.a., red., *Vogels van de provincie Groningen* (Groningen 1983) 164).
- 148 De herkomst van de naam 'Wegslout' is duister. Ik vermoed een verband met de zogenaamde 'Groeneweg', die blijkens de rol van de Paterswoldsedijk ter plaatse van het huidige Paterswoldsemeer van zuid naar noord moet hebben gelopen (HJK inv. nr. 2358 nr. 13).
- 149 Schroor, *De atlas der provinciëlanden*, kaart 12 en p. 29 (beschrijving).
- 150 Zie p. 239.
- 151 Zie p. 239.
- 152 Zoals eerder in de tekst gemeld, wordt de Woldslout in een vijftiende-eeuwse tekst de watering van de 'Eelderwoldmannen' genoemd.
- 153 Kaartenverzameling van het voormalige Groninger gemeentearchief, signatuur nr. 692 (zie de afb. op p. 245). Van deze kaart bestaan nog twee andere – gelijktijdige – exemplaren. Deze berusten onder de stamnummers 1263 en 3520 in de collectie van het voormalige rijksarchief in de provincie Groningen. Op het exemplaar met het nummer 3520 staat een gedeeltelijk onleesbare ambtelijke verwijzing. Daarin komt de datum '24 februari 1614' voor. Een onderzoekje wees uit dat het hier moet gaan om een resolutie van de Staten van de provincie Stad Groningen en Ommelanden van 21 februari 1614. De Staten besloten toen de landen van Neerwolde vrij te stellen van alle verponding en te ontslaan van alle reeds opgelopen achterstallen terzake, op voorwaarde dat de betreffende ingelanden de Paterswoldsedijk (Hoornsedijk) zouden verhogen en onderhouden, opdat de landen in het Westerkwartier verschoond zouden blijven van het veenwater (Statenarchief inv.nr. 3).
- 154 De hoogte van Bangeweer ligt op een zandopduiking waarop ook Hoogkerk is ontstaan en waarlangs nu de Zuiderweg loopt. Deze langgerekte hoogte maakt deel uit van de 'Rug van Tynaarlo'. Even ten zuiden van de huidige snelweg (A7) bevond zich de plek waar het oude Eelderdiep deze rug doorbrak. De naam 'Bangeweer' is een jongere vorm van 'Bawingeweer', samengesteld uit de mansnaam *Bawa, de genitivus pluralis '-inga' en het woord 'weer'. Het geheel betekent zoveel als 'het grondbezit van de mensen van Bawe' (zie hiervoor ook W. de Vries, 'Groninger topographica', in: *NGN* x, 97-163, hier 107-108). De oude naam Bawingeweer komt voor in de oorkonde van 14 september 1379, waarbij de officiaal van Münsters Friesland een verklaring aflegt over de overdracht van het Hoytingehuis in de buurschap Lieuwerderwolde aan het Heilige Geest gasthuis te Groningen. Onder de getuigen waren o.a. Reynerus Elmersna (Elmersma) en Herdericus tho Bawingewere, burens van *Alta Ecclesia* (Hoogkerk) (*OGD* I 584; de uitgevers van het oorkondenboek hebben deze akte abusievelijk op 22 september 1370 gedateerd). Schoolmeester J. Mulder Jzn van Hoogkerk had in 1828 een heel andere verklaring voor de wat vreemd aandoende naam van deze opvallend hoog gelegen boerderij. Hij dacht dat de inwoners van deze lage landen hier toevlucht zochten wanneer ze *bang* waren voor hoog water. Hij schrijft: 'Toen de lage landen hier nog gedurig onder water liepen diende deze hoogte den inwoonders zeker tot eene veilige wykplaats; waarom dan ook de hoogste plaats derzelven thans nog Bangeweer genoemd wordt' (Schoolmeestersrapport Hoogkerk, Groninger Archieven, T890 inv. nr. 6).
- De AHN-kaart (zie de kadertekst *Kronkels en afgravingen* op p. 260) toont ten zuiden van de N355, in de buurt van het Hooihuis, een kronkelende oude bedding. Mogelijk is hierin de (of: een) oude benedenloop van het Eelderdiep (of de Woldslout?) te zien.
- 155 Volgens Miedema is deze verbinding in het begin van de dertiende eeuw tot stand gebracht (Miedema, *Vijftiende eeuw*, 52). Ik veronderstel dat deze datering ruim een eeuw te vroeg is. Zie het vervolg van de tekst.
- 156 *OGD* I 241. B.W. Siemens was van mening dat we de

- uitmonding van het Peizerdiep bij 'Arbere' niet in de buurt van Aduard, maar op de plaats van de huidige Aduarderzijk moeten zoeken (B.W. Siemens, *Dijkrechten en zijlvesten* (Groningen 1974) 35 en 65, noot 66). Zie ook noot 166 op p. 366. Kloppenburg vermoedt dat de betreffende oorkonde, die slechts in een zeventiende-eeuws afschrift is overgeleverd, niet van 1313 dateert, maar uit – bijvoorbeeld – 1343 stamt (Kloppenburg, 'Westerkwartier', 454).
- 157 Miedema veronderstelt dat het hier niet gaat om de oude loop van het Peizerdiep, maar om het Wolddiep, dat in de venen tussen Langewold en Vredewold ontstond. Het Peizerdiep mondde volgens deze auteur bij Schilligeham, ten oosten van het huidige Aduarderzijk, in het Reitdiep uit (Miedema, *Vijftiende eeuw*, 53-58).
- 158 Zie voor de veronderstelde oude loop van het Peizerdiep ook noot 75 (op p. 358) bij p. 220. Volgens Rietema zwenkte het Peizerdiep ter hoogte van Slaperstil af in noordwestelijke richting. Deze auteur is van mening dat de rivier aan de oostzijde aan Aduard voorbijliep en zich ten noorden van die plaats (bij Arbere) verenigde met de tak, die zich ter hoogte van Nieuwbrug had afgesplitst (S.P. Rietema, 'Het Aduarderdiep en de Aduarderzijk', *GVA* 1924, 108-120, hier 111 en Kloppenburg, 'Westerkwartier', kaart 7).
- 159 *OGD* II 1231 (omstreeks 1335).
- 160 In hetzelfde jaar 1360 kregen de ingelanden van de Noord- en Zuidhoen het recht om hun water te lozen via Tammingeland en Lieuwerderwolde (akte van 25 augustus 1360; *OGD* II 1234.). Vóór dit tijdstip zullen de Hoelanden eenvoudig via de Hoensloot op de Drentse A hebben geloosd, waarbij een zijltje nodig was om te voorkomen dat bij vloed water uit de A in deze lage landerijen kon komen. Als gevolg van de regeling van 1360 werd de stroomrichting in de Hoensloot – deze is in de zestiende eeuw vergraven tot het scheepvaartkanaal Hoendiep – omgedraaid: voortaan stroomde het water in westelijke richting, door Tammingeland heen, naar Lieuwerderwolde. Even ten oosten van Hoogkerk maakte de watergang, evenals het huidige Hoendiep, een vrijwel haakse bocht naar het noorden. Het huidige Hoendiep maakt even verder opnieuw een knik in westelijke richting. In 1360 bestond dit stuk nog niet. Het water liep toen naar het noorden en maakte even ten noordoosten van Hoogkerk enkele haakse bochten om bij de Klief in de Hunsinge uit te komen. Overigens kunnen de kniebochten in de Hoensloot erop wijzen dat men bij het graven van deze watergang op zuid-noord georiënteerde oude waterlopen is gestuit en daarvan gebruik heeft gemaakt. De meest oostelijke knik zou een relict van de oude Woldslaat kunnen zijn. De knik direct ten zuidoosten van Hoogkerk kan een overblijfsel zijn van het oude Eelderdiep, maar kan ook samenhangen met het natuurlijke reliëf ter plaatse. Wellicht heeft men bij het graven van de nieuwe watergang een opduiking van 'de Rug van Tynaarlo' willen omzeilen.
- 161 *OGD* I 537. Het gaat hier om de bouw van een sluis tussen de parochie Harssens en de 'oude Mude'. De plaats van het nieuw te bouwen kunstwerk moeten we zoeken bij Enens in de Paddepoel, even ten zuiden van de wierde Harssensbosch (Loonstra, *Tien eeuwen Hunze*, 68-69 en 79).
- 162 *OGD* II 704, 1 mei 1382. Het besluit om weer bij Arbere af te wateren zou verband kunnen houden met een conflict dat kort na de bouw van de sluis bij Wierum uitbrak over het afstromen van het Hunzewater dat uit de gebieden ten oosten en zuidoosten van de stad kwam. De gegevens die we daarover bezitten zijn moeilijk te duiden, maar het lijkt erop dat de onenigheid de plaats betrof waar een 'slachte' of *aqueductum* moest worden gebouwd in de Hunze. Men vermoedt dat het hier om een sluis gaat, maar het is niet duidelijk om wat voor sluis. Dat laatste is belangrijk, omdat zo'n kunstwerk verschillende functies kan hebben. Wanneer het om het weren van de vloed ging bouwde men een sluis met vloeddeuren. Deze gingen bij opkomend water dicht; bij afgaand tij openden ze zich weer, zodat overtollig binnenwater kon afstromen. Wanneer het erom ging om ook bij eb met schepen te kunnen varen in het rivierpand boven de sluis, moest men ebdeuren plaatsen die bij afgaand water gesloten konden worden. In het onderhavige geval hebben ongetwijfeld scheepvaartbelangen meegespeeld; tegelijkertijd echter moest de lozing van hemelwater worden verzekerd. De waterlossing van de lage streken ten westen van de Hondsrug was problematisch. Wilden zij hun water bij Wierum kwijt kunnen raken, dan kon dat slechts bij laag tij en dan

ook nog alleen wanneer er vanuit het oostelijk deel van het Gorecht niet al te veel water kwam. Dit betekende dat er, zoals in de tekst is aangegeven, een mogelijkheid moest zijn om het Hunzewater boven Wierum op te houden. Mogelijk is dat de voornaamste functie geweest van de sluis, waarvan scheidsrechters in 1364 bepaalden dat hij in 'Eckerdisstede' moest komen (*OGD* I 527). We weten niet precies waar dit is, maar uit de context kunnen we opmaken dat het in de Paddepoel moet zijn geweest, in de buurt van Harssens en ten noorden van de 'Mude' (het punt waar de Hunze en het Groninger- of Reitdiep bij elkaar kwamen, op p. 210 ook 'Drierechtstoelenpunt' genoemd). Het gezamenlijk gebruik van het Reitdiep beneden Wierum voor de ontwatering van de landen ten oosten en ten westen van de Hondsrug zal in de praktijk te grote problemen hebben opgeleverd, zodat Aduard en zijn partners later toch weer voor de 'westelijke' uitweg kozen.

- 163 De uitgevers van het oorkondenboek merken hierbij op dat met 'Avingesloot' de Abbingesloot onder Hoogkerk bedoeld wordt (*OGD* II 704, noot).
- 164 RF Hs in folio 21 fol. 153v. In het stuk worden twee personen genoemd die bekend zijn uit zestiende-eeuwse bronnen. De steenbakker Doe Ticheler, die zijn steenovens aan het Aduarderdiep bij de Nieuwebrug had, wordt op 8 juni 1589 vermeld in het *Diarium* van stadssecretaris Egbert Alting (W.J. Formsma en R. van Roijen, eds., *Diarium van Egbert Alting, 1553-1594*, RGP grote serie 111 ('s-Gravenhage 1964) 762). Rading Koninck, die in het stuk genoemd wordt als eigenaar van landerijen ten zuiden van Hoogkerk, vervulde sinds 1539 één van de twee pastoorsfuncties aan de Sint Maartenskerk. Hij stierf op 14 mei 1581 (DA 517). Het stuk dateert echter van na 1561, want de tekst vermeldt de verplichting van de ingelanden van het Westerstadshamrik en van Hoogkerk om de 'grote klief' (een overlaat) te onderhouden, die gelegen is tussen de Hunsinge en de Nieuwebrug. Deze verplichting is een van de bepalingen waarover de zijlvesten van het Aduardersijlvest op 12 mei 1561 onderlinge afspraken hebben gemaakt (Archief van het Aduardersijlvest, T 705 bijlage 1 *sub dato*).
- 165 Vgl. de namen 'Abdinclande', 'Abdincstrange' en 'Abbingeweer', alle onder Hoogkerk. De suggestie is eerder

gedaan door Naarding (zie noot 113 op p. 361). W. de Vries veronderstelt dat 'Avingesloot' teruggaat op de mansnaam 'Ave' (de Vries, 'Topographica', 105-106). Kloppenburg noemt deze gegraven verbinding tussen Eelder- en Peizerdiep 'Havensloot' (Kloppenburg, 'Westerkwartier', 438). Ik houd deze versie voor een resultaat van 'volks-etymologie'.

- 166 Zie de akte van 17 september 1407, waarin melding wordt gemaakt van de Aduarder 'blokzijl' (Kooper, *Waterstaatsverleden*, 135). B.W. Siemens was van mening dat het Aduarderdiep ongeveer een eeuw eerder is gegraven. Deze opvatting hangt samen met zijn localisering van 'Arbere' ter plaatse van de huidige Aduardersijl (zie noot 156 op p. 364). Een bespreking van alle argumenten die mij de moed geven van mening te verschillen met Siemens, een groot kenner van de waterstaatsgeschiedenis van Groningerland, zou een complete verhandeling vergen. Daarvoor is hier geen plaats. Ik beperk mij tot de opmerking, dat Siemens in dit geval te weinig kritisch is geweest ten aanzien van de betrouwbaarheid van de schriftelijke bronnen die hij gebruikte. In het bijzonder een kopie van een – zogenaamd – van 1383 daterende akte, waarin de namen van enkele kerspelen uit het noordelijk deel van Middag zijn geïnterpoleerd, heeft hem op het verkeerde been gezet (HJK inv. nr. 2358; zie Siemens, *Dijkrechten en zijlvesten*, 35 en 65, noten 66 en 69. Zie ook W.J. Wieringa, *Het Aduarder zijlvest in het Ommelanders waterschapswezen* (Groningen 1946) 20 ev.). Mijn datering komt overeen met die van Rietema en Kloppenburg (Rietema, 'Aduarderdiep', 119, en Kloppenburg, 'Westerkwartier', 455).
- 167 Ik kom in het vervolg hierop terug (p. 288).
- 168 In de eerder geciteerde, door mij na 1561 gedateerde, opgave van schotplichtige landen onder Hoogkerk heet het dat de Simonssloot hier de grens vormt tussen het zijlrecht van Hoogkerk en 'de stad' (RF Hs in folio 21, fol. 153v). Dit is niet in tegenspraak met het in de tekst gestelde. In de tekst heb ik het over de stadsvrijheid, c.q. het Gorecht, terwijl in de zestiende-eeuwse bron sprake is van het Westerstadshamrik, een waterstaatkundige eenheid. Zoals eerder vermeld viel het Westerstadshamrik slechts ten dele onder de jurisdictie van het stadsbestuur. De Simonssloot lag ongeveer 500 m. ten westen van de jurisdictiegrens en liep parallel daaraan.

- Zie verder de kadertekst *Twee Westerstadshamrikken* op p. 255).
- 169 Dit geldt in het bijzonder voor de Noordhoen, d.w.z. het gebied tussen de Hogeweg/Friesestraatweg, Hofstede de Grootkade, Westersingel en Aweg. Voor wat betreft de Zuidhoen (ten zuiden van de Aweg/Hoendiepskade) is de situatie minder herkenbaar. Wel kan men de loop van de oude wegen nog terugvinden. Zie het kaartje op p. 252 onderaan.
- 170 Zie de schetskaart van de grenzen van de gemeente Groningen, te vinden onder THAG 6747. Zoals gezegd was de Vinkedijk de toegangslaan tot het grote en het kleine Vinkhuis. Naar deze Vinkhuizen is de gelijknamige stadswijk genoemd. Eén van de twee boerderijen bestaat nog altijd en doet dienst als een soort wijkcentrum. Het tracé van de 'kleiweg naar Aduard' is dat van de huidige Friesestraatweg en het verlengde daarvan langs de westelijke Reitdiepsdijk, de Hogeweg naar Dorkwerd.
- 171 De scherpe bocht is halverwege de negentiende eeuw opgeruimd, waarbij ook enkele kalkovens op de noordelijke oever moesten verdwijnen. Maar ook nu nog maakt het Reitdiep op deze plaats een opvallende bocht.
- 172 Zie p. 210 en noot 75 op p. 358.
- 173 Siemens, *Historische atlas*, kerspelgrenzen, blad 5; jurisdictiegrenzen blad 17. Reeds in 1455 bestond er een klauwregister van Hoogkerk. Onder de lijst waarin de gerechtigde heerden zijn opgesomd staat de aantekening: 'Item dat sint de bueren verdragen end willen t'aldus holden de ene nae den anderen te bruicken alsoo voors. is in tjaer ons Heren 1455' (UB Groningen, Hs in folio 315, fol. 338 ev. Zie R.P. Cleveringa Pzn, *Clauwgerechtigde Ommelander heerd en de eisch van gegoedheid van den redger*, Verhandelingen der koninklijke Nederlandse akademie van wetenschappen, afd. letterkunde, nieuwe reeks LXIX nr. 3 (Amsterdam 1963) 75. Een uittreksel van de klauwlijst bevindt zich in het archief Clant van Hanckema T498 inv. nr. 203).
- 174 Zie pp. 231 en 236.
- 175 Zie p. 249 en noot 164 op de pagina hiernaast.
- 176 In het bijzonder het Heilige Geest Gasthuis bezat veel grond in dit gebied.
- 177 Acker Stratingh dacht – terecht – dat de naam 'Westerstadshamrik' op een deel van Lieuwerderwolde is overgegaan, nadat het Westerhamrik oostelijk van het Reitdiep in waterstaatkundige zin met het Oosterhamrik was verenigd. Hij vergist zich echter waar hij dit deel van Lieuwerderwolde omschrijft als onderdeel van het stadsgebied (Acker Stratingh, 'Lieuwerderwolde' 103). Uiteindelijk bleef de benaming 'Westerstadshamrik' in gebruik voor een in 1904 opgeheven waterschap, dat het gebied ten zuiden van de stad tussen het Noord-Willemskanaal en de Oosterweg omvatte (C.C. Geertsema, *De zeekeringen, waterschappen en polders in de provincie Groningen* 1 [(2e dr.); Groningen 1910] 337 noot 1).
- 178 Bij de driesprong Legeweg/Kerkstraat.
- 179 Zie kaart THAG 692 en RF Hs in folio 21, fol. 153-154 (een zestiende-eeuwse beschrijving van de onder de Hoogkerkster 'eed' ressorterende landerijen). Aan de hand van waterstaatkundige bescheiden en/of transportakten van landerijen in dit gebied zal wellicht een exacte beschrijving van de waterstaatkundige grens tussen Hoogkerk en Groningen te maken zijn. Omdat dit voor mijn doel niet van belang is heb ik dit nagelaten. Het fameuze Blauwbörgje is ten offer gevallen aan de stadsuitbreidingen. Men vindt de plek onmiddellijk ten noorden van de brug die de noordelijke ringweg (Plataanlaan) over het Reitdiep voert.
- 180 Meer over de samenhang tussen het gebied ten westen en oosten van het Reitdiep vindt men in volgende paragraaf, pp. 263 evv.
- 181 Oorkonden van 5 juni 1339 (stadsarchief rvr 69; gedrukt: *OGD* 1 357) en 21 februari 1422 (RF Hs in folio 21, fol. 147 ev.).
- 182 Ligtendag wijst erop dat nederzettingen zich verplaatst kunnen hebben (Ligtendag, *De wolden*, 77), maar hiervoor ontbreken in dit geval aanwijzingen. Zie ook Noomen, 'Koningsgoed' 102-103.
- 183 Oorkonde van 22 februari 1441 (stadsarchief rvr 171; gedrukt bij Driessen, *Monumenta* IV, 808-809). Zie pp. 236 ev.
- 184 Het Romeinse recht kent in de *festuatio* een vergelijkbaar ritueel. Dit woord is afgeleid van *festuca*, dat 'stokje' of 'halm' betekent. De rechtsinstellingen en -gebruiken in het Gericht van Selwerd of Gorecht vertonen over het algemeen grote gelijkenis met die in het Saksische Drenthe. Reeds Ubbo Emmius wees hierop. Hij schrijft: 'Het is onduidelijk of het [Gerecht] aan Drents of Fries

- recht onderhevig is; over en weer schijnt er sprake te zijn van ontleningen en toevoegingen. In taal, wetten en instellingen lijkt het al eeuwenlang meer op Drenthe dan op Friesland' (Emmius, *RFH* I 18 en *De agro Frieslandae* (...)) (Groningen 1605) 27). Zie over de stoklegging: Paul Brood, 'Een speurtocht door het Groninger recht. De verpachting van de Hof te Hemmen als casus' in: De Boer, *Het Noorden in het midden*, 126-138, aldaar 133-134.
- 185 Alle akten betreffen de overdracht van goederen aan het Heilige Geest Gasthuis in de stad. De eerste akte, daterend van 14 september 1379 en uitgevaardigd door de officiaal van Münsters Friesland, betreft de verkoop van een steenhuis in de parochie Hoogkerk, buurschap Lieuwewerwolde (HGG inv. nr. 33 reg. nr. 15; gedrukt: *OGD* I 58). Dit huis, Hoytingehuis of kortweg Hoytum genaamd en niet te verwarren met het Hooihuis aan de N355, bestaat nog altijd: het is de boerderij ten zuiden van de Legeweg, even ten westen van Vinkhuizen. De tweede akte, van 22 september 1402, is uitgevaardigd door burgemeesters en raad van Groningen en betreft de verkoop van aanspraken op het steenhuis 'Verhaxemahuis' onder Leegkerk (HGG inv. nr. 33 reg. nr. 34; gedrukt: *OGD* II 1127). Het derde geval betreft de verkoop van zestien grazen land door een inwoner van Dorkwerd en dateert van 21 januari 1403 (HGG inv. nr. 57 reg. nr. 35; gedrukt: *OGD* II 1135). Het vierde stuk tenslotte is van 1415 en betreft de verkoop van vijf grazen kerkeland van Hoogkerk, die vervolgens voor het Heilige Geest Gasthuis vanuit Hoytingehuis werden beheerd (HGG inv. nr. 55 reg. nr. 64).
- 186 Zie p. 233.
- 187 Zie p. 278.
- 188 Stadsarchief rvr 502, gedrukt bij Driessen, *Monumenta* III 530-532. Zie p. 234.
- 189 *OGD* I 241; zie pp. 247 ev.
- 190 Zie de akten van 8 september 1449 en 21 februari 1492; Groninger Archieven Kloosterarchieven (T 172) inv. nr. 20 reg. nr. 264 fol. 37v en HGG (T 1473) inv. nr. 46 reg. nr. 191),
- 191 Akte van 21 februari 1543 (HGG inv. nr. 129 reg. nr. 234).
- 192 Schoolmeestersrapport Hoogkerk-Dorkwerd (Groninger Archieven, T 890 inv. nr. 6).
- 193 HGG inv. nr. 60 reg. nr. 20 en inv. nr. 56 reg. nr. 22; gedrukt *OGD* II 835 en 854.
- 194 In de akte van 1392 is dat Heyne ter Bruggen, die in 1395 nog door Ida van Selwerd 'onsen schulten' wordt genoemd (*OGD* II 894), in die van 1393 Barwolt Calmers. Blijkbaar hebben burgemeesters en raad in plaats van Heyne ter Bruggen een nieuwe, eigen schulte aangesteld nadat zij het Gericht van Selwerd in december 1392 van het Utrechtse domkapittel hadden gepacht (zie p. 316). Met de woorden 'onsen schulte' heeft Ida van Selwerd in 1395 dus willen aangeven dat Ter Bruggen haar schulte was geweest.
- 195 Stadsarchief rvr 83; gedrukt: *OGD* II 663.
- 196 *OGD* II 938 en 1020. Zie 'Een stad apart', p. 57.
- 197 Zie Janse, *Grenzen aan de macht*, 133.
- 198 RF 1769.7.
- 199 VH II 78v en 79. Secretaris Egbert Alting noemde het huis 'Washues' (DA 762). Om de verwarring nog groter te maken: het cartularium van Selwerd bevat een drietal akten onder het opschrift: 'Bij Dorquart toe Wasinghehuus'. Het lijkt hier om een ander Wasingehuis te gaan dan dat te Wierum. Ik heb deze kwestie niet verder onderzocht.
- 200 Wanneer tot tweemaal toe een gebied van 200 vierkante kilometer wordt weggeschonken waarvan de schenker zelf waarschijnlijk niet meer dan een vage voorstelling had – en waarover hij ook geen gezag uitoefende – lijkt het erop dat er maar een slag geslagen is naar de oppervlakte en de ligging van deze stukken land. Overigens trok de hertog zich van grenzen niets aan; in deze schenking van 1396 was ook het 'schoutambt' in Innersdijk en Ubbega (beide in Hunsingo) begrepen. Met Pieter Reiners zou het overigens slecht aflopen. Volgens kroniekschrijver Johan van Lemgo wist hij met zijn Hollandse strijdmakkers een steenhuis bij Ten Post te bezetten, maar werd daaruit door de Schieringers verdreven. Daarbij liet hijzelf het leven. De Hollandse strijders werden gevangen genomen en vervolgens in de Mude, 'dat is dat Dammesterdiep', verdronken. Ze werden daar in de buurt begraven, waar later ook hun gebeente teruggevonden is (Feith en Blok, *De kroniek*, 52). Zie ook Driessen, *Monumenta* III, 501. Met 'Dammesterdiep' wordt hier het gedeelte Damsterdiep ten noordoosten van Oosterdijkshorn bedoeld. Het gedeelte tussen dat punt en Groningen bestond nog niet.

- 201 Zie p. 311.
- 202 Zie pp. 219 ev.
- 203 Kortekaas in 'Archeologie in 2002', 13 en 31.
- 204 A.E. van Giffen en H. Praamstra, 'Bijdrage tot de geschiedenis van de stad Groningen binnen de diepen (I)', in: *GVA* 1962, 68-154 en afb. 1 en W.A. van Es, 'Paddepoel, Excavations of Frustrated Terps, 200 B.C.-250 A.D.', *Palaeohistoria* XIV (Groningen 1968 (1970)) 187-352, aldaar 276.
- 205 Ik dank Gert Kortekaas voor het feit dat hij mij deelgenoot heeft gemaakt van dit inzicht van de helaas veel te vroeg overleden bodemkundige.
- 206 Kortekaas, 'Archeologie in 2003', 28.
- 207 Het gaat om een stuk rivierbedding tussen Dorkwerd en de Mude in de Paddepoel. Op oudere topografische kaarten is deze nog duidelijk herkenbaar. Eerder is erop gewezen dat het zou kunnen gaan om een oude benedenloop van het Eelderdiep (noot 75 op p. 358).
- 208 De term 'Reddijc' (Reitdiepsdijk) komt voor het eerst in 1356 en 1359 voor (Archief Parochiekerken inv. nr. 348 reg. nr. 10 en HGG inv. nr. 58 reg. nr. 9, gedrukt *OGD* I 449 en 472). Het stuk van 1359 betreft land in 'de Retweren' (de rietweren). Uit deze naam kan niet worden afgeleid dat hier halverwege de veertiende eeuw nog rietland was. Het voorkomen ervan wijst er slechts op dat hier *ooit* rietland is geweest.
- 209 Uit een latere bron blijkt dat haaks op de Woltgraf een weg liep die 'Rijpweg' heette en waarschijnlijk gelijk gesteld kan worden aan de *via orientalis* (Oosterweg). Van deze laatste wordt in 1359 gezegd dat hij parallel loopt aan de Reitdiepsdijk. In een akte van omstreeks 1335 komt 'Ripe' voor als de aanduiding van een streek in Lieuwerderwolde. Er zijn geen bewoners, wel bezitten landgebruikers er weiland. 'Ripe' of 'rijp' betekent zoveel als 'rand'. Deze gegevens leiden tot de veronderstelling dat met de Oosterweg en de Rijpweg de weg bedoeld is die aan de oostelijke rand van Lieuwerderwolde de verbinding vormt tussen Dorkwerd en de stad en nu Hogeweg heet. Deze namen duiden erop dat Lieuwerderwolde halverwege de veertiende eeuw als één samenhangend geheel werd gezien, aan de oostzijde begrensd door het Reitdiep.
- 210 In 1332 maakten de burens van het Westerstadshamrik nog gebruik van de 'Mude' in de Paddepoel (*OGD* I 330), in 1434 werd het gebied ingelaten in het Scharmerzijlvest (Driessen, *Monumenta* II, 274-278; zie ook de kadertekst *Penningsdijk* op p. 279).
- 211 In de perioden 1086-1098, 1116-1125 en 1195-1204 kwamen verhoudingsgewijs vele natte jaren voor en in de jaren 1164, 1170, 1173, 1196 en 1219-1222 hebben stormvloeden de noordelijke delen van het latere Nederland geteisterd (zie M.K.E. Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland* I (Assen 1971) en de statistische gegevens bij J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen* (onder redactie van A.F.V. van Engelen) I (Franeker 1995) 620 evv.).
- 212 Kortekaas, 'Graven in Lieuwerderwolde'.
- 213 Zie §2.2.1.
- 214 Zie p. 18 en noot 14 op p. 170.
- 215 Zie pp. 234, 236 evv.
- 216 Zie p. 251.
- 217 Zie p. 233.
- 218 Gezien van een hoogte van vier meter bevindt de horizon zich op ruim 29 km.
- 219 Zie p. 231.
- 220 Tegenwoordig is de situatie anders: door de aanleg van een busbaan in het verlengde van het westelijke deel van de Peizerweg bevindt zich hier nu een viersprong.
- 221 Zie voor andere 'zuidwendingen' onder meer de reeds genoemde Meerweg en Beijumer Zuidwending (pp. 209 en 224 evv.).
- 222 Zie de kadertekst *Penningsdijk* op p. 279.
- 223 Zie de tekst op p. 276.
- 224 De wierde waarop het Hooihuis staat zou uit de twaalfde of dertiende eeuw dateren. Deze vage datering helpt ons niet uit te maken welke van de beide varianten het meest plausibel is. Zie over de lijn Leegkerk-Hooihuis-Penningsdijk ook de tekst op p. 276.
- 225 Mededeling van Gert Kortekaas, mei 2006.
- 226 Zie de kadertekst *Penningsdijk* op p. 279.
- 227 Zie de inlatingsbrief van het Oosterstadshamrik in het Scharmerzijlvest van 18 mei 1424 (RF 1424.13) en Kooper, *Waterstaatsverleden* 127-128. Zie ook 'Een stad apart', p. 66.
- 228 Meer over dit onderwerp vindt men in de bijlage 'Lijnen onder Noorddijk' op pp. 394 evv.
- 229 Frans Westra, 'Johan Sems 1572-1635' (onuitgegeven doctoraalscriptie, 1980) 19-20.

- 230 Vriendelijke mededeling van Meindert Schroor.
- 231 Meindert Schroor, *Stadstaat Groningen* (Groningen 1999) 166.
- 232 Ter Laan omschrijft het Groningse woord 'loane' als een pad waarover met paard en wagen gereden kan worden (K. ter Laan, *Nieuw Groninger woordenboek* (Groningen 1929) 495).
- 233 *Zittingverslag van den gemeenteraad te Groningen* 1881/1882, 71 en 109, raadsbesluit 12-11-1881. Zie ook *Verslag van de handelingen van de gemeenteraad* 1960/1961, 91-94, raadsbesluit 30-1-1961, en de daarbij behorende *Bijlagen*, 194-195, nr. 317.
- 234 Zie Schroor, *De atlas der provincielanden*, kaart 1.
- 235 Zie de kadertekst *Lijnen trekken* op pp. 269 ev.
- 236 Zie voor deze grenswijziging: Archief van het gemeentebestuur van Groningen 1816-1916, inv. nr. 3582.
- 237 De Diamantlaan, een van de hoofdstraten in Vinkhuizen, loopt even ten oosten van de lijn Dorkwerd-Eelde.
- 238 Zie p. 231.
- 239 De lijn die door de hier bedoelde sloten wordt gevormd vertoont enige overeenkomst met het verloop van de Beijumer Zuidwending. Opmerkelijk is ook dat de lijn van de Beijumer Zuidwending, doorgetrokken in westelijke richting, ongeveer over het Hooihuis loopt en bij Nieuwbrug ten westen van Leegkerk het oude Peizerdiep of Hunsinge kruist. Ten noorden van de lijn ligt 'Friesland', ten zuiden ervan het 'Utrechtse' gebied. Dit alles lijkt een samenhang te suggereren tussen de grenslijnen ten oosten en westen van Reitdiep en Hunze. Ik veronderstel evenwel dat hier sprake is van toeval. De oriëntatie van de genoemde sloten is eenvoudig gedicteerd door de primaire as (de lijn Dorkwerd-Eelde), waarmee zij een haakse hoek maken.
- 240 Zie p. 237.
- 241 Zie de kadertekst *Lijnen trekken* op pp. 269 ev. voor een bespreking van de mogelijke interpretaties.
- 242 Zie pp. 255 en 264. Deze ringweg (Plataanlaan) loopt ten zuiden van de voormalige boerderij 'Landleven' en de terreinen van het Crematorium Groningen en de begraafplaats 'Selwerderhof'.
- 243 Het gaat hier om een ongeveer 35 ha groot terrein waar tegenwoordig het Crematorium Groningen en de begraafplaats Selwerderhof zijn gelegen.
- 244 Zie pp. 18, 24, 50 en 290.
- 245 Zie de kadertekst *Lijnen trekken* op p. 269 ev.
- 246 Schroor, *De atlas der provincielanden*, kaart 1.
- 247 Alinghuizen ligt ten oosten van Garnwerd. Kooper veronderstelt dat het hier gaat om de zijl van het Wetsingerzijlvest. Voordat de Reitdiepkronkels werden afgesneden (1628) lag deze zijl tegenover Alinghuizen (Kooper, *Waterstaatsverleden*, 127).
- 248 Driessen, *Monumenta* II, 274-278.
- 249 Dit was in 1424 gebeurd. Zie p. 266 en noot 210 op p. 369, en Kooper, *Waterstaatsverleden*, 127-128.
- 250 Zie p. 317. Het nieuw gegraven Selwerderdiep valt ten dele samen met het tracé van het latere Boterdiep en wordt in een akte van 1422 aangeduid als 'de nye graft' (zie de afb. op p. 278, p. 320 en noot 435 op pp. 381 ev.).
- 251 Akte van 12 maart 1435 (RF 1435.19; Groninger Archieven, Kloosterarchieven inv. nr. 24, reg. nr. 159). Kooper dateert deze akte in navolging van Driessen (*Monumenta* II, 279) abusievelijk op 12 maart 1430 (Kooper, *Waterstaatsverleden* 129). In de akte worden ook afspraken vastgelegd over het leggen van een nieuwe zijl bij Aduarderzijl en het onderhoud ervan. De Aduarderzijl wordt voor het eerst genoemd in 1407 (zie p. 250 en Kooper, *Waterstaatsverleden*, 135).
- 252 Zie 'Groningen en het Gorecht' op pp. 285 evv.
- 253 Zie pp. 236 ev.
- 254 De kroniek meldt dat de toenmalige samenwerking tussen Fivelgo en Hunsingo bijna verbroken werd als gevolg van het onrecht dat een ongenoemde persoon was aangedaan op instigatie van Eppo Rembada van Monomawalda, dat in Hunsingo lag. Het huis van Rembada ging in vlammen op, maar aan de kant van Fivelgo sneuvelen velen. Het gaat om gebeurtenissen die plaatsvonden in het jaar 1222 (Jansen en Janse *Wit-tewierum* 146). Op 3 december 1507 bevestigde paus Julius II de overdracht van de kerk te Monomawalde aan het klooster Selwerd, 'ongeveer [!] 292 jaren geleden'. In de akte is sprake van de kerk van Monomawalde, die 'Folquakerke' of 'Dorquare' genoemd wordt (H. Reimers, *Friesische Papsturkunden aus dem Vatikanischen Archive zu Rom* (Leeuwarden 1908) 105).
- 255 Het geslacht Folkerdinge behoorde tot het oudste stadspatriciaat in Groningen en leden ervan stonden in leenbetrekking tot de bisschop en het kapittel van Utrecht

- (Noomen, 'Koningsgoed' 135). Dat weerhield hen er niet van om, samen met andere families die zich in de 'Westerpartie' hadden verenigd, in gewapend conflict te geraken met de belangrijkste vertegenwoordiger van het Utrechtse gezag, de prefect, en zijn helpers, 'die van Heerstrate' (oorkonde van 3 februari 1310; *OGD* I 229).
- 256 *OGD* II 1231 van c. 1335.
- 257 Oude namen die herinneren aan een voorbije situatie, blijven vaak nog lang in gebruik, ook wanneer er nieuwe namen beschikbaar zijn die beter beantwoorden aan de nieuwe toestand. Hoogkerk is gesitueerd op een zandopduiking en ligt inderdaad veel hoger dan Leegkerk (=Laagkerk). Dit hoogteverschil werd pas na het verdwijnen van de veenlaag significant en kon toen pas een zinvolle factor worden in de naamgeving. Ligtendag oppert de mogelijkheid dat het in onbruik raken van toponiemen een aanwijzing is voor de verplaatsing van nederzettingen (Ligtendag, *De Wolden*, 109). Ik denk dat er inderdaad samenhang kan bestaan tussen de genoemde verschijnselen, maar in het geval van Lieuwenderwolde lijkt me hiervan geen sprake te zijn. In ieder geval zijn er geen aanwijzingen voor de verplaatsing van nederzettingen aangetroffen.
- 258 Zie §2.1.6.
- 259 Zie pp. 276 ev.
- 260 Zie p. 253.
- 261 Kortekaas, 'Archeologie in 1999' 21 ev.
- 262 Zie §2.2.2.
- 263 De benedenloop van het Eelderdiep of een zijtak ervan? Zie p. 220 noot 75 (p. 358) en p. 265 noot 207 (p. 369).
- 264 Zie pp. 209 ev.
- 265 Zie pp. 220 en 222.
- 266 Zie p. 264.
- 267 Met de aanleg van 'de Hoogte' is in 1918 begonnen (zie J. Brouwer, G. Overdiep en H. Praamstra, 'De herinnering aan het Cortinghuis' in: *GVA* 1959, 117-128); de woonwijk Selwerd dateert uit de jaren zestig van de vorige eeuw.
- 268 De 'Borgham' ontleent zijn naam aan het Cortinghuis dat hier heeft gestaan. Het woord 'borg' verwijst naar het versterkte huis en 'ham' betekent: door een rivierkronkel omsloten land. Ik zal in het vervolg op deze sterkte en haar functie terugkomen (pp. 292, 294, de kadertekst *Burchten en wegen* op pp. 303 ev. en p. 306). De grondsoorten ten noorden en ten zuiden van het afsnijdingskanaal verschillen van elkaar. De klei die in de Borgham wordt aangetroffen is gelijk aan die in de bedding van de Hunze en ter plaatse van de – eveneens afgesneden – grote kronkel in de Hunze tussen Wierum en Adorp (bodemkaart bij A.E. Clingeborg, 'De bodem', 28-29).
- 269 De Noorderhoogebrug of Walfridusbrug ligt precies bij het begin van de Wolddijk. Volgens Van Schaik raakte de naam 'Walfridusbrug' vermoedelijk in onbruik nadat ten behoeve van de scheepvaart een hogere brug was gebouwd (tegen het jaar 1500). Sinds 1514 staat hij bekend als 'Hogherbrugge', wat later als 'Westerhoogebrug' en vanaf ongeveer 1590 als 'Noorderhoogebrug' (Remi van Schaik, *Walfridus van Bedum; een duizend jaar oude Groninger overlevering* (Groningen 1985) 57). In dit verband is het zinvol op te merken dat met 'Hoogebrug' aanvankelijk vrijwel uitsluitend de Oosterhoogebrug bedoeld werd: de brug in de 'Stadsweg' die vanuit Groningen oostwaarts liep en daar de Hunze kruiste. Of de naamswisseling Walfridusbrug-Noorderhoogebrug iets te maken heeft met de eisen van de scheepvaart waag ik te betwijfelen. Ook vóór 1500 deed de Hunze al dienst als scheepvaartroute en waren hoge bruggen nodig. Het waren in het bijzonder turfschepen die van deze vaarweg gebruik maakten en hun hoog opgetaste lasten vanuit de venen ten zuidoosten van Groningen naar het noorden brachten. Eisen van deze soort stelde de scheepvaart uiteraard ook bij andere waterlopen dan de Hunze. Zo lezen we in de akte die de samenwerking regelt tussen de partijen die belang hadden bij de afwatering via Arbere, dat de bruggen over het afwateringskanaal – een gekanaliseerd stuk van de benedenloop van het Peizerdiep en het bovenstroomse deel ervan – zo moesten worden gebouwd, 'dat de schepe ende de quaeckele van Adewert mit fuller last dharonder gan mogen' (28 april 1313; *OGD* I 241). Het ging hierbij ongetwijfeld om (onder meer) het vervoer van turf uit de venen onder Roderwolde en Peize. Volgens het *WNT* is een 'kwakel' een smal, hoog bruggetje, een 'hoogholtje' dus. In de akte van 1313 past deze betekenis niet. Dit hoeft op zich geen verwondering te wekken, gezien het feit dat het

- WNT deze betekenis aan de hand van uitsluitend West-Nederlandse voorbeelden toelicht. Uit het zinsverband kan niets anders worden opgemaakt dan dat met 'kwakel' een vaartuig is bedoeld. Mogelijk moet verband gezocht worden met het werkwoord 'kwakkelen' in de betekenis van 'schommelen' en is hier een instabiel soort schuit bedoeld.
- 270 Kortekaas dateert de met de Wolddijk samenhangende 'tweede fase' in dit gebied op de elfde-twaalfde eeuw (Kortekaas, 'Archeologie in 2004', 23).
- 271 Zie p. 309.
- 272 Noomen denkt dat het hierbij gaat om het laatste deel van de vroegere koninklijke domeinen ter plaatse (Noomen, 'Koningsgoed', 104).
- 273 Noomen, 'Koningsgoed', 105.
- 274 De belangrijkste bron voor deze tijd is een verhaal over de geschiedenis van Groningen en Drenthe, dat in 1232 te Groningen aan bisschop Wilbrand van Oldenburg is verteld (*Quedam narracio*, 5).
- 275 Aanvankelijk hielden kooplieden – zeker degenen die van ver kwamen – slechts gedurende een beperkte periode in het jaar verblijf in een marktplaats. Ze brachten er hun koopwaar heen, verhandelden die, maakten afspraken met hun handelspartners, deden hun inkopen en vertrokken weer. Een herinnering aan die tijd vinden we terug in een snerende opmerking van de zestiende-eeuwse kroniekschrijver en Groningen-hater Johan Rengers van Ten Post. Deze schreef dat er in Groningen slechts 'een tijtliche vergaderinge unde tholoep' is geweest van (door hem minderwaardig geachte) lieden uit Drenthe en Westfalen (JR 1 71; zie ook de kadertekst *Johan Rengers van Ten Post (1542-1626)* op p. 93.). Waar Rengers deze wijsheid, die in essentie ongetwijfeld juist is, vandaan heeft is mij niet bekend.
- 276 In de oostelijke gewesten van Nederland behoorden bij een nederzetting stukken woeste grond, die gemeenschappelijk gebruikt werden en waarin de vol-geërfde boeren van de nederzetting een aandeel hadden. Zie pp. 22 en 214. Een 'markerichter' trad op als voorzitter van de rechthebbenden en beslechtte onderlinge geschillen. Dat de prefect van Groningen aan het hoofd stond van het markeverband dat het beheer voerde over de gemeenschappelijke gronden blijkt uit een akte van 1257 (OGD 1 123). Zie p. 310.
- 277 De enige bron die we hebben, de *Narracio*, vertelt ons dat de bisschop uit was op 'bevordering' van zijn 'vleselijke broeders' (*Quedam narracio*, 3-4). Ubbo Emmius volgt dit bericht en deelt mee dat de bisschop deze gelegenheid aangreep om zijn familie te begunstigen (Emmius, *RFH* VI 103); ook Tromp ziet deze belening als 'familie-politiek-op-korte-termijn' (H.M.J. Tromp, 'Drenthe, Coevorden en de bisschop, 1150-1395' in: *Geschiedenis van Drenthe*, 171-196, hier 175). Zie voor een meer genuanceerde kijk op Hartberts beleid ook Noomen, 'Koningsgoed' 137. Bij alle begrip blijft natuurlijk wel het punt dat de bisschop met het erfelijk maken van de prefectuur hetzelfde probleem schiep dat Otto I en de Salische koningen onschadelijk hadden proberen te maken met behulp van hun 'rijkskerkensysteem'. De ironie wil dat de Utrechtse bisschop juist aan die politiek zijn zeggenschap op Groningen en het Gorecht te danken had. De belening door de bisschop van zijn beide broers moet hebben plaatsgehad na 13 maart 1141 (zie Blok, 'De vroege middeleeuwen', 151).
- 278 Noomen, 'Koningsgoed', 125-126.
- 279 Zie p. 236 en Acker Stratingh, 'De Precarie'.
- 280 *Quedam narracio* 10-13. Het feit dat ook in de twaalfde eeuw reeds lieden die niet tot 's bisschops rechtskring behoorden, naar Groningen kwamen om 'recht te halen', is een opmerkelijke voorafbeelding van de latere jurisdictie van de Hoofdmannenkamer in Ommelanden zaken.
- 281 Ik volg de loop der gebeurtenissen zoals die is weergegeven in de *Narracio* (*Quedam narracio*, 4). Deze is tegengesteld aan die welke Johannes de Beke geeft. Deze veertiende-eeuwse kroniekschrijver vertelt eerst het verhaal van de opstand in Drenthe en de manier waarop de bisschop na zijn terugkeer uit Rome een burgeroorlog in Groningen beëindigde. Eerst daarna meldt hij dat de bisschop de prefectuur te Groningen aan zijn ene broer in leen gaf en het burggraafschap te Coevorden aan de andere (*Chronographia Johannis de Beke*, ed. H. Bruch, RGP grote serie 143 (s-Gravenhage 1973) 107, cap. 54a). Dit verschil in volgorde lijkt niet van groot belang. Anders is dat met de afwijkende lezing die Ubbo Emmius in zijn *Rerum Friscarum Historia* geeft en die – geheel of gedeeltelijk – via de *Tegenwoordige Staat* (1793) en de *Geschiedkundige beschrijving der stad Groningen* van

- Diest Lorgion (1852) in de recente literatuur is terecht gekomen (Nip, 'De giftbrief van 1040', 77). Volgens Emmius' verhaal hadden de Groningers hun nederzetting al omstreeks het jaar 1020 met een houten palissade omringd en waren ze in 1110 begonnen deze door een bakstenen muur te vervangen, zonder daartoe van de bisschop verlof te hebben gekregen. Bisschop Godebold (1114-1127) zou hen gedwongen hebben de muur weer af te breken en de oude toestand te herstellen. Deze mededeling, aan de juistheid waarvan wordt getwijfeld, gaat terug op een passage uit een kroniek die bekend staat als 'de kroniek van Johan van Lemego', maar wellicht door iemand anders is geschreven (Feith en Blok, *De kroniek*, 43, en Rinzema, 'Een burger vertelt'). Over de gebeurtenissen onder bisschop Hartbert schrijft Emmius, dat een deel van de Groninger bevolking na Hartberts vertrek naar Rome zijn kans schoon zag en in opstand kwam tegen prefect Egbert van Groenenberg. Na zijn terugkeer uit Rome wist de bisschop de opstand te onderdrukken, zette hij prefect Egbert af en schonk de prefectuur in leen aan zijn broer Leffard (Emmius, *RFH* VI 101 en 103). Het verhaal dat er reeds vóór de aanstelling van Leffard sprake was van een prefect, is in strijd met dat van de *Narracio*, die meedeelt dat de bisschop zijn domeinen vóór die tijd door middel van gezanten en meiers bestuurde.
- 282 Syndicus Bernhard Alting wijdt een beschouwing aan deze strijd (Alting, *Pilaren ende peerlen*, tweede deel, 6-7). De schulte van het Gorecht was, zo zegt Alting, tegelijk ook stadsschulte van Groningen, 'waerdoor dickwijls questien quamen t'ontstaen als dese Stadts-Schultes meerder wilde doen dan de Stadt wilde ghedogen, insonderheydt doen [=toen] deselve machtiger wiert door handel, neringe ende traffijcque, mitsgaders door Verbonden met haer gebuyren opgerecht ende mede een eerlijcke plaats hadde becomen onder de gheconfedereerde Hanze-Steden. Dus was geduyrich noren ende morren tusschen den biscop ende de clergie van d'eeene zijdt ende Groningen van d'ander zijdt.' In zijn tractaat 'Oudt ende nieu Groningen' schrijft Alting over de prefect: 'Dit was geen geringe doorne in de voeten van de Stadt, soo een kijcker in de caerte (gelijck men spreekt) bij haer te hebben ende te moeten sigh buijgen onder haers heeren stadhouder, dagelijcks bij haer wesende, insonderheijt doen de macht begonde aen te wassen' (RF Hs in folio 293, 46).
- 283 Noomen, 'Koningsgoed' 135.
- 284 Zie W. Ehbrecht, *Landesherrschaft und Klosterwesen im ostfriesischen Fivelgo (970-1270)* (Münster 1974) 125-127, en Tromp, 'Drenthe' 178.
- 285 *Quedam narracio*, 15, De Beke, 135.
- 286 *Quedam narracio*, 33.
- 287 De Gelkingen beschikten over een *specialis defensio* die zij *apud Pedge* hadden versterkt (*Quedam narracio*, 58).
- 288 Hieromtrent bestaat wel veel onzekerheid. In zijn kroniek maakt Menko onder het jaar 1242 melding van deze sterkte. Feith en Acker Stratingh lazen de naam ervan als *Knerdawinkel* (H.O. Feith en G. Acker Stratingh, eds., *Kronijken van Emo en Menko (...)*, Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht, nieuwe reeks nr. 4 (Utrecht 1866) 182). In de nieuwe uitgave van de Wittewierumer kroniek wordt de naam weergegeven als *Lenerdawinkel*. In de bijbehorende vertaling staat echter *Lieuwerdawinkel*, zonder verklaring voor de in taalkundig opzicht grote sprong van *Lenerdawinkel* naar *Lieuwerdawinkel* (Jansen en Janse, *Wittewierum*, 346-347). Deze 'winkel' zou de hoek zijn waar het rechtsgebied van Groningen begon, de plaats waar de paden van Eelde en Peize samenkwamen (zie ook Scheltens, 'Noordrand van Drenthe' 240). Raadpleging van Hs 166 in de UB Groningen overtuigde mij ervan dat niet de meest recente lezing correct is, maar die van Feith en Stratingh: in de originele tekst staat *knerdawinkel* en niet *lenerdawinkel*. Omdat abt Menko hoogstwaarschijnlijk deze passage eigenhandig heeft geschreven (*Wittewierum*, XLII), lijkt de naamkundige basis te ontvallen aan de suggestie dat de vesting van de Gelkingen iets met Lieuwerderwolde te maken zou kunnen hebben. Wel blijft er enige ruimte voor speculatie. Volgens de uitgevers van de kroniek zijn de gebeurtenissen van 1237 tot 1249/1250 op zijn vroegst in 1249 door Menko op schrift gesteld (*Wittewierum*, XXXIII). We mogen aannemen dat hij bij het opstellen van zijn verhaal niet alleen bij zijn geheugen te rade is gegaan. Het ligt voor de hand dat Menko – zeker voor gebeurtenissen die al wat langer geleden waren – gebruik heeft gemaakt van aantekeningen. Het is niet uit te sluiten dat hierbij ook notities zijn geweest die door anderen

- zijn gemaakt. In dat geval is het mogelijk dat Menko zelf een oudere notitie verkeerd heeft gelezen en van een oorspronkelijk *Leurdawinkel het vreemde *knerdawinkel* heeft gemaakt. Tegen 'knerdawinkel' pleit de omstandigheid dat de betekenis van het element 'knerda' volstrekt onduidelijk is. Dat geldt echter ook voor een nog altijd bestaand – en mogelijk verwant – toponiem in de buurt: 'Knarsrenswearing' (een laaggelegen stuk land tussen het omgelegde Eelderdiep en de huidige Ter Borchlaan). Overigens is er nog een ander argument dat het minder waarschijnlijk maakt dat de *specialis defensio* van de Gelkingen (*Narracio*, 58) dezelfde is als de door Menko genoemde versterking. Indien *Knerdawinkel* gelezen zou moeten worden als *Leverdawinkel* en wanneer hiermee inderdaad Bangeweer is bedoeld, blijven we zitten met het probleem dat Bangeweer niet in de buurt van Peize ligt, terwijl dat volgens de *Narracio* de plaats was waar de versterking van de Gelkingen lag.
- 289 Jansen en Janse, *Wittewierum*, 230.
- 290 Jansen en Janse, *Wittewierum*, 232. Formsma verbaast zich over Emo's mededeling dat de Fivelgoërs de Groninger prefect hadden geholpen tegen Hunsingo, terwijl de kroniekschrijver even tevoren vertelt dat de prefect goede relaties onderhield met 'begunstigers' die aan de Hunsingoër kant stonden (W.J. Formsma, 'De oorlog tussen de Ernerenses en de Uthusenses in de dertiende eeuw', in: *GVA* 1965-1966, 1-16). Het fijne hiervan is helaas niet meer te achterhalen. Ik wil alleen wijzen op hetgeen de enige andere bron die we voor deze periode hebben, de *Narracio*, over deze episode vertelt. Roelof van Coevorden verwoestte in 1227 de sterkte te Glimmen, vlak nadat die door prefect Egbert was gebouwd. Hij maakte zich meester van Egberts familie, waarna de prefect zelf naar Friesland vluchtte om hulp te vragen bij zijn aanhangers en de schoonfamilie van zijn zoon. Hij kreeg die hulp, nam de stad in en sloeg vele tegenstanders in de boeien. De Friezen plunderden de hele stad en staken die in brand (*Quedam narracio*, 45). Omdat het begrip 'Friezen' hier niet verder gespecificeerd wordt, kan Egbert zijn helpers zowel uit Fivelgo als uit Hunsingo hebben gehaald. Voor Formsma's verwondering is dan geen reden.
- 291 Zie H.P.H. Jansen, Emo, tussen angst en ambitie. Een Groninger abt in de dertiende eeuw (Utrecht 1984) 50-52.
- 292 Zie voor een beknopt overzicht: Jansen, 'Sociaal-economische geschiedenis', 134-137.
- 293 Jansen en Janse, *Wittewierum*, 230.
- 294 Schuur, 'De Friese hoofdeling', 16.
- 295 De Vries, 'Friese namen'.
- 296 Zie de argumentatie voor de tegenovergestelde en juiste opvatting bij H.E. Grommers, 'Wold en Go', *GVA* 1961, 85-96. De verwarring is taai: ook in de recente publicatie van Van Kalveen over de schenkingsakte van 1040 heet het dat Go het 'kleigebied' ten zuidoosten van de stad is, en dat met Wold het 'houtgewasgebied' bedoeld wordt dat ten zuiden van Groningen ligt (Van Kalveen, *Bernold*, 63 en 90 noot 49).
- 297 Jansen en Janse, *Wittewierum*, 344-346. De zonen van Egbert II van Groningen waren Roelof, Egbert III en Godschalk I (J.W. Schaap, 'De burggraven van Groningen', in: *De Nederlandsche Leeuw* 96 (1979) 71-104, hier 81-83.
- 298 Het gaat hier om de sterkte *Knerdawinkel* of *Lieuwerdawinkel* (zie p. 288 en noot 288 op de pagina hiervoor).
- 299 'Seminarium tocius discordie' (Jansen en Janse, *Wittewierum*, 344-346).
- 300 Jansen en Janse, *Wittewierum*, 380-382.
- 301 Het latere Oldambt.
- 302 Jansen en Janse, *Wittewierum*, 384-385.
- 303 Wellicht uit het Oostzeegebied. Zie H.A. Poelman, 'De buitenlandse handel van Groningen in verband met den Frieschen handel gedurende de twaalfde en dertiende eeuw', in: *Historische opstellen opgedragen aan H. Brugmans* (Amsterdam 1929) 9-21.
- 304 Een deel van de burgerij staat dus aan de kant van de prefect, de Gelkingen zijn op de hand van de Friezen (Jansen en Janse, *Wittewierum*, 386).
- 305 Jansen en Janse, *Wittewierum*, 381-383.
- 306 Zie voor dezelfde observatie ook Jansen, 'Sociaal-economische geschiedenis', 138.
- 307 Zie Poelman, 'De buitenlandse handel', 18.
- 308 Bos, *Stapelrecht* hoofdstuk 8 en 'Een stad apart', §1.2.7, pp. 87 ev.
- 309 De hofmeester en andere functionarissen die belast waren met de 'huishouding' van klooster en convent.

- 310 OGD I 114 (OA inv.nr. 1, reg.nr. 15). Blijkbaar liep de gunst van de bisschop jegens een geestelijke instelling via een geestelijk kanaal: de pastoor van Anloo. Zie ook Bos, *Stapelrecht*, 61 noot 3.
- 311 Jansen en Janse, *Wittewierum* 386-387.
- 312 Van der Werff meent in het middeleeuwse Groningen restanten te herkennen van een organisatie- en bestuursstructuur die teruggaat op een pre-stedelijke situatie. Zie Van der Werff, 'De opkomst van het stadsbestuur', 200, en hier, 'Een stad apart', p. 25.
- 313 Zie de opmerking over de dijk als verbindingsweg in noot 16 op pp. 354 ev.
- 314 Zie G. Acker Stratingh, 'Het kasteel Selwerd', in: *GVA* 1840, 111-135, aldaar 123, en meer recent Van Schaik, 'Binnen- en buitendijks', 28. Zie ook p. 285.
- 315 G.L.G.A. Kortekaas, 'De opgraving en de resultaten', in: P.H. Broekhuizen e.a., red., *Oudheden onder De Hunze: archeologisch en historisch onderzoek naar een steenhuis en een boerderij onder een Groninger nieuwbouwwijk* (Groningen 1994) 5-24. Het steenhuis bevond zich ter plaatse van de huidige De Klerkstraat. Zie ook p. 283.
- 316 Zie voor de vermelding en ligging van 'Wridemalandt' in 1510/1512: RF Hs in fol. nr. 13b, 790-792 en Driesen, *Monumenta* II, 393 nt. (a); Rodolf Verydemen en 'Verydemenehemmerke' worden in 1339 genoemd (stadsarchief rvr 721; gedrukt: OGD I 360); in 1399 komt Wicholt Vrydema voor (rvr 816; gedrukt: OGD I 1027. Zie voor de steenbakkerij van de Jacobijnen: H. Praamstra, 'Sporen van laat-middeleeuwse tichelbedrijven aan het Selwerderdiep bij Groningen', *GVA* 1958, 127-144.
- 317 Na de grote uitleg in het begin van de zeventiende eeuw gaf de Jacobijnerweg toegang tot de Galgedwinger, zodat de straat 'Galgeweg' genoemd werd. Later heeft het straatje zijn oude naam teruggekregen. Op de huidige stadsplattegrond is het verloop van de oude Jacobijnerweg of Vrydema Zuidwending nog enigszins herkenbaar in die van de Thomassen à Thuessinklaan en de Vinkenstraat.
- 318 De riddermatige familie Polman was de rechtsopvolger van Hendrick Curtinge, die goederen had bezeten in de 'Borchmannehamme' (Borgham). Op 17 september 1382 verklaarde Roelof Polman afstand te doen van de aanspraken die hij wegens deze rechten op de abt van Selwerd had (OGD II 707).
- 319 Zie p. 283.
- 320 Zie de oorkonden van 21 december 1355, waarbij Roelof Predekere de stad Groningen belooft weggenomen goederen te zullen teruggeven en een som geld te zullen betalen, in het vervolg 'haar vriend' te zullen zijn en vreemdelingen en eigen volk niet langer lastig te zullen vallen op hun reis van of naar Groningen (stadsarchief rvr 74 en 75; gedrukt: OGD I 442 en 443). In plaats van de woorden 'vreemdelingen en eigen volk' staat in de betreffende akte 'overmarkelude ende mentelude'. Aan het einde van de zestiende eeuw werden met 'overmarkelude' of 'overmarschen' mensen aangeduid die 'over de Eemse, over de Lauwersche en buiten Coverden woonachtich' waren (RF 1587.43; VVS 31 blz. 276). De bevolking van de Ommelanden, Drenthe en de stadsjurisdicties Gorecht en Oldambt golden toen als 'eigen volk'. Dat is – getuige het woord 'mentelude' dat zeker op inwoners van Groningen slaat – hier niet de bedoeling. 'Overmarksen' heeft hier nog de oorspronkelijke betekenis 'van buiten de marke [grens] van Groningen'.
- 321 Zie hiervoor Acker Stratingh, 'Selwerd', en de kadertekst *Omstreden grenzen en burchten* op pp. 297 ev.
- 322 Noomen, 'Koningsgoed' 130.
- 323 Met het kasteel Selwerd is het anders gesteld. Deze burcht stond wel op leengrond en de situering ervan wijkt sterk af van die van de Gronenburg en het Cortinghuis. Van het kasteel Selwerd zijn restanten – nu bekend als 'de Huppels' ten noorden van de begraafplaats Selwerderhof – nog altijd zichtbaar in het veld.
- 324 Op het onderscheid tussen de rechten en bezittingen van het domkapittel en die van de bisschop meen ik hier niet in te hoeven gaan. Het belang ervan lijkt me in deze context niet groot.
- 325 Zie de zevende van de zeventien keuren (Johanneke Sytsema, *De 17 Keuren en de 24 Landrechten in de Ommelanden Rechtshandschriften* (Amsterdam 1998) 208-209 en 349.
- 326 Acker Stratingh, 'De inkomsten', 95.
- 327 Blok, 'De vroege Middeleeuwen', 167 en W. Tijms, 'Schuldmudden in Drenthe en het Gorecht', in: *Noorderlicht*, *Historia Agriculturae* XVIII (Groningen 1988) 21-44, aldaar 30.

- 328 Zie pp. 234 ev.
- 329 Akte van 26 mei 1328 (stadsarchief rvr 64; gedrukt: *OGD* I 314).
- 330 Acker Stratingh, 'De Precarie', 325.
- 331 Dit wil niet zeggen dat uit de opgegeven bedragen steeds de gehele belaste oppervlakte exact berekend kan worden. Er zijn afwijkingen mogelijk, omdat belastingplichtigen niet altijd woonachtig waren in het dorp of de nederzetting waar het belastbare land lag. Wanneer we ervan uitgaan dat per gras één 'krumstert' of 4 plakken moest worden betaald, komen de uitkomsten van de berekening voor de dorpen Noorddijk, Middelbert, Engelbert en Westerbroek vrij aardig overeen met het belastbare grondoppervlak. Vooral in de beide zuidelijke kerspelen was een groot deel van het land ontoegankelijk veen en zal lange tijd nauwelijks bruikbaar zijn geweest. Noorddijk betaalde 5 mark, 5 schellingen, 4 penningen, hetgeen goed is voor c. 750 ha, Middelbert betaalde 4 mark en 7 schellingen (c. 500 ha), Engelbert en Westerbroek ieder 3 mark, 4 schellingen en 10 penningen (c. 375 ha). Bron: stadsarchief rvr 502.
- 332 Verklaring van Agneza, 'rechtersche der stadt Gronningen' over de status van haar goederen van 14 februari 1332 (*OGD* I 333).
- 333 Bruch, *Johannes de Beke*, 113.
- 334 Zie G. Overdiep, 'Mitspete of Nutspete', in: *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 81 (1963) 241-247 en afb. III-VI.
- 335 Het 'Huis te Glimmen'. Zie p. 228.
- 336 *Quedam narracio* 44.
- 337 *Quedam narracio*, 84-86.
- 338 H.Th.M. Lambooi en J.A. Mol, *Vitae Abbatum Orti Sancte Marie. Vijf abtenlevens van het klooster Mariëngaarde in Friesland* (Hilversum-Leeuwarden 2001) 384-385.
- 339 Zie de lopende tekst, p. 300.
- 340 Oorkonden van 18 oktober 1249, 1323 en 14 februari 1332 (*OGD* I 112, 277 en 333).
- 341 Stadsarchief rvr 69: de burggraaf van Coevorden, de schulte van Eelde, de etten en het land van Drenthe sluiten een verbond met de stad Groningen en het Gorecht, 5 juni 1339 (gedrukt: *OGD* I 357). Zie ook pp. 51, 233, 311 en noot 394 daarbij.
- 342 Zie p. 293.
- 343 Scheidsrechtelijke uitspraak van 30 juni 1338 (OA inv. nr. 9; gedrukt: *OGD* I 354).
- 344 Feith en Blok, *De kroniek*, 77-78. De datering is in de war. Zie hiervoor: Acker Stratingh, 'Selwerd', 124-125 en 131.
- 345 Stadsarchief rvr 76 (gedrukt: *OGD* I 453). Deze interpretatie is nieuw. Tot dusver is er altijd vanuit gegaan dat met 'de veste up der were' het kasteel te Selwerd is bedoeld. Dit is, gelet op de formuleringen in de oorkonde zelf, de betekenis van het woord 'were' en de historische context, zeer onwaarschijnlijk. Overigens kan Nutspete, zoals Molema oppert, oorspronkelijk gebouwd zijn 'tegen de Drenthen' (Brood, *375 jaar Hoogezand en Sappemeer*, 24).
- 346 Later wilde bisschop Frederik van Blankenheim Groningen tot gehoorzaamheid dwingen (zie §2.2.7). In 1400 liet de bisschop in de onmiddellijke nabijheid van Nutspete (het 'Bolwerk') een sterkte opwerpen met de bedoeling het gebied van de Groningers aan de zuidzijde af te sluiten. Dit nieuwe fort 'op de weer' heette, heel toepasselijk, 'Blankeweer'. Hieruit kunnen we afleiden dat het oude Nutspete grondig was opgeruimd en dat het niet eenvoudig was het opnieuw in verdedigbare staat te brengen. Tegelijkertijd maakte de bisschop wel gebruik van de voordelen die het landschap hem bood en die dezelfde waren die de Drenten er destijds toe hadden gebracht om hun fort juist hier op te werpen.
- 347 Acker Stratingh, 'Selwerd' 113-114. Jan Molema maakt nog melding van een steenhuis te Wolfsbargo, vlak bij de grens met Drenthe (Brood, *375 jaar Hoogezand en Sappemeer*, 24). Deze burcht is volgens Molema niet ouder dan het midden van de twaalfde eeuw. Bij gebrek aan nadere gegevens valt niets te zeggen over de functie die deze versterking heeft gehad.
- 348 De in de tekst gegeven interpretatie van de oorkonde van 1249 (*OGD* I 112) is niet zeker. In de oorkonde staat: *quatuor parochianis de Asterwalda et de Haren et de Lare presentibus* ('in aanwezigheid van vier parochianen uit Oosterwolde, en uit Haren en uit Laren'). Het is ook mogelijk dat Ooster- of Drenterwolde en de kerspelen Haren en Noordlaren (?) samen door de vier parochianen werden vertegenwoordigd.
- 349 Jansen en Janse, *Wittewierum*, 230 en 394.
- 350 Zie voor de rol van borgmannen bij de ontginning van woeste grond: J.F. Benders, 'Uit de schaduw van het kasteel: Vollenhove van de 12de eeuw tot omstreeks

- 1400', in: Jos Mooijweer, red., *Vollenhove, stad en vermaarde zonen. Negen opstellen bij de viering van 650 jaar stadsrecht* (Kampen 2005) 17-125, hier in het bijzonder p. 19 ev. en 24 ev.
- 351 Zie over dit onderwerp ook W. Ehbrecht, 'Noordelijke gewesten 1100-1423' in: *AGN II* (1982) 346-371, hier 355-356 en (vooral) dezelfde, *Landesherrschaft*, 125-129.
- 352 Jansen en Janse, *Wittewierum*, 245 noot 207 en 247 noot 209.
- 353 Ehbrecht, *Landesherrschaft*, 129.
- 354 Zie de *Vita Sibrandi: ... auctoritate sedis apostolice, ad faciendam vindictam in nacionem pravam et parricidalem, ad defendendum ius ecclesie Traiectensis et ad pheodum Beati Martini conservandum, cepit predicari crux a predicto pontifice ....* (Lambooy en Mol, *Vitae Abbatum* 362) en de *Narracio: ut episcopus personaliter ad Frisones discurrat, indulgenciam clamet et predicet et eis iter contra Drentones et Covordenses in quandam certam remissionem peccatorum suorum iniungat* (*Quedam narracio*, 76).
- 355 H. van der Linden, 'Het platteland in het Noordwesten met nadruk op de occupatie circa 1000-1300', in: *AGN II* (1982) 48-82, aldaar: 64-71.
- 356 Eerder ik al melding van Bloks veronderstelling dat de verplichting tot het opbrengen van schuldmudden een soort compromis is geweest tussen het foreestrecht van de bisschop en de oude gebruiksrechten van de boeren (zie p. 295).
- 357 In 1234 hebben de Drenten zich met de bisschop verzoend (Otto III van Holland), mede uit angst voor zware sancties (ze hadden hun lesje geleerd door het voorbeeld van de Stedingers, die bij Altenesch het onderspit dolven). Zie de *Vita Sibrandi* (Lambooy en Mol, *Vitae Abbatum*, 384-385) en de kadertekst *Oms treden grenzen en burchten* op p. 296 ev.).
- 358 De door Jansen en Janse gepubliceerde vertaling vertoont een opmerkelijke vergissing. Ze vertalen het latijnse *optento introitu* met 'gewenste inval' (Jansen en Janse, *Wittewierum*, 395). De vertalers hebben vermoedelijk het Nederlandse woord 'opteren' in gedachten gehad en zijn vergeten dat het Latijnse woord voor 'wensen' of 'kiezen' *optare* is. Het daarbij behorende voltooid deelwoord is *optatus* en niet *optentus*. De kroniekschrijver bedoelt hier het voltooid deelwoord van het woord *obtinere* ('verkrijgen'). De spelling *optentus* wijkt af van hetgeen aan gymnasiasten wordt geleerd. In de bronnen is de spelling *optentus* echter niets bijzonders, noch in de oudheid, noch in de middeleeuwen. De woorden *optento introitu* betekenen dus: 'nadat men zich toegang had verschaft'. Overigens kan *optentus* ook het voltooid deelwoord van *obtendere* (bedekken, verheimelijken) zijn. Bedoeld zou dan zijn dat de bisschoppelijke strijdmacht zich in het geheim toegang tot Drenterwolde heeft verschaft.
- 359 Jansen en Janse, *Wittewierum*, 394. Ubbo Emmius ziet in dit treffen een episode in de strijd ter verdediging van de legendarische Friese vrijheid. Hij vertelt dat de Drenterwolders zich tegen de geldeisen van bisschop Hendrik van Vianden – 'een ongewoon hebzuchtig man' (*homo avarus ultra consuetum modum*) – verzetten met hulp van hun bondgenoten uit het naburige Friesland, 'aan wie de vrijheid dierbaar was' (Emmius *RFH XI* 163).
- 360 Zie p. 317.
- 361 Zie p. 283 en noot 320 bij p. 294.
- 362 Zie de situatie onder Zuidlaren, waar het veen ten oosten van de Hunze tot de Zuidlaarder marke behoorde (zie p. 292).
- 363 Zie pp. 286 ev.
- 364 Zie p. 285.
- 365 Zie pp. 233, 258, 268 evv.
- 366 Het strookje land tussen de Blauwbörgstertocht en de Penningsdijk (zie pp. 276 en 278). De vraag of het later tot Hunsingo gerekende stukje grond ten noorden van de 'naamloze tochtsloot-met-dijk' ook als een 'verlies' van Selwerd moet worden beschouwd, kan ik niet met ja of nee beantwoorden. De steenhuisen daar ('Zernikelaa'n') wijzen echter op een 'Utrechtse' claim.
- 367 Zie de kadertekst *Een stukje Oosterstadshamrik* op p. 309.
- 368 Zie pp. 220 en 222, 285.
- 369 Schuur, 'De Friese hoofdeling', 16.
- 370 Zie Formsma, 'Ernerenses'.
- 371 Zie pp. 288.
- 372 Jansen en Janse, *Wittewierum*, 384.
- 373 Stadsarchief rvr 52; gedrukt: *OGD I* 126.
- 374 Zie pp. 18, 50 ev. en 291.
- 375 Misschien was het zelfs maar een halve vierkante kilometer. Zie de kadertekst *Een stukje Oosterstadshamrik* op p. 309.

- 376 Zie p. 285.
- 377 Zie p. 293, noot 316 en het kaartje op p. 254.
- 378 Zie de kadertekst *Inkomsten en ooievaars* op pp. 220 ev.
- 379 Zie de bodemkaart bij Clingeborg, 'De bodem', 28-29.
- 380 Zie p. 290.
- 381 *OGD* I 131 (naar een vidimus van 4 april 1529).
- 382 Akte van 8 april 1285; gedrukt: *OGD* I 168.
- 383 Zie pp. 220, 255 en 264.
- 384 Overeenkomst van 14 september 1283 (gedrukt: *OGD* I 162, naar een bericht van Ubbo Emmius, *RFH* XII 178). De hiervan opgemaakte akte werd bezegeld met het zegel van het land Hunsingo. Aardig is hierbij nog de opmerking van Emmius, dat de bondgenoten des te meer tot deze oplossing van het probleem geneigd waren, omdat het vroeger altijd zo geweest was. Dit was gebleken uit getuigenissen van oude lieden en schriftelijke bewijsstukken. Vergelijk hierbij ook de ambigue positie die Lieuwederwolde later, in 1378, inneemt (zie p. 360). Het leek eerst onderdeel te zijn van het Gorecht, maar doet in het genoemde jaar mee met een aantal Middagster kerspelen. Volgens Noomen heeft Selwerd van oudsher onder Hunsingo gehoord (Noomen, 'Koningsgoed', 130-131). Zeker is in elk geval dat Selwerd in kerkelijke zin onder het bisdom Münster ressorteerde en niet onder Utrecht. Deze verwarring past overigens heel goed bij een stukje land dat in alle opzichten beschouwd kan worden als een overgangsgebied tussen verschillende invloedssferen. De onduidelijkheid zal alleen nog maar zijn toegenomen door het wegvallen van de prefect als machtsfactor ten gunste van de stad Groningen en, vooral, de Ommelander Friezen.
- 385 Oorkonde van 3 september 1309; stadsarchief rvr 59, gedrukt: *OGD* II 1228.
- 386 '*... cum hominibus de Threntawalde nostre jurisdictionis*'. Oorkonde van 13 februari 1322, gedrukt: *OGD* I 272.
- 387 Zie p. 298.
- 388 Oorkonde van 28 februari 1257, gedrukt: *OGD* I 123. Zie ook Noomen, 'Koningsgoed', 115 ev. De oldermannen ('aldermanni') zijn functionarissen binnen de markorganisatie (Van der Werff, 'De opkomst', 199-200).
- 389 *OGD* I 227.
- 390 *OGD* I 229 en 235 en Dijkstra, 'Een raadselachtig hoofdstuk' 33 en 35. Zie ook Van der Werff, 'De opkomst', 202-204 en 207. Ik meen dat enige voorzichtigheid geboden is waar het gaat om de zogenaamde 'wetgevende bevoegdheid' die de raad in 1310 van de bisschop zou hebben gekregen. Deze term is vermoedelijk te ruim voor hetgeen in 1310 werd bedoeld. Zie over dit onderwerp ook 'Een stad apart', p. 23.
- 391 Oorkonden van 28 april 1313 (*OGD* I 241), 21 februari 1322 (*OGD* I 273), 1323 (*OGD* I 277) en 21 januari 1332 (*OGD* I 330). Zie pp. 257 evv.
- 392 Emmius, *RFH* XII 178; 10 augustus 1283, stadsarchief rvr 53 (*OGD* I 161); 17 augustus 1287, rvr 55 (*OGD* I 175); 24 juni 1291, rvr 56 (*OGD* I 187), 6 december 1317, rvr 60 (*OGD* I 257); 11 mei 1318, rvr 62 (*OGD* I 258); 15 mei 1318, rvr 61 (*OGD* I 259).
- 393 Emmius *RFH* XII 178.
- 394 Oorkonde van 5 juni 1339 (stadsarchief rvr 69; gedrukt: *OGD* I 357). Zie ook pp. 297 en 306 en 'Een stad apart', pp. 53 en 68.
- 395 Nutspete of Mitspete, ten zuiden van de Vogelzangsteeg in de gemeente Haren (zie pp. 296 ev.).
- 396 *Quedam narracio*, 13. Volgens de akte van 30 juni 1344, waarbij scheidsrechters uitspraak deden in de geschillen tussen de Friezen en de stad Groningen, moesten ingevorderde boeten tussen Groningen en Drenthe verdeeld worden *secundum ipsorum consuetudinem antiquitus observatam* (OA inv. nr. 9; gedrukt: *OGD* I 354 en Emmius *RFH* XIII 198-199). Hiermee wordt ongetwijfeld weer de verdeling 1:2 bedoeld.
- 397 Oorkonde van 9 september 1361 (OA inv. nr. 10 reg. nr. 27; gedrukt: *OGD* I 527).
- 398 Zie de oorkonden van 28 april 1313 over de afwatering bij Arbere, van omstreeks 1335 over de bekostiging van een sluis bij Aduard en van 25 augustus 1360 over de samenwerking tussen burens van Tammingeland en Lieuwederwolde enerzijds en die van Noord- en Zuidhoen anderzijds (*OGD* I 241, II 1231 en 1234). Zie ook pp. 243 ev.
- 399 Afgesloten viswaters.
- 400 Het oorkondenboek bevat legio stukken die dit illustreren. Zie ook J. Kooper, *Het waterstaatsverleden van de provincie Groningen* (Groningen 1939).
- 401 Stadsarchief rvr 78; gedrukt *OGD* I 527 en 566. Zie over de Acht Zijlvesten verderop. De Mude is de plaats waar het Groninger- of Reitdiep in het Selwerderdiepje uitmondde.

- 402 Dit houdt in dat het Hunzewater dan nog niet via het Schuitendiep naar de stad is afgeleid!
- 403 Oorkonde van 6 mei 1365: overeenkomst tussen de stad Groningen, Wold en Go en al degenen die 'tot het zijlvest behoorden', en de rechters en *universitas* van de Acht Zijlvesten en Fivelgo (*OGD* I 537).
- 404 Ligtendag ziet dit als een aanwijzing voor de omstandigheid dat de inwoners van Engelbert en Middelbert mogelijk tot 'de Friese partij' behoorden (Ligtendag, *De Wolden*, 177). We hebben in het voorgaande al vaker gezien dat er een bijzondere band bestond tussen de bevolking van Drenterwolde en Fivelgo.
- 405 Oorkonde van 1370 (*OGD* I 571).
- 406 Ligtendag heeft aannemelijk gemaakt dat het samenwerkingsverband van de Acht Zijlvesten bestond uit het Oostwoldzijlvest, het Woldzijlvest, het Slochterzijlvest, het Scharmerzijlvest, het Vierendeel, het *Zuidwolderzijlvest, *Noordwolderzijlvest en het *Bedumerzijlvest (Ligtendag, *De Wolden*, 181-182).
- 407 Zie de overeenkomst die de 'rychteran fon Fywelgalondis Westerompte', de 'silrychteran fon ta Achta Silfestnum' en de 'silrychteran to tha Thrim Silum tho da Delsylum' op 4 juli 1385 met elkaar sloten tegen de inwoners van Drenthe en Go (*OGD* II 748). Laatstgenoemden hadden schade toegebracht aan 'Ommerke' en 'Edykan'. Met Ommerke en Edikan (=hamrik- en Edijken) worden de Borg en de oostelijke dijk langs de Hunze bedoeld.
- 408 *OGD* II 681. Formsma heeft de mogelijkheid geopperd dat het zgn. tweede steenhuis, dat ter plaatse van de Groninger nieuwbouwwijk 'de Hunze' is gevonden en dat rond 1400 ten onder is gegaan, wel eens het versterkte huis geweest kan zijn waar Huginge volgens deze overeenkomst moest gaan wonen. Alma daarentegen veronderstelt dat het steenhuis eigendom is geweest van de Vetkoperse familie Onsta. Deze suggesties sluiten niet uit dat het zgn. 'eerste steenhuis' (dat hier tot in de eerste helft van de veertiende eeuw heeft bestaan) de functie heeft gehad die ik eerder heb beschreven: een steunpunt van de prefecten(partij) voor het beheer van het noordelijke deel van Drenterwolde (Noorddijk). Overigens is Formsma's hypothese niet erg plausibel, gelet op de situering van het steenhuis in het uiterste noorden van Drenterwolde. Een burcht die de bewoners van Go en Drenthe ervan moet weerhouden de waterkeringen van Drenterwolde te vernielen zoekt men eerder in het zuiden. Zie G.L.G.A. Kortekaas, 'De opgraving en de resultaten', W.J. Formsma, 'Een borg ten oosten van de Hunze' en R.H. Alma, 'Bewoningsgeschiedenis tot 1765'.
- 409 Zie de oorkonde van 8 juli 1371 (*OGD* I 590).
- 410 Nip, 'De giftbrief' 82-83.
- 411 Stadsarchief rvr 92; *OGD* II 846. De pachttermijn van 100 jaar komt overeen met een bepaling uit het Romeinse recht. Wanneer men het vruchtgebruik van een recht aan een collectief, zoals een stad, wil afstaan, bestaat het gevaar dat het 'eeuwig wordt' en de eigendom van het recht zijn nut verliest. In de *Digesta* van Justinianus (7, 1, 56) vindt men het voorschrift dat in zo'n geval de duur van het vruchtgebruik beperkt moet blijven tot 100 jaar, 'quia is finis vitae longaevi hominis est' ('omdat dit de levensgrens van een hoogbejaard mens is'; Spruit, *Corpus Iuris Civilis* II, *Digesten* 1-10, 595).
- 412 Acker Stratingh wijst erop dat deze verpachting de soevereiniteit van de Utrechtse bisschop onverlet liet en dat deze op grond daarvan de precarie bleef innen (Acker Stratingh, 'De Precarie', 322).
- 413 Oorkonden van 8 juli 1371 en 26 september 1372, resp. *OGD* I 590 en II 606.
- 414 Op 25 januari 1393 gebieden deken en kapittel van de dom te Utrecht de ingezetenen van Wold en Go 'dat si den Borghemeystern, Raet ende der ghemeynre Stad van Groninghen voertmeer gehoerich ende onderdaen syn' (stadsarchief rvr 97; gedrukt: *OGD* II 850).
- 415 G. Overdiep, 'Het tijdstip van het graven van het Schuitendiep ten zuidoosten van Groningen', *Us Wurk* 21-22 (1972-1973) 187-191, en meer recent, Loonstra, *Tien eeuwen Hunze*, 69-70.
- 416 Overdiep onderkende dit bezwaar en wees erop dat de dijken ter weerszijden van het Schuitendiep het mogelijk maakten dat het water daarin veel hoger kon staan dan het peil van de omgeving. Op grond van de technische problemen die daarbij optreden acht ik het minder waarschijnlijk dat dit van meet af aan het geval is geweest.
- 417 Vgl. A.E. van Giffen en H. Praamstra, 'Bijdrage tot de geschiedenis van de stad Groningen binnen de diepen

- (ii)', GVA 1965-1966, 109-194, aldaar 132-133.
- 418 In de navolgende eeuwen zal de verhouding tussen de stad Groningen enerzijds en haar jurisdicties (Gorecht en Oldambt) en vooral de Ommelanden anderzijds gekenmerkt zijn door ruzies over de vraag in hoeverre het belang van de stad Groningen samenviel met dat van haar partners. De stadsbestuurders en hun advocaten hebben eeuwenlang hun best gedaan – en niet geheel ten onrechte, zoals wel gesuggereerd wordt – de onpartijdige buitenstaanders, die als scheidsrechters in de conflicten moesten optreden, ervan te overtuigen dat de tegenpartij geen reden tot klagen had omdat zij juist voordeel had van Groningens bestuurlijke, militaire en economische dominantie.
- 419 Frederik van Blankenheim (1393-1423) geldt als een van de bekwaamste bestuurders die ooit de Utrechtse bisschopszetel bezetten. 'Door zijn optreden zet de wedergeboorte van het Sticht, waarvoor zijn voorganger een grondslag had gelegd, definitief door' (J.F. Niermeyer, 'Het Sticht Utrecht, Gelre en de Friese landen in de veertiende eeuw' in: *AGN* III (Utrecht 1951) 125-160, aldaar 138).
- 420 Stadsarchief rvr 121.2; geparafraseerd gedrukt bij S.H. van Idsinga, *Het Staats-recht der Vereenigde Nederlanden* II (Leeuwarden 1765) 240.
- 421 Noomen, 'Koningsgoed', 119. Hierbij zou hij ook te maken krijgen met Albrecht van Beieren, die van zijn kant pogingen deed om zich meester te maken van Friesland, met inbegrip van het Gorecht en Groningen (1396-1398). Zie Formsma, 'De middeleeuwse vrijheid', 93-95 en Alma, 'De Ommelander ridderschap', 48-49. Zie ook 'Een stad apart', p. 57.
- 422 *OGD* II 1081. Bij de omschrijving van de goederen in het Groningse staan de woorden *longe a nobis distantibus et remotis* ('ver van ons vandaan en op grote afstand gelegen'), als ware het een excuus voor het feit dat het domkapittel deze via verpachting aan Groningen uit handen had gegeven.
- 423 In een brief aan de geestelijke en wereldlijke autoriteiten te Keulen klaagden burgemeesters en raad van Groningen over het optreden van Frederik van Blankenheim die, in strijd met zijn schriftelijke beloften, 'onse viant gheworden' is. 'Hij wil', zo schreven de Groningers, 'dat wij hem als landsheer huldigen, hetgeen eerdere bischoppen van Utrecht nooit van ons hebben verlangd. Daarmee pleegt hij inbreuk op onze rechten' (24 november 1400; *OGD* II 1088).
- 424 Akte van 1 oktober 1405: 'de jurisdictie binnen de stad, dat wil zeggen: binnen de muren en daarbuiten zuidwaarts tot aan de plek waar men vroeger het vredeskruis placht te zetten ten tijde van de Vrijmarkt en verder in de andere richtingen zover als men vanouds gewend is' (mijn parafrase; stadsarchief rvr 110; gedrukt: *OGD* II 1222). Het voor de jurisdictie in de stad verschuldigde pachtbedrag is iets meer dan eenderde deel van het bedrag dat Groningen krachtens de pachtovereenkomst van 1392 voor het hele Gorecht met inbegrip van de stad kwijt was (daar wordt een bedrag van 83½ oude Franse schilden genoemd; zie p. 316).
- 425 Zie voor de namen en herkomst van de bisschoppelijke ambtmannen in de vijftiende eeuw: Nip, 'De giftbrief', 85.
- 426 *OGD* II 1218-1222 van 28 september en 1 oktober 1405.
- 427 De kroniekschrijver Johan van Lemgo wijst erop dat Frederik van Blankenheim de eerste bisschop was die te Groningen als landsheer is gehuldigd (Feith en Blok, *De kroniek*, 83). De tekst van de betreffende oorkonde (stadsarchief rvr 121.2) is te vinden bij Van Idsinga, *Het Staats-recht* II, 238.
- 428 Stadsarchief rvr 205 (19 december 1460). Letterlijk staat er dat burgemeesters en raad 'onse ampt ende gherichte van Zelwerden mytten renthen der heerlicheit van Zelwerden, ons toebehoerende' door een goede ambtman moeten laten 'bedienen, regieren ende verwaren'. Over de vraag welke inkomsten hier precies bedoeld zijn, wordt verschillend gedacht. Acker Stratingh meende dat de stad in 1460 het rechtsgebied pachtte en niet de bijkomende inkomsten of 'tafelgoederen'. Deze werden, zo betoogt hij, in 1462 door de bisschop aan Johan Wicheringe verpacht (Acker Stratingh, 'De inkomsten' 101-102). Dit laatste is geen argument voor het bestaan van twee verschillende 'pakketten', één in handen van de stad en één in handen van Wicheringe. De verpachting van 1462 (aan Wicheringe) was niet meer dan een bevestiging en uitbreiding van een reeds in 1459 gesloten overeenkomst. Daarnaast zegt de pachttoorkonde van 19 december 1460 duidelijk dat burgemeesters en raad ook

het recht verwierven op 'alle onse staende ende sekeren renthen onsz ampts ende heerlicheit van Zelwerden'. Ook de door Johan Wicheringe gepachte tafelgoederen vielen daaronder. Daarom ook betaalde Wicheringe de verschuldigde pachtbedragen aan de ambtman van Selwerd, die vanaf 1460 weer door de Groningse raad werd benoemd. Ook na 1536, toen vrijwel alle voormalige Utrechtse goederen in Groningse handen waren gekomen, vinden we de door Johan Wicheringe gepachte goederen als een afzonderlijk item terug in de rekeningen van Selwerd (stadsarchief rvr 45). Zie over Johan Wicheringe ook p. 320 en noot 438 hierna.

David van Bourgondië wilde wel zicht houden op de Utrechtse goederen in het Noorden. 'Opdat sie ons nijet afhendich gemaect en weerden' bedong hij dat burgemeesters en raad hem, tegelijk met de betaling van het jaarlijkse pachtbedrag van 100 goudgulden, opgave deden van al deze inkomsten. Zo kon de bisschop erop rekenen dat de administratie op orde bleef en dat men in Utrecht, bij een eventuele beëindiging van de overeenkomst, wist waar men recht op had. Driessen dacht dat ook de zogenaamde precariën in de pachtovereenkomst tussen David van Bourgondië en de stad Groningen waren ingesloten en dat deze heffing voortaan door de stad mocht worden geïnd (Driessen, *Monumenta* III, 532). Acker Stratingh heeft echter aannemelijk gemaakt dat dat niet het geval is geweest (Acker Stratingh, 'De Precarie' 309-330). Zoals we in het voorgaande hebben gezien, waren de precariën een soort recognitiegeld. Door deze heffing te betalen erkenden ook na 1460 de onderzaten dat de bisschop hun opperheer was, ongeacht het feit dat de dagelijkse uitoefening van de Utrechtse rechten in handen van het Groninger stadsbestuur was. De precariën zijn te beschouwen als een uitvloeisel van de schenking van Drenthe aan de bisschop in 1046 en werden steeds afzonderlijk van de overige tafelgoederen genoemd. Sinds 1460 betaalde Groningen dus jaarlijks twee verschillende bedragen aan 'Utrecht': 28 oude schilden voor het gerecht te Groningen en 100 goudgulden voor het Gorecht. De pacht voor het gerecht te Groningen werd in 1483 betaald aan Johan Stellinck, de bisschoppelijke ambtman te Coevorden, die voor het Gorecht aan Johannes Wycheri, secretaris en rentmeester van de

bisschop (zie de kwitanties in het stadsarchief, resp. rvr 836.1 en 837).

- 429 Uit enkele stukken in het archief van de bisschoppen van Utrecht blijkt dat bisschop David van Bourgondië ook na 1460 nog wel over justitiële bevoegdheden over het Gorecht beschikte, in ieder geval in appèlzaken (zie S. Muller Fz., *Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht (722-1528)* III (Utrecht 1919) reg. nr. 4538 van 18 oktober 1485 en reg. nr. 4778 van 12 juli 1492).
- 430 Formsma, *Wording*, 63 en dezelfde, 'De middeleeuwse vrijheid', 89-106.
- 431 Feith en Blok, *De kroniek*, 139. Het werk is begonnen op 19 juni 1469 en in 1470 voltooid. De Drenkelaarstoren op de zuidoostelijke hoek van de vesting is bij deze gelegenheid gebouwd. Volgens de genoemde bron groeven de Oldambtsters veertien dagen en die van 'het gerichte van Selwert' acht dagen 'in de grafft bij dat bolwarck'. Een ander deel van dezelfde gracht is gegraven door de Groningse burgerij, die daarbij klufts- (=wijks)gewijs werd ingezet.
- 432 Dat er ook 1400 gravers uit Langewold, Vredewold en Humsterland op dezelfde manier hebben meegegraven zegt in dit geval niets. In de Ommelander Archieven berust een oorkonde van burgemeesters en raad waarin dezen verklaren dat de 'gemeenheyt' van Vredewold niet onder dwang of van rechtswege heeft meegeholpen, dat het meegraven geen inbreuk betekent op het verbond tussen Groningen en dat landschap, en dat de medewerking alleen is verleend op verzoek van de stad (OA inv. nr. 22, 29 mei 1470). Wellicht hebben ook Langewold en Humsterland – die in dezelfde verhouding tot de stad stonden als Vredewold – dergelijke verklaringen ontvangen, maar zijn die stukken verloren gegaan. De medewerking van de Ommelanders is echter illustratief voor het belang dat ook zij stelden in een goed verdedigbaar Groningen.
- 433 Het bedoelde stuk is in twee versies overgeleverd; het ene exemplaar was bestemd voor het stadsarchief, het andere voor dat van het Gorecht (stadsarchief rvr 219.1 en 2).
- 434 De verdragspartners verklaren 'leeffliken ende mynnentlike' tot hun afspraken te zijn gekomen.
- 435 Het stuk is ook uit waterstaatkundig oogpunt interessant. De tekst geeft niet aan wat de aanleiding is geweest

- voor de overeenkomst: een onduidelijkheid of conflict over het onderhoud van bestaande watergangen of de aanleg van een nieuw kanaal(vak). Uit de gebruikte beoordelingen valt op te maken dat – althans voor wat betreft het gedeelte van het Schuitendiep ('Scutendiep') ten zuiden en ten oosten van de stad – de partners zich verplichtten het kanaal vrij en op diepte te houden. Het doel was dus tweeledig: waterafvoer en facilitering van de scheepvaart. Over het gedeelte ten noorden van de stad ('dat diep dat lopet van onser Stad nortwert na Selwert') is de tekst minder specifiek: de Gorechters moesten dit doen 'als se van oldes plegen te doen'. Ook is niet helemaal duidelijk over welk water het hier precies gaat. Het ligt voor de hand te denken aan het Selwerderdiep, dat vanaf de noordoosthoek van de stad in noordelijke richting liep en ten noorden van de plaats waar de huidige Noorderstationstraat en Bedumerweg zich splitsen naar het noordoosten afboog om ten westen van het voormalige Cortinghuis in de Hunze uit te komen. In een akte van het jaar 1422 wordt van dit kanaal gezegd dat het loopt 'van den Lotke to der stad' en heet het 'de nye graft' (archief Heilige Geest Gasthuis inv. nr. 8, reg. nr. 76). Op negentiende-eeuwse kaarten kan 'het Lot' worden aangeduid als het land dat begrensd wordt door de oude weg naar Winsum in het westen, de oude loop van de Hunze in het noorden, het Boterdiep in het oosten en de tuingronden ten oosten van de Moesstraat in het zuiden. Op de moderne stadsplattegrond moet men het zoeken in de omgeving van het Noorderstation.
- 436 Een lijst van ambtmannen van het Gericht van Selwerd, te beginnen vanaf 1462 (Roelof Huginge) tot de laatste bekleeder van dat ambt, Lambertus Beckeringh (1789-1803) vindt men in: H.O. Feith, 'Beknopt geschiedkundig overzicht van Selwerd en diens regten', in: *Verhandelungen [...] PEIP VI* (Groningen 1846) 643-670.
- 437 Johan Wicheringe, proost in Humsterland, kreeg bij akte van 14 oktober 1459 van bisschop David van Bourgondië verschillende tienden en goederen in en bij Groningen voor 30 jaar in pacht (Muller Fz. *Regesten* 28, nr. 3858). De genoemde kwitanties bevinden zich in het Huisarchief Farmsum (inv. nr. 698, reg. nrs. 164, 173 en 190). Johan Wicheringe, die op 9 augustus 1483 overleed, was de bouwheer van het Huis met de Dertien Tempels in de Oude Boteringestraat. Zie voor de Wicheringes en het genoemde huis het boekje van G.N. Schutter, *Het Huis met de Dertien Tempels* ([Groningen] 1964). Zie voor Johan Wicheringe ook p. 319, noot 428.
- 438 Driessen, *Monumenta* II, 306 ev.
- 439 Muller, *Regesten* 44, nrs. 3973 en 3974; het voor Wicheringe bestemde exemplaar van deze akte berust in de Groninger Archieven, Huisarchief Farmsum, inv. nr. 692 reg. nr. 128.
- 440 Nip, 'De giftbrief' 89-90.
- 441 Het bekende 'grote verbond' van 6 augustus 1473, dat voor tien jaar werd aangegaan en in 1482 is verlengd (stadsarchief rvr 222 en OA 24; zie 'Een stad apart', p. 61).
- 442 Formsma, 'De middeleeuwse vrijheid', 105.
- 443 Eerder dat jaar is te Vollenhove een conferentie gehouden, waaraan werd deelgenomen door Wilbold van Schaumburg, stadhouder van hertog Albrecht van Saksen, enige raadsheren van de bisschop van Utrecht, afgevaardigden van de Stichtse steden en een deputatie van de stad Groningen. Op grond van hun privileges verzetten de Groningers zich bij deze gelegenheid tegen de Saksische aanspraken. Van Schaumburg wist hen echter de mond te snoeren. Op verzoek van de Groningers is toen een bestand gesloten waarmee Van Schaumburg akkoord ging, op voorwaarde dat ook Edzard van Oost-Friesland en de zijnen daaronder begrepen zouden zijn. De bisschop en de Utrechtse steden hebben bij deze gelegenheid de Groningers duidelijk gemaakt dat ze van Stichtse zijde niet op hulp tegen de hertog van Saksen hoefden te rekenen. Van Schaumburg was van plan om samen met de Oostfriese graaf een troepenmacht in te zetten teneinde Groningen te bedwingen (stadsarchief rvr 397 en 399).
- 444 SB 33.
- 445 Zie P. Baks, 'Weerdenbras: een laat-middeleeuwse versterking in de provincie Groningen', in: *Paleo-Aktueel* 1 (Groningen 1989) 126-130, hier 126). Op 18 juni 1505 schreef bisschop Frederik van Baden aan de graaf van Oost-Friesland en Vyt van Drachsdorf, de Saksische regent in Friesland, bij geruchte vernomen te hebben dat de graaf van Oost-Friesland van plan zou zijn een blokhuis op te richten op Stichtse grond. De bisschop verzocht de graaf van dit voornemen af te zien. Kort

- daarna kreeg de bisschop antwoord van de hertog van Saksen: deze vroeg hem om hulp tegen het ongehoorzame Groningen en verklaarde dat de blokhuizen in Drenthe niet tegen het Sticht, maar alleen tegen Groningen gericht waren (Muller, *Regesten* nrs. 5068, 5070 en 5071).
- 446 SB 91.
- 447 Op 25 april 1505 publiceerde rooms-koning Maximiliaan te Straatsburg de rijksban tegen de stad Groningen omdat deze zich had verzet tegen zijn besluit om het beheer der Friese landen aan zijn oom Albrecht van Saksen op te dragen (Muller, *Regesten*, nr. 5067).
- 448 OA 28 fol. 135 evv. De Saksische onderhandelaars eisten niet alleen de stad Groningen op als onderdeel van Friesland, maar wensten van haar ook vergoeding te ontvangen voor alle in de afgelopen jaren door haar toedoen geleden schade. Zie voor de onderhandelingen in Hattem: SB 149.
- 449 Zuidema, 'Kroniekje', 136. De wat simplistische opvatting dat de overheid er vooral op gebrand is haar onderdanen geld af te persen is altijd populair geweest.
- 450 *Sicke Benninge*, 171. Nip zegt, zich beroepend op Diest Lorgion, dat de intocht op 14 april 1506 plaatsvond (Nip, 'De giftbrief', 90 en Diest Lorgion, *Geschiedkundige beschrijving* 1, 359-360). Er is hier sprake van een dubbele vergissing. Diest Lorgion heeft het bij genoemde datum niet over Edzards intocht in Groningen, maar over de ondertekening en bezegeling van het verdrag. Maar ook Diest Lorgion vergist zich: het verdrag is gedateerd op Sint Marcus-avond en dat is niet 14 maar 24 april.
- 451 Alting, *Pilaren en peerlen*, tweede deel, 8.
- 452 Altings weergave van de gebeurtenissen is een vrijwel letterlijke vertaling van een passage uit Ubbo Emmius' verhandeling *De agro Frisiae* die in 1605 te Groningen is gepubliceerd en waarvan in 1646, eveneens te Groningen, een tweede editie verscheen. De betreffende regels bevinden zich in de uitgave van 1605 op de pagina's 63-64, in die van 1646 op pagina 69. Voor de *diehards* onder de tegenstanders van de stad gold overigens ook de in onze ogen uiterst respectabele geschiedschrijver Emmius als een partijganger van de stad. Zo werd hij er in Sebo Huninga's anoniem gepubliceerde *Bewys van de vryheyt ende independentie der vrije Oldampten* (Rotterdam 1640) van beticht 'der Stadts eygen historicus' te zijn. Ook het zgn. 'Generael Placcaet der Om-landen' van 12 april 1641, waarin de Ommelander heren zich verweerden tegen 'der Stads bittere placcaten', noemt hem zo: 'der Stads eyghen History-schrijver' (stadsarchief rnr 623.1).
- 453 Deze tekst dateert van vóór de verovering van Groningen door Maurits en Willem Lodewijk in 1594. Bron: JR I 200-201.
- 454 Emmius, *De agro Frisiae* (ed. 1646) 69.
- 455 Formsma, 'De landsheerlijke periode', 179.
- 456 Deze tekst van deze akte van 24 april 1506 (stadsarchief rvr 415) is opgenomen in de uitgave van Johan Rengers' kroniek (JR I 201-205).
- 457 Zuidema, 'Kroniekje', 125-126.
- 458 Dit wijst erop dat het stadsbestuur zich onbevoegd achtte voor wat betreft het gedeelte van het Gorecht ten zuiden van de Punterbrug.
- 459 Zuidema, 'Kroniekje', 131 (mijn parafrase).
- 460 Alting, *Pilaren en peerlen*, tweede deel, 8 (mijn parafrase).
- 461 OA 28 fol. 137 evv.
- 462 SB 246.
- 463 Zoals J.A. Feith veronderstelt (J.A. Feith, *Het Gericht van Selwerd* (Groningen 1885) 16.
- 464 Op 21 oktober 1514 verklaarde hertog Karel van Gelre dat graaf Edzard van Oost-Friesland, diens legercommandant Rudolf van Lennep en de stad Groningen hem te kennen hadden gegeven dat 'die van Grueningen' hem, de hertog, graag als landsheer wilden aannemen en hem als zodanig hulde doen. In reactie daarop had hij zijn maarschalk Willem van Ooy met troepen naar het noorden gestuurd en hem bevolen de hulde in ontvangst te nemen. In ruil daarvoor beloofde hij 'die van Grueningen by allen oeren alden vrijheijden, privilegien, herkomen ind [=en] gewoenten onverbrecklick to halden ind to doen halden'. Verder zou hij alles doen wat in zijn vermogen lag om hen en hun medestanders tegen geweld te beschermen en verklaarde hij zich bereid een en ander in een officieel tractaat vast te leggen (stadsarchief rvr 420).
- 465 Ubbo Emmius deelt mee dat Willem van Ooy en de Groninger stadsbestuurders op 17 februari 1515 nadere afspraken gemaakt hebben over de verhouding tussen

de stad en zijn nieuwe landsheer, een en ander onder voorbehoud van instemming van de zijde van de hertog van Gelre (Emmius, *RFH* XLVII 734). Eerst drie jaar later – 18 februari 1518 – bekrachtigde de hertog de getroffen overeenkomst (stadsarchief rvr 426; gedrukt: JR I 218-223). In deze oorkonde werd verwezen naar het feit dat bisschop en Kerk van Utrecht hadden nagelaten de burgers en ingezetenen van Groningen te helpen toen die in nood verkeerden, ja het zelfs bestaan hadden hun tegenstanders bijstand te bieden. Om die reden hadden de Groningers de Gelderse hertog als hun heer aangenomen en hem hulde gedaan. Waarop Emmius de datum 17 februari 1515 baseert is mij niet gebleken. In de oorkonde van 18 februari 1518 wordt alleen gezegd dat de afspraken tussen Willem van Ooy en de stad Groningen 'int jare van vijffthienhondert ind vijffthien' zijn gemaakt. De Sitter verwijst behalve naar de genoemde plaats bij Emmius ook naar een stuk in de stadsarchieven, dat in de achttiende-eeuwse inventaris opgenomen was onder B2-10 (*TS* I 316). Deze verwijzing kan echter niet kloppen, want het aldus gemerkte stuk is de ratificatie van de overeenkomst tussen de hertog van Gelre en de Ommelanden van 20 juni 1521 en daarin ontbreekt een datering van het verdrag tussen de stad en de Gelderse hertog (stadsarchief rvr 432, gedrukt: JR I 227-229).

466 Alting, *Pilaren* (1648) tweede deel 8.

467 A. Ypeij en H.O. Feith, *Oudheden van het Gooregt en Groningen, ontleend uit den gifbrief van Hendrik III aan de St. Martenskerk van Utrecht van den jare 1040* (Groningen 1836) 181.

468 Feith, *Selwerd* 16. Merkwaardig is het dat deze auteur zich in de bijbehorende voetnoot op Bernhard Altings *Pilaren en Peerlen* (in de editie van 1750) beroept, terwijl Alting daar juist het tegengestelde beweert. Tegelijkertijd meent Feith dat Edzard en vooral Karel van Gelre zich als enige landsheer van het Gorecht gedroegen en daardoor afbreuk deden aan de stedelijke invloed in dat gebied. Hier wordt een lezer niet veel wijzer van.

469 Dit is niet geheel correct. Bernhard Alting citeert in zijn ongepubliceerde tractaat 'Oudt ende nieu Groningen' de hierna besproken passage uit de kroniek van Sicke Benninge, maar doet er in feite niets mee. Hij laat het bij de constatering dat 'Groningen lange jaren dien pacht al

heeft vergeten ende apparentelijck niet betaelt zedert den gedachten jare van 1513' (RF hs in folio 239, 231).

470 SB 197-198.

471 Zie p. 318.

472 De Rhoer meende dat Benninge zich vergist heeft in de berekening van de termijn (De Rhoer, 'Stadboek' aantekeningen 25). Mijns inziens is het echter De Rhoer zelf die zich vergist en Sicke Benninges tekst onjuist interpreteert. De Rhoer denkt dat de kroniekschrijver het jaar 1513 voor het vervaljaar hield. Benninge bedoelt echter dat de pachttermijn van honderd jaar in 1506 was afgelopen, hetgeen impliceert dat de Groningers vanaf dat jaar tot 1513 achterstallig waren in de betalingen van het jaarlijkse pachtbedrag.

473 Zie p. 319.

474 Een wel erg bescheiden aanduiding voor de overheidsrechten in het Gorecht. Is dit een aanwijzing voor het feit dat het voor Sicke Benninge en zijn tijdgenoten vanzelfsprekend was dat de stad in dat gebied de baas was?

475 Dit bedrag komt aardig overeen met de totale betalingsachterstand. Als we ervan uitgaan dat na de inhuldiging van Edzard van Oost-Friesland (op 1 mei 1506) geen betaling meer heeft plaatsgevonden van het in 1405 afgesproken bedrag van 28 oude Franse schilden, betekent dit dat er op 29 september 1513 een achterstand was van acht jaar ofwel 224 oude Franse schilden. De koers was destijds 1:1½, zodat men aan jaarlijkse betalingen voor het gerecht te Groningen f336 schuldig was. Daarbij moet nog het eenmalige bedrag worden opgeteld dat ingevolge de afspraken van 1405 betaald had moeten worden bij de verlenging van de overeenkomst na 100 jaar: 16 2/3 mark. De mark 'deed' f6, zodat, uitgedrukt in die munt, de prolongatie f100 moest kosten. Met de f700 voor het Gericht van Selwerd (het 'schultampt van Haren' of Gorecht) erbij betekent dit dat de Groningers aan zuivere achterstallen dus voor f1136 bij de Stichtse administratie in het krijt stonden.

476 Stadsarchief rvr 869.42 en 45. Zie ook de inleiding van P.J. Blok tot de kroniek van Johan van Lemgo (Feith en Blok, *De kroniek* xxiii) en F.A.H. van den Hombergh, 'Een verdienstelijk Groninger: Sicke Benninge', in: *Groningen Toen* (Groningen 1982) 57-79.

477 Zie voor de tekst: Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* II, 472, oorkonde nr. 745.

- 478 Hoe de betaling van het pachtbedrag geschiedde is niet duidelijk. Zoals het in dit stuk geformuleerd is lijkt het erop dat de ambtman zelf zorgde voor de afdracht van het pachtbedrag aan de Utrechtse instanties. Het is echter net zo goed mogelijk dat de betaling via de stad Groningen liep. Dit laatste lijkt gesuggereerd te worden door het hiervoor geciteerde verhaal van Sicke Benninge over de belening met 'dat schultampt van Haren' (SB 197-198).
- 479 Bedoeld zijn de verdragen van Vollenhove, 13 en 15 juli 1513. Deze zijn pas in 1514 te Groningen bekend geworden.
- 480 De schans is in 1516 door de Groningers voor f700 gekocht, ingenomen en geslecht. Zie over de schans 'Weerdenbras' p. 321, noot 445 (op pp. 382 ev.).
- 481 Ubbo Emmius vertelt dat Coenders' huis in Helpman reeds in het jaar 1504 is geplunderd. Zijn bron is vermoedelijk Sicke Benninge, die meldt dat 'Berent Coenderus' – 'doe ter tijdt scholte van Haren' – van achttien melkkoeien werd beroofd (Emmius, *RFH* XL 623 en *Sicke Benninge*, 68-69). Ook in 1506 was het raak en ditmaal veel erger. Berend Coenders was een van de Groningers wier huizen te Helpman zijn verwoest. Hij had er 'een eerlijcke hoefmanswooningh mit grafte, bruggen en poorten, en een schoon bouhuys [boerderij]'. Hij had, om plundering en verwoesting af te kopen, al brandschat betaald, maar desondanks staken de soldaten uit Weerdenbras de 'Coendersborg' op Sint Blasius (3 februari 1506) in brand. Twee dagen later kwamen ze weer en legden heel Helpman in de as, met uitzondering van 'dat seeckenhuys, en noch twee andere borgers huizen, als Jacob Lubberts huis en Entens huys' (SB 147; met het 'ziekenhuis' is het leprozenhuis te Helpman bedoeld; zie hiervoor W.K. van der Veen, 'Het Sint-Jurgensgasthuis en de weren te Helpman', in: J.W. Boersma en C.J.A. Jörg, red., *Ere-Saluut. Opstellen voor mr. G. Overdiep* (Groningen 1995) 333-351).
- 482 Zie H.L. Hommes, 'Coenders van Helpen', in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* XVII ('s-Gravenhage 1963) 167-198; met naschrift door jhr. mr. M.A. Beelaerts van Blokland, 'Aantekeningen inzake de eerste generaties Coenders' (ib. 199-200). Enkele historische gegevens in dit artikel, waarin slechts summiere bronvermeldingen zijn opgenomen, zijn onjuist, andere heb ik niet kunnen verifiëren.
- 483 Emmius, *De agro Frisiae*, 293.
- 484 Groninger Archieven, Kloosterarchieven inv. nr. 355 reg. nr. 654. In de lijst van ambtmannen van Selwerd komt hij voor in 1481, 1490, 1506, 1508 en 1520-1527 (Feith, 'Beknopt ... overzicht', 667-668).
- 485 SB 69-70.
- 486 Emmius, *RFH* XL 665. Deze benoeming geschiedde in overeenstemming met een der bepalingen in het tussen de stad en de Oostfriese graven gesloten verdrag. Volgens deze bepaling zou de graaf 'enighe personen uut de Erbarheit van der stad van Groningen na sinen ghevalen verordenen' die in zijn naam te Groningen zaken van renten en penningsschulden zouden behandelen zoals tevoren de taak van de 'hoefftmans der stadt Groningen' was geweest (stadsarchief rvr 415; JR I 203; zie ook 'Een stad apart', p. 78).
- 487 Stadsarchief rvr 415 (JR I 202).
- 488 1513-7=1506.
- 489 1515-4 of 5=1511 of 1510.
- 490 De jaartallen geeft Benninge niet, maar ik meen te mogen aannemen dat hij het zo heeft bedoeld.
- 491 Dat betekent hier: hetzij uit de stadskas, hetzij voor de stad door een ander, i.c. Berend Coenders.
- 492 Formsma, *Wording*, 63.
- 493 Onderzoek in de Oostfriese archieven zal evenwel nadere bijzonderheden kunnen opleveren. Zo heeft Redmer Alma kunnen aantonen dat een door graaf Edzard voor de Ommelanden ingesteld Hofgerecht in de periode 1506 tot 1513 heeft gefunctioneerd (Alma, 'Ridderschap', 29-30).
- 494 Huizenga, *Groningen en de Ommelanden*, 19-20. Emmius vertelt dat de Groningse raad op aandringen van Willem van Ooy de hoofdmannen Ludeken Horneken en Berend Coenders uit hun functie ontsloeg (juni 1515), waarin zij door Edzard van Oost-Friesland waren benoemd. In hun plaats stelde de raad, op aanwijzing van Van Ooy, anderen aan. Dit zette kwaad bloed bij de Oostfriese graaf, die ervan uitging dat hij nog altijd de baas was in de Ommelanden en dus ook het recht had te bepalen wie er als hoofdmannen optraden. Hij schreef daarom een protestbrief aan de raad waarin hij

- meedeelde dat er geen reden was Horneken en Coenders te ontslaan; zij hadden hun werk goed gedaan. De graaf schreef ook een brief aan Willem van Ooy en een andere aan Horneken en Coenders, waarin hij deze laatsten opdroeg in functie te blijven. Ze waren echter te beducht voor de Gelderse machthebbers dan dat ze gevolg durfden te geven aan dit bevel (Emmius, *RFH* XLVIII 745 naar SB 277-278).
- 495 In 1514 gingen Sicke Benninge en Berend Coenders samen naar het klooster te Ten Boer om te bekijken hoe dit in staat van verdediging kon worden gebracht (SB 208).
- 496 Zie over deze betaalde supporters van de Gelderse hertog ook 'Een stad apart', p. 123.
- 497 Huizenga, *Groningen en de Ommelanden*, 42-43. Zie de akte van 28 maart 1520, waarbij Christoffel van Meurs, stadhouder van hertog Karel van Gelre, verklaart dat Stad en Ommelanden van Groningen besloten hebben de hertog jaarlijks een door de Ommelanden op te brengen som van f7000 te zullen betalen en dat de hertog hun geen verdere lasten zal opleggen (stadsarchief rvr 428.1).
- 498 Formsma, *Wording* 77.
- 499 Stukken afkomstig van ambtenaren van het centraal bestuur die tijdens het bewind van Karel V in de charterkamer van Holland zijn gedeponneerd (Nationaal Archief te 's-Gravenhage), inv. nr. 925 (fol. 23-27).
- 500 Zie daarvoor stadsarchief rvr 963 en p. 345.
- 501 Formsma, *Ommelander strijd*, 36-37.
- 502 Alma, 'Schattingen' 166-193. Tot dusver gold de lijst die door G.F. Schwartzenberg tho Hohenlansberg in zijn *Groot Placaat en Charter-boek van Vriesland* II (Leeuwarden 1773) is uitgegeven (64-66) en die van 1506 zou dateren, als het oudst bewaard gebleven schattingsregister. Alma heeft aangetoond dat de in 1773 gepubliceerde lijst uit een latere tijd stamt.
- 503 SB 360; zie ook p. 123 en Huizenga, *Groningen en Ommelanden*, 46-47.
- 504 Groninger Archieven RF 1522.24. Het origineel berust in de Gelderse archieven. Zie regest nr. 1153 bij Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* 740.
- 505 Regest bij Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, 835, oorkonde nr. 1340.
- 506 RF 1525.15. Het origineel berust in de Gelderse archieven. Zie regest nr. 1340 bij Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, n 835. Op een in het manuscript van Johan Rengers' kroniek aangetroffen papier staan enkele notities over de gebeurtenissen tussen 1498 en 1536. Hier lezen we dat niet Berend, maar Lulof Coenders, die 'goet geldersch' was, het Gorecht erfelijk in leen kreeg (JR I 191 noot).
- 507 De ambtman behield blijkbaar alles aan zich. De eerste – en enige – keer dat we later nog eens van het traditionele bedrag van f100 horen, is in de stadsrekening over 1535-1536.
- 508 Alting, *Pilaren* (ed. 1648) tweede deel, 8.
- 509 Feith, *Selwerd*, 16 en 41.
- 510 Stadsarchief rvr 43.1.
- 511 In dit verband is het zinvol er nogmaals op te wijzen dat de Oldambtster kerspelen in het schattingsregister van 1520 wel voorkomen, maar die van het Gorecht niet. Zie ook de kadertekst *Belastingen* op p. 329 en 'Een stad apart', p. 81.
- 512 Stadsarchief rvr 438. Het gaat hier om een afschrift dat door stadssecretaris Egbert Alting in 1555 is gemaakt, wellicht in verband met het feit dat toen de vraag aan de orde was of het Gorecht gehouden was mee te betalen aan de jaartax. Het stuk is, samen met het landrecht, uitgegeven door H.O. Feith ('Selwerder Landregt van Karel van Gelre van Louwmaand 1529' in: *Verhandelingen [...]* PEIP VI (Groningen 1846) 597-625.
- 513 Ambtman was in 1529 Coert Coenders, de zoon van Berend Coenders. Hij komt als zodanig voor in de jaren 1528-1530 (Feith, 'Selwerder Landregt' 668). Het lijkt erop dat de hertog zijn woord gestand heeft gedaan en toestond dat het ambtmanschap na Berends dood in de familie bleef. Berend Coenders is in 1529 overleden (Hommes, 'Coenders van Helpen').
- 514 Zie 'Een stad apart', p. 123. Huizenga is van mening dat Karel van Gelre zich ten onrechte met het Gorecht heeft bemoeid, omdat van een overdracht van dit gebied in het tractaat van 1518 geen sprake is. Hij meldt dat het stadsbestuur dan ook niet tevreden was met de hertogelijke bekrachtiging van het landrecht van Selwerd van 1529. Hij geeft hier helaas geen bronvermelding (Huizenga, *Groningen en de Ommelanden*, 86). Het lijkt erop dat hij zich hier baseert op een mededeling in de *Tegenwoordige Staat* (TS I 349). Daar wordt in één zin

- bericht over twee beleidsdaden van de Gelderse hertog ten aanzien van de stadsjurisdicties: de bekrachtiging van het landrecht van Selwerd en de aanstelling van een drost in het Oldambt, 'over welke nieuwigheden de stad, hoewel te vergeefs, klaagde'. De auteur verwijst hier naar een plaats bij Ubbo Emmius (Emmius, *RFH* LIV 850). Deze vertelt daar echter slechts dat de hertog bij de benoeming van een drost voor het Oldambt een procedure had gevolgd die in strijd was met de gemaakte afspraken.
- 515 De Gelderse stadhouder Jasper van Marwijk meldde zijn heer reeds op 20 februari 1523 – amper drie maanden na zijn benoeming tot stadhouder in Groningen – schriftelijk dat het stadsbestuur de Gelderse zeggenschap over het Oldambt ondergroef (Rinzema, 'De stadhouder' 91).
- 516 In een brief van 7 april 1525 meldden de Groningers hem: 'Soo leggen wij alle onse hoofden in uwe Furstlicher Genade schoot' (RF 1525.11; dossiers na de reductie II; zie voor deze episode ook: Huizenga, *Groningen en Ommelanden*, 59 ev.). De questieuze punten werden opgesomd in een scheidsrechterlijke uitspraak van 6 april 1525 (stadsarchief rvr 437). Merkwaardigerwijs suggereert De Sitter dat de hertog in 1525 niet alleen het Oldambt, maar ook het Gorecht aan zich trok (*TS* I 356 noot). In de betreffende bronnen is echter alleen sprake van het Oldambt.
- 517 Formsma, 'De landsheerlijke periode', 179.
- 518 Emmius *RFH* LVII 887.
- 519 JR I 236.
- 520 Zie: *Kronijk van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht*, jrg. 7 (1851) 359.
- 521 EB 647-648.
- 522 Volgens Aykema waren het alleen de raad en de burgerij die de eed aflegden ('Tjalling Aykema's Cronyke van die Ommelanden', in: Mattheus Brouerius van Nidek, ed., *Analecta Medii Aevi* I (Amsterdam/Middelburg 1725) 477-491, aldaar 481). Eggerik Beninga daarentegen meldt dat Jurgen Schenck daags na zijn aankomst in Groningen een eed heeft afgenomen 'van der stad Groningen, junckeren und hoefvetlingen im lande' (EB 648). Hij neemt bij dit bericht ook de tekst op van het gebruikte eedsformulier. Daarin worden naast de stedelijke autoriteiten – daarbij is ten onrechte ook sprake van 'schepenen', een begrijpelijk foutje van Schencks kanselarij omdat in vrijwel alle Nederlandse steden het bestuur gevormd werd door schout en schepenen – ook de namen van de Ommelander gevolmachtigden genoemd: Herman van Deventer, commandeur van Warf-fum, Hiddo Onsta, Bartold Entens, Geert Lewe en Wyt Dunema. Abel Eppens suggereert dat er onenigheid is geweest over de positie die Stad en Lande de keizer toedachten. Hij lijkt van mening te zijn dat de meerderheid – in ieder geval in de Ommelanden – Karel V eigenlijk alleen als 'beschermheer' wilde accepteren en niet als 'erfheer'. In de laatste hoedanigheid zou de keizer meer over Stad en Lande te zeggen hebben dan in de eerste. Volgens hem hadden, naast enkele stadgers, van de Ommelander heren alleen de commandeur van Wijtwerd, de abt te Wittewierum, Claes Clant en Bartold Entens ingestemd met een 'erfheerschap' voor Karel V. Er zou hierbij ook geld in het spel zijn geweest: de betrokken stadgers en in ieder geval ook Bartold Entens zouden van het Hof een jaargeld krijgen. Zo zijn, aldus Eppens, de vrijheden van Stad en Lande verkocht en verraden en is ruimte geboden aan tirannie en slavernij (AE I 127).
- 523 Brouerius van Nidek, 'Tjalling Aykema', 481. Eltet to Lellens komt in Emmius' burgemeesterslijst voor tussen 1526 en 1553.
- 524 Deze akte (stadsarchief rvr 447.1) is (o.a.) gedrukt in: JR I 239-242). Burgemeester Schatter betaalde op 17 juni 1536 1 filippusgulden aan de klerk die dit 'tractaet tussen den Borgonschen ende uns' had geschreven (P.J. Blok, *Rekeningen der Stad Groningen uit de 16de eeuw* ('s-Gravenhage 1896) 274).
- 525 Dit stuk berust nog altijd in het stadsarchief (rvr 446).
- 526 Voor het Oldambt is dit onzeker, gelet op het feit dat het Oldambt sinds onheuglijke tijden een landsheer heeft ontbeerd en er zich, net als de rest van Friesland, op kon beroemen rijksonmiddellijk te zijn. Zie voor een analyse van de bronnen inzake de Oldambtster positie: A.S. de Blécourt, 'Hoe en in hoever kwam het Oldambt onder de stad?', in: *Oldambt en Ommelanden*.
- 527 Bernhard Alting, *Der Old-Ambten Dependentie van de stad Groningen* (Groningen 1643) 8-9.
- 528 *TS* I 356 noot.
- 529 Zie A.A. Beekman, *Het Dijk- en Waterschapsrecht in Nederland* ('s-Gravenhage 1905) I, 25.

- 530 Acht jaar eerder was dat in Utrecht wel gebeurd. Zie hiervoor 'Een stad apart', p. 32.
- 531 De op deze gebieden betrekking hebbende archiefstukken zijn in dat verband vanuit Utrecht naar een bewaarplaats in Gouda overgebracht (F.J. Bakker, 'De archivistische lotgevallen van een oorkonde van 1040', in: *Nederlands Archiefblad* 90 (1986) 270-281, in het bijzonder 277).
- 532 Zie Nip, 'De giftbrief', 91.
- 533 Deze was in stadsdienst tussen 1532 en 1553 (Schuitema Meijer, *Historie*, 33).
- 534 Stadsarchief rvr 1028.
- 535 Enkele kreupele zinnen en onbegrijpelijke woorden in de tekst doen vermoeden dat het hier gaat om een kopie en dat Johannes Voget wellicht het origineel niet helemaal begrepen heeft. Mogelijk is het een uittreksel dat voor een specifiek doel heeft gediend. Dat zou een verklaring kunnen zijn voor het ontbreken van een vermelding van het door Karel van Gelre geëiste kasteel in de stad.
- 536 De Gelderse periode gold als een zwarte bladzijde in de Groningse geschiedenis. Dit negatieve beeld in het collectieve geheugen van de Groningers is uiteraard het gevolg van de oorlogshandelingen in die tijd en de zware lasten die de hertog oplegde. Het was echter tevens een tijd geweest van ernstige sociale en politieke tweedracht binnen de stad zelf (zie hiervoor uitvoerig 'Een stad apart', §1.3.6). Ook dit feit heeft ertoe bijgedragen dat deze periode beschouwd werd als een dieptepunt in de Groningse geschiedenis. Bernhard Alting maakt in zijn 'Oudt ende nieu Groningen' gewag van het bestaan van een in de zeventiende eeuw in Groningen gangbare zegswijze die luidde: 'Het is slimmer [=erger] als bij de Gelderschen tijden' (RF hs in folio 239, 60).
- 537 Stadsarchief rvr 1028.
- 538 Dit is een terminologie die we in de tweede helft van de zestiende eeuw ook in de theoretische beschouwingen van de Franse 'monarchomachen' tegenkomen (zie 'Een stad apart', p. 79, noot 288). Overigens heeft reeds G. Acker Stratingh, die de hier geciteerde tekst waarschijnlijk niet heeft gekend, erop gewezen dat de door de Geldersen bevorderde versterking van Appingedam voor de Groningers een voorname reden is geweest om de hertog van Gelre in te ruilen tegen Karel V. Zie G. Acker Stratingh, 'Appingedam als stad beschouwd', in: *BGOG* VIII (Groningen 1871) 117-144, aldaar 129.
- 539 Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* VI 3, oorkonde 1851 d.d. 5 september 1536.
- 540 Stadsarchief rvr 1349.
- 541 HJK inv. nr. 665 reg. nr. 107.
- 542 Het Groninger stadsarchief bevat vele stukken over de tussen Groningen en Appingedam gevoerde processen. Een selectie hiervan is door P.G. Bos benut voor zijn publicaties over het Groninger stapelrecht.
- 543 Stadsarchief rvr 1302.32.
- 544 Stadsarchief rvr 1371.
- 545 De Groningers die zo dachten stonden daarin niet alleen. Ook de drie hoofdsteden van Overijssel lieten zich voorstaan op hun directe relatie met het Duitse Rijk, in welks kader ze ook hun lidmaatschap van de Duitse Hanze zagen. Nadat Karel V zich in 1528 had meester gemaakt van het wereldlijk gezag in het Sticht Utrecht, probeerden zij – overigens tevergeefs – gedaan te krijgen dat Overijssel de nieuwe landsheer zou huldigen in zijn kwaliteit van keizer en niet in diens hoedanigheid van rijksvorst (graaf van Vlaanderen en Holland en hertog van Brabant). Zie Israel, *De Republiek*, 72.
- 546 Schuitema Meijer en Van der Veen, *Zegel, wapen en vlag* 41.
- 547 Stadsarchief rvr 811. Het stuk dateert vermoedelijk uit 1536.
- 548 Stadsarchief rvr 502. De lijst is gepubliceerd bij Driesen, *Monumenta* III, 530-532. Zie pp. 234 en 258.
- 549 Stadsarchief rvr 7.3 fol. 68.
- 550 Zie p. 295.
- 551 Sinds 1536 behartigde de Hoofdmannenkamer uit naam van de landsheer justitiële en bestuurlijke taken ten aanzien van de Ommelanden. Zie voor Maarten van Naarden en de Hoofdmannenkamer ook 'Een stad apart', onder meer pp. 34, 38 en 143.
- 552 De betrokken brief is getranscribeerd en van aantekeningen voorzien door Edze de Boer in zijn onuitgegeven scriptie over de correspondentie van Maarten van Naarden (De Boer, 'Uwe Majesteit', 24).
- 553 Brief van 30 maart 1544 (De Boer, 'Uwe Majesteit', 30).
- 554 Zie p. 319.
- 555 Blok, *Rekeningen*, 127.
- 556 Zie ook pp. 336 ev.

- 557 Stadsrekening 1546/1547, fol. 273.
- 558 Emmius, *De agro Frisiae* (ed. 1646) 297, Huizenga, *Groningen en Ommelanden*, 67 en p. 130.
- 559 Oorkonde van 18 mei 1546, Huisarchief Farmsum inv. nr. 17 reg. nr. 358. Roelof ten Water heeft ruim drie jaar profijt gehad van deze regeling. De stadsrekening van 1549 meldt dat hij op 19 november van dat jaar is overleden.
- 560 Zie p. 319, noot 428 en p. 320, noot 437.
- 561 *Nieuwe Groninger Encyclopedie*, s.v. Wicheringe.
- 562 Rinzema, 'De stadhouder', 95.
- 563 Feith en Blok, *De kroniek*, 174-175.
- 564 SB 347-348.
- 565 SB 366. Zie ook 'Een stad apart', p. 123.
- 566 SB 384. Dronkenschap was aan het einde van de werkdag blijkbaar de normale toestand van de bevolking. De algemene drankzucht was voor de Spaanse soldaten die hier later in de zestiende eeuw dienst deden een van de meest opvallende kenmerken van de Nederlandse volkscultuur (Johan Brouwer, *Kronieken van Spaansche soldaten uit het begin van den Tachtigjarigen Oorlog* (Zutphen 1933) 92 en 96; Yolanda Rodríguez Pérez, *De Tachtigjarige Oorlog in Spaanse ogen* (2003) 44-45, 98-99).
- 567 In de zomer van 1524 voltrokken de ontwikkelingen zich zo snel, dat de tijdgenoten ze niet bij konden houden. Jasper van Marwijk stuurde op 8 juni 1524 een brief aan zijn hertog waarin hij verklaarde dat hij zijn best had gedaan de totstandkoming van de wapenstilstand tussen Groningen en de Habsburgse regering te verhinderen (Rekening van Domselaar 1523/1524, fol. 88v). Enkele dagen voordat hij deze brief schreef, op 4 juni 1524, was echter te Heusden een wapenstilstand gesloten tussen Gelre en Habsburg. Zie voor deze episode ook Rinzema, 'De stadhouder', 92.
- 568 Stadsrekening 1548, fol. 35.
- 569 Volledigheidshalve zij in dit verband nog even herinnerd aan het feit dat de stadsrekening van 1536 ook reeds een bedrag van f100 uit het Gorecht vermeldt. Dit wijst erop dat de raad onmiddellijk na de overgang naar de Bourgondische zijde de oude rechten van de bisschop heeft overgenomen en een begin heeft gemaakt met een nieuwe opzet van het beheer over dit gebied. Jammer genoeg zijn uit de jaren 1536-1540 geen stadsrekeningen bewaard gebleven.
- 570 Stadsrekening 1546/1547, fol. 32. De oudst bekende legger van Henricus Galinge dateert van 1550 en is bewaard gebleven in de vorm van een omstreeks 1592 door de toenmalige schrijver van het gericht van Selwerd, Assuerus Zandt, gemaakt afschrift (rvr 45.1 fol. 6-12v). In het stadsarchief berusten de rekeningen van ontvangsten en uitgaven terzake van het beheer der tafelgoederen en renten in het gericht van Selwerd uit de jaren 1551/1552, 1559/1560, 1560/1561, 1562/1563, 1566/1567, 1568/1569. Ook de serie in het stadsarchief na de reductie is niet compleet.
- 571 Feith, 'Beknopt geschiedkundig overzicht', 650.
- 572 Ordonnantie van 8 mei 1546 (in stadsarchief rvr 45.1; uitgegeven door H.O. Feith, PEIP VI 627-632).
- 573 Zie ook Noomen, 'Koningsgoed'. Volgens de stadsrekening van 1541 werd stadssecretaris mr. Johan van den Grave in dat jaar naar Utrecht gestuurd om overleg te voeren met de prelaten van de kapittelkerken inzake het 'Selwerderrecht'. Wat daar precies is besproken wordt niet meegedeeld (zie Schuitema Meijer, *Historie*, 31).
- 574 In een ongedateerde aantekening betreffende de voormalige rechten van de bisschop van Utrecht in het Gorecht wordt, na de vermelding van de goederen die in 1536 aan de stad gekomen zijn, opgemerkt: 'Oeck synt noch itlyke lande gheleghen in den Ghorechte, gheheten de Bysschopeslanden, deselve landen holt de rentmester van Coverde an hem noch na older ghewonte' (stadsarchief rvr 811).
- 575 Het gaat hier om het huis met de hof ter plaatse van het huidige 'Huis de Beurs' op de noordwestelijke hoek van de Folkingestraat (Noomen, 'Koningsgoed', 132-133). Een ander – veel later – voorbeeld van belening dateert van 27 april 1565 en betreft twee-derde deel van de tienden te Haren, welke Eilco Onsta dan uit handen van koning Filips II ontvangt (stadsarchief rvr 567).
- 576 De eerder aangehaalde ongedateerde aantekening zegt het zo: 'Toen het Gorecht en het gericht van Selwerd onder de bisschop van Utrecht vielen, ontving zijn rentmeester alle inkomsten die de bisschop uit het Gorecht toekwamen. Als er een nieuwe bisschop kwam, moesten allen die pachtgoederen hadden met hun pachtbrieven komen en ze opnieuw laten bevestigen. En als er pachtgoederen vererfden moesten de erfgenamen bij de bisschop komen en zich opnieuw laten belenen, alles

- binnen de tijd van één jaar' (mijn parafrase en onderstreping; stadsarchief rvr 811).
- 577 Geert en Willem Wicheringe waren zonen van dr. Johan Wicheringe, die van bisschop David van Bourgon-dië verschillende tienden en goederen in en bij Groningen in pacht had (zie p. 319). Hun zuster Jantien was gehuwd geweest met Johan van Oudewater, vader van Roelof ten Water. Geert Wicheringe komt in 1496 voor als ambtman van Selwerd (Archief Heilige Geest Gasthuis inv. nr. 85 reg. nr. 194) en was, zo lijkt het, in 1515 al overleden. Willem, van wie in 1549 gezegd wordt dat hij de laatste eigenaar van de betreffende bisschoppelijke tafelgoederen is geweest, werd geboren in 1469 op de dag dat de eerste steen van de Sint Maartenstoren werd gelegd en stierf – kinderloos – op 12 juli 1548, de dag dat de weerhaan op de spits van de toren werd geplaatst. Het grootste deel van de goederen van Geert en Willem Wicheringe is aan leden van de families Clant en Horenken vervallen. Deze informatie is ontleend aan een in 1837 in opdracht van archivaris H.O. Feith gemaakt afschrift van genealogische aantekeningen die destijds in bezit waren van jhr. Abr. van Panhuijs, ontvanger van de stad Groningen, en geschreven waren door een hand 'van omstreeks den jare 1730' (Groninger Archieven, Genealogische Verzameling 187).
- 578 Dr. Herman Abbring was op 15 november 1548 benoemd tot rechtsgeleerd secretaris of syndicus van de stad Groningen (stadsrekening 1548, fol. 226). In de jaren twintig van de zestiende eeuw komt Abbring voor als deken van Drenthe (Archief Klerken- en Fraterhuis, inv. nr. 125, reg. nr. 266).
- 579 Zie voor dit gezantschap van dr. Abbring naar Brussel ook 'Groningen en de voorbijvaart van Emden', p. 440.
- 580 Zie de instructie voor de syndicus in stadsarchief rvr 952.21.
- 581 De hierna volgende bijzonderheden zijn ontleend aan de aantekeningen die Abbring tijdens zijn bezoek aan Brussel maakte (stadsarchief rvr 925.21).
- 582 Het Gorecht heeft oudtijds wel degelijk tot Drenthe behoord, evenals de stad Groningen zelf. Over het Drentse karakter van Groningen en het Gorecht bestaat een uitgebreide literatuur (een ouder en een meer recent voorbeeld: G. Acker Stratingh, 'Groningen eene oud-Drentsche plaats', in: *BGOG* v (1868) 1-23, en Blok, 'De vroege Middeleeuwen', 141-170).
- 583 Zoals we hebben gezien werden in het Gorecht de 'hoge' en de 'lage zijde' van elkaar onderscheiden. Tot de hoge zijde – het oude Go – behoren de Hondsrugdorpen Haren en Noorderlaren, tot de lage zijde de oostelijk van de Hunze gelegen ontginningsdorpen Noorderdijk, Middelbert, Engelbert, Westerbroek en Kropswolde. Abbring bekeek het Gorecht vanuit kerkelijk gezichtspunt: de genoemde dorpen waren kerspels. In rechterlijke zin telde het gebied acht buurschappen, omdat ook Helpman als zodanig gold. Daar was echter geen parochiekerk.
- 584 Latijn: 'krachtens oorlogsrecht'.
- 585 Abbring maakte zich blijkbaar nog altijd boos over het 'bedrog' van Frederik van Baden (1513).
- 586 24 juni 1549.
- 587 Maria van Hongarije, zuster van Karel V, hoofd van de Brusselse regering.
- 588 25 juni 1549.
- 589 Stadsarchief rvr 925.23.3.
- 590 Huisarchief Farmsum inv. nr. 710 reg. nr. 385.
- 591 In het huisarchief Farmsum inv. nr. 710-712 bevinden zich kwitanties van burgemeesters en raad wegens betaalde pacht uit de jaren 1551-1568 voor resp. Sweder Wicheringe, Geert Horenken en Bartold Wicheringe. In hetzelfde archief berust ook de akte waarbij het stadsbestuur de tafelgoederen na het overlijden van Sweder Wicheringe verpacht aan Geert Horenken (inv. nr. 709 reg. nr. 430). De betreffende gegevens stemmen overeen met wat bekend is uit de rekeningen van Selwerd uit deze jaren (stadsarchief rvr 45).
- 592 Zie p. 340 en noot 572 op de voorgaande pagina.
- 593 Feith, *Selwerd*, en Paul Brood, *Het oude Groninger recht in hoofdlijnen* (Groningen 1999) 13-16.
- 594 Het gaat hier om de 'stadsdocumenten in conventie en reconventie'. Zie p. 206 noot 5.
- 595 DA 202.
- 596 De tekst van deze 'Costumen des Geregts van Selwerd' is uitgegeven door H.O. Feith (*Werken*, PEIP VI, 632-642).
- 597 OA 789 blz. 784.
- 598 OA 789 blz. 636-639 en 652-656.
- 599 VH II 38 (3 februari 1590).
- 600 Volgens Alma werden er 'felle discussies' gevoerd (R.H.

- Alma, 'Het schatregister voor de jaartax van 1540', in: *Gruoninga* 36 (1991) 58-89, aldaar 59).
- 601 Formsma, *Ommelander strijd*, 35. Sinds 1518, toen de hertog van Gelre het in 1515 met de stad gesloten verdrag bekrachtigde, is de jaarlijks verschuldigde schatting opgebracht (Rinzema, 'De stadhouder', 90). Zie ook de kadertekst *Belastingen* op p. 329.
- 602 Formsma, *Wording*, 78.
- 603 Alle bronnen melden dat Stad en Lande de keizer beloofd hadden f12.000 guldens te betalen en dat dit bedrag alleen door de Ommelanden werd opgebracht. De enige dissonant in dit koor is het 'Kroniekje van een Ommelander boer in de zestiende eeuw'. Dit meldt dat jaarlijks een 'tribuet' moest worden betaald ten bedrage van 'achtijn duisent Carels gulden'. De stad met haar annexen (stadstafel, -hamrikken, Gorecht en Oldambten) betaalden volgens deze bron f6000, de drie kwartieren der Ommelanden (Hunsingo, Fivelgo en Westerkwartier) samen f12.000 (Bergsma en Waterbolk, *Kroniekje*, 32).
- 604 Bergsma en Waterbolk, *Kroniekje*, 32.
- 605 'Vermydtz dat sich een iider vrij holden wyl ende voer hoefflink achten' (DA 23). Onder 'hoofdeling' moet hier iedere landeigenaar worden verstaan, die één of meer 'ommegangen' in een rechtstoel bezat en die dus het recht bezat om zelf rechter te zijn of iemand anders namens zichzelf als rechter aan te stellen.
- 606 Een 'gras' is een in Groningerland gangbare benaming voor een oppervlaktemaat (zie p. 236 en noot 121 daarbij). Een gras is niet in alle kerspels even groot, maar globaal genomen kan men de omvang ervan stellen op een halve hectare. Zie A.J. Daub, *Metten en wegen* (Zutphen 1979) en M.A. Holtman, *Metten en wegen in Groningen* (Uithuizen 1986). Zie voor de uitdrukking 'gras gras gelijk': Beekman, *Het Dijk- en Waterschapsrecht* 1, 725 en noot 607 hieronder. Overigens komen, al naar gelang de in de verschillende kerspels gehanteerde landmaten, met gelijke betekenis ook de uitdrukkingen 'juck juck gelijk', 'deimt deimt gelijk' etc. voor.
- 607 Het was de bedoeling dat het belastingtarief – zij het volgens een grove methode – naar rato van de kwaliteit en grootte van het grondbezit werd vastgesteld. Het onderscheid waarmee men in 1554 wilde afrekenen was niet dat tussen de *grazen*. Het zou immers onrechtvaardig zijn goed en slecht land en – gelet op de kerspelsgevijs verschillende grootte van de *grazen* – landerijen van ongelijke omvang gelijkelijk te belasten. Integendeel, men wilde ophouden onderscheid te maken tussen de *belastingplichtigen*, die op verschillende gronden vrijstelling (of vermindering) van belasting konden claimen. Blijkens de later opgemaakte registers werden de in één kerspel gelegen landerijen van gelijke kwaliteit geacht. H.O. Feith had het dus bij het rechte eind toen hij veronderstelde dat de uitdrukking 'gras gras gelijk' betrekking moet hebben op de heffing binnen een en hetzelfde kerspel, 'zoodat de schatting wel verschilde tusschen dorp en dorp, maar niet tusschen de landen van hetzelfde dorp' (H.O. Feith, *Over de karspellasten van Grijpskerk* (Groningen 1840) 112; zie ook Van Winter, *Hoogstaangslagenen*, 62).
- 608 DA 23.
- 609 Het bewuste mandaat is bewaard gebleven en berust in het archief van de Hoge Justitiekamer, inv. nr. 523.
- 610 OA 36 fol. 9.
- 611 Stadsarchief rvr 963.4.
- 612 Ib.
- 613 DA 41.
- 614 Ik hoop te gelegener tijd nader verslag te doen van de pogingen die Stad en Lande in de jaren na 1536 hebben gedaan om te komen tot verbetering van het staatkundig bestel in het gewest. De herziening van de jaartax is daarbij een van de belangrijkste thema's.
- 615 Volgens de woordvoerders van de stad waren zij vrijgesteld geweest, omdat de stad van al haar ingezetenen een eigen, stedelijke, belasting hief over de door hen gebruikte landerijen, 'waar zij ook gelegen waren'. De stadgers die land in de Ommelanden gebruiken zouden dubbel belast worden wanneer zij aan de jaartax moesten meebetalen. Uit de stedelijke archieven blijkt van een dergelijke stedelijke grondbelasting niet. Alleen uit de jaren 40 van de zestiende eeuw zijn enige schotlijsten bewaard gebleven in de stadsrekening. Uit het ontbreken van archivalische bronnen mag echter niet geconcludeerd worden dat dergelijke heffingen niet hebben bestaan. Anderzijds moeten we rekening houden met de mogelijkheid dat de hier bedoelde grondbelasting voor de stadgers een tijdelijk verschijnsel is geweest, samenhangend met de grootscheepse modernisering van de

- stedelijke vestingwerken in de eerste helft van de zestiende eeuw. De afschaffing van deze grondbelasting zou dan de reden kunnen zijn waarom het stadsbestuur in 1555 ermee akkoord ging dat de stadsheren die landerijen in de Ommelanden gebruikten in het vervolg aan de jaartax zouden meebetalen.
- 616 DA 41.
- 617 DA 43. Blijkens stadsarchief rvr 963.2 was Bartold Coenders in 1555 olderman van de stadshamrikken.
- 618 OA inv. nr. 36 fol. 12v. Deze uitkomst is door de Ommelander kopstukken Godfridus van Arnhem, abt van Aduard, en Johan van Ewsum op 16 januari 1556 nog eens bevestigd in een akte die op 7 januari 1599 is gekopieerd (RF 1556.102). Deze kopie heeft vermoedelijk dienst gedaan bij de besprekingen ter voorbereiding van de uitspraak namens de Staten-Generaal over de inrichting van het gewest Stad Groningen en Ommelanden.
- 619 DA 53.
- 620 Van deze gewoonte wordt op 3 maart 1588 melding gemaakt in het verbaal van stadssyndicus Wilhelmus Hammonius (VH 19).
- 621 De oorspronkelijke parochie van Sint Maarten strekte zich over het hele Gorecht uit. Noomen ('Koningsgoed' 122) vermoedt dat de pastoor van Sint Maarten (*persona* geheten) recognitiegeld ontving van alle kerken die van de oorspronkelijke Sint Maartensparochie waren afgesplitst (de Akerk en de kerken in het Gorecht). De *persona* is tevens patroon van de kerken in Noordlaren, Wolfsbargo en Engelbert. Zie over de *persona* ook: J. Reitsma, 'De *persona* van Groningen', in: *BGOG* III, 344-364 en P.A. Meilink, 'De *persona* van Groningen en het kerspel van St. Maarten,' in: *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, 5^e reeks 1 (1913) 333-394; aldaar 340-341.
- 622 Op 14 juni 1583 kreeg de deken van het Gorecht, Joannes Lithinius, een officiële autorisatie van de stedelijke overheid (DA 583 en 585).
- 623 Zie 'Een stad apart', §1.1.5, p. 36 evv.
- 624 Zie J.J. Woltjer, 'Van katholiek tot protestant', in: *Historie van Groningen* 207-232, aldaar 212, en 'Een stad apart', p. 34.
- 625 Anders dan in 1536, toen Stad en Lande samen Karel V als erfheer aannamen, betreft de zgn. 'Reductie' van 1594 alleen de stad Groningen. De meest invloedrijke Ommelander heren hadden zich al ten tijde van de oprichting van de Unie bij de opstandige gewesten geschaard.
- 626 Zie (o.a.) E.H. Waterbolk, 'Hoe warm het was en hoe ver. Groningerland: van tweedeling naar deel van Nederland', in: Boekholt, *Rondom de Reductie*, 99 en 101.
- 627 Het derde artikel van het Tractaat van Reductie luidt: 'Item sullen die van Groeninghen sauff rechts ende onvercort zijn ende blyven in alle hun Privilegien, Libertheyten, Rechten ende Vryheyden' (stadsarchief rvr 638; zie voor de volledige tekst van het tractaat: Boekholt, *Rondom de Reductie*, 2-7).
- 628 Tractaat van Reductie, art. 5.
- 629 Stadsarchief rvr 43.1 fol. 401. Het stuk is ook in druk verschenen: *Uyt-sprake tusschen Stadt ende Lande van den den [sic] 17. Februarij 1595, nieuwen stijl, by Stadt ende Lande gesubmitteert, geaccepteert ende aengenomen*.
- 630 Van Reyd, *Historie* XI 239.
- 631 Van Reyd, *Historie* XII 257-258.
- 632 Bernhard Altling, 'Oudt ende nieu Groningen' (RF Hs in folio 293) 44.
- 633 Dit klopt niet helemaal. Op 23 februari 1623 betoogden de Ommelanden al dat de plakaten van Gedeputeerde Staten in het Oldambt en het Gorecht op naam van de Staten van Stad en Lande moesten worden gepubliceerd, en niet uit naam van burgemeesters en raad (Staten Archieven inv. nr. 5).
- 634 In het jargon van die tijd werd gesproken over het nemen van 'sauvegardes' van de vijand.
- 635 Groningen was overigens niet de enige stad die het moeilijk had met haar nieuwe positie in het staatsbestel. Nadat Overijssel zich bij de Unie had aangesloten moest ook een stad als Zwolle eraan wennen dat zij nu een provinciaal bestuur boven zich had waarin haar vertegenwoordigers overstemd konden worden. Zij voerde, net als Groningen, vergeefs oppositie tegen de regeling van de generale middelen – de belasting die geheven werd om de gezamenlijke kosten van de Verenigde Nederlanden te bestrijden – die haar door de provincie Overijssel werd opgelegd (Israel, *De Republiek*, 317).
- 636 Zie OA 825: extract uit het resolutieboek der Ommelanden van 7 december 1626.
- 637 RF Hs. in folio 293, 198.
- 638 Het stuk is in 1652 in druk verschenen onder de titel:

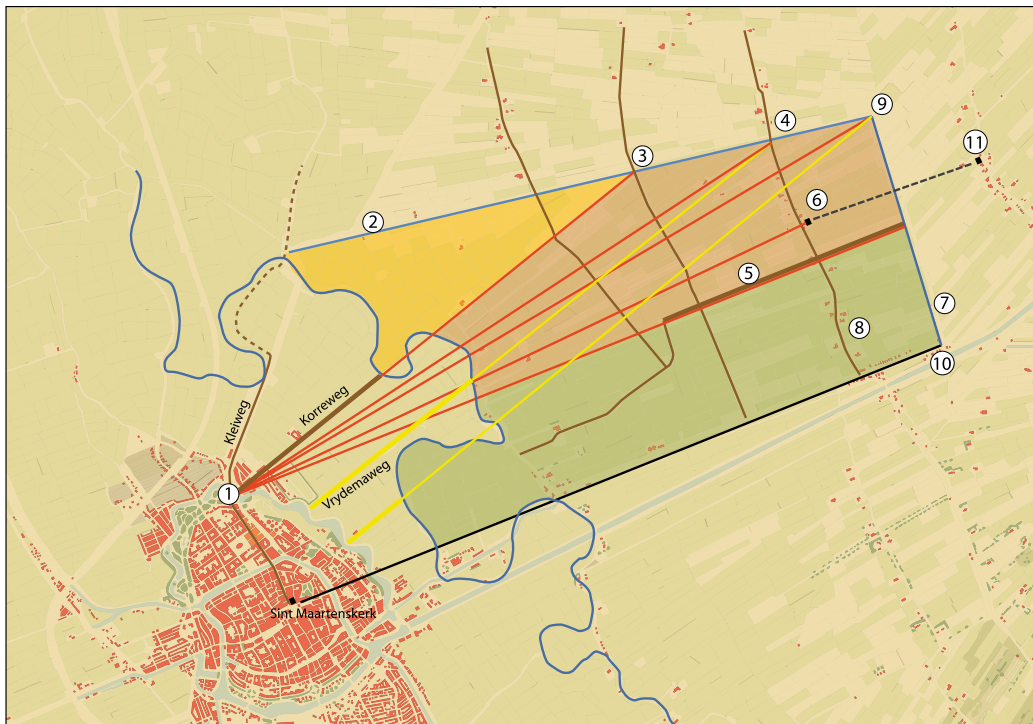
Conclusien by Stadt ende Lande respective genomen, met die decisien daerop gevallen ende uytgegeven by d'Hooch Mogende Heeren Staten Generael der Vereenichde Nederlanden, den 24. julij 1640 (Groningen 1652). Zie ook stadsarchief rnr 623 I.

- 639 Raadsresolutie van 14 december 1633 ('Order opzigte-
lijk de Jurisdictie in Sappemeer'; zie De Bruijn, *Plakka-*
ten nr. 429) en *Ordonnantie op de rechts-bediening over*
Sappe-Meer met de dependentien vandien (By Hans Sas,
1636).
- 640 Uit de veelheid verwijs ik hier slechts naar A.S. de Blé-
court, *Het stadsmeierrecht in de Groninger Veenkoloniën*
(Zutphen 1907), Meindert Schroor, *Stadstaat Gronin-*
gen (Groningen 1999) en, recent, Hurenkamp, *Een lang*
slepend conflict.

BIJLAGE: LIJNEN ONDER NOORDDIJK

In de tekst heb ik slechts weinig aandacht besteed aan de percelering van de landerijen onder Noorddijk.¹ Pas tijdens het opstellen van een illustratiebijschrift kwam ik ertoe de kavellijnen in het noordoostelijke deel van het Gorecht nog eens nader te bekijken. Omdat deze bij nader inzien ook, net zoals dat ten noorden en en noordwesten van Groningen het geval was, aanwijzingen bevatten voor de manier waarop dit gebied in exploitatie is genomen, deel ik mijn bevindingen in deze bijlage mee.

Kavelstructuren onder Noorddijk

1 Driesprong Kleiweg/Korreweg	2 Beijumer Zuidwending	3 Dwarsdijk	4 Oosterweg
5 Stadsweg	6 Sint Stephanuskerk te Noorddijk	7 Thesingermaar	8 Noorddijkerweg
9 Noordoostelijke hoek van het Gorecht	10 Ruischerbrug	11 Kerk van Garmerwolde	

Kaart door Henk Kampen.

¹ Zie §2.1.7.

In het noordelijke deel van het Gorecht ten oosten van de Hunze – het dorpsgebied van Noorddijk – zien we een drietal vakken met verschillende kavelstructuren. Ze zijn op het kaartje hiernaast met verschillende kleuren aangegeven. Er is sprake van twee systemen met gérende lijnen en één systeem met parallelle kavelgrenzen. In het meest noordelijke vak (op het kaartje geel gekleurd) convergeren de kavellijnen oostwaarts in het snijpunt van de Dwarsdijk (3) en de Beijumer Zuidwending (2). Ten zuiden daarvan ligt een gebied waarin de kavellijnen in omgekeerde richting – dus westwaarts – convergeren, en wel in een punt dat één kilometer ten noorden van de Groningse Grote Markt ligt. Dit punt (nummer 1 op de kaart) is de driesprong Kleiweg/Korreweg. Tussen dit gebied en het Damsterdiep zien we tenslotte een vak (groen op de kaart), waarin de kavellijnen parallel lopen aan het genoemde diep en het oostelijke gedeelte van de Stadsweg. Deze verschillende kavelsystemen staan los van de percelering van het Oosterstadshamrik, het gebied tussen de stad en de Hunze. Deze rivier is hier met een blauwe kronkellijn aangegeven. Er is echter toch sprake van samenhang tussen de gebieden aan weerszijden van de Hunze. De Korreweg en de lijn Sint Maartenskerk-Ruischerbrug spelen daarbij een belangrijke rol.

De Korreweg vormt de grens tussen het Westerstadshamrik ten noorden ervan en het Oosterstadshamrik aan de zuidzijde (zie hiervoor p. 293). Hij liep tot aan de Hunze en niet verder. Wanneer we in het verlengde van de Korreweg een lijn in dezelfde, noordoostelijke, richting doortrekken, blijkt deze precies uit te komen op het snijpunt van de Beijumer Zuidwending

De oostzijde van de dertiende-eeuwse kerk van Garmerwolde. Deze kerspelkerk en die van Noorddijk hebben waarschijnlijk als oriëntatiepunten gediend bij het vaststellen van de oostgrens van het Gorecht.

Eigen foto (september 2006).

en de Dwarsdijk onder Noorddijk (bij nummer 3 op de kaart). De Beijumer Zuidwending en het verlengde van de Korreweg hebben de waaivormige indeling van het tussengelegen gebied bepaald.

Wanneer we de liniaal vervolgens leggen langs de kavellijn die het kruispunt Beijumer Zuidwending/Noorddijkerweg-Oosterweg (bij nummer 4 op de kaart) snijdt, zien we dat ook deze lijn iets te maken heeft met de Korreweg. In het westen snijdt ze immers de driesprong Kleiweg/Korreweg (punt 1 op de kaart op p. 394). Het betreffende stuk van de Kleiweg heet tegenwoordig Nieuwe Ebbingestraat. De Kleiweg zwenkte even ten noorden van de driesprong naar het noordoosten en kruiste de Hunze bij het huidige Noorderhoogebrug.

De afbeelding op p. 398 laat zien dat een aantal oude kavelgrenzen ook nu nog herkenbaar is in het voormalige dorpsgebied van Noorddijk. Het 'Meedenpad' ligt nagenoeg precies op de lijn Korreweg-Dwarsdijk, een eindje verderop valt een deel van de Wibenaherd samen met dezelfde lijn en ook het stukje Stadsweg ten oosten van de Noorddijkerweg getuigt nog altijd van de oude verkaveling. Van de andere kavellijnen die vanuit de driesprong Kleiweg/Korreweg vertrekken, stip ik er nog drie aan: (a) de lijn naar het noordoostelijke hoekpunt van het Gorecht (het snijpunt van de Beijumer Zuidwending en het verlengde van het Thesingermaar (punt 9 op de kaart op p. 394), (b) de lijn waarop de kerspelkerk aan de Noorddijkerweg ligt (6 op de kaart), en (c) de oriëntatie van het ten oosten van de tweede knik gelegen gedeelte van de Stadsweg (nummer 5 op de kaart).

De lijn aan de onderzijde van het groene vak markeert het verloop van het Damsterdiep. Dit kanaal moet worden gezien als een verbrede zwetsloot tussen Noorddijk en Middelbert. De oriëntatie van deze sloot is identiek aan die van de lijn driesprong Korreweg/Kleiweg-Stadsweg (1 en 5). Samen hebben deze lijnen de verkaveling bepaald van het ten zuiden van de Stadsweg gelegen deel van Noorddijk.

Tenslotte zijn er, behalve de Korreweg, nog twee 'lanen' in het Oosterhamrik waarvan de oriëntatie lijkt samen te hangen met de inrichting van Noorddijk. De eerste is de Vrydemaweg (later Jacobijnerweg geheten), waarvan het verlengde het punt doorsnijdt waar de Noorddijkerweg en de Beijumer Zuidwending elkaar kruisen, en de tweede een naamloze weg die vanaf de noordoosthoek van de middeleeuwse stad het land in liep. Het verlengde daarvan doorsnijdt het noordoostelijke hoekpunt van het Gorecht.

Welke gevolgtrekkingen laten deze observaties toe met betrekking tot de inrichting van het gebied ten oosten van de Hunze en de (relatieve) datering ervan? Bij het beantwoorden van deze vraag worden we gehinderd door onze onwetendheid omtrent de absolute ouderdom van enkele belangrijke structuurelementen, zoals de Kleiweg, Korreweg, Dwarsdijk, Noorddijkerweg/Oosterweg en Stadsweg. Sommige ervan zijn zeker ouder dan wat ik de 'tweede ontginningsfase' heb genoemd (zie p. 222). In het bijzonder de datering van de Korreweg is in dit verband van belang. De weg past weliswaar in de verkaveling van de stadshamrikken, maar dat wil nog niet zeggen dat hij ouder is dan het Noorddijk van de tweede fase.

Zojuist heb ik erop gewezen dat de Korreweg, de Dwarsdijk en de noordelijke grens van Noorddijk (de Beijumer Zuidwending) een gemeenschappelijk snijpunt hebben. Het westelijke uiteinde van de Zuidwending valt samen met een punt dat in het grijze verleden van groot belang moet zijn geweest: de plaats waar de Wolddijk aansloot op de noordelijke oever van de Hunze en waar de Walfridusweg vanuit Groningen de Hunze kruiste (Noorderhoogebrug).² De vraag is nu wat bepalend is geweest

2 Ik vermoed dat de oude Walfridusweg vanaf het Cortinghuis over de oostelijke oeverwal van de Hunze liep en dus niet het tracé volgde van de latere Kleiweg. Deze laatste staat tegenwoordig bekend als Bedumerweg en lag op de westelijke oever van de Kleisloot (later Boterdiep). Misschien heeft de Walfridusbrug daarom wat westelijker gelegen (bij de huidige molen 'Wilhelmina') dan Van Schaik veronderstelt (zie de luchtfoto in Van Schaik, *Walfridus*, 56). Het vermoedelijke verloop van de Walfridusweg is op het kaartje met een bruine streepjeslijn aangegeven.

voor de oriëntatie van de Beijumer Zuidwending. Heeft men vanaf Noorderhoogebrug eenvoudig een lijn oostwaarts getrokken en is de oriëntatie van de Korreweg afgeleid van het snijpunt Zuidwending/Dwarsdijk, of is het andersom: is de richting van de Zuidwending bepaald door de lijn Noorderhoogebrug-snijpunt Dwarsdijk/Korreweg? Het feit dat de oriëntatie van de Vrydemaweg en die van de naamloze weg ten zuiden ervan samenhang vertonen met punten in de noordgrens van Noorddijk, zou erop kunnen wijzen dat ook de Korreweg secundair is ten opzichte van de verkaveling van de 'tweede fase'.

Voorts moeten we ons afvragen hoe de oostgrens van het dorpsgebied van Noorddijk (en daarmee het Gorecht) haar richting heeft gekregen en hoe het komt dat ze daar kwam te liggen, waar we haar nu aantreffen, en niet wat meer naar het westen of oosten. Ik vermoed dat zowel de *richting* van de Gorechter oostgrens als de *plaats* ervan samenhangt met de situering van de kerspelkerken van Noorddijk en Garmerwolde (de punten 6 en 11). Beide kerken zijn gelegen op bewoningsassen die ouder zijn dan de percelering van de 'tweede fase'. De oostgrens van het Gorecht deelt de 1400 meter lange denkbeeldige lijn tussen beide kerken in twee precies gelijke helften. Het heeft er alle schijn van dat men de grens tussen beide kerspelen heeft bepaald door een loodlijn te construeren door het midden van deze verbindingslijn.

De grens tussen Noorddijk en Garmerwolde staat bij Ruischerbrug (punt 10 op de kaart) haaks op de zwetsloot tussen Noorddijk in het noorden en Middelbert in het zuiden. Indien mijn vermoeden juist is dat de oriëntering en plaats van de Gorechter oostgrens onder Noorddijk afgeleid zijn van de lijn tussen de kerspelkerken van Noorddijk en Garmerwolde, hoeven we ons niet af te vragen wat er zo markant was aan Ruischerbrug, dat het als oriëntatiepunt kon dienen voor het trekken van de scheidslijn tussen Noorddijk en Middelbert (zie p. 270). Dit punt is de plaats van waaruit men haaks op de oostgrens een rechte lijn kon uitzetten op de Sint Maartenskerk in de stad.

Het minste wat men op grond van dit alles kan vaststellen is, dat de belanghebbende partijen hier in het noordoosten weloverwogen te werk zijn gegaan bij de verdeling van het woeste land en dat ze, net zoals het geval was in het ten noordwesten van de Groningen gelegen Lieuwerderwolde, de grenzen in onderling overleg hebben afgebakend.

Voor wat betreft de chronologie is nog een drietal opmerkingen te maken. De eerste betreft de volgorde van de ontwikkelingen ten noorden en ten zuiden van de Beijumer Zuidwending. In §2.1.7 heb ik aangetekend dat het ten noorden van de Beijumer Zuidwending gelegen gebied mogelijk eerder tot ontwikkeling is gekomen dan het dorpsgebied van Noorddijk ten zuiden ervan. Ik moet er echter op wijzen dat het verband tussen de Zuidwending en de kavelstructuur van Innersdijk niet meer dan zwak te noemen is. De strook direct ten noorden van de noordgrens van Noorddijk is een soort 'overgangsgebied' (zie het kaartje op p. 224). Het ligt wellicht meer voor de hand te veronderstellen, dat men zich bij de inrichting van deze strook heeft aangepast aan het verloop van de Zuidwending.

De tweede opmerking betreft de Stadsweg. Het kaartje laat zien dat deze weg eerst (dat wil zeggen: vanaf de stad gezien) een tracé volgt dat geen verband vertoont met de verkaveling en daardoor de indruk wekt ouder te zijn. Even ten westen van de Dwarsdijk maakt de Stadsweg een dubbele knik, waarna hij een kavellijn volgt die in de 'nieuwe' percelering past en die geraaid is op de driesprong Kleiweg/Korreweg (punt 1). We kunnen hieruit opmaken dat de Stadsweg onder Noorddijk uit verschillende perioden dateert en dat het oostelijke gedeelte ervan pas is aangelegd nadat de percelering van de 'tweede fase' tot stand was gekomen.

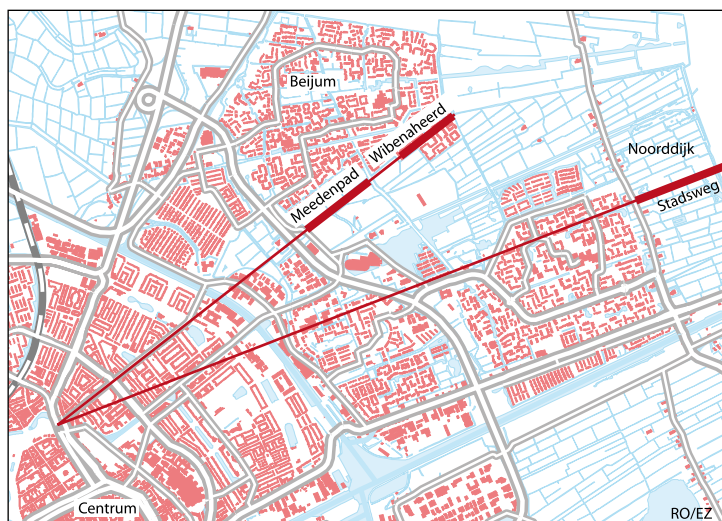
Tenslotte nog een aantekening bij de oostgrens van het Gorecht. In het bovenstaande heb ik een koppeling aangebracht tussen die grens en de kerken van Noorddijk en Garmerwolde. Beide nederzettingen gaan vermoedelijk terug tot een periode die voorafgaat aan de ontginningen van de tweede fase. Voor Noorddijk verwijs ik naar de tekst op p. 217. Garmerwolde ligt op een

oude oeverwal, waarop al vroeg bewoning mogelijk was. Waarschijnlijk heeft het benedictijnerklooster Thesinge in de tweede ontginningsfase een leidende rol gespeeld bij de inrichting van de omgeving van Garmerwolde. Daarop wijst het feit dat de verkaveling van het ontginningsgebied tussen het Kardingermaar en het Damsterdiep vrijwel geheel is afgeleid van een en dezelfde hoofdstructuurlijn: de lijn tussen de kloosterkerk te Thesinge en de Sint Maartenskerk te Groningen. De abdij te Thesinge is mogelijk eind twaalfde eeuw gesticht. Men veronderstelt dat de huidige kerken van Noorddijk en Garmerwolde van halverwege de dertiende eeuw dateren. Op grond daarvan zou men kunnen concluderen dat we daarmee een *terminus post quem* hebben voor de vaststelling van dit deel van de grens van het Gorecht. Het is echter niet zeker of de nu nog bestaande romano-gotische kerken op dezelfde plekken oudere voorgangers hebben gehad.³ Het is daarom niet uit te sluiten dat men zich bij de verdeling van het te ontginnen land heeft georiënteerd op oudere godshuizen op dezelfde locaties. In dat geval zou de nieuwe indeling van het gebied al wat eerder, zo rond 1200, haar beslag gekregen kunnen hebben.

Oude lijnen op de moderne stadsplattegrond.

Het Meedenpad, een deel van de Wibenaeheid en de Stadsweg ten oosten Noorddijkerweg herinneren aan de oude structuurlijnen.

De plattegrond is ter beschikking gesteld door de afdeling Geo-informatie van de Dienst RO/EZ van de gemeente Groningen.

3 Zie voor Noorddijk: Friso en Holstein, *De kerk te Noorddijk*, 20.